

1000)

15

817

ДЖАНКЪЛЫЧ

ДЖАНКЪЛЫЧ

КЪАРАЧАЙ ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ
ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1964

ОКЪУУЧУГЪА!

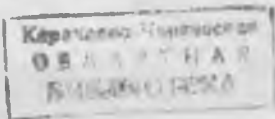
Багъалы окъуучу! Китабларынъа энтда бир китаб кышулады. Быйыл издательствону къулулукъчулары сеннге „Джанкъылыч“ деген китабны чыгъарадыла. Китабда бизни джазыучулары джазгъанлары бла танышырса, аланы фахмулары джылдан-джылгъа ёсс баргъанын эслерсе, былтыр сен билмеген джаш авторну быйыл танырса.

Китабда башха тилледен кёчюрюлген затлагъа да тюберсе. Аланы ичинде А. С. Пушкинни „Патчахны ёлген кызы бла джети тулпарны юсюнден таурухну“, П. Ершовну „Мукгур атчыкъ“ деген поэмасын, С. Есенинни „Анама“ деген назмусун д. б. окъурса.

Китаб юч бёлюмден къуралгъанды: поэзия, проза, критика бла библиография.

Издательство.

к20.817

Гюрюкланы Нархан

ПАРТИЯ

Джер башында туугъанды насыб ючюн,
Тенълик ючюн аямагъанды кючюн:
Джаннъан ктылыч болгъанды ол сермешюде,
Къан тѣкгенди тюзлюк ючюн кюрешиюде.

Партия—Ленинни антлы къаууму,
Уруннъанланы эти эм баууру.
Бир джолгъа сыйынадыла бары ала,
Тизгинлери оюлмазча къурчдан къала.

Махдаргъа сѣз табмайма иги ишин,
Ким кѣрмейди, джашауунда юлюшюн,
Партияны чомарт къолу халкъгъа берген,
Джетер джерин кѣб джылланы алгъа кѣрген!

Ленинизм партиягъа джол кѣргюзген,
Тюзлюгюдю партиягъа кюч берген.
Коммунизм партияны баш мураты,
Съездинде халкъларына берген анты.

Берген сѣзю иши бла бирча келед,
Бушуу, къууанч халкъы бла бирге кѣред.
Партия —бизни ъмюрню баш сыйыса,
Ишчи халкъгъа акъыл берген мыйыса!

УЛЛУ ЛЕНИН

Ленин десек къууанады джюрегибиз,
Кѣлюбюзге джетмейди айтхан тилегибиз.
Аны этген ашхылыгъын къайдан айтхын,
Сау бол дерге, керекли сѣз къайдан табхын.

Ненча тилде сени атынъ айтылады,
Окѣуунъа, китаблагъа басылады,
Ленинизмге кѣкде, джерде тыйгъыч джокъду,—
Артыкълыкъны джанын алгъан кючлю окъду.

Джанъылады, Лениннъе ёлгенди деген,
Ленин тюлмюд ишчи халкъгъа билим берген?
Ким табмайды ленинизмде кереклисин.
Ким унутур Ленинни берген дерсин?

Ленинизмди миллетлени къарнаш этген,
Олду уруннъан халкъгъа акъыл юретген.
Уллу Ленинди ёмюрледе ёлмезлик,
Кючлюден кючлю бола, къартлыкъ кѣрмезлик.

Адам улу джерде джашаб, Ленин ёлмез,
Партиясы тюзлюк джолдан чырта тебмез.
Тазалыгъын сакъларыкъды сыйлы къауум,
Ууатырла, тирилмезча, иннет джауун.

Космосха джол салгъанды Ленинни аты,
Партияны къолундад Ленинни аты,
Толуб барады хар бир осияты,
Бизни учундурад Ленинни сыфаты!

УРУНУУ

Джашауу керти джѣнъери,
Мелхумлукъну тюз нѣгери,
урунуу!

Тюрлендирдинъ джерни юсюн,
Тамам уллуд сени кючюнъ,
урунуу!

Залимликни къолунда,
Артыкълыкъны джолунда,
урунуу!

Бир къауумну бий этдинъ,
Энчи мюлкге юретдинъ,
урунуу!

Онълулагъа хазна тѣгюб,
Джарлыланы хаман джегиб,
урунуу!

Бирине байлыкъ салыб,
Бирини кючюн алыб,

урунуу!

Солуу табмай кюндюз, кече,
Тёрт санларын ишлеб теше,

урунуу!

Джарлыланы кюнлери,
Биреуленнѣ минѣлери,

урунуу!

Чыдаб болмай терсликге,
Керти адебсизликге
Ишчи, элли кѣозгъалды,
Сауутун кѣолгъа алды,

урунуу!

Партия башчылыкъ этди,
Бошлукъну джолун юретди,

урунуу!

Сени да эркин этдиле,
Хар кимге тенѣ этдиле,

урунуу!

Джашауда табдынѣ орнунѣу,
Узатдынѣ чомарт кѣолунѣу,

урунуу!

Ишлегенни джаныса,
Джалкѣауланы джаууса,

урунуу!

Хайырлана, тауну, ташны,
Бересе кийимни, ашны,

урунуу!

Сени сюйген кѣууанады,
Излегенин табады,

урунуу!

Эркин халкѣым джашау кѣурад,
Ара мюлкню чархын бурад,

урунуу!

Тюрленнѣенди алгѣын бетинѣ,
Сыйлы болгѣанд энди этим,

урунуу!

Илму джолну джарытыб,
Акѣыл бериб, танытыб,

урунуу!

Кесинѣе кѣарнаш болгѣанды,
Кѣб лагѣымла салгѣанды,

урунуу!

Машина кюч келди сеннѣ,
Къучакъларын керди кенънѣ,
урунуу!

Унукъгъанны арты болду,
Джерибизде насыб толду,
урунуу!

Урунууда башчыла,
Сюрюучюле, ташчыла—
Ким да болсун, ишлеген
Къралгъа байлыкъны берген,
урунуу!

Махдау алад халкъындан,
Бютеу джамагъатындан,
урунуу!

Ёмюрюнде сюрюлмеген,
Адам къолу бир тиймеген,
урунуу!

Кёб джерлени сургенсе,
Байлыкъ этиб бергенсе,
урунуу!

Эм огъурсуз буз тенъизни,
Северинде джерибизни,
урунуу!

Хорладынь, юсюне миндинъ,
Халисин, хайырын билдинъ,
урунуу!

Тулпар суула Сибирде,
Джегилмеген ёмюрде,
урунуу!

Сыйыныб бой салдыла,
Шыбыла кюч болдула,
урунуу!

Джол кёргюздюнь къраллагъа,
Киши бармайд бизден алгъа,
урунуу!

Кюннѣ нёгер бергенсе,
Айны сыртын кёргенсе,
урунуу!

Джерни тегерегине,
Хауаны этегине,
урунуу!

Совет адам айланады,
Космосдан хапар алады,
урунуу!

Бюгюн джашау зауукъданд,
 Къоркъмайбыз тобдан, окъдан,
 урунуу!
 Кюрешебиз тынчлыкъ ючюн,
 Ёсдюребиз кырал кючюн,
 урунуу!
 Сенсиз байлыкъ болмазын,
 Салыннъан план толмазын,
 урунуу!
 Съездинде айтханды,
 Партия анъылатханды,
 урунуу!
 Коммунизмге барыр ючюн,
 Деу халкъыбыз салсын кючюн,
 урунуу!
 Джашауу сенсе тамалы,
 Башха джокъду бир амалы,
 урунуу!
 Коммунизмге учундуруу
 Сенсе, джаша,
 урунуу!

АСКЕРГЕ ПИСЬМО

Татлы тенъим, исси салам,
 Тенълеримден, кесимден.
 Аслан кирик, ишлегенинъ
 Бир да кетмейди эсимден.
 Джууукъ, тенъ да салам береди,
 Письмонъ ючюн бюсюреу.
 Джюрегинден энчи салам
 Сюйюб иед ол биреу.
 Бек кзууандыкъ, окъугъанлай:
 Махдалгъанынъ игиди.
 Сени ашыргъан бригаданъ
 Алчыланы бириди.
 Келген суратынъ бизге негер
 Болад сыйлы къанъада.
 Сен да алчы, биз да алчы—
 Кзууанабыз анъа да.

Сют фермада Аминатчыкъ,
Ёрге этиб дженълерин,
Сеннъе эришиб озгъанды,
Малчылыкъда тенълерин.

Заман джетсе, къайтырса,
Кесинъ ёсген джерлеге.
Къууаныб хапар айтырса,
Къарай джанъы элlege.

Батчаланы Альберт

ЛЕНИННЪЕ

Кюн джылытханча, джерни юсюн,
Сен джылытаса джюрекдени.
Кенъ джашаўда къадар кючюнъ
Бирикдиреди миллетлени.

Сабий тууса да ктыралымда
Атынъы айтыб тилленеди.
Сени джырлаб джырларында
Халкъым ишге кёлленеди.

Сени ёмюрлюк байрагъынъ
Джарыкъ джулдузча сакъланады.
Сен—аджашханны чырагъы,
Сеннъе дуния ышанады.

Ёмюрю тюзлюк бла джашар
Сенден юрениб хар адам.
Дуниягъа туугъан кюнюнъ
Халкъла ючюн болад байрам.

БУЛБУЛ БЛА КЪЫЗЧЫКЪ

Джазгъы булбул танъ аласында
Биягъы джырчыгъын джырлайды.
Таўлу къызчыкъ джылы орунда
Къайгъысыз, тынъылы джукълайды.

Ол джыр таууша къозгъалгъанча
Къууаныб, къызчыкъ уянады.

Аны бетине къарагъанча,
Кюн таякъларын узатады.

Къызчыкъны татлы джукъудан
Шкок таууш уятмасын.
Кюн таякъланы джарыгъын
Къазауатны чарсы джабмасын.

АЙ

Эгеб джылтыратханча джезни,
Джалан кёкде джылтырайды Ай.
Ариулугъу сейирсиндиред бизни,
Джетген къызча, толуб чыкъгъанлай.

Джулдузланы аралаб келеди,
Къарасам, тоймайды кёзлерим;
Сюйгенлеге джарыкъ береди,
Ачыкълайды джюрек сёзлени:

Кимди, сеннъе къараб сюймеклигин
Тюшюрмей къойгъан эсине?
Бармыды, билдирмеген джюрегин
Сенича ариу сюйгенине?

СЮЙМЕКЛИГИМ

Тау артындан къолтукълашыб
Чыгъадыла булутла.
Джаш акъылны сагъыш басыб,
Джюрек толу умутла.

Кетелле кюнле, кечеле,
Заман да кете барад.
Кетмейин таза джюрекде
Сюймеклик джара къалад.

Кетмез сюймеклик менден
Ёлюб кетсем да джерге.
Гокга хансчыкъ джюрегимден
Дагъыда чыгъар ёрге.

Суююнчланы Азамат

БИЗ КОММУНИЗМГЕ БАРАБЫЗ

Кёлтюрюлюб кёллерибиз,
Разы болуб халыбызгъа,
Талмай бизни беллерибиз,
Урунабыз халкъыбызгъа.

Темир бачхыч салыб таугъа,
Къазыб джерни джети къатын,
Чыгъарабыз хазна—саугъа:
Газ, ташкёмюр, багъыр, алтын.

Биз сюрербиз къырдыш джерле, —
Мелхум битед сабаныбыз.
Хайда, марджа, шох нёгерле,
Бош кетмесин заманыбыз!

Болмаз бизде арыб къалыу —
Биз кёкге мекам салырбыз,
Керек болса, башха къарыу,
Биз кюнден кючле алырбыз.

Биз барабыз къаты тутуб
Бир-бири кюлубузну,
Партиябыз башчы болуб
Джарытады джолубузну.

ЭРКИНЛИКНИ ЁКЮЛЮ КОСТАГЪА

(Уллу тегей поэт Хетагуров Коста туугъанлы

100 джыл толгъанына)

Тюзлюк ючюн тууб таулу Тегейде,
Талай заман Къарачайда джашадынъ,
Окъуй, ёсе джюрюб уллу Ресейде,
Аны алчы джашларына ушадынъ.

Къуш баласы нени кёрсе уяда,
Аны этер, чыкъса эркин хауагъа.
Сен да аллайын, къанат кериб, дуняда
Эркин джашау болсун дединъ таулагъа.

Джарлылагъа дарман болуб сёзлеринъ,
Къонъурауча, зынъырдатыб джырладынъ.
Айгъакъ этиб патчахлыкъны бёзлерин
Сен халкъ ючюн бугъоу, тутмакъ сынадынъ.

Тау къуш кирик, сени ётгюр къарамынъ
Юлгю болду таулуланы кёбюне.
Башбошлукъгъа этген хар бир атламынъ
Насыб берди миллетинъе, джеринъе.

Узаймайын башчы болуб орус халкъ.
Урунъанла патчахлыкъны чачдыла.
Хар кимге да тенъди энди джер, мюлк, хакъ,
Таулула да джарыкълыкъгъа чыкъдыла.

Насыб келиб, толуб бичген муратынъ.
Джарыкъ джанад эркинликни чырагъы.
Миллетлеге сыйлы болуб сени атынъ—
Суратларынъ тёрюбюзню къонагъы.

Халкъынъ тюшюб эркинликни джолуна,
Къарнаш, сейир хорламлагъа джетебиз.
Уллу ишинъе бюсюреуню орнуна
Сын таш салыб джюрекден джыр этебиз.

САКЪЛАЙМА

(Джыр)

Таўлада ёсген
Субай наратча,
Ариўду сюегинъ.
Сени санынъа
Бир таб джарашад
Юсюнъе кийгенинъ.

Совхоз мал бла
Таўгъа кетгенсе,
Джанымдан суйгеним,
Ой, ариў наным,
Сени кёрмейин,
Кюеди джюрегим.

Ах, иги сагъан
Вертолет бла
Таўлагъа барыред,
Билмей тургъанлай,
Сени къатынъа
Бир тюшюб къалыред.

Ауушла, таўла
Къардан толсала,
Джол бегиб къалса да,
Аллынъа къараб,
Сакълаб турлукъма,
Узакъда болсанъ да.

— Бюгюн, тамбла
Келед мал бла,—
Деб, джолгъа къарайма.
Сен эштирменъ деб,
Таўлагъа айланыб,
Таралыб джырлайма.

КЕКАЛА

(Джыр)

Кёкле тюбюнде, кёкбаш юйледе
Джашайды ариў Кёкала.
Экибиз бирге кюйюб барабыз,
Кёкала, сеннъе тарала.

Джарыкъ джулдузча, сени тюрсюнюъ
Къууат салады шахаргъа.
Ышаргъанчыгъынъ, ала кёзлеринъ
Къоймайла бизни джашаргъа.

Субай санынъа ариу джарашхан
Кёк бетли чебген киесе,
Экеулен болуб сени сюебиз,
Сен къайсыбызны сюесе?

Энди ахыры ачыкъ айтабыз,
Турмайын кенъден кёл ала.
Бу эки къолну къайсын тутарын
Кеси сайласын Кёкала.

Экибиз бирге аллынъа келдик,
Бир-бирибизден уяла,
Халал тенълени харам этме да
Бирин сайлачы, Кёкала.

ДЖАНЪЫ ДЖОМАКЪЛА

(Экеулен айтадыла)

Джомагъыбыз бир къабджыкъ,
Башын сизге бошлайыкъ.
Эл бериуню орнуна
Сёз беригиз, башлайыкъ.

Биреулен:

Мен айтыучу болайым.
Сен да аны билиучю.
Сен билмесенъ, халкъ айтыр,
Сабыр болсун кюлюучю.
(Бирин соруб, бири джууаб
этеди.)

Джашагъаны юйдеди,
Аякълары кюлдеди,
Табадагъын санайды,
Табхадагъын марайды.
— Кишдик!
— Огъай, джалкъау!
Кюнню ашхы заманын
Ол бошуна ашырад,

Хаман чайнаб бир сёзню,
Эрикмейин кычырад.
— Гугукгамы айтаса?
— Огъай, джаншакъ!
Субай санлы, акъ къанлы,
Джашил чебген киеди,
Харекети кёбдю деб,
Келген джери сюеди.
— Келин!
— Огъай, нартюх!
Башы къалын табакъды,
Къашы сары чапракъды.
Юсю бир да омакъды,
Аякълары топракъды,
— Гинджи!
— Огъай, чёплеу!
— Кютсенъ кыууанч болады,
Кийсенъ кыумач болады.
Къараб бакъсанъ—май этед,
Терк огъуна бай этед.
— Малчылыкъ.
— Тюз айтаса, машалла?
Бир арбазда беш киши,
Беш кишини—бир иши,
Уллусуна гитче—асыу,
Бир-бири бла джарашыу,
— Бир аязда беш бармакъ!
— Огъай,
Орус, къарачай,
Черкес, абаза, ногъай!
Сабыр тюбю сары алтын,
Деб айтабыз аны атын,
Халкъла суюген терекди,
Дуниягъа бек керекди.
— Рахатлыкъ!
— Тюз айтаса, кёб джаша!

АЛИЙ БЛА БАЛИЙЧИК

(Сабийлеге)

Терекчикни сугъарыб,
Хаман къарайд Алийчик,
Къурмач кирик, агъарыб,
Джашнаб чакъды балийчик.

Саны тюздү балийни.
Бутакълары джайылма.
Дерслеринде Алийни
Багъалары — айырма.

Джай кыб-кызыл кызарыб
Бюртук этди балийчик,
Муну кёрюб, ышарыб,
Бек кыуанды Алийчик.

ДЖЕТИДЖЫЛЛЫКЪ

Дюн-дуня эс белюб
Оракъ бла чёгючге,
Сейирсиниб къарайды
Бизни халал кюрешге.

Бир адамча, биригиб
Ишчи, элчи, оноучу.
Джети джылгъа биз болдукъ
Таукел, тири джолоучу.

Хар уруннъан ишинде
Бел кятдырыб ишлейик.
Америка къралны
Озуб алгъа ётейик.

Техниканы къарыуун
Биз бурайыкъ хар ишге.
Башха кърал джетелмез
Биз джюрюген джюрюшге.

Кереклинъча ашаргъа,
Сюйгенинъча кьерге,
Быллай зауукъ джашауъга
Ким да борчлуд ишлерге.

Игиликге ашыгъыб
Эркин-таукел атлайыкъ.
Бир кюн зыраф кетмесин—
Хорламланы кятлайыкъ.

Къобанланы Ахмат

АХСЫНЫРГЪА БОЛУРСА

Хар джазгъаным джетмей мени кѣлюме,
Кѣб назмуну джыртыб отха къуйгъанма.
Кече джатсам, джукъу кирмей кѣзюме,
Сени ючюн ариу сѣзле джыйгъанма.

Билмейме мен, къалай болур джашауум.
Къарайма да, джукъ кѣрмейме аллымда.
Башха адамгъа бериб джюрек отунъу,
Мени къоюб олтурурса джалымда.

Ол сагъатда къара кюер санларым,
Джюрегим да кѣлтюрюлюр орнундан;
Алай а болмаз сеннге мени зараным —
Тайдырмазма сайлаб алгъан джолунъдан.

Тюрсюнюнге къараб джангъыз сѣз айтмам,
Кѣрген джерде джаллаб озуб кетерме.
Джашаууму мен да джангъыз ашырмам,
Тура туруб башха бирге тюберме.

Ким биледи, бара-баргъан джашауда,
Сеннге этилген назмуланы окъурса,
Джюрегими тазалыгъын ангылаб,
Къартлыгъынъда ахсыныргъа болурса.

САУ КЪАЛ, КЪОБАН

Сау къал, Къобан, Кавказымы бал сууу!
Кетеме мен, билим излей, узакъгъа.
Сени эрнинъде сууукъ ташха олтуруб,
Кѣб кызгъанма тенгеле бла ушакъгъа.

Кѣб кѣалгѣанма сени кѣм-кѣк джагѣанѣда,
Юсюме атыб зыбыр туюкю джамчыны.
Кѣая ташха кесинѣи уруб, шоркѣулдаб,
Кѣб чачханса сакѣ бетиме тамчыны.

Имбашымы кюннѣе тутуб, кѣыздырыб,
Кѣб джатханма кѣумгѣа басыб баѣурну.
Толкѣунлагѣа кѣарагѣанма, кѣз алмай,
Истемейин кѣаты кѣуйгѣан джанѣурну.

Кече узуну джукѣламайын, сагѣышлы,
Этегинѣде айланнѣанма, ах, кесим,
Кеси аллыма сѣлешгенме, телича,
Назмугѣа кетиб мени шош эсим.

Эшитгенме сени кѣм-кѣк джагѣанѣда
Сюймекликни сѣзлерин да биринчи.
Ал сюймеклик джашарыкѣды биргеме,
Джашарыкѣса сен да бирге, ѣлгюнчю.

Саѣ кѣал, энди менден салам айтырса,
Кѣарачайны ѣхдем субай кѣызына,
Кѣайда айлансам, джюрюсем, тынѣысыз,
Ашыкѣгѣанлай турлукѣма мен ызыма.

САЛКЪЫН ЭТМЕ КѢЛЮНЪЮ

Кѣыйналма сен, анам, бошха,
Салкѣын этме кѣлюнѣю;
Джаным саѣда унуталмам
Туѣуб ѣсген джерими.

Ким эсе да бош айтады:
„Кетгенди деб кѣайтмаздан,“ —
Кече кюн да сюелесиз
Тюз аллымда таймаздан.

Анам, джашынѣ „хаѣледи“ — деб,
айтханлагѣа ийнанма.
Бош сѣзлеге кѣулакѣ ийиб,
Джюрегинѣи кѣыйнама.

Хаѣлеликге джокѣду заман,
Бар болса да, джюрюем.
Сакѣларыкѣма таѣ намысны.
Кетгенликге кѣзюнѣден.

Мындан ары этме кѡайгы,
Мен унутмам джерими,
Джюрюй-джюрюй бузулур деб,
Салкын этме кѡлюню.

ЧЕГЕТДЕ

Адам кѡзден таша саггыш этерге,
Джюрек суйген назмуланы тизерге
Умут этиб чыкдым Кѡбан бойнуна
Эмда кирдим кѡк чегетни кѡйнуна.
Чегет мени эркелетди, ойнатды,
Джюрегиме рахатлык орнатды,
Джити билеб кѡурч кѡламны аѡузун
Кѡб джюрюдюм ары-бери, суѡ ызын.
Бир заманда кѡзыб-кѡзыб назмула
Тебредиле акѡ кѡаггытха кѡюла.
Кѡб саггышла тѡбедиле аллыма,
Джазмай тынѡ табылмады джаныма;
Бир эследим Минѡи-Таѡну тѡпбесин,
Бир кѡарадым, Кѡбан суѡгѡ кетди эсим.
Бир кѡрюндю кѡарт таулуну тѡрсюню,
Кѡуѡандырды халкѡбызны ѡсюю.
Бир эследим мени ѡсджурген анамы,
Бир джокѡладым эртде аѡушхан атамы.
Аны кибик, кѡб затланы джазаргѡ
Учундум мен не кѡадар да созаргѡ.
Алай бла кюн батхынчы олтурдум,
Тефтерими кѡургѡакѡ сѡзден толтурдум.
Былай джырла керек тѡлле кишиге
Хар заманда тут, тилейме, эсинѡде;
Назму джазсанѡ, ашыкѡмайын, ойлаб джаз,
Магѡанасы терен болсун, сѡзю аз.

САКѡЛАЙМА

Кѡарлы таѡла шош джукѡлайла
Ай джарыкѡгѡ бѡлениб,
Турабыз биз, кѡымыл этмей,
Суѡ джагѡада сюелиб.

Эштиледи кѡулагѡыма,
Татлы тийген аѡазынѡ.
Сени назик белчигинѡи,
Сылайды кѡол аязым.

Сен къарайса баш энишге,
Кеси аллынъа тартыныб.
Мен турама тюз къатынъда
Джууаб излеб, ахсыныб.

Ийнан, джаным, бошалгъанды,
Джюрек сениъе берилиб.
„Сюеме“, — деб айтырынъы,
Сакълайма мен термилиб.

ХАЛКЪЫНДАДЫ ДЖЮРЕГИ

Бир таулу джаш айланады къайгъылы,
Москваны къыйыр сюрем паркында.
Джашауунда сѣзю аны байлыгъы,
Джаш джюреги узакъдады, халкъында.

Сезмейди ол сууукъну, не иссини,
Эслемейди къатындагъы адамны.
Акъ къагъытха тюшюреди сѣзлерин,
Берч къолуна къаты кысыб къаламны.

Ол кѣреди юй джанлада олтуруб
Ушакъ эте тургъанларын къартланы.
Эскереди сабийликде мал кютген,
Кѣк кырдыкы джайлыкъланы, сыртланы.

Ол кѣреди
ышарылыб орамда,
Таулу кызыны суугъа кетиб баргъанын.
Ол эштеди узакъ джерден кѣуру да
Къобан сууу таууш этиб ургъанын.

Ол эштеди
эртден, инъир согъулгъан,
Джюрек сюйген тартыуланы, джырланы.
Эскереди
колхоз тюзде уруннъан,
Манъылайын акъ тер джуугъан джылланы.

Ол кѣреди
мындан къараб сагъышлы,
От джагъада гырджын этген анасын.
Сау этерге излейди ол джыр бла
Къыйналгъанны джюрегинде джарасын.

* * *

Джюрегимден сыгъыб-сыгъыб,
Чыгъарама сёзлени.
Ким джазгъанды, къайдады деб
Излемегиз сиз мени.

Джашауунъда кёб джанъылыб,
Джаннъан эсе джюрегинъ.
Болушургъа болур сеннъе,
Ал да окъу, джаш тенъим.

Сюймекликден мукъут болуб,
Джана эсе джюрегинъ.
Сен джазгъанса, джашырма да,
Ал да окъу, джаш тенъим.

Ата джуртну джанынъ кибики;
Сюе эсе джюрегинъ.
Сен джазгъанса, къарама да,
Ал да окъу, джаш тенъим.

Урунууда атынъ чыгъыб,
Берчли эсе, къолларынъ.
Ал да окъу, сеникилле,
Мени джазгъан джырларым.

Назмула бла излемейме,
Мен кесиме чырт махдау.
Окъуй келиб, джаратмасанъ,
Боллукъ тюлдю менде дау.

Не ючюн десенъ ол затланы,
Сынамагъанд джюрегинъ.
Ким биледи, ёсе келсенъ,
Энтда окъурса, джаш тенъим.

* * *

„Тау тюрюнде наз терекле,
Былай ариу нексиз сиз?
Башларыгъыз кёкге джете,
Санланыгъыз тюрбе-тюз“.

„Зарлыкъ тутмай, бир-биринъе
Ачыкъ болса кёлюгюз.
Сиз да, адамла, ёсериксиз
Бизни кибики болуб тюз.“

Джазыу мени элтиб уруб хар джерге,
 Санларымы къара ырхым этсе да.
 Джыл тѣшекде эрий-чирий тѣнъегим,
 Солугъанда къан хуртдакла тѣксем да.

Тирилликме! Туугъан джуртум, ийнан сен,
 Жанъыз къараб сени мыдах кѣргенлей.
 Саут-саба джарашдырыб тепбе-тенъ
 Саула бла сюелликме биргелей.

ТАМЫЗЫКЪ БЕРМЕМ

Уллу къара кѣзлеринъи,
 Толтуруб суудан.
 Нек къарайса баш энишге,
 Келесе къайдан?

Неле кѣрдюнъ сен джолунъда,
 Айтчы бир хапар?
 Джюрегинъи жаннъанына
 Табдынъмы мадар?

Джашауунъда жанъылгъанса,
 Белгилиди ол.
 Ала барыб аджашдырыб,
 Къоюб кетди джол.

Энтда сени кѣргенлейиме,
 Эриди джюрек.
 Тилейме мен джашауунъа,
 Кѣб иги тилек.

Къолдан келген болушлукъну
 Аямам сенден.
 Джюрегими отундан а,
 Тамызыкъ бермем!

ТЁЛЕРМЕ МЕН БОРЧУМУ

Кѣрмегенме патчахлыкъны зорлугъун,
 Санларымы темир бугъоу кесмегенди.
 Билмейме мен афендини окъууун,
 Уу чыбыгъы джаш этиме тиймегенди.

Байла-бийле хамут салыб бойнума,
Джекмегенле, танымайма аланы.
Къууанама, махданама халкъым бла,
Мен, Советни эркин ёсген уланы.

Этмегенди киши меннѣ артыкълыкъ,
Ач гыбыла эммегенле къанымы.
Ол заманнѣа эталмайма шагъатлыкъ,
Бюгюнлюкге бѣлеме мен анъымы.

Мен туугъунчу дунияны джарытыб
Уллу Октябрь чыракъ болуб джаннѣанды.
Къартны-джашны джюреклерин джылытыб
Джерибизге джаннѣан тюрсюн салгѣанды.

Эс билгенли джаш джюрегим къыйналмай,
Ёсгенме мен партияны къолунда
Эм келеме эркин джюрюб, абынмай,
Деу Ленинни мермер ташлы джолунда.

Аны ючюн борчлума мен халкъыма,
Джан аямай кюреширме, ишлерме.
Тынчлыкъ излей келгенме джаныма,
Къыйынлыкъдан къоркъмазма мен, кючлерме.

Керек болса, Ата джуртум, сени ючюн,
Санларымда от джанса да, тѣзерме.
Башха мадар табылмаса, борчуму,
Джюрегими къаны бла тѣлерме!

КЪАРАЧАЙ ШАХАРГЪА

Тебердини,
Къобан сууну
Тюз къатында,
Бойнунда,
Анам кибик,
Эркелетиб,
Ёсдюргенсе
Къойнунѣа.

Сен болгъанса
Джарыкъ кюнюм,
Насыбым эм
Къууанчым.
Джууукъ тенъча,
Багъалыды,
Топурагъынъ,
Агъачынъ.

Кюзгю кибик
Орамларынъ,
Гокга хансдан
Джасалыб;
Хар заманда
Турад атынъ,
Джюрегиме
Джазылыб.

Ертден сайын
Тансыкъ болуб,
Къарайма
Тик таулагъа.
Салкъын джелчик
Бетге уруб
Къууанч беред
Санлагъа.

Сенсиз меннъе
Джокъду джашау—
Биргенъеди
Къадарым.
Джылдан джылгъа
Къанат кериб
Джашна, тууъган
Шахарым!

СЕН

I

Джазгъы кече
Татлы джукълаб,
Кёзюмю ачсам;
Джарыкъ танъны
Аллын сакълаб,
Эшикке чыкъсам;

Исси кюнде
Къызыу ишлеб,
Солургъа чёксем;
Инъир ала
Арыб, терлеб,
Мен юйге келсем;

Китабладан
Билим излеб,
Къолума алсам;
Къарт анамдан,
— Ий,—деб, тилеб,
Киногъа барсам;

Бош заманда
Джюрек талпыб,
Сагъышха кетсем,
Санларымы
Джукъу алыб,
Оруннъа кирсем;

Къысхасы—
Хар кюн сайын,
Хар заманда
Эсимдесе—сен.
Къайда айлансам
Джюрюсем да
Биргемдесе—сен.

II

Сагъышлы кюн
Джюрегими,
Джарытаса—сен.
Кенъ ачдырыб
Кёкюрегими,
Солутаса—сен.

Къыш кюнледе
Санларымы,
Джылытаса—сен.

Джашауумда
Аджашмазгъа,
Джол устаса—сен.

Кюн батса да,
Танъ атса да,
Эсимдесе—сен.
Къайда айлансам,
Джюрюсем да,
Биргемдесе—сен.

СЮЙМЕЙ НЕ ЭТГИН

Джокъдан сени
Бюртюк этиб джаратыб,
Кёзлеринъи
Дуниягъа къаратхан:
Кече узуну
Бешигинъе къабланыб,
Джаш эгинъи
Отдан, суудан сакълагъан
Сюймей, не этгин,
Айтчы, туугъан ананъы?!
Сенден алгъа
Чыкъсын мени джаным деб,
Эркелетиб
Бауурунда ёсдюрген;
Заманында
Джылы хантын хазырлаб,
Табханыча,
Таза кийим кийдирген
Сюймей, не этгин
Айтчы, туугъан ананъы?!
Сен туугъанса—
Ана кёлден къууаныб,
Ышарылыб
Дуниягъа къаш керген;
Сен къыйналсанъ,
Ол да бирге къыйналыб
Джюрек джылыр
Сёзле айтыб кёл берген;
Сюймей, не этгин,
Айтчы, туугъан ананъы?!

Тюшю-тюню
Эсиндеги сен болуб,
Кече кюн да
Сеннѣ саулукъ тилеген;
Хар атламынъ
Мамукъ тѣшек болсун деб,
Джашауунъа
Тынчлыкъ, насыб излеген;
Суймей, не этгин,
Айтчы, туугъан ананъы?!

Хар адамгъа
Таза кѣлден болушуб,
Джашаууна
Кѣб затланы билдирген;
Тюз иннетли
Халкъла бла бир болуб,
Дунияда
Тынчлыкъ ючюн сюелген,
Суймей, не этгин,
Джер джюзюнде ананы?!

АЛГЪЫШЛАЙБЫЗ

Совет джуртум хар байрамны
Ашырады кѣууанч халда,
Джер джюзюнде уруннанны
Алгъышлайды Джанъы джылда:

Илмулагъа джол салгъан,
Билим берген устазланы,
Ишде, окѣууда алда баргъан,
Джашланы эм кызланы;

Ата джуртха кѣуллукъ этген
Совет аскерчилени;
Къара джерни тешиб ѣтген
Ёхдем кѣмюрчюлени;

Кютген малын семиртиб,
Кѣб тѣлю алгъан сюрюучюню,
Къызыу отда кѣурч бишириб,
Иш тындыргъан темирчини;

Сабанлагъа иги къараб
Уллу битим алгъанланы;
Хар къайда да ишлеб, джарыб,
Ал тизгинде баргъанланы.

Алгъышлайбыз башдан аякъ,
Джашланы эм къартланы,
Тынчлыкъ ючюн кюрешген,
Джер джюзюнде халкъланы.

НАЗМУЧУ

Кечегиде солуу алыб,
Туугъан элим шош джукълайд.
Не керекди ол адамгъа,
Бу заманда не сакълайд?

Нек джюрюйдю ёрге-энишге,
Тас этгенмид ол джугъун?
Нек бузады сагъышы бла
Джазгъы кечени шошлугъун?

Ай джарыкъгъа бёлениб,
Джазады бир затланы.
Кеси аллына сёлешиб,
Джыртады къагъытланы.

Бир къарайды—эслейди,
Джулдузчукъну джаннъанын.
Бир тынъылайд—эштеди,
Булбулчукъну джырларын.

Бир кёзлерин джумады,
Тынъылай суу тауушха,
Бир узакъгъа къарайды,
Синъиб терен сагъышха.

Ол назмучуд, назму джазад,
Сакъламайды кишини.
Заманынъы бош ашырма,
Сен да тындыр ишинъи.

Алийланы Умар

НЁКДЕН ДЖАННЪАН КЮН КИБИК, МЕН ДА ДЖЕРДЕ

— Кёкден джаннъан кюн кибик, мен да джерде
Джарыкъ джаннъан джан болурма мен халкъгъа,—
Деб джашлыкъда чыкъгъан эдим мен элден
Окъуу, ише къалыб кетмей мен артха.

Кече кюн да тохдамайын кюрешиб
Мен окъудум, тилле билдим, ишледим,
Билими джетмегенин тиришдим,
Мен джегдирдим, джарашдырдым, кючледим.

Мен табмадым, муратымча, джанаргъа
Не бир болум, не да бир кюч кесимде,
Кёкде джаннъан джарыкъ кюннъе санаргъа,
Теньлеширча, джугъум джокъду эсимде.

Къарачайны Малкъарны да тилинде
Учебникле джазыб бердим халкъыма,
Меннъе джетген юлюшюю билимден
Халкъгъа бердим, джугъун къоймай артында.

Кюн болургъа кимни болур къарыуу?—
Джилтин болса, хар бир адам джашауда,
Къаранъыда чартлаб чыкъгъан джарыуу
Къайтарырча халкъ кюлундан ашауун.

Къаранъыда чартлаб чыкъгъан джилтинле
Кёб болдула мен джашагъан ёмюрде,
Джилтинлени ичлеринде силкиннъен
Барды джилтин джаннъан кёмюрден.

Ол джилтинле бары бирге кюч болуб
Джерден кёкге, теренине, кюнлеге
Чыгъарыла ракетлени улутуб.

АЛМА ТЕРЕК

Арбазында мен джашагъан юйчюкню
Алма терек кеси джанъыз джашайды,
Хар джыл сайын ол юйчюкню адамы
Бу терекни алмаларын ашайды.

Алмалары бирча ариу къызылла,
Урлукълары тышларындан кёрюне,
Джопбу-джопбу бир-бирине къысыла
Къууатлары бетлерине тёгюле.

Чакъырады алма терек джыл сайын
Келчигиз деб хар кимни да къатына,
Кёб болса да терекни джыл саны,
Айтдырмайды сёгюу сёзле атына.

Чомартды ол, джокъду башха къайгъысы:
Джаз чагъады, бал береди чибиннёе,
Биширгени аны алма—джайгъысы
Саугъады ол адамладан хар кимге.

Алмаларын халкъгъа бериб бошаса,
Кюзгю кюнню джылылыкъын джаяды,
Ичиндеги алма кючге кёшалса,
Джылылыкъны ёзегинде тыяды.

Къыш сууукъла джетедиле айланыб—
Алма терек чапракъларын атады,
Келлик ишин толтурургъа ойланыб,
Джазгъа дери солуйду ол сир къатыб.

Алмалары бирча ариу къызылла
Бишедиле андан ары терекде,
Джопбу-джопбу бир-бирине къысыла
Къарайдыла адамладан керекге.

Джазгъы джелле тебрегенлей шууулдаб,
Ички сууун ийиб чыгъады,
Бал чибин да биягъындай дууулдаб,
Бу терекни чакъгъанына чабады.

Бу терекни ма аллайды джашауу,
Этгенине бюсюреуле излемей,
Джерден кёкге табханыды ашауу,
Хар бир джанны ол сыйлайды кет демей.

* * *

Энтда келдим бир кере
Мен джуртума къонакъгъа,
Энтда кёрдюм алгъынча,
Тебердини омакълай.

Тебердини къууаты,
Айтылгъанча джомакъда,
Джашагъанлай турады
Хар келгенни ийнакълаб.

Турадыла таулары,
Агъач толу къулакъла,
Ариу, таза суулары,
Къар тамаллы таракъла;

Кёк кёгериб талала,
Джел ойната хансларын,
Кимни, сизге тарала,
Чыдаб турур санлары!?

Айланса да узакъда
Тебердиден хар саным,
Асыралыбды джуртумда
Саным тенъли бир джаным.

23 август, 1961 дж., Теберди.

* * *

Кюн къыздырса, къарчыкъ эрир,
Джерде урлукъ кесин керир,
Кёгет бишсе, джерге тюшер,
Джер джылынса, урлукъ кюсер.

Заман джетсе, кырдык чыгъар,
Сууукъ джетсе, чапракъ агъар,
Ачлыкъ джетсе, бёрю чабар,
Къойну табыб этин къабар,

Аман тойса, чурум излер,
Тенъин уруб башын эзер,
Келир бир кюн, мыъа тѣзмез,
Бу кылыкъгъа онъну бермез,

Аллай кылыкъ кѣурур алай,
Аман тойса, ачха кѣалай
Болушургъа излер джолла—
Узалырла мыъа кѣолла.

ГУГУК

Тура-туруб сынды сууукъ,
Джазгъы кюннѣ ачды эшик,
Джанъур тохдаб, чыкъды гугук,
Эшитмеген чыкъ да эшит.

Гугук, гугук, гугук, гугук—
Чыкъдым кюннѣ болуб сууукъ,
Гугук, гугук, гугук, гугук—
Чыкъма ишге, кѣабмай бир джукъ.

Чапракъ, чырпы, джанъур, тамчы
Джанар кюнде эм джылтырар,
Джазны кюнюн бизге ачыб
Талалада гугук джырлар:

Гугук, гугук, гугук, гугук—
Чыкъдым кюннѣ болуб сууукъ,
Гугук, гугук, гугук, гугук—
Чыкъма ишге, кѣабмай бир джукъ!

Кѣакъ кийимни кюннѣ тартыб,
Джуу бетинъи—чыкъда сууукъ,
Турма, хомух, кѣбге джатыб—
Кычырады сennѣ гугук:

Гугук, гугук, гугук, гугук—
Чыкъдым кюннѣ болуб сууукъ,
Гугук, гугук, гугук, гугук—
Чыкъма ишге, кѣабмай бир джукъ.

ЭНТДА ОЗДУ БИР ДЖЫЛЫМ

Энтда озду бир джылым—
Джууукълашды болджалым,
Озгъанымдан кѣб болмаз
Энди алда болгъаным...
Нени кѣрдюм дуниямда,
Нени билдим билликден?
Нени этдим озгъанда,
Не этилир келликден?
Бек кѣб болду кѣргеним:
Къалмай арыб, не талыб,
Тюрлендирди джашауну
Уллу халкъым кюч салыб...

Арыб тургъан халкълагъа
Джанъы джолла ол ачды.—
Тубанланы—чарсланы
Джер юсюнден ол чачды.,
Ойду ишни баш этиб
Джол чыракъла джандырды,
Къуруб баргъан джашаугъа
Нюр тамчыла тамдырды.
Аман хансча, битгенни
Ол къурутду тамырдан,
Ол къутхарды адамны
Ишле ишлеб талырдан...

Джанъы джашау ишлеуде
Къыйын ишле кѣрдюм мен.
Джашаууму джылларын
Ол ишлеге бердим мен...

Мен билгенме билликден
Кѣб затланы сагъышлаб,
Мен алгъанма джашаудан
Кѣб акъылла алгъышлаб...

Джашау тенъди адамгъа—
Онъсузгъа, онълугъа—
Терсликлени керекди
Тюзетирге онъуна...

Кесим сезген кюнледен
Ма бюгюннѣ деричин
Халкъ бла бирге хар ишде
Мен кюрешдим халкъ ючюн.

Алда болгъан джылланы
Мен берликме халкъыма,
Бирин къоймай, аямай,
Бир къарамай артыма...

31/1-52.

ДЖАЗ

Джаз джазады джазгъы атын
Тау ну, тюзню кёгертиб,
Аны сейир ариу хатын
Ким окъумаз терк джетиб.

Мыллыкларын ишге атыб,
Балчибинле гокгадан
Аладыла балны тартыб
Тохдамайын къоркъгъандан.

Каскала да хансха батыб
Джырлайдыла джырларын,
Чыпчыкъла да анъа къатыб
Марлайдыла хар барын.

Туралмайын юйде джатыб
Келедиле адамла,
Ариу чакъгъан кёрек затны
Аладыла къадалыб.

ГЕРГЕДЖЫЗ

Ой, гергеджыз, ой, гергеджыз, джанъыз чыпчыкъ,
Кёрюнмейди джырлауунъда бир джантылыкъ,
Сабийликде мен эшитген джанъыз джырчыкъ
Джырланмайды тюрленмейин бир джантылыб.

Кёб джерледе сен джырлайса джырчыгъынъы,
Кесинъ джанъыз айлангъанча сен ызымдан,
Тынъылайма таныргъа деб чыпчыгъымы
Хар джыл сайын джырлаб тургъан джырчыгъымдан.

Болурмуса сен ол чыпчыкъ, туююлмюсе,—
Джырлаб тургъан джырчыгъынъдан билелмейме.
Чакъгъанындан, кёгетинден бююлмесе,
Сен джырлаучу бутакъны да кёрелмейме.

Неда болсун, джюрегими сени джырынъ
Ойнатады, къууандырыб джарытады.
Сабийлигим эсге тюшюб, джанъы джылыу
Джазларымда, джайларымда танытады.

Бир болса да, сени джырынъ болгъан кирик,
Хар бир джазны, хар бир джайны шарты башха,
Осаллыкъ ачыуларын андан кыырыб
Тюрлю ишле тюшюреди эсге—башха.

Кёрюнеди, джанъы джырча, сени джырынъ
Фахмулуду, бек фахмулу, джашау кирик,
Бирде батыб, бирде чыгыб кёкню джырыб
Айлангъанча бу джарыкъ кюн джерге тийиб.

Атанъ ёлюб кетсе да, сен джырла джырын,
Джырла джырын сен, андан артха кълмайын—
Сени джырынъ ариу джырды: джайны сырын
Ол тутады арымайын не талмайын.

ТАМЧЫЛА

Кёбден бери буз дорбунда,
Джыламукъча, тамчыла,
Унамайын буз болургъа,
Агъадыла сымпылдаб.

Тамгъан джерде буз уяла
Ишлейдиле тамчыла,
Уялагъа суу къуюла,
Ёседиле уяла...

Болмаз алай деб турсанъ да,
Джашау деген къоймайды,
Излегенин этдиргенден
Бир кесекге тоймайды...

КЪАРГЪА БЛА КЪЫЛЫЧ

(Басня)

Къазды да бугушну бир арыкъ Къаргъа
Тот кесген къан кыылыч чыгъарды андан.
Несин да унутуб къууанды анъа:
„Энди уа тоярбыз биз адам къандан!“

Ол Къаргъа тюшюрдю эсине кёбню:
Ауузундан Къылычны акъгъанын къанны,
Аны бла биргелей къучакълаб джерни
Къырылыб джатханын адамны-джанны;

Къоркъгъан джокъ, юркген джокъ, къаргъала
джетиб

Хазыр ашны ашыкъмай джутханларын,
Бирин бек джаратмай, айлана кетиб,
Бирлерини кёзлерин джыртханларын;

Джаны чыкъмай, ойсураб тургъанланы
Юслерине къонуб сакълагъанларын,
Солуй келиб кёзлерин къакъгъанланы
Юслери бла къоркъмай атлагъанларын.

Эсине тюшюрдю быланы барын,
Къууаныб секирди, къанатын къакъды:
„Къара! Къара!“ —деб чакъырды къаргъаларын.
Къаргъама дегеннъе ол ауузун ачды:

„Къарачыгъыз бу бычакъгъа-къылычха!
Муну кючю адам джаннъа уллуду:
Алалсала къолларына ынычхаб,
Хар ишлери—бир-бирлерин урууду.

Къылыч алыб бир-бирлерин урсала,
Бизге джашау, бизге насыб тюшеди.
Алай эте, хар джыл сайын турсала,
Урушлада бизге азыкъ бишеди.

Бизге джетер ачлыкъланы кетерин
Сюйген табыб бизге къылычланы келтирсин.
Бизге этген къуллугъунъу хатерин
Кёрюб Къылыч джылтырарча этилсин!

Къаргъа джыйын багушлагъа джайылды,
Андан-мындан тот къылычла чыгъарды.
Хар табылгъан джерге-джерге чанчылды,
Ауузлары къаргъалагъа ачылды.

„Къой,—деди Къылыч Къаргъагъа,—къой мени!
Озгъандыла аллай къанлы заманла,
Джарсытыу бла джыярла ырбыннъа сени,
Къылычларынь сени уруб къармарла!“

Къызгъан Къаргъа унамады къояргъа—
Къаргъаларын барын тизиб ызындан
Умут этиб къылычла бла ойнаргъа,
Ары озду, бери чабды къызыудан.

Къылычланы ауузларын джалатды,
Ариу кёрюб, сылаб-сыйпаб къууанды.
Къылыч деген ауб кетиб къанатды,
Къаргъаланы бирин ктоймай туурады.

Кёбдю алкъын адам бетли къаргъала—
Къан тёкгенден энтда тоймай тургъанла.
Уруш тюлдю изленнён деб къаргъана,
Тобла къураб халкъ табагъа бургъанла.

Уруш ишнн суймейди халкъ туугъанлы
Аны шарты айтылгъанды ныгъышда:
„Адам деген джер юсюнде тургъанлы
Къылыч силкген ёлюм табар къылычдан!“

КЕЛЕ-КЕЛИБ БИР МЕШНА...

Келе-келиб бир мешна
Суу джагъада тохдады,
Андан чыгъыб джаш адам
Суу табагъа атлады.

Къараб, кёб да турмайын,
Суугъа кирди тобукъдан,
Къолун джууб эм бетин,
Сууукъ суудан уртлады.

— Атам ючюн,—деди джаш—
Ууучу бла суу ичди,
Къобан суугъа уруб баш,
— Анам ючюн,—деб ичди.

...Ючюн, ючюн, ючюн,—дей,
Къарнашларын савады,
Этер ишин билгенлей,
Таула таба къарады.

Зорлукъ джетген эгечин
Ол эсине тюшюрдю,
Ол джан ючюн кесине
Дагъыда суу ичирди.

Джашау кыйын, джыл кыйын
Джууукъларын джойгъанды,
Ала ючюн суу ичер
Борчну мынъа кыйгъанды.

Семенланы Азрет И.

О ЛИЗА!

Бу суу суратдан, о Лиза,
Бармыды меннѣ бир польза?
Огъесе сокъур сатыумуд?
Огъесе башдан атыумуд?

Къалайды халы-хауасы?
Сюймеклик бла арасы?
Билмезми суйгенни суюе,
Болмазмы сѣзюне ие?

Энди ачыкъды меники,
Меннѣ: огъай—бир! Хо—эки!
Не „Къой!“—десин да, сууутсун,
Не „Хо!“—десин да, джылытсын.

1958 дж.

ЛЕНИН АТЛЫ КОЛХОЗ

„Ленин“ колхоз атыбыз,
Тюзелиб хар затыбыз,
Джер джабады малыбыз,
Алгъышлыкъды халыбыз.

Чарпыусузду тѣлюбюз,
Битимлиди джерибиз,
Тынчлыкълыды элибиз,
Къууанчлыды кѣлюбюз.

КЮНДЕН КЮННѢ

Кюнден кюннѣ, джылдан джылгъа, алдан алгъа
Ёсюб джетдик сау дунияда махдау халгъа.
Джашасынла Октябрь эм Ленинни иши!
Бу насыбны сыйыралмаз бизден киши!

Къобанланы Дахир

БУЛУТ ТЕНЪИЗ

(Басня)

Уча келиб хауада къара Булут
Бир Тенъизни тюз башына джетгенди.
Мийкдеме деб ёхдем, батыр болуб,
Махданыргъа анъа умут этгенди.

Кюкюрегенд, дауур этгенд, джашнагъанд,
Шыбыласы ачы чартлаб башлагъанд,
Ары учханд, бери учханд, тюрленнъенд,
Сора тохдаб былай айтыб тебregenд:

— Башынъ бла озама мен таймаздан,
Къоркъмагъанлай джел кючюнден, аяздан.
Мен айланыб битимлени кёреме,
Керек болса, джерге джанъур береме.

Кюн хатерсиз кючлю къыздырса джерни—
Мен этеме анъа уллу хатерни:
Эрлай джетиб кёлекгелик этеме.
Солуу бериб, сора алай кетеме.

Къутсуз кёкню—ариу тюрлю джасайма,
Бир агъарыб, бир кёгериб, къызарыб.
Суйсем кёкде, суйсем джерде джашайма
Неда барыб тау юсуне къаланыб.

Къарайма да бир тюрлениб кёрмейме:
Не къошулмай, не къорамай тураса.
Эрикгенден, ишсизликден, кёреме:
Толкъунланы къаялагъа ураса.

Хайыр бермей дунягъа къадар суу
Быллай улуу джуртну джабыб джата.са.
Джюзгенлеге болуб сен бир терк буруу
Кемелерин ары-бери атаса.

Джарамайса мен билгенден бир затха,
Бошунагъа орун алыб тураса,
Тынъыласанъ менде болгъан муратха,—
Таб кѣреем бу джуртладан кѣорасанъ.

Бу къадар джер кѣм-кѣк ариу джасаныр,
Чыпчыкъчыкъла джюуолдерле, джырларла.
Былайда да ариу джашау кѣуралыр,
Джер тюбюнден кѣб байлыкъла чыгъарла,—

Деб ол Булут „акъыл сѣзле“ юретгенд.
Тынъылагъанд Тенъиз, сабыр ышара,
Сора, анъа, былай айтыб тебрегенд,
Ол Булутну телилигин джашыра:

— Бек кѣыйналад мени сениѣе джюрегим,
Улуу кѣллю болгъанынъы суймейме,
Булутладан махдаучуну бир кесин
Алай кѣбню кѣкде учуб билмейме.

Мен болмасам сен туумазенъ дунягъа,
Мен бергенме сениѣе ариу джашауу.
Таб кѣреем барыб кѣонсанъ кѣаягъа
Кѣюуб быллай тели-мели джаншауу.

Бюгюн Булут, тамбла джаууб тюшерсе.
Саркъа-саркъа ма былайгъа келирсе,
Кѣб махдансанъ бу хауаны кюсерсе,
Тенъизни да ким болгъанын билирсе.

Бизде да бард кѣб затны унутханла,
Кеслерин бу Булутча тутханла.

КЪОБАН БЛА ХУДЕС

Басня)

Ууакъ кѣара суучукъла
Андан-мындан созулуб,
Кѣулакъ суучукъ болдула
Бир-бирине кѣошулуб.

Хар бир кѳулакѳдан кѳалмай,
Ма мунуча суѳчукѳла.
Ташдан-агѳачдан джаллай,
Бир ѳзеннѳе чыкѳдыла.

Таза болуб, джылтыраб,
Бир-бирлерин табдыла.
Гинасуѳча кѳалтыраб,
Баш энишге чабдыла.

Алай ѳте, кѳошула,
Бир ариѳ суѳ болдула.
Бу суѳчукѳла бары да
Уллу махдаѳ алдыла.

Кирсизлигине суѳну
Адамла кѳуѳандыла,
Келиб бойнуна муну,
Меѳямларын салдыла.

Чабыб джетиб кѳатына,
Суѳ алышмакѳ ачдыла.
Кѳобан атаб атына,
Кѳуѳанч хапар чачдыла.

Ма бу таза болумда
Кѳобан бара тургѳанлай,
Худес суѳчукѳ джолунда
Джетди болгѳанны булгѳай.

Худес суѳчукѳ истемей,
Кѳадар суѳну кирледи.
Бу заранны ѳслемей
Ол да махдаѳ изледи.

Ариѳ бети Кѳобанны
Сары болду, саз болду,
Кѳадар кѳыйыны аны
Хазна кѳалмай тас болду.

Худесни ѳа аны ючюн
Бир адам да махдамад.
Кирсиз суѳгѳа чабханча,
Аллын киши сакѳламад.

Ма мунуча хар бир зат:
Зыраф эттен игини,
Ататдыргъан аман ат
Кесек затны ишиди.

ТИЛЧИ БЛА ДЖЫЛАН

И. А. Крылов.

(Б а с н я)

Бош айталла кяфырланы юсюнден
Джокъду тюзлюк деб аланы ичинде.
Кяфырла да тюз ишлейле кёбледен.

Бу сёзлеге мен юлгю да табайым,
Джаханимде болгъан бир зат айтайым:

Джылан бла тилчи кемсиз эришиб,
Бир-бирине джол бермейин кюрешиб,
Даулашдыла кимди алгъа барлыкъ деб,
Джаханимден ал юлюшню аллыкъ деб.

Белгилиди джаханимни адети:
Кёб гунахлы ары алгъа кетеди.

Бек махданыб тилчи тилин чыгъаргъанд,
Мен онълума деб, джыланнга къарагъанд.
Анга эришиб, джылан кючлю кычыргъанд,
Ачыуланым ачы-ачы сызгыргъанд.

Кяфыр кёргенд алгъа ётген джыланны,
Тилчини да сюрюб баргъанын аны.

Джылан кесин сыйлыгъа санаса да
„Тохда, джылан!—деб, ол кяфыр джетгенди,—
Сени хатанъ тергеусюз кёб болса да,
Тилчи сенден алгъа барсын“,—дегенди.

Огъурсузса, кертид, тилинъ ачыды—
Кёб адамны хатасызлай ураса.
Алай сеннге джууукъ келген ачийды,
Арлакъда ўа сен хатасыз тураса.

Тилчини уа хар къайда джетер ууу—
Тау да, суу да тыймаз аны ол ууун.
Ол себебден тилчи онълуд джыландан—
Бой салгъанлай сюркел аны ызындан.

Андан бери джаханимни ичинде
Сыйлыдыла джыланладан тилчиле.

«БИЯГЪЫ»

Эки кёзю ачылмайын дуниягъа,
Ауузундан ийис келе, суу агъа,
Аякълары кыйыгъына айланыб,
Хурулдайды кир багушха сойланыб.

Юсю-башы буршу болуб, тозураб,
Тёрт санына сууукъ синъиб, къалтыраб,
Бир заманда уянады эс джыйыб,
Туруб тебрейд ол бёркюн да терс кийиб.

Юйдегим бард, юйюм бард, деб къарамай,
Адамлача баш тутаргъа джарамай,
Эки кёзю къутургъанча кызыарыб,
Хауле айланад телисине ышарыб.

Джетгенинден ёлкюч ачха тилейди,
Аны да ол аракъыгъа излейди,
Заманында юйюм джокълай билмейди,
Адамлыкъны сыйлы борчун суймейди.

Хайыр бермейд къралына, башына,
Урушалмайд кылыкъ этген джашына,
Сыйын кёрюб адам келмейд къатына,
Хар тюбеген „биягъы“ дейд атына.

БИЗНИ СЁЗЮБЮЗ

Къыш да кетиб,
Джаз да джетиб,
Джанкъозчукъ чыкъса;
Биринчид деб,
Келечид деб,
Къууаныб чабсанъ.

Джаз кюн чыгъыб,
Терек чагъыб,
Кёгет битдирсе;
Ол да бишиб,
Андан тышюб,
Сеннъе джетдирсе;

Бал четенден
Бал чибинчик
Джызылдаб чыкъса,
Джер хурметден,
Берекетден
Татлы бал джыйса;

Джер сюрюлюб,
Мал кютюлюб,
Байлыкъ юйресе;
Джашауунъда,
Ашауунъда
Алгъыш джюрюсе;

Суу кюч эм от,
Фабрик, завод
Халкъгъа ишлесе;
Джерни къазыб,
Темир джазыб,
Анъа кюч берсе;

Сюйсенъ кёкде,
Сюйсенъ джерде,
Джюрюрге болсанъ;
Сюйсенъ окъуб,
Сюйсенъ ишлеб,
Аллынъа барсанъ;

Джарыкъ джашау,
Кирсиз ашау,
Халкъгъа тенъ болса;
Къралынъы,
Адамынъы
Джолу кенъ болса.

Олду насыб,
Кёлюн басыб,
Халкъгъа нюр тёкген;

Ауруу кетиб,
Саулукъ ёсюб,
Кёлюне джетген.

Ма бу затла
Минъ-минъ къатлы
Бардыла бизде.
Джарыкъ ёмюр,
Тюзлюк ёмюр,
Джашнайды бизде.

Къач да—джазды,
Къыш да—джазды,—
Джашау джайчады.
Ол бу джерде—
СССР-де,—
Ариу майчады.

Суюб атлар,
Аны сакълар,
Джити кёзюбюз!
Уруш ёлсюн,
Тынчлыкъ ёссюн,
Олду сёзюбюз!

РОССИЯ

Кёб сабийни ариу ёсдюрген ана
Къыйналгъан да, къууаннгъан да этеди.
Аланы ол къадалыб этсе адам,
Къартлыкъ, ёлюм аны эсинден кетеди.

Хар баласы кючлюд болат темирден,
Анасыны сыйлы къачын кёреди,
Сакълар ючюн аны ачы ёлюмден,
Керек болса, ол джанын да береди.

Ма алайды бюгюн Россия тамам,
Кёб миллетни ол анача ёсдюрген.
Къарнаш, эгеч болур кирик хар адам,
Мутхузлукъдан джарыкъ кюннъе келтирген.

ТАУКЪАН

Къанджыгъагъа къаты кысыб джамчысын
Ат белинде шыбылача джюрюучю,
Халкъ аллында мийик тутхан намысын,
Къанлы джауну кече кюн да сюрюучю.

Джигитлени бири Таукъан болгъанды,—
Аны аты унутулмаз ёмюрде.
Къанын, джанын аямайын салгъанды
Ёхдем Таукъан халкъгъа джашау берирге.

Къарачайда тюзлюк ючюн кюрешген,
Зорлукъ болмай тенълик джашау ачаргъа,
Халкъгъа бийлик этиб тургъан ёмюрден
Роман юйню—патчахлыкъны чачаргъа.

Революция анъа къанат битдирди,
Муратынъы энди сен да толтур деб,
Сауут-саба, атлы аскерле джетдирди
Джарлы халкъгъа джарыкъ джашау болдур деб.

Кече демей, кюн демейин хар джолда,
Тау ичинде, чегетледе, тар къолда,
Къарда, кюртде, сууукъ джелде, боранда
Ол джауларын хорлаучуед барын да.

Халкъны джауу—аны джауу болучед,
Халкъы ючюн кёб къыйынлыкъ кёргенед,
Ол кёрюнсе, орам халкъдан толучед,
Белгилиди, халкъы ючюн ёсгенед.

Хар ёзенде совет джорукъ салдыра,
Аскерлеге алчы болуб айланды,
Миллет ёмюр тобмагъанны болдура,
Кёб заманны халкъы ючюн къыйналды.

Бир заманда хыйлалыкъны джюрютмей,
Сыйынмагъан не намысха, не бетге
Тюз джюреги харамлыкъны билдирмей,
Ышандырды деу Таукъанны бир итге.

Схауатдан Бийчесыннъа чыкъгъанлай,
Кече болду, адам кёзю байланды,
Нёгерлери тенълерид деб тургъанлай,
Ёхдем Таукъан окъла тийиб сойланды.

Кимед санъа мурдар къолун кёлтюрген?!
Бир адамгъа сени хатанъ джетмегенд,
Сени киби халкъ тулпарны ёлтюрген,
Тенъимед деб хатеринъи этмеген?

Кимед сени ол инъирде ашыргъан,
Дертлик тутхан джашауунъу алыргъа?
Кимед сени ёлюгюнъю джашыргъан,
Сау тёрт айны басдыртмагъан къабыргъа?!

Тохананы сууун кызыл кызартыб,
Таукъан, къанынъ Къарачайгъа джайылды,
Бютеу халкъны орамлагъа чыгъартыб,
Къуугъун этиб Къобан суугъа къуюлду.

Ёлюгюнъю тёрт ай кетиб табдыла,
Суу кёгертиб хар санынъы, къолунъу.
Урунъанла бири къалмай чыкъдыла
Джыламукъдан ырхы этиб джолунъу.

Бютеу миллет сени кёзюу элтдиле
Деуле джатхан къабырланы ичине,
Тень джашларынъ кёзюу-кёзюу джетдиле
Ханс тёшерге къабырынъы юсюне.

Миниб тургъан сени ариу тору атынъ
Кеси ёлмей ёлюгюнъю бермеди.
Къайнаб ургъан сени джарыкъ муратынъ
Сени бла джер тюбуне кирмеди.

Сени кибик ленинчиле ёлмейле,
Джашайдыла хар миллетни эсинде.
Партиябыз тутхан джарыкъ иннетле
Кёрюнюрле бютеу джерни юсюнде.

Къаракётланы Юсуф

КЪОБАН

Буз къабдаллы ёхдем таўда къарладан
Сен келесе, къайнай, бёрке шуўулдай,
Ташха мине, таудан тюше, тарладан
Сен чыгъаса, кёмюк эте, шоркъулдай.

Минъи-Таўда кёксюл тартхан бузладан,
Миялача, кёз къамата, агъаса.
Суўгъа келген дугъум кёзлю кызыладан
Кёз къакъмаздан таў макъамла согъаса.

Суў къобхандан „Къобан“ атаб атынъа,
Ётген узакъ ёмюрлени биринде,
Элле болуб, джуўукъ тюшюб къатынъа,
Саў Къарачай ёсе келгенд джеринъде.

Ишни суйген, шош джюрекли эллеринъ
Къалмай жанъы юйледен толгъандыла,
Ойнай, кюле джарыкъ болуб кёллери,
Ёзенлеге жанъы хурмет салгъандыла.

Салкъын аяз таў башындан эжиў эте,
Къобан ёзен жанъы джырла джырлайды.
Минъи-Таў да насыб джыргъа эси кете,
Къобан таба ышарылыб къарайды.

Таў башына кюн таякъла нюр теге,
Таў тюбюнде семиз малла отлайла.
Чегетледе бишген бутакъны бюге,
Къанатлыла бир бирлерин джокълайла.

Къарачай, черкес, орус, ногъай, абаза —
Сен барын да бир юйюрлей кѣресе.
Ёхдем таўда тюгенмезлик бузгъа база,
Салкъын суўну барына да бересе.

Ата джуртда кѣб суўланы ичинде
Суўларыны эм тазасы боласа.
Джанъы джашаў къурауланы ишинде
Артха къалмай, алгъа ёте бараса.

Джанъы джашаў чакъыргъанлай тюзлеге,
Эски орнунъа къарамайын къоярса.
Кенъ тюзледе сен керекли джерлеге
Таў суўунъу шоркъ-шоркъ эте къуярса.

Джел ургъанлай, тенъиз кибики, чайкъала,
Ёсерикле бу джерлеге сабанла.
Кюз ортада алтын кибики саргъала,
Бюртюклери кѣлтюрелмей будайла.

1950 дж.

ТИШИРЫЎГЪА

Сен джазгъы кюннѣ кесинъ ушайса,
Басхан джеринъи джылыта,
Май айда тийген кюн таягъыча,
Баргъан джолунъу джарыта.

Чакъгъан терекде, эртденнѣ чыкъча,
Насыб чачалла кѣзлеринъ.
Къобандан тартхан, салкъын аязча,
Джюрек сылайла сѣзлеринъ.

Джанъы ачылгъан сен гокга хансха
Онсегиз джылда нѣгерсе.
Джетген джашлада джити джюрекни,
Кючлю болса да, бюгесе.

Сен келин болсанъ, нѣгер джюреги
Сени ючюн татлы тарайды.
Сен ана болсанъ, сабий кѣзлери
Ышарыб сенинѣ къарайды.

Джазгъы джауумдан кѣгерген кибики,
Тюзлени джашил кийими,
Сени къолунъда хурметли ышарад
Юйледе сабий сюйюмю.

Джашил кийимли кѣгет терекни
Байлыгъы сеннѣ ушайды.
Ана джюрекде терен сюймеклик
Кетмезден узакъ джашайды.

Кюмюш саяуџа, джигер кѣолларынъ
Бирџа джарайла хар ишге:
Колхоз тюзледе, завод ичинде,
Кеси юйюнѣде ишлеге.

КЪАЧХЫ КЮНЛЕ

Кюнден кюннѣ кюнле уџакъ кѣысхара,
Кюн таякѣла кѣыйыгѣыракъ тиелле,
Терекле да бир-бирине эришиб,
Тюрлю-тюрлю кѣачхы кийим киелле.

Кими сары, кими кѣызыл кийиниб,
Эрикдик деб джашил кийим тешелле.
Кѣызла кибиџ, омакъ болуб, суююнуб,
Чачларын да сары алтындан эшелле.

— Менме, — дейди, — кѣгетлени ариџу
Муртху бишиб, джаннѣан отча кѣызара.
Аю айланад аџнай-аџнай джолунда
Ёрге туруб, чум терекге узала.

Джохар чашџа, талалада алысын
Чыкъдан толуб кюмюш кибиџ джылтырайд.
Кѣыйыкъ тийген кюн таякъ да юсунде,
Алтын отча, уџакъ-уџакъ кѣалтырайд.

Таџ суџлары, миялаџа, кѣгере,
Джаш тишлеџа, агѣаралла ташлары.
Хазырлаџа, кѣар тюбюнден джылтырай
Таџларымда джитилени башлары.

Мал кѣошла да заман джегиб таџладан
Тюшедиле кенъ тюзлеге, ѣзеннѣ,
Элчиле да ойнай, джырлай, кѣуџана,
Мюрзеџулерин джыядыла гѣзеннѣ.

Иш бошалыб, келин келе, кѣыз чыгѣа,
Тебрейдиле тойла-оюнла элледе.
Кѣызла, джашла абезекде айтадыла
Болгѣан затны джюрекледе, кѣлледе.

ЭНТА СЕННЪЕ

Къысыучан эдим кёзлерими
Сен эсима тюшгенлей.
Кёз аллыма келиучен эдинъ,
Кюн таякъла тёкгенлей.

Ачалмайын кёзлерими мен,
Тансыкъ ала тургъанча.
Къарай эдим сеннъе ашыгъыш,
Тас этерге къоркъгъанча.

Къарангъы кече узакъ отну
Джууукъ джерде кёргенча.
Узата эдим къолларымы,
Джетерге умут этгенча.

Аны эслеб къозугъанча, сен
Тебрей эдинъ узая.
Кёз джылыуунъ кесине тарта,
Ууакъ-ууакъ ышара.

Тюрсюнюнъю ауана баса,
Джукъланаенъ узакъда,
Мен къайтыб аны туталмай,
Къала эдим тузакъда.

ТАМАДА

(Басня)

Джыйылгъанды юй къанатлы къалмайын,
Къычыралла арымайын, талмайын,
Бири аны, бири муну кёргюзюб,
Кимни актылын, кимни сыфатын сюзюб.
Айыралла ким боллугъун тамада.
Тюзлюк этиб ишге джараб хаман да,
Уллу кёллю болмай, кимге да бирча,
Хар ишни билиб, табыб ёсдюрюрча.
„Къаз суугъа кирсе — къарны кёлю да токъ,
Бабуш болса, не сыфаты, не саны джокъ,
„Тауукъ тюшю тары бюртик“ дегенлей,
Тауукъдан а не тамада болур эд?
Санда саны, сыфатда сыфаты — Кърым тауукъ
Ма ол болса, — муратыбыз толур эд!“

Эм ахыры бу оноугъа келдиле,
Тамадагъа ол джарарча кёрдюле.
Кърым тауукъ узун бойнун къынъыр бюгюб,
Къанат джайыб кеси-кесин кёбдюрюб,
Тамадагъа эм керекли буду деб,
Къыйналмайды сёлешиб кишиге кёб.
Бу тамада ма бир бёлек замандан
Узун бойнун кёлтюрелмей созулуб,
Къанатларын, кёбген тюгюн джокъ этиб
Олтурад, къызыл бурну джерге джетиб.

АТА ДЖУРТУМ

Джаз башында джашил садча,
Джашнаб чагъа.
Сен бараса кёкге айланыб,
Къанат къагъа.

Джер юсюнде, кюн таякъча,
Хурмет чача,
Халкъла ючюн эркинликге
Эшик ача.

Терен акъыл джерден озуб,
Айгъа джете.
Атомладан, буз чачыучу,
Кеме эте.

Тынчлыкъ ючюн барына да
Къолун бере,
Халкъ ортада юлгю берди
Ненча кере.

Эски дуня сейирсиниб
Сеннъе къарай,
Ата джуртум кеси мюлкюн
Кеси санай.

Тенъизледе, чабакъ кибик,
Дженъил джюзе,
Кёкге учса, джулдузладан
Саугъа юзе.

Хар заманда мамырлыкъгъа
Себеб бола,
Ана кёлге бала ючюн
Тынчлыкъ сала.

Бу ишлени барына да
Оноу этген,
Партияды ишчи халкъны
Кёлюне джетген.

ТУРНАЛА

(Абезек)

Айлана-бурула,
Бир-бирлерине чулгана,
Турнала узакъдан келелле,
Абезекде дугъумкёзге,
Тохдамай, салам берелле.

Турнала тизгини,
Бирлешиб къанат къакъгъанча,
Этекле, дженъле джел эте,
Сюйюмлю ышаргъан кёзлеринъ
Суйген джюрекге кёл эте.

Тохдамай ызынъа,
Джел бюкген гокга хансчыкъча,
Сен дженъил-дженъил къарайса.
Сюймеклик аўруу салыб
Энди ызымдан марайса.

Абезекге бара,
Кёзюнъе ышарыб къарасам,
Къарама меннъе дейсе алай,
Сенден башхала да бардыла
Меннъе къарагъан бир талай.

* * *

Къарачайда дугъум кёзлю кызыланы
Ким болса да менден ариу суратлар.
Терен оюм, кенъ къанатлы джырланы
Усда джерлеб мийик кёкге къанатлар.

Джюрегинден къайнаб чыкъгъан оюмну
Бармакъладан акъ къагъытха тамызыр.
Эртден чыкъдан инджи тизиб бойнуна,
Ана тилин тилле ичинде танытыр.

Тенъиз толкъунланы тауушунда
Ол эшитир тау суучукъну ауазын.
Джырларына эжиуге да ол алыр
Минъи-Тауу салкъын тартхан аязын.

Байрамукъланы Умар

ДЖЫЙЫРМАНЧЫ ЁМЮРНЮ АЛТМЫШЫНЧЫ ДЖЫЛЫ

(Поэманы кесеги)

VI б а ш ы

Газетден, журналладан,
Союздан, тыш къралладан
Хар бир совет адамы
(Ма окъууну джардамы)
Толу хапар алады;
Хар иште бичим толуб,
Джут капиталистледен
Эмда реваншистледен
Джурт кюн кюнден бай болуб
Баргъанын эшитиб, оклуб
Джюреги хош болады!
Джылгъа Ставрополь крайда
Болгъан затлаы къайдан
Къолдан келсин суратлаб,
Аны къой, тюз джомакълаб.
Алай болса да, таукел
Баш ишледен бир-эки
Юлгю берейим кескин.
Станция мийик вольтлу,
Этерик джарыкъ отлу
Областымы эллерин,
Кёлтюрютюб кёллерин
Невинкада къурулгъанды;
Черкесскени юсю бла,
Биз да аны кючю бла
Хайырланырча иште,
Хар тюрлю иш мюйюште,
Къанатлары кенъ кериб,

Уруп рудникге дери
Столба тизгин урулгъанды.
Энчиликни кенъ ташлаб,
Павлодольскеден башлаб,
Къазыб оюб эм кериб,
Узунлугъу джюз джарым
Къычырым болгъан джерге
Терк-Гум канал ишленди,
Къум тюзлеге суу энди,
Терк-Гумгъа къучакъ кериб.
Джюз кубометр суу бериб
Эмчек къарнаш болдула,
Тансыкъларын алдыла.
Ёмюрден суу кюсеген
Къумлу ногъай тюзлеге
Дарман суудан джакъдыла.
Эки миллион гектар
Аз кёрюучю джауум, къар,
Пайдасыз тургъан джерге
Терек бачха этерге
Деген кёлде саркъдыла.
Къум тюзлени къойнунда,
Бу каналны бойнунда
Бир РТС, беш сахар
Ишчиле ишлер, джашар,
Бир темир бетон завод
Ишленнёнле.

Былайд чот.
Терк заманны ичинде
Къобан-Калаус, Терк-Гум
Каналладагъы мелхум
Кавказ сууну кючюнден
Пайдасыз къара тюзле,
Кёк къатапа кюйюзлей,
Джашнарла эм чагъарла,
Нартюх, гардош багъарла!
Хар бир тюрю байлыкъдан,
Патегенден кёмюрден,
Газдан, джезден, темирден
Кърал бичим толуюдан,
Джамагъатым саулукудан, —
Айтсам къысхаракъ, созмай, —
Союзда киши озмай,
Крайым алчы болгъанды

Иши чыгъыб махдаугъа,
Онбеш минъ сом алгъанды
Джигерликге саугъагъа!

VII б а ш ы

Окзуучу салыр кечим
Ууакъ затладан атлаб,
Баш ишлени суратлаб
Хапарымда кѣргюзтсем,
Союз ичинде джюрютсем,
Бираз эсин бѣлдюртсем.
„Таукел таудан ауады,
Таукелге нюр джауады!“ —
Алыб къаламны къолгъа
Атланайым мен джолгъа,
Кѣз ачаргъа Союзгъа!
Целина край, джанъы край,
Алтышынчы джылы, джай
Къазахстанда къуралды,
Совет халкъым къууанды.
Эресейни къойнунда,
Волга суу ну бойнунда
Волгоград ГЭС ачылды, —
Джау ну ётю чачылды!
Сау Союзгъа магъана,
Рахатлыкъгъа багъана
Джюзлеб-минълеб къурч тонна
Эритирик, къайнарыкъ
Ишленнъенди джарарыкъ!
Бу мен джазгъан ишлени
Ким ишлейди тѣллениб?
Халкъ! Халкъданды хапарым,
Халкъды, — десем батырым, —
Сейирсинме асыры.
Аллындан да муратым
Джыл ёсюмню суратын
Кѣргюзтюрге эди мени,
Алая мен тенъими
Кѣлюн къалдырмаз ючюн,
Джетгенича аз кючюм,
Бир-эки зат чертейим,
Разы эте кетейим.
Онджетинчи январда

Курильск айрымканда
 Тубан болуб, джел кьобуб,
 Тенъиз чайкъалыу болуб,
 Кёзге тюртген кёрюнмей,
 Ычхыннъаны билинмей
 Тёртаскерчи юсюнде
 Джетмей кеси кючюнден
 Къутулургъа джелледен,
 Айырылыб кемеде
 Баржа кетед джел сюрюб—
 Тыяр амал джокъ кёрюб!..
 Мюйюзча, къайырылыб,
 Талай метр айырылыб,
 Чайкъалыб эм боркъулдаб
 Къутургъан деу толкъунда,
 Джюреклери бичгенча,
 Сюрюб уруб джагъагъа
 Тебрегенлей джагъаргъа,
 Аны моторун кзуруб,
 Океан таба буруб,
 Къудурет къаршчы туруб,
 Турса да, джашла уруб
 Тенъизден океаннъа
 (Отдан чыкъ да джалыннъа)
 Къутхаралла баржаны,
 Къобхан тыкъ океаны,
 Джонъурчхачыкъча, аны
 Къайры силксе бармагъын;
 Буюрады джоргаргъа;
 Бу джашланы бутаргъа,
 Талпыб, „лыкъ“ деб джутаргъа
 Хазырлайды тамагъын!
 Быллай джан бла кюрешде,
 Океан бла эришде
 Талай кече ётеди.
 Къарыугъа да джетеди.
 Артха турмайын кюркзуб,
 Гардош толу челекни,
 Банка бла джарым этни,
 Кило бла джарым джауу,
 Бир бекшей ичер сууу
 Баржасы бла биргелей
 Къаджыкъмайын кюрешиб,

Къыйынлыкъда бирлешиб
Къутхаралла джигитле!
Шайтан джелни къатысы—
Джаўума ол къатылсын,—
Океанны къайнатыб,
Истемеге ойнатыб,
Атханча бармакъ ташны,
Баржа бла ол тёрт джашны
Атады ары-бери,
Къалмай элтмеген джери.
Кече сайын, кюн сайын
Бу кюрешде хар дайым
Эки кюнден бир ашаб
Тургъанлай была джашаб,
Февраль айы бошала
Аш да, суу да бошала...
Батырла эс ташламай,
Халини терс бошламай,
Совет чыдамлылыкъны,
Деўлюкню, тулпарлыкъны,
Кёргозтелле адамлыкъны.
Адамны джюрек джаўун
Бошаўчу джаншакъ къаўум;
—Ол да ишмиди сора,
Махдамакълыкъгъа къара!..—
Зат дерге да болурла,
Былай джууаб алырла:
—Бек эртделеден бери,
Тенъизледе джюрюгенли
Бу чырмаўгъа тюшгенли,
Кыркъ тогъуз кюнню огъай,
Аз заманнъа чыдамай,
Ачдан неда аўруудан
Ёлмеселе да, шашыб,
Эслеринден аджашыб;
Кёбюне аш аз болса,
Джашаргъа да аз къалса.
Бир-бири бойнун буууб
Тургъанла къалмай суууб.
Совет намыс, адетле
Ёсген керти джигитле
Кюнле ариу кюнледе
Бош турмайын буюгъуб,
Къалай банканы тилиб,

Андан къармакъ бау этиб
Суудан чабакъ туталла,
Филипп кьобузну согъуб,
Не бири китаб окъуб
Заманны булджуталла.
Джанъур джаўса, суу джыя,
Кеслерин сафда тыя,
Бир-бирине кёл эте,
Ичине океанны
Теренден-терен кете,
Ашыралла заманны.
Ач кыйынлыкъ башланыб
Тери чурукъ башланы,
Ол айтыулу кьобузну
Терилеринден тузлу
Тенъиз сууда бишире,
Къысылсала да ашаудан,
Умут юзмей джашаудан,
Джуртну эсге тюшюре,
(Умут къарыу береди,
Сау бир насыб кёреди)!
Джыйырмашар килогъа
Азадыла бир кьолдан,
Азсала да бу джашла,
Къоймай эслерин ташлаб,
Ма быллай кыйынлыкъда
Ашыралла февральны—
Деулери Совет къралны!
Бир орусла, татарлы,
Эки да украинлы
Бир-бирлерин атмайын,
Бирден кириб джатмайын,
Кёзюу-кёзюу джукълайла,
Бирем-бирем сакълайла,
Бир джукъ озуб кёрсек—деб,
Анъа белги берсек,—деб!
Март айны экисинде
Узакъда тёртюсюнден
Бир тауушла чыгъалла,
Кёрмей кенътин озалла.
Была онъсуз болалла,
Быллай акъыл алалла:
Мардада сакълар ючюн
Хар ким къарыуун—кючюн,

Джюрюмезге, джатаргъа,
 Тергеб, санаб атларгъа,
 Умут юзмей, сакъларгъа...
 Март айны джетисинде
 Бу батыр тёртюсюню
 Юслери бла самолет
 Джууукъ учуб ётеди,
 Батырланы кёреди!
 Кёб турмайын, вертолет
 Болушлукъгъа джетеди,
 Сан-Францискогъа элтеди.
 Сау дуняны башында,
 Къалмай бютеу газетле
 Джуртуму тёрт джашындан
 Халкъгъа хапар этелле.
 Была бла тюбеширге,
 Иш этиб сёлеширге
 Тыш къраллыла баралла:
 — Белгилимиди сизге,
 Сиз кимле болгъаныгъыз?!—
 Деб, сейирсииб соралла.
 — Белгилиди, хо, бизге,
 Биз Совет адамлабыз!—
 Деген джууаб алалла.
 — Огъай, сиз бек сукъланчлыкъ
 Батырласыз дунялыкъ!—
 Дейле ала былагъа.
 — Хар бир совет адамы
 Этелир бу хорламны!—
 Дейле джашла алагъа.
 — Не болду кыйынлыкъда
 Джетдирген батырлыкъгъа?—
 Деген соруу берелле.
 — Партия эм комсомол
 Юретген тюз шохлукъ джол!—
 Деген джууаб эшителле.
 — Дунягъа белгили,
 Хар затлары юлгюлю
 Адамлагъа таб базыб
 Къутула билед джазыб!—
 Деб келтирлик кёлюне,
 Алыб къойсун эсине:
 Зиганшин эм Поплавский,
 Федоров эм Крючковский

Совет джашауда ёсген
Колхозчулалла, бирча тенъ.
„Халкъды,—десем батырым,—
Сейирсинме асыры“,—
Дегениме дагъанлыкъ
Ма батырла болаллыкъ.
Тамбласында аскерден
Къайтыб юйге келгенден,
Иинанама мен, башлаб
Бу батыр, джигер джашла
Колхоз, совхоз сыртлада
Къой къыйырда, къырлада,
Ишде алда атларла,
Байлыкъланы къатларла,
Была Мусса Джалилни,
Щорсну эм Корчагинни
Къарнашлары тюлмюлле?—
Кёргюзтюрле юлгюле!
Дагъыда январь айда
Юлгю болуб хар къайда
СССР-ни Баш Совети
Былай буйрукъ этеди:
Аскер кючге тиерге,
Бир миллион эки джюз
Минъ солдатны быйыл кюз
Аскер ишден иерге!
Мында магъана неди?
Бу джуртха не береди?
Фабрикала, заводла,
Больницала эм клубла,
Джанъы, джарыкъ, таб школла
Ишлерле ишчи къолла,
Ууакъ тёлю окъурча,
Ишчи халкъым солурча,
Темир, багъыр тишлерча,
Джанъы, джашау ишлерча!
Москвада февраль айда
Тыш къралладан, хар къайдан
Келиб, туруб окъургъа,
Къарнаш, эгеч болургъа
Шохлукъ университет
Ачаргъа деб бегитед
Министрлени Совети.
Апрелде совет тёлю,

Керти джюрюш кёлю
Бла, апрель айда туугъан
Деу Ленинча, окъургъа,
Ишлерге эм солургъа
Сёз береди, къаст этед,
Этген антына джетед.

2

Ма сыйлы байрам кюнде,
Тюше тюл, керти тюнде,
Американ капитал
Тахсачыгъа телеб джал,
Чек сакълаучу кёрмезча,
Мийик бла самолётну
Тахсасын ала джуртну,
Кир муратха джетерге,
Азияны юсю бла,
Эресейни ичи бла
Швециягъа ётерге,
Хар не тюрлю да затны,
Учуб бара, суратын
Алдырыгъа иеди;
Кесин билмеген этиб,
Чабырлыкъ бети джетиб,
Къой терини киеди!..
Бинокль бла кёрюнмеген,
Тауушу эшитилмеген
Тахсачы самолетну
Сакъ зенитчи тулпарла
Ышангъа салыб марлаб,
Ийиб ракета окъну
Къанатларын къыркъдыла,
Тахсачыны тутдула.
Хар бир ишни биширген,
Муну къолгъа тюшюрген
Джашла тюлмюлле батыр,
Саулай дуниягъа айтыр?!
Тутулгъан „кийик“ къолгъа
Берилди сюдге, джолгъа.
Соруучугъа сорууда,
Тыйылмагъан бурууда,
Бу уятсыз тахсачы,
Айтад американчы

Френсис Пауэрс болгъанын,
Къутургъандан, чѣрчекден
Тюл, ачха аз себебден
Бираз ачха алгъанын,
Бу палахха къалгъанын!
Тѣре башчы тѣреде
Соруу соруб бѣрюден,
Тыш къралладан келгенле
Тюшюнюрча, къайтырча,
Джуртларында айтырча,
Ким къазауатны излеб,
Къан тѣгерге джол ишлеб,
Кюрешгенин баямлаб,
Анъылатады тамамлаб.
Рокфеллерле, Морганла,
Юйден чыкъмай тургъанлай,
Аманлыкъны этерге,
Кир муратха джетерге
Киши къол бла суйгенле,
Тахса къарай ийгенле
Бу тахсачыны бери,
Джетиб чабыр бетлери,
Таза этиб кеслерин,
Атдыла муну кери!..
Атдыла,|атханлыкъгъа
Билинди хар бир халкъгъа
Бюгюн терслик шиндикде
Кирге батыб киндикден
Буржуй оноучулары,
Халкъны тоноучулары
Толмайын муратлары
Терлеб олтургъанлары!
Кѣрдю дуния саудан
Кимди джау? Къайсы джаудан
Къоркъаргъа кереклисин,
Алдатмай сѣзге кесин.
Джамагъатны аллында
Уллу Кремлни залында
Тыш къраллыла да толуб,
Тахсачыгъа сюд болуб,
Тутмакъ азаб салынды,—
Деб газетге джазылды,

Къолгъа тюшген тахсачы,
Джанъыз американчы,
Тюшмегенд бюгюн сюдге,—
Сюд этиледи кѣбге:
Чириген капиталгъа
Эм капиталист халгъа
Сюд этеди совет халкъ
Эмда социалист хал!
Кѣб турмай, июнь айда
Совет джуртда, хар къайда.
Ишчи, студент эм малчы
Тѣлю этед къууанчын.
Июль айда Кремлде
РСФСР-чи устазла
Съездлерин этдиле,
Партияны сѣзюнден
Джанъы школну юсюнден
Кѣб сейир зат эшитдиле.
Къатышханлагъа съездге,
Устазладан бек кѣбге
Орден, медаль бердиле.
Муну ызындан айда,
Ким да билиб хар къайда,
Джетишиб совет фахму
Ёсюб техника, илму,
Джерге джарыгъын тѣге,
Джерге джолоучу нѣгер
Ийилиб космос кеме,
Ичинде джанла тебе,
Джерни тѣгерегине
Айланыб онсегиз къат,
Буюрулгъан джерине
Къайтыб келиб къонду таб!
Кече-кюн таймаздан
Эрикмезден, талмаздан,
Аямай джанын, кючюн
„Гѣзет“ этгени ючюн
Джерге, айны тѣшюне
Тюз бѣгек ёшюнюне
Элли тогъузунчу джылы
Джетиб илму амалы
Такъды совет адамы
Джылтыратыб медальны.
Алайды бизде адет—

Ишчилеге халкъ сый беред,
Джалкъауну аман кѣред!
Биягъы бизни къралда
Алтмыш биринчи джылда,
Ма кѣб болмай, тюнене,
Тѣртюсюнде февральны
Энтда космос кемени
Учурдула алимле—
Илму иште залимле!
Алдады учарыбыз,
Джулдузла ачарыбыз!
Бу нени кѣргюзеди,
Не магъана береди?
Дин культу чачылгъанын,
Илмуну хорлагъанын,
Совет халкъны къарыуу
Хаман ёсюб барыуун!

3

Арадан кѣб ётмейин —
Тюгел ай да джетмейин,
Къралланы арасында,
Тынъылатыб барысын да
Этерге деб законну
Къуараргъа ООН-ну
Генерал Ассамблеясы
Болгъан кѣб магъанасы:
— Колониализм къалсын,
Сауутланыу тохдалсын!—
Деб деклорациясын
Чыгъарады бичим этиб,
Хрущевну сѣзю ётюб!
Ма керти тулпар, ма батыр,
Дуня юлгюге айтыр:
Бу батыр болмай, кимди?
Батыр этген а неди?
Муну батыр этген халкъды!
Бу кертилиги хакъды!
Джылгъа алыннъан бичим
Уллу Октябрь байрамгъа
Болурча къууанч саугъа,
Тюзетмей тулпар белин,

Кюрешиб ишчи-элли
Борчларын сютден, этден,
Толтуруб джарыкъ бетден
Халкъ къууанча тюбейле,
Хакъ джюрекден тебсейле!
Уллу Октябрь къууанчны
Ётер-ётмез къууанчлы
Совет сомну багъасы,
Капекни магъанасы
Бу джанъы джылдан башлаб,
Ёсериги он къатха,
Къалырча доллар артха,
Къууанчлы ноябрь айда
Белгиленди хар къайда!
Джер юсюнде халкъланы
Компартияларыны
Москвада кенъешлерин
— Тынчлыкъ, шохлукъ, эркинлик,
Сауутсузлукъ эм тенълик, —
Деб коммуникелерин
Декабрны биринде
Хар бир халкъны тилинде
Басмалалла газетле,
Окъур кибики миллетле.
Бу ишлени этдирген,
Хорламлагъа джетдирген
Кимди, неди, джолдашла?
— Партияды, партия!

4

Джурт сажна-сажна атлайды,
Хар не кюнню къатлайды,
Капиталдан къоркъмайды,
Чиби къолну къаблайды,
Мамырлыкъны сакълайды.
Капиталистге бу джыл
Сыйлыды тюшген эсге гыл.
Бизга ўа бу атлашыўду,
Коммунизмге аўушду!
Энди джыйырма джылдан
Бу социализм халдан
Ёсюб биз коммунизмге

Хакъ джетеригибизге,
Халкъым, кѣууаныб ишлейме мен
Халкъла бла тенъ,
Коммунизмни кѣурарыкъ,
Коммунизмде джашарыкъ,
Ишлеб кѣыйынын ашарыкъ
Халкъладан болгъанына,
Хакъ джюрекден кѣууана,
Джашайма мен!

Чотчаланы Маюмет.

БИР ИНЪИРДЕ

«Минъи-Тауһу» таб согъады къобузчу
Тиекледен татлы макъамны сыгъа,
Учхалайды хар бармагъыны учу,
Кёлюн салыб, чыртда билмей талчыгъа,
«Минъи-Тауһу» таб согъады къобузчу.

Орус кызычыкъ бурулады джанъызгъа,
Харс урады эрмен, черкес, абаза,
Таулу джигит сынаб къарайды кыызгъа,
Чанчылыуда оздурмазына база.
Орус кызычыкъ бурулады джанъызгъа.

Халкъ джюрюйдю кенъ орамда джасаныб,
Салкъын инъыр май хауаны тогъуйду;
Джаш тёлю да табигъатха джан салыб,
Рахат кюнде, къууанч бюрке, солуйду,
Халкъ джюрюйдю кенъ орамда джасаныб.

Акъ джабагъы артадыла терекле.
Ай чыгъады, юй башлагъа илине,
Чыракъладан бугъунады кёлекге.
Аяз къакъса, акация билине,
Акъ джабагъы артадыла терекле.

Не зат болур адам джюрек кыйналлыкъ?—
Булутсузду джашау, толуду кыууанч,
Рахат инъирни не затды бузаллыкъ?
Кёбдю сыйюм, тебсеу, кюлкю эм джубанч —
Не зат болур адам джюрек кыйналлыкъ?

Бир джекирген таууш чыкъды, педи ол?
— Зоопаркдан ычхыннъанды мыллыкчы...
Халкыны джырыб, той тауушха келди ол,
Оюн бузгъан дордук, аман кылылыкчы,
Аслан кенъирдегин тойгъа керди ол.

— Кызчыкъ,—деди къарт аммагъа аралыб,—
Келчи, тойда экибиз чанчылайыкъ;
Хахай салды, бир кишиге къадалыб,
— Келчи,—деди,—бираз арлакъ чыгъайыкъ...
Сёз кыошханнъа ёшюн урду тик барыб.

Джумдуругъу... Ма мындады мыйысы,
Ауузунда харам мыллык чирийди,
Къауъгъа излейди джаныуар джыйысы,
Бююн уллуду бу, гёджебди, бийди. —
Джумдуругъуна кёчгенди мыйысы.

Бизни сейир, джамагъатха азабха
Муну къайсы хариб ана табханды?
Къайда ёсгенди бу, кёрмей сыбабха,
Башын къайсы шайтан сууъгъа атханды
Бизни сейир джамагъатха азабха?

Саулай дуния муну къаллы джаууду,
Анасын да кыуурлукъду табада,
Бу джашаудан кетгенлени саууду,
Джокъду мынъа не кичи, не тамада:
Саулай дуния муну къаллы джаууду.

Ма биреуню джагъасындан алады...
(Ким къатылыр муну кийик динине!
Быллай джекге не зат ийман салады?)
Поэтни сёюн кёчюрюб тилине,
Ол биреуню джагъасындан алады.

— Сени милициянъ сени сакълайды...
Анъа табын... Ол болмаса, къарылмай
Джутар эдим!—дейди.—Ма ол джакълайды
Былай хыбыл мамукъбетни, бир тынмай,—
Сени милициянъ сени сакълайды...

Айтыр-айтмаз тутду бир къол джалындан,
Мынъайыуун кьоюб, ары къарады:
— Сержант?! Джыйды эсин спирт джалындан!
Энди къутулур тешикни марады.
Ох! Тутду бир къол „тулпарны“ джалындан!

Кетди „джигит“ аязытыучу джерге!
Халкъ къарады джийиргениб ызындан;
Салалмады тамгъа сейир инъирге.
Мутхуз болуб суу джууугъан от кызыудан,
Кетди „джигит“ аязытыучу джерге!

„Минъи-Таууну“ уа согъады кьобузчу.
Тиекледен татлы макъамны сыгъа,
Учхалайды хар бармагъыны учу.
Кёлюн салыб, чыртда билмей талчыгъа,
„Минъи-Таууну“ таб согъады кьобузчу...

Черкес шахар. 1961 джыл

ДЖЫРЛАЙДЫ ТАУЛУ

Къууанч киргенди юйюме, джериме,
Къанат битгенди халкъыма, элиме.
Байлыкъ ёсдюре, джетиб муратына,
Таулу келгенди таууну къатына.

Джанъы юйледе къайнайды берекет,
Хар бир тийреде кёбдю суюм, хурмет.
Байлыкъ ёсдюре суюген Кавказында,
Таулу джырлайды эркин арбазында.

Келин келсе да, сабий тууса да—той,
Дырын джыйса да, ийнек сауса да—той,
Аскерге кете, Советге сайлай—той,
Адамлыкъ эте, кьонакъны сыйлай—той!

Джолда „Волгала“ къууанчха тизиле,
Эски джашаууну тамыры юзюле,
Кьобуз тауушла эштиле хар къайда,
Джарыкъ чыгъады къарачай орайда!

Алгъа атлагъыз, къызыбыз, джашыбыз,
Джарыб турсунла кѣзюбюз-къашыбыз,
Ишде, джашауда, окъууда, тенъликде
Киши болмасыи ма бизден мийикде!

КРАНЧЫ КЪЫЗ

Кечги кѣкде къатападан
Джандыраса джулдузну,
Чарс хауадан, Марс табадан
Согъаса кърч къобузну.
Джигер къызчыкъ, таб къарайса
Тѣпбесинден шахарны,
Сен хорлайса, сен джырлайса,
Сен джегесе „тулпарны“.
Сейир лагъым бойсунады
Сени усда къолунъа:
Урунады, бурулады,
Онъуна эм солуна.
Джырлаб, эжиу келтиреди,
Терк тындыра джумушун,
Билинеди, эштиледи
Ол дауурдан тауушунъ.
Узун садакъ айны марай,
„Чабакъ салады кѣлде“,
Аз кымылдай, кѣб дыгъырдай,
Тартады джюкню ёрге.
Ол ташыйды кырпыч, агъач,
Панелле, цемент, тылдан.
Эй, бурмачач, тюбюнден къач,
Джалла джолсуз чауулдан!
Болушхан—къыз, ишлеген—джаш,
Арада—накърда, чам.
Тюнене—таш, бюгюн—этаж,
Тамбла—сюелди мекам!
Орналдыла таш тамалгъа
Къат-къат къолан бѣлмеле.
Битди къала—атлаб алгъа,
Джанъыны ишлеб тебре!
Урун, къызчыкъ, кѣб адамгъа
Темир дюдюр болушсун,
Хар орамгъа, бар къарамгъа
Джанъы тюрсюн, къут къошсун!
Тюшме джерге! Ёссюн сахар

Джеришгинчи боюнъа!
Ёсер шахар, джетер шахар
Дюлдюрюнъю бойнуна!
Тизилирле бирча юйле,
Ёмюрлюк къаялача,
Орам—тийре, площадь—тийре,
Тазалыкъ—миялача!
Ол юйлени уруннъанла
Таурухдача джасарла,
Джылыннъанла, учуннъанла,
Сени махдай джашарла.
Коммунизмни джарыкъ кюню
Хар терезенъден къарар,
Бизни тёлю ол ёмюрню
Ачар, таныр эм табар.
Сен ишлеген—джашау ёзек,
Рахатлыкъ, барлыкъ, насыб.
Аны кёрсек, уруш безгек
Хорланыр дейбиз, базыб.
Ийнанабыз: шахарларынь
Уруш бетин кёрмезле,
Сабийлени джукъуларын
Тоб тауушла бёлмезле.
Сенсе керти джашау ие,
Кече-кюн, къарда, джелде,
Ишни сую, ишле, сую—
Олду керекли джерде!

КЪАЧАННЪА ДЕРИ?

Къачаннъа дери,
Кёзюме къарамай,
Къыйнарыкъса?
Кёрген сайын,
Тюбеген сайын,
Джолдан джаллай,
Тартына озарыкъса?
Бир айтчы кертисин:
Тюз кёргенмисе
Сыфатымы?
Сорууумдан,
Не солууумдан
Сезгенмисе
Эм ашхы муратымы?

Сезген болурса...
Мен чыкъсам аллынъа,
Къызараса,
Къулакъ салыб,
Кюнашхы алыб,
Джаулулгъунъа
Джунчуб сен узаласа.

Кимди, сенича исси
Къаны болуб,
Сансыз суйген,
Иш аздырмай,
Бушуу тоздурмай,
Нюрден толуб,
Къууанчда джарый билген?

Къачаннъа дери,
Кёзюме къарамай,
Къыйнарыкъса?
Кёрген сайын,
Тюбеген сайын,
Джолдан джаллай,
Тартына озарыкъса?

ДЖАЯУЛА (Фельетон)

Кондукторсуз, ой, джюрюйдю машина!
Аллай адет чыкъмагъанды бошуна:
Халкъгъа огъур анъы, адеб киреди,
Коммунизм къучакъларын кереди.
Джанъы къылыкъ, сыйлы мизам, берекет—
Сен да тюрлен, болуш, къошул, эт хурмет!
Къайда хурмет, Асхат алкъын джукълайды.
Тынч джашауну зауугъундан уртлайды.
Эски дуния, хыйла къолун узатыб,
Тутады муну, тот къармагъын агыб,
Аякъ тюбде джатхан къаудан ашыды,
Джаш болса да, кетген кюнню джашыды,
„Кондукторсуз“ деген тюрлю кёрюне,
Асхатны ма былай келди кёлюне:
— Къайда зылды, темир кассагъа барыб,
Киши айтмагъанлай, ачха чыгъарыб,
Капеклени ол „ящикге“ атады,
Къара анъа, билетчик да джырта” “.

Кондукторсуз, ой, джюрюйдю машина!
Тохда, Асхат салыр аны къашына:
Бир арытыр, хакъсыз мине ичине,
Барыр, келир шахарда хар ичине.
„Зыраф“ шайла сом болурла, джыйыша,
Ахырында тюшер бир артыкъ шыша!
Автобусну ол кёб кере „улутду“,
Аны ючюн хакъ тёлеуню унутду.
„Джаша!—деди кассагъа,—тейри, азим“...
Адамла ўа? Адамла ўа—не лазим:
Олтурады джумушакъгъа сугъулуб,
Джетсе, тюшюб ол кетеди угулуб.
Бир кюн а, батыб зауаллы ашына,
Ресторанда къарыў этди башына.
Кефли болуб, тенълеге да тартдырды,
Хурджунунда букъу къоймай къакъдырды.
Бу иште ўа аямайды ачхасын,
Чомарт болуб, кёргюзеди бочхасын.
Чыкъды джолгъа, джетди омакъ машина,
„Комсомольский“ деб джазылыб тышына.
Къанатларын ачды, кирсин адам деб,
Минди Асхат, келди мени арбам деб.
Халкъны тюрте, орун алды мюйюште,—
Ким кирликди быллай бла туююшге!
Барадыла. Баш къагъары келеди.
(Баш къагъыў а Асхатданмы тёреди?)
Кондуктор къыз, муну халын эскериб:
— Ашхы улан, билет ал,—деди келиб.
Асхат айтды: „Бу тюшмюдю, тюнмюдю,
Бу худжулукъ кондукторсуз тюлмюдю?!“
— Алай эсе,—деди,—тохдат, кетеме,
Джанъылгъанма... Мынъа миниб не этеме!
Ким ышарды, ким ачыулу къарады.
Суў къуярыкъ болуб, Асхат къорады.
Машинада джазыўну эслеб окъуй,
Кетди джаяў, ичинден терен солуй.
Кондукторсуз а джюрюйдю машина,
Ой да джюрюр ол, джолуна ашыгъа,
Джел этдириб, коммунагъа баргъанлай,
Хар кимни да ташыр хакъсыз, алайлай.
Амма ары Асхатчала джетмезле,
Джаяў къалырла, бузукълукъ этмезле!

Биджиланы Идрис

ПОЭТГЕ

Таулу поэт, нюр сыфатынъ
Тюйрелгенди кѣзлериме,
Ёмюрлюкде сыйлы атынъ
Джазылгъанды джюрегиме.

Чыкъгъан кибики зем-зем суула
Къайнаб джерни теренинден,
Туугъандыла сейир джырла
Сени ёхдем джюрегинъде.

Хар тизгинни къурагъанса
Акъыл бла керти сѣзден,
Хар сѣзюнъю чыгъаргъанса
Сыбабхадан, ийне кѣзден.

Халкъдан чыгъыб, халкъ бла джашаб,
Халкъгъа къуллукъ этгенсе сен,
Джыр хазнанъы „саугъамды“ деб
Бизге къоюб кетгенсе сен.

Сен ёсдюрген шам бачханы
Сейирлик кѣгетлери,
Кѣллендире, къарыу бере,
Кюнден кюннѣ ёседиле
Халкъынъы джаш поэтлери.

19-3-62

ТАҰЛУ ЭГЕЧИМЕ

Сен, эгечим, къаджыкъмай уруна,
Къарнашынъа тенълик этиб атлайса,
Арымайын боранлада, джанъурда,
Хар бир иште хорламланы къатлайса.

Сен тюлмюсе колхоз, совхоз тюзледе,
Махдау алыб, уллу битим ёсдюрген:
Кёрюне хар кече сайын тюшюнде
Таулу джашны татлы джукъусун бёлген?

Билим алыб, джарыб, джарыкъ джулдузча,
Устаз болуб сохдалагъа дерс берген:
Чууакъ кёкде учхан къузгъунча,
Сен тюлмюсе таулу тойда тебсеген?

Джашауда муратынъа сен джетиб,
Врач болуб ауругъаннъа джарагъан.
Эртденликде дженълени ёрге этиб,
Сен тюлмюсе ара малгъа къарагъан?..

Сен болгъанса урунууу кюзгюсю:
Кёргюзесе джигерликни юлгюсюн.
Сенсе, сенсе джарыкълыкъны джюреги:
Хар джан суюген татлы джашауу ёзеги.

Алгъышлайма сени байрам кюнюнде:
Турсун насыб ююрсюнюб юсюнде.

1962 джыл.

ДЖАНЪЫ ДЖИЛТИНЧИК

Мен юйде ауруб джатыб тургъанлай,
Бир врач къызчыкъ келгенди.
Дарманла бериб, мени сау этиб,
Бир джанъы ауруу бергенди.

Эшикни ачыб юйге киргенлей,
Меннѐ ышарыб къарады,
Аны ышаргъанын къараб кёргенлей,
Джюрегим тюрю тарзды.

Къатыма келиб, ненъ аўруйду деб
Соруб эм тинтиб тебреди.
Джаш джюрегимде джилтинчик джаныб,
Тёрт саным бирден терледи.

22-1-62 дж.

«ТАЗА» УЯТ

Терс сёз эшитиб джыйылыўда, Азамат
Къыйналгъандан джюреги къайнады.
Этелмейин тыйыншлы джуўаб,
Джунчуб ол сёзени чайнады.

Андан бери кесини уяты
Кемиргенден аны джюрегин:
Азгъанды, онънъанды сыфаты,
Аў басханды джарыкъ кёзлерин.

Азамат бек ачыкъ биледи,
Азгъан зат ызына къайтмазын,
Алай а джюреги кюеди,
Хорлаялмай „таза“ уятын.

ИЙНАН СЕН АНЪА

Сени арбазда кёрюмедим деб,
Сизни юй таба къарайма.
Сюймеклигиме мен мадар излеб,
Кеси аллыма джырлайма.

„Кюй да къл“ дегенча джаш джюрегимде,
Шынкъарт джакъгъанча, къайнайма.
Бери аталмай, ары джуталмай
Сюймеклик отну чайнайма.

Хар кюнден кюннъе, къызыўдан къызыў
Къайнатмай джюрек къанымы,
Мени ариўум, бир джапырсанъ а
Сени ючюн кюйген джанымы.

Ийнан сен анъа, аз-аз ышара,
Къолунъу узатсанъ къолума,
Кесимден алыб мен джюрегими
Джыярем сени къолунъа.

20-4-62

АЙЫРЫҮ

Не этерикме, чорт юзсенъ да,
Муратымы арасын.
Атынъ джашар джюрегимде,
Ашландыра джарасын.

3-3-62.

Джолда,
 юйде,
 таўда,
 тюзде, —
Къайда
 болсам да
 кесим,
Къармакъ
 ийиб
 сёз тенъизде,
Джюзеди
 мени
 эсим.

* * *

Назму джорукъ
 излейди менден
 анъылылыкъны,
Джанъы джашаў
 джакълагъанча
 джанъылыкъны,
Болмаса да,
 ол айтханча,
 озгъан анъым,
Назму бла
 бирге къайнайд
 джюрек къаным.
Хур джашаўда
 учунады
 мени кёлюм,
Тынчлыкъ бермейд,
 джырлатады
 джаш джюрегим.

15-4-61

ДЖЮРЕК

Джылла бир-бирин кѳуѳа озгъанлыкѳгъз,
Джашлыгъын киши унуталмайды,
Джашлыкѳ санладан джаллагъанлыкѳгъа,
Джюрекден джалаб кѳутулалмайды.

10-4-61

МУРАТЫМ

Сюймеклигим халкѳгъа кѳайнайджюрегимде,
Халкѳымды мени кѳуш кѳанатым,
Халкѳыма джараргъа джашаѳ ѳмюрюмде—
Олду мени сыйлы мурамым.

15-5-61

БИЗНИ ОСМАН

Джерни юсюн шынкѳарт от алгъанында,
Бели баѳунѳу кѳаты тартыб кѳысханса,
Сослан кѳая кибики, тебмез болумда
Тушманланы алларына тургъанса.

Кѳарачайдан элтген кѳара джамчынѳ да
Кѳара кюнде болуб сениѳе кѳуш кѳанат.
Джурт сакѳлаѳда этдинѳ уллу джигитлик—
ѳмюрлеге унутмазча джамагъат.

Белоруссияны чегетлеринде
Кѳоргъашын, бурчакѳча, джаѳгъан джеринде
Кѳарагъанса, Кѳарачайны джигити,
Партизан полк тушманланы тѳрунде.

Октябрьда хорлаб алгъан байракѳны
Иймез ючюн совет халкѳны кѳолундан,
Аслан кибики, сермегенсе тушманны,
Джаламайын джигитликни джолундан.

Джаѳла бла тенѳсиз кѳарыѳ урушда
Тубан басды башын кѳалын чегетни,
Кѳыркѳ тѳртюнчю джылны ачы кѳышында
Кѳысылдыла кѳзлеринѳ сен джигитни.

Тушман огъу салгъан ачы джарадан
Башха болмай, шоркъа кирик, къан агъа,
Ахыр салам айтдыргъанса узакъдан
Сени сакълаб тургъан таулу анагъа.

Ким тюшюрмейд партизанны эсине
Джурту ючюн таджал кирик тургъанын,
Белорус халкъ джаш этгенди кесине
Къарачайны къурч джюрекли уланын.

Могилев шахарны ара орамына
Атагъандыла сени тулпар атынъы,
Орнатханла къабырынъы башына
Алтын суу бла джазылгъан сынынъы.

Туууб ёсгенсе сен Кавказ таулада,
Совет джуртха къуллукъ этген, капитан,
Ёлмегенсе, сен джашайса саулада,
Къасайланы Осман, джигит партизан!

Уллу гитче демей, отну юлеше,
Озгъан уруш ненча джанны джойгъанды...
Бизни Осман насыб ючюн сермеше,
Сыйлы атын туудукълагъа къойгъанды.

* * *

Багъалат, джаным, джаш кюнлеринъи
Насыбынъ кенътин ётмезча,
Заманны джели эринлеринъи
Джылыуун алыб кетмезча.

1962 ж.

НАСЫБНЫ ДЖУЛДУЗУ

Учады таймаздан туурамда
Джашаууну келечи къундузу,
Шыбырдайд хар къуру ол меннъе:
Билимди насыбны джулдузу.

Ол джулдуз джарытса анъынъы,
Джуртунъа, халкъынъа джарарса,
Къууанча атдыра танъынъы,
Дуниягъа насыблы къарарса.

Бермесенъ кючюнъю тергемей,
Бил, сennъе билим бой салмазын,
Аны тик таууна терлемей,
Къыйналмай чыгъаргъа болмазын!“

Учады таймаздан туурамда
Джашауу келечи къундузу,
Шыбырдайд къайтарыб ол меннъе:
„Билимди насыбны джулдузу...“

1963 дж.

Хапчаланы Маммет

БЕТОНЧУ

Ашыкъмайын онлаб-джюзлеб
Ёмюрле энтда озарла.
Джашау да джанъы излеб
Эскиле да тозуарла.

Иги этген ишинъ бюгюн
Минъ-минъ джылланы сакъланыр.
Биринчи къараб кёрген кюн,
Туудугъунъ махдаб сукъланыр.

Толтураса муратынъы,
Уллуд былайда юлюшюнъ.
Хаман айтдырлыкъ атынъы—
Къалай сейирди бу ишийъ!

ЭЛЕКТРОСВАРЩИК

От джилтинле тюшелле чырылдай,
Темир, бузча, эриб барады.
Адетича, джюреги чыдамай,
Шлемин ёрге этиб къарады.

Ышара, разы болуб кесине,
Джанъыдан башха керек салды.
Сора биягъынлай ол ишине
Таукекел, терк огъуна узалды.

СЕНИ ЮСЮНЪДЕН НАЗМУ ЭТСЕМ

Сени юсюнъден назму этсем,
Кѣб ариу сѣзле чыгъалла,
Билмейме, кесинъ бла тубесем
Сѣзлерим къайры бугъалла.

АЙ ДЖАРЫКЪ КЕЧЕ

Терезеден нюрюн тѣгюб кенъ юйге,
Чууакъ кѣкде рахат барад толгъан ай.
Уллу къууанч келтиргенди кѣлюме,
Белляу айтхан джаш ананы ийнакълай.

Акъ бетчигин джарыкъ айгъа къаратыб,
Алты ай болгъан Айшатчыкъ джукълайды.
Бу кечени джаш ана да джаратыб,
Джукъламайын, бешик джанын сакълайды.

ЗАВОДНУ ЭШИК АЛЛЫНДА

Гудок ачы кычырды, кзулакъ сасыта,
Билдириб сменада иш бошалгъанын.
Чыгъалла ишчиле, джарыкъ ышара,
Айта бюгюн не хорламла болгъанын.

Сакълайды кыйырда эшикни бир джаш,
Юсю-башы да аз джау джугъу болуб.
Ащыгыш чыкъды сюйюмлю къаракъаш:
— Кѣбгеми къалдым?—деди джарыкъ кюлюб.

Аппаланы Билал

КАЗИМЧИКГЕ

Сен ойнайса, ууакъ-ууакъ ышара,
Гокгаларынъ юйню тюрбюн толтуруб.
Ананъ ла атанъ тансыкъ алалмай,
Сеннѣе къараб турадыла олтуруб.

Сени алыб кѣзюу-кѣзюу къоюннѣа,
Ба этелле бир-бирине джетдирмей.
Юсюнѣдеги кийимлени хар къуру
Джантырталла арадан кюн ѣтдюрмей.

Джерге чырта тюшюрмейле сѣзюнѣю,
Не айтсанъ да, толад сени тилегинъ,
Ёсдюрелле, къол аязда тутханча:
Къууанчлыды сени сабий джюрегинъ.

Сени кирик сабийлени джашауун
Кѣрсем уллу къууанады джюрегим,
Дженъил-дженъил тюшедиле эсеме,
Аман тюшча, мени сабий кюнлерим.

Сени кирик сабийлигим озгъанды
Уруш отну джалынында къаралыб,
Джут фашистле тонаб туугъан элими,
Ашарыкъгъа, киерикге таралыб.

Мен унутмам терезени, эшикни
Зынъырдатыб юйге кирген окъланы,
Кѣб кечени илгендириб уятхан,
Тѣрт джанымда атылуучу тобланы.

От джукъланыб тынчлыкъ келди дунягъа,
Эркин табдым кийимими, ашымы,
Къазауатны ууунда мен ёсгенме,
Ата къолу сыламайын башымы.

Бир мен тюлме: сабийле эм уллула
Сынагъанла унутулмаз затланы,
Замансызлай агъаргъанды башлары
Кёб эгечни, кёб ананы, атаны.

Халкъла суюген тынчлыкъ бегир дуняда:
Ёхдем тюзлюк къайгъыгъа джол бермейин,
Мелхум Ата джуртубузну къойнунда
Сиз ёсерсиз уруш отну кёрмейин.

СЕНИ БЛА БИРГЕЛЕЙ

Кёк айрымкан артыкъ ариу кёрюнед,
Сени бла бирге барсам мен анъа.
Хар озгъанны сениъе кёзю илинед:
Ким да сюед ариу затха къараргъа.

Тамам джашил къатапады джолубуз,
Кюнню иймей, салкъынлыкъча, терекле.
Чарс этелле кёкреклеге сыйынмай,
Бир-бирлерин кемсиз суюген джюрекле.

Къанатлыла тегерекде джырлайла,
Экибизни алгъышлар кюн джетгенча.
Эшитиледи Къобан сууу тауушу,
Бу джырлагъа ол да эжиу этгенча.

Биз айланыб гокга хансла джыябыз,
Сабийлеча, ары-бери чабханлай.
Мен ашыгъыб, джетиб сени къолунъа
Узатама ариу гюлчюк табханлай.

Тегерекге былай сынаб къарасам,
Джашау тамам сени кибики, ариуду.
Ким да толуга алыр кибики юлюшюн,
Ол къууанчдан эм насыбдан толуду.

Сени кюнюнъ артыкъ джарыкъ болады,
Суюгенинъ да кёз тууранъда сюелсе.
Тюйрелгенча, къыз ёшюннъе гокга ханс,
Джашауунъа суюмеклик да тюйрелсе.

АНАМА

(Сергей Есенинден)

Тынч, рахатмыса, багъалы анам?
Мен да эсенме, салам сеннѐе, салам.
Кюн алтын нюрюн тѐксюн юйюнѐе,
Ёмюрюнѐ джарыкѐ болсун, сыйлы анам.

Джазадыла меннѐе, кѐайгѐы этиб,
Сен хаман мыдах айланаса деб.
Юсюнѐде эски чебгенинѐ бла
Орамгѐа кѐарагѐанлай тураса деб.

Тунакы инѐир тюшгенлей джерге,
Кѐрюне болур сени кѐзюнѐе.
Бир ичген джерде биреу бычакѐны
Ургѐанча болуб мени джюрегиме.

Кѐоркѐма, анам, джюрегинѐи бас,
Алай кѐрюнед кѐайгѐы этгенден.
Мен туура кемсиз джоулгѐан тюлме,
Тансыкѐ алмайын ёлюрча сенден.

Бир акѐыл келгенд мени эсиме,
Ашыгѐама сеннѐе айтыргѐа.
Ол да неди десенѐ, нени да кѐюуб,
Кѐл алгѐанма сеннѐе кѐайтыргѐа.

Алаша юйюнѐе кириб барырма,
Терек бачхабыз ариу чагѐаргѐа.
Алай а кюрешме, джашлыгѐымдача,
Танѐ да атхынчы мени уятыргѐа.

Озгѐан затланы кѐозгѐамазса, анам,
Кѐыйналма джетмеген мурагѐа.
Джашлай меннѐе кѐб ачы затны
Буюрулгѐан кѐреем сынаргѐа.

Аллахха кѐуллукѐ эт деб да айтмазса:
Кѐайтыу джокѐду бир озгѐан джолгѐа.
Алай а сенсе меннѐе кѐлтюргюч,
Иги этер джанындан алырса кѐолгѐа.

Алайды да, тилейме сенден
Бошунакѐгѐа мыдах болууунѐу кѐой.
Орамны сакѐлаб джолоуѐчуладан
Джашынѐдан хапар сорууунѐу кѐой.

Байрамкѳулланы Маулан

ДЖЕТГЕН КЮНДЕ

1

Джарны юсюн басар ючюн,
Салыб кючюн къара тютюн
Джетди бизге сауутланыб,
Элибизге къайгъы салыб.
Тѳзмей халкъым ма бу халгъа
Тебинеди ишде алгъа.
Тохдатмайын джуртну ишин,
Аямайын хар ким кючюн.
Къысдар ючюн джау итлени,
Джурт чакъыра джигитлени,
Тиширыула бел къатдырыб,
Кѳб танъларын ишде атдырыб.
Ишде талыб билеклери,
Къайгъы алыб джюреклери
Алгъа салдыла джанларын,
Джурт ючюн тѳгюб къанларын.
Эй, малгъун, сени ол ишинъ
Кешенеге азыкъ кючюнъ
Тас болгъанды, джашамайды—
Тюзлюк джокъламай къоймайды.
Ашсынмайын ашауунъу,
Кюрешдинъ билеб азауунъу,
Береме деб такъырлыкъны
Къууанчлы ѳсген элиме.
Сынадынъ да факъырлыкъны,
Ибилис, фитна джеринъе.
Баред, аммам, анам, атам:
Ала ишчи, джокъ эд хатам.

Ма бу халда джашау бизни
 Джарытханед кёлюбюзню.
 Сора болду аллай заман,
 Кенъ джашауу басды тубан.
 Олсагъатлай къагъыт джазыб,
 —Ийигиз,—деб барды алыб:
 Джуртубузгъа киргенди джау,
 Къоймазма деб бизден бир сау.
 Тилейме мен сизден энди,
 Джан аямаз заман келди...
 Ол джаулагъа къалмам бармай,
 Джюреклерин эки жармай,
 Ашырыгъыз кечге къоймай,
 Джокъду тёзюм джауу джоймай,
 Кетеригин айтды келиб,
 Аммам джылайд аны кёрюб:
 — Къояр эдим сени иймей,
 Джау тохдаса джуртха кирмей,
 Хар иште да болуб тири,
 Хайда, джашым, сау джюрю!...
 Джыламугъун джуммай-джуммай,
 Тёкдю амма, чыртда тыймай.
 Мутхуз нюрюн тёкдю кюн,
 Джылытмайын джер юсюн.
 Амма джашын, алгъа атлаб,
 Къучакълады бек къалтыраб,
 Кёзюу-кёзюу сюрте кёзюн,
 Айтды амма ахыр сёзюн:
 — Турмагъыз сиз чыртда артха,
 Къалмасын джурт аман атха.
 Ёлюм бериб ит джаулагъа,
 Къайытырсыз сиз бу таулагъа,—
 Деди амма, алгъа атлай,
 Чал чачын да аяз тарай.

Ма ол кюнден башлаб бизни
 Къайгъы басды кёлюбюзню.
 Арымайын, не талмайын,
 Бош джюрюуюн джаратмайын,
 Урунаенъ иште хаман,
 Багъалыд деб минут заман.
 Иш болмады сен этмеген.

Джарты кьалыб ол битмеген.
Чалкы алыб, бичен чалыб,
Кёб иш этдинъ кече кьалыб.
Киреледе танъынъ атыб,
Тынчаймадынъ рахат джатыб,
Урундунъ, анам, джан аямай,
Къыйын ишден артха турмай.

4

Къара булут джерни, кёкню,—
Басхан эди тегерекни.
Кече сууукъ къууура эди,
Джел да къарны сууура эди.
Ёхдем амма сау болмай,
Ауруб джатды талай ай.
Табылса да керек заты,
Ауруй эди къатыдан къаты.
Болгъан эди кече орта,
Джылады анам таралта:
Танънъа чыкъды сора алай,
Анасына къабланнъанлай,
Эртденнъиде хоншу, тийре
Джыйылдыла къайгъы сёзге.

5

Келиб джауу кир иннети,
Кетиб элни келбети,
Джыламукъ, джанъурча, джауа,
Солургъа болмай хауа.
Бир эртденде биреу келиб,
Кетди бизге къагъыт бериб.
Аны алыб, ичин ачыб,
Бетинден да къаны къачыб,
Тюкюрюгюн кючден джута,
Орундукъдан тута-тута,
Къысды ол мени этине,
Бетин салды мени бетиме,
Ма ол кюн бизге келгенле
Анамы халын кёргенле
Кюрешедиле, кёл этелле,
Джигит бол деб юретелле.
Билелмейме андан ёзге,
Халкъ джыйылды къайгъы сёзге.

Халкъсыз кыйынлыкъ харамды.
 Халкъ бла кѣргенинъ байрамды.
 Сен да, анам, халкъынъ киби,
 Кѣб кыйынлыкъланы чекдинъ,
 Атам ауушуб, сени ананъ...
 Кѣб джыламукъланы тѣкдюнъ.
 Урундунъ сен тири болуб,
 Ишчилени бири болуб.
 Ол кюнледе сен ёлгенсе,
 Джуртха кючюнъю бергенсе,
 Фашистлени джорукълары,
 Джер юсюнде зорлукълары
 Кѣзлеринъи чарс этдиле,
 Джашауунъу тас этдиле.

Джетген кюнде халкъынъ туруб,
 Джауу джерге кѣмдю уруб,
 Ма ол кюнден бери элинъ,
 Джашнайды саулай джеринъ,
 Тѣгерекге къарасам мен,—
 Эсеме терк тюшесе сен.
 Къабырынъдан, анам, бюгюн,
 Туруб кѣрсенъ джурт ёсююн,
 Къууаныренъ сен ышарыб,
 Джюрегинъ эм кѣлюнъ джарыб.
 Сен кыйын кюнде кетсенъ да,
 Чегиб зорлукъну азабын.
 Атам берсе да джанын.
 Мени ючюн этмей сагъыш,
 Унутма, эт джуртха алгъыш.
 Халкъ анасы—меннѣ ана,
 Ёсдюм, джуртда къууана.

Джазаланы Унух

КИРПИ

(Басня)

Таш джолну акъыртын
Бир кирпичи барады,
Ол дженъил джюрюүге
Тамам сукъланады.
Улоу, машина да
Джюрюуде хорлайды,
Ачыу этиб ол зат
Аны бек кыйнайды.
Тёзюб болалмады
Ма бу затха кирпичи.
Аны кир иннети
Къозгъалады керти:
— Быланы бирини
Чархыны туюбуне
Бара-барыб кирсем,
Чархны джелин ийсем,
Тыяргъа джолундан
Келликди къолумдан,—
Деген оюм алыб,
Барад джолгъа салыб.
Къызыб келген „Волга“
Тюз юсю бла ётдю,
Джагъыб аны джолгъа,
Джол азыгъы этди.

ДЖАНЪЫ ДЖЫЛ БЛА

(Алгъыш)

Мелхум этгенсе миллетлени.
Заман атлайд къууанч бла, джыр бла
Алгъышлайбыз, Партия, сени
Таулу джюрекден Джанъы джыл бла!
Хауа болуб бизге солургъа,
Зем-зем суу—суусабха тогъургъа,
Джокъду-джокъ, Джуртумдан тышында
Не аз да, сенича, болургъа.
Джайгъы кюнча, тийиб къышында!
Джанъы джыл бла джанъы насыб да
Дейле... Шахарлагъа, элlege
Излейбиз насыбны къуру да
Компартия бла ёмюрlege.

.....

Къралыбызгъа—элибизге,
Хар бир эли джерибизге
Сени бла хурмет не артыкъ да
Келсин къууанч эм насыб да,
Сюйюне келген джаз кибики,
Сау джерден чыкъгъан ханс кибики,
Тирмен эзген бюртюк кибики,
Къойлагъа чыкъгъан тюк кибики,
Къумачха кирген джиб кибики!
Шохлукъ-токълукъ кетмесин,
Къралыбызгъа кърал джетмесин.
Алына киши ётмесин!
Алчыла чексиз болсунла,
Планла эки къат толсунла!
Кетмез нюрюнъ артыкъ джарытсын
Сюйген Туугъан джуртуму саулай.
Рахатлыкъ ючюн джол танытсын
Хар бир къралгъа, джер джюзюн аулай!

ДЖОЛОУЧУЛУКЪДА КЁРГЕНИМДЕН

Тёгерекде элледен
Джыйылгъанды бир бёлек,
Умут этиб бернеден
Кими къабдал, ким кёлек...

Отоу билген кюнюнден
Аздыра жарык келюн,
Мюйюште—ау туюнден
Мутхуз кырайды келин.
Келинчикни юйюнден
Табылганны сибириб,
Кыайын юйге салдыла
Харакетни кийириб.
Дауурлары, сезлери
Дынъ болургыа джетдиле.
Кюбюрге кетиб кезлери,
Бары умут этдиле.
Бою кесек кысхаракъ,
Сезге болуб усдаракъ,
Бир тиширу кюбюрден
Чыгырады бир-бирден:
— Кыабдалым, нед хатасы?
Кийсин муну атасы.
Гурушхасыз анасы—
Дарий келек, хотасын.
Кыайын кызына да бу,
Аллахха болсун табу:
Чилле чебген, туюмеси.
Джууугъун суюмегенни
Аллах да суюмесин.
Келин киймесе—киймесин,
Кыайынны рызын керед,
Туфиллерин да беред.
Елген кыарт атагызгыа
Дарий келек, джанджаулукъ.
Аллах берсин сан саулукъ.
Елген кыарт анагызгыа,
Елгенд демей, таб атын
Деб, бердиребиз сагыатын.
Кыалгъан джууукъгыа-тенънге,
Кыайдам, этекге-дженъе
Чилледен эм дарийден,
Кыалдырмай не сабийден,
Сайлаб, бирер кийимлик.
Алай келсин игилик...
Тийреден-хоншудан да
Чыбыкыла узатдыла.
Бирерине-бирер зат
Мычымайын такдыла.

— Къуру бу тюлдю арты,
 Кёбню къалады хакъы.
 Къалгъанны унутмазбыз,
 Адетни къурутмазбыз,—
 Дей, кюбюрню бошатды,
 Юлюшюн ким ушатды?
 Чыгъар-чыкъмаз кюбюрден
 Келген бернени арты,
 Алдырдыла суююрден
 Арбазны джашы-къарты.
 — Гырт деригеди анъа!—
 Дейд къайын анасы.
 Андан бытдыр этеди
 Малкёз къайын агасы.
 Къалмай бетинде рызы,
 Къутурад къайын кызы:
 — Къалгъанд мени кыыз тенъим.
 Айтмадыгъыз сиз атын.
 Элтигиз кызыгъызны,
 Джашха табарбыз къатын!
 — Асдоприлла, бу ишге
 Бир къара, бу чотха,—
 Деб, кириб ол бедишге,
 Бернесин урад отха.
 Бири отдан алады,
 Юй тубюне быргъайды.
 Иш алайлай барады,
 Джюреклене кыйнайды.
 — Ёлгенинъ ёре тонъуз,
 Къалгъанынъ да бегеджен.
 Джарым кююб бернеден,
 Келин болмасанъ меннъе,
 Аман кюн келсин сеннъе!—
 Деб джекиреди бири,
 Къабыл болмай джетгеннъе,
 Ичден мурулдай кими...
 Кёлкъалдыны эшитиб,
 Келин зукгочукъ этиб,
 Отоу юде джылайды.
 Бир бу болуб къалмайын,
 Джылаудан баш алмайын,
 Кёбледе иш былайды.
 Джарлы кёлю джарыкъ деб,
 Кёбден бери джорукъ деб,

Келинчикни анасы
Джюрекде болмай къарасы,
Мюлкюн саўлай сибириб,
Бир кюбюрге джыйгъанды,
Чирик адетге ийилиб,
Аны суугъа къуйгъанды.

※ ※ ※

Джанъы джорукъгъа дери
Джабылыб эд кёзлери,
Эсинден кетиб кери,
Нохну айтыр сёзлери.
Алгъыннъы эски джорукъ—
Меджисуулуку чирик джол,
Джашынаб джетди заман,
Энди кери бол, думп бол!

1960 дж.

Ижаланы Умар

ХОДЖАНЫ САТЫҰУ

Бир кюн Ходжаны къатыны:
— Ходжа, ийнекни сат,—деди;—
Эки минъ сомду багъасы,
Базаргъа элтиб сат,—деди.

Ходжа тебреди базаргъа,
Кёк эшегине миннъенлей,
Къысыр ийнекни сатаргъа,
Аллына этиб сюргенлей.

Ходжа ийнегин саталмай,
Къайтарыб келди ызына,
Арбаздан кирди, чамлана,
Къатыны бла къызына.

Кимни бир сому джетмеди,
Ким а арт борчха алаед,
Мен берелмедим алагъа—
Ийнекни халкъ да сораед.

Къатыны айтды Ходжагъа:
— Тели, арт борчха берсенъ а.
Ачхасын артда алыренъ,
Ийнекни сатыб келсенъ а.

— Энтда элт,—деди ийнекни,—
Алгъа алгъаннъа берирсе,
Ачха бек керекди, марджа,
Дженъил тындыра келирсе.

Ходжа тебреди базаргъа,
Кёк эшегине миннъенлей,
Бир ит къоймады озаргъа,
Элни ичине киргенлей.

Ит къаты чабыб Ходжаны,
Этеклеринден сермеди,
Ходжа да итге джууабха,
— Ачханы къолгъа бер,—деди.

Ходжаны къоюб, ийнеке
Ит да мыллыгын атханды.
— Эки минъ сомду багъасы,—
Деб, Ходжа итге сатханды.

Ит танымайын, алагъа
Къызыудан къызыу юргенди.
— Не кёб джалындынъ, ит, сен деб,—
Ходжа ийнегин бергенди.

— Сен акъыллыса, ит, джаным,
Ийнек семизди, кёресе,
Мен бир ыйыкъдан келликме,
Ачхама къошуб тёлерсе.

Ма Ходжа къоюб ийнегин,
Къуру къайытды ызына,
Сатдым ийнекни итге деб,
Хапарын айтды къызына.

Къатыны кириб эшикден,
Ходжагъа хапар соргъанды.
Тюзге къысдадынъ, тели, деб,
Эрине бек къутургъанды.

Ол сагъат Ходжа чамланды,
Мен итни барыб кёрейим,
Ол борчун бермей къутулмаз,
Ачхамы алыб келейим.

Урушду къатын Ходжагъа:
— Телилигинъи билдирме!
Барыб ийнекни бери сюр,
Халкъны кесинъе кюлдюрме.

Ачыулана, урушханлай,
Ходжа бир къазыкъ да алыб,
Борчун алыргъа гузаба,
Ол итге баргъанды салыб.

— Эй, ит! къалайды акъылынъ?
Мен ачханы деб келгенме,
Берчи ийнекни багъасын,
Сеннъе мен бошму бергенме,—
Деб, къазыкъны тутуб къаты,
Ходжа итни сермеди,
Тюйюб, сюрюб, итни къуууб,
Тюз ызындан тебреди.
— Борчунъ болса, бер да къутул,—
Деб Ходжаны тауушуна
Эл сагъайыб къарагъанды,
Сейир болуб урушуна.

— Неди сейир бу алапат,
Ходжа итден борч даулайды?
Къайдан чыкъды аллай закон,
Джарлы итни нек къоймайды?—

Дей, чачылдыла адамла,
Ала Ходжагъа кюлгенлей,
Ходжа да итни арытды,
— Борчунъу бер,—деб сюргенлей.

Къачыб ханны хунасына
Ит да ёшюнюн бергенди.
Хунада ачха тургъанын,
Хыйлачы ходжа кёргенди.

Ханны ачхасын алыргъа,
Ходжаны кърны аўругъанд,
Адам кёрдюмю экен деб,
Тёб-тёгерекге къарагъанд.

Терк огъунакъгъа, мычымай
Ачханы орну оюлду,
Бир джугъу къалмай бютеулей
Бары хызеннѣ къуюлду.

Ходжа джыйыб ачхаланы,
Арыгъан итге джетгенди,
— Къутулдунъ борчдан сен, Парий,
Сау бол!—деб сылаб кетгенди.

Батчаланы Бергер

* * *

Баред заман... шоркъалада
Ойнай эдиле суула.
Биз мынчакъла санаучанек,
Сен суугъа келсенъ джырлай.

Экибиз тенъ этиученек
Къууанч, джарсыу кюнлени,
Меннъе эришиб, кюн сылай
Джаякъларынъы сени.

Эсимдеди, ма бюгюнча,
Ол кюнлени танълары,
Ёмюрлюкге сюеме деб,
Меннъе берген антларынъ.

Къыш келди. Шоркъа бузлады,
Къара суучукъ къуруду...
Сен да берген антларынъы
Бирин къоймай унутдунъ:

5-8-1960 дж.

* * *

Джаз келгенди, чагъа, джашнай,
Нюр джайылад гокга хансдан.
— Кимде болур бу ариулуку?
— Ай джаякълы Луризада.

Суу джырына тынъылата,
Тюшюб келеди башладан,
— Кимде болур быллай макъам?
— Джыргъа уса Луризада.

Субай маралчыкъ сакълайды
Кюнню кѣзюн къаялада.
— Бу субайлыкъ кимде болур?
— Сени суюген Луризада.

Кѣзюулеб соралла таула:
— Джюрегинъ кимге базады,
Кимге джырлайса сен джырла?
— Меннѣ насыб Луризады.

24-3-62 дж.

* * *

Къайгъылыды кече, боран боранлайд,
Джел сызгъырыб, джанъы джитиле къалайд,
Сууукъ къарны дорбун сайын сюрдюред,
Чатдан чатха булутланы юсдюред.

Кѣзге тюртген танылмазча къаранъыд,
Буз къаяла улуталла боранны.
Джар чучхур да кѣрюнмейди кюртледен,
Агъач таш да къуюлады тикледен.

Жыгъар-жугъур деб оюлюб къатымда
Уллу къая энди энишге сызгъыра,
Хахай-тууай эте, тамам даулаша,
Чауул, ырхы къалмай ызындан барад.

20-XI-58 дж.

* * *

Булут дегенни бир унамай,
Кюн энтда минед джитиге.
Шоркъа къаядан джаллаялмай
Тюшеди, окъа бла тиге,

Сеннѣ джаулукула, чебгенле да
Тамам бетинѣ джарашуу.
Инъир а ашыкъмай келеди,
Бек шошду, этгенча бушуу.

Сеннѣ тансыкъ ол да болгъанча,
Терек тюбюнде сюелед.
Сени биргенѣ ашыкъгъанча,
Сакъла дерге ол да билед.

Джолда эсенѣ, экибизге да
Этеди аяз нѣгерлик.
Бек кѣб термилгенбиз тюбемей,
Бюгюн болурса келлик.

Сѣзюню ёкюнмей тутханса
Сен талай джылны эсинѣде.
Бюгюн а нек мычыгъанса—
Джазы кѣолунѣдад кесинѣи.

24-XI-62 дж.

* * *

Боран келмегенди алкъын—
Къакъгъанд джашау аязыкъ;
Бек сюеме дегенликге,
Тентирегенсе азчыкъ.

Сен алгъанса унутур къан,
Сезгенме кетеринѣи,
— Джашлыкъ бошалды окъуу бла,
Иги джолгъа!—деринѣи.

Къыйын тийсе да, чыдарма,
Болмаз гурушха, тилек.
„Унутма!“—деген джанъыз сѣз
Менден сеннѣеди билек.

Кѣб джерлени айланырса,
Кѣрюрсе кѣб адамла,
Джукъу табмай, ашырырса
Кѣб кечеле, кѣб танъла.

Бир кюн а терен сагъышда
Джыламсыларла кѣзле...
Боран эсинѣи ийдирир
„Унутма!“—деген сѣзге.

5-X-62 дж.

Ёлгенме деселе,
Луриза, сени ючюн,
Ийнанма сени табхынчы,
Барды джашаргъа кючюм.

Сени табсам нёгерге,
Сен кёшарса джашар кюн.
Ёлгенни кёй, артыкъ да
Джашарма сени ючюн!

6-XI-52 дж.

Джерни джашил эринлери
Кысды-кысды джарылыб,
Чапракъларын сир джибере,
Терек кёкге аралыб.
Сакълай эдиле джанъур.
Тамам аллайын болур,
Джюрегим да къургъакъсыб,
Сеннъе болуб бек тансыкъ,
Джут ичеди хауаны,—
Сен солугъан хауаны.

11-XI-62 дж.

Акъбайланы Азрет

СТУДЕНТ КЪЫЗГЪА

Эслетмей джюрюй, сени сынадым,
Болмады бир да хапарынъ.
Эриди джюрек, тѣзсе да бек кѣб,
Къайрыды энди атларынъ?

Институтну биз бирден бошаб,
Бир иннет бла джюрюрбюз.
Устазлыкъ джолда болсакъ насыблы,
Алда хорламла кѣрюрбюз.

КИТАБ

Къолумда китабым—
Къууаныб келеме:
Барды деб иги затым,
Кѣб акъыл бѣлеме.

Магъанасы уллуду,
Билсенъ сыйлы китабны.
Табаса билим, илму,
Джашауунъда—насыбны.

Джѣнъерлик ол этеди
Хар джюрюген джеринъде
Эмда юлгю береди
Хар ишлеген ишинъде.

Усталыкъ хали алырса,
Окъусанъ ол китабдан,
Эм джарыкъгъа чыгъарса,
Ийнан сен, къаранъыдан.

Хар бир тутхан ишинъде
Уллу болуш береди.
Хар джюрюген атламында
Тюз джол кёргюзеди.

АНА

Билсенъ, сени ёмюрюнъде
Багъалыды ана деген.
Акъыл сёзле хали бериб,
Баламса деб эркетген,

Кечесн, кюню бир болуб,
Тёрт бюклениб олтургъан.
Кирпик къакъмай, джити къараб
Кёб заманын оздургъан.

Джаш кюнюнъден ёсдюрюб,
Кёб къыйналыб эс табдыргъан.
Къагъыб, согъуб, кир къондурмай,
Окъутуб билим алдыргъан.

Къол аязны кенъ джайыб,
Башынъы сылар:—Джаным,—деб,
Упба-чупба эте келиб,
Кёкюрегине къысар:—Балам,—деб.

Терслик этсенъ, ана джылар:
—Салма меннъе джара,—деб.
Иги этсенъ, ол къууаныр,
Джашауумда джарар деб.

Ана! Уллуд магъананъ...
Саулай джерни юсюнде.
Анъыласа сени баланъ,
Насыблыды ёмюрюнде.

ТЕБЕРДИ КЪОБАН

Теберди кърлы тауладан,
Энишге саркъыб башлайса,
Кѣб мычымай, Теберди ѣзени
Тау̀кел джырыб, шууулдай бараса.

Кѣмюклене толкъунларынъ,
Накът налмаз тазалыгъынъ,
Кѣз къаматад ариу̀лугъунъ,
Ийнандырад кѣзбау̀лугъунъ.

Теберди,—ана сютюм мени,
Сууунъу ичеме бек балсытыб.
Къайры барсам да, къайда турсам да,
Махданама атынъы айтыб.

Доюнланы Абдурахман

БУЗ АНГА

Босагъадан атлайды,
Чыммакъ тону юсюнде.
Кюле келед буз акга,
Джанъы джылны кюнюнде

Салам бериб ол бизге
Кюле-кюле тюбешди,
Бирем-бирем узатыб
Саугъаларын юлешди.

1959 дж.

НЫЗЫЧЫКЪ

Кёрюнед ариу нязычыкъ
Юсю толу оюнчукъ,
Джырлаб, тебсеб ойнайбыз
Болуб бёрю, къоянчыкъ.

1959 дж.

АХМАТЧЫКЪ БЛА АНАСЫ

Хар кюн сайын дерсинден
Къайтса Ахмат,
Тюбейд аны анасы
Аллын сакълаб.

„Ой, джанчыгъым, кёзчюгюм,
Келдинъми?“ —деб,—
Дерслеринъе эсинъи
Бёлдюнъмю?—деб.

— Ахматчыгъым, тенълеринъи
Башы болгъун.
Къралынъы ышаннъылы
Джашы болгъун.

Тынъыла да, айтханымы
Айыр толу.
Окъуу блады халкъланы
Джашау джолу,“—

Деб бошады анасы да
Алгъыш сёзюн.
Джууаб излеб Ахматха
Ийди кёзюн:

Анасына джууабха
Сёз чыгъармай,
Тебреди сумкасын ол
Таукел къармай.

Сумкасындан чыгъарыб
Дневнигин,
Къууанч халда кёргюздю
Алгъан бешин.

1961 дж.

Чеккуланы Кемал

* * *

Халкъы ючюн ким кюрешсе
Аны аты унутулмаз.
Джашайды ол ичибизде—
Ёлюм анъа чыртда болмаз.

* * *

Ана тилин суймеген,
Халкъын суйюб джарытмаз.
Ёмюрюнде ол адам,
Аны ючюн джан аўрутмаз.

* * *

Ёмюр джолунъда кесинъи
Алай джюрю, тенъим мени:
Къалыр кибик ызынь терен
Басхан джеринъде сени.

* * *

Эринчекни кёб кёрюнюр
Этген иши кёзюне.
Сёлешсе ўа, таш джарылыр
Аны айтхан сёзюне.

1961 дж.

ИЙНАНМА

Къатыракъ тиер, Роза, джанынъа,
Солдатны сеннъе джазгъан сёзлери.
Сакъды суйгенинъ Ата джуртуна,
Тазады сеннъе аны джюреги.

Айтырла, Роза, суймеген тенъле:
—Унутханд Кемал, аны сакълама.
Суйгеним бард деб бюгюнден ары
Сен аны атын да джокълама.

Ийнанма, Роза, чырта алагъа
Айтмазла алай суйселе сени.
Себмезле тузну джюрек джарагъа
Тенънъе кёрселе „ол тенъле“—мени.

Энтда айтырла: Юйленнъенд анда,
Сена сакълайса, хаўлени мында.
Джанъылма сен, алдатма кесинъи,
Аллай сёзлеге, ийме эсинъи.

Суйгенинъ Кемал сакълайды джуртун,
Къолуна къысыб ол автоматын.
Розачыгъындан юзмей умутун,
Толтурад солдат кесини борчун.

III-1960 дж.

Къобанланы Аминат

БЕШ КЪАРНАШНЫ ЭГЕЧИ

Беш къарнашны сен арасында
Муратларынъа джетгенсе,
Саўлай дунияны тиширыўларыны
Кёллерин джарыкъ этгенсе.

Саўлай дунияны джарыкъ джулдузу
Тулпар Валентина болгъанды.
Узакъ эшитилиб сени джигитлигинъ,
Этген муратларынъ толгъанды.

Беш джарыкъ джулдузну сен арасындан,
Толгъан айча, тийгенсе,
Чолпан джулдузну алтын ачхычы,
Мийикден салам ийгенсе.

Уллу борч алыб чыкъдынъ хаўагъа
Космос кемеge олтуруб,
Беш къарнашынъы сен къууандырдынъ,
Алгъан борчунъу толтуруб.

Беш къарнашынъы, тулпар кесинъи
Джанымдан эсе сюеме,
Биргемде ишлеген таўлу къызладан
Махдаўлу салам неме.

Джаубаланы Хусей

САБИЙЛЕГЕ ДЖОМАКЪ НАЗМУЛА ОМАКЪ КЪОНАКЪ

Чапракъсыз, ийнели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин кенъ кериб,
Джай да, къыш да кёгериб,
Ол битеди мийикде,
Къаялада эм тикде.
Джыл башында къууанчха,
Сохдалагъа джубанчха
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

АЧЫ ТАМАКЪЛЫ

Узун аякълы,
Башы таракълы,
Сары къулакълы,
Ачы тамакълы
Къычырад танънъа,
Уян деб санъа.

МЕН КЪУРЧМА

Мен къурчма, таджалма
Хансланы джюльорге,
Оракъдан маджалма
Ишимде джюрьорге.

Адамны кьолунда
Джююлдей, кериле,
Салама джолумда
Мен джассы дюрюле.

МЕН УУЧУМА

Печь башында сойланыб,
Кюндюз татлы джукълайма,
Кече уугъа айланыб,
Юйде мюрзеу сакълайма.

Мен шыкъыртсыз, акъыртын
Тешиклеге къарайма,
Кирпик къакъмай, джашыртын
Бир налатны марайма.

Ол юрениб хатагъа,
Къабчыкъланы тешеди,
Ёрлеб кетиб табхагъа,
Сауутлагъа тюшеди.

Мени джити кёзлерим
Аны дженъил кёрюрле,
Ауузумдагъы мизлерим
Кереклисин берирле.

КЁКДЕ ДЖЮЗЮУЧЮ

Ол, ёргеден-ёрге чыгъа,
Къанатларын сабыр къагъа,
Тау хауада терк джюзеди,
Садакъ кибиб сюзюледи.
Бойнун созуб, джити къарай,
Бир зат кёрсе, кёкден марай,
Къанатларын джумуб бирге,
Ташча келиб тюшед джерге.

ТУМ-КЪАРАЧЫКЪ

Хансчыкълада алаша,
Чапракъ тюбге джараша,
Тау сыртлада битеди,
Къачха бишиб джетеди,

Татлы суудан толады,
Тум-къарачыкъ болады.
Мынчакъчыкъгъа ушайды,
Адам суюуб ашайды.

АКЪ БЕЛЛИ

Джазгъа чыгъыб терекчик
Кийди джашил келекчик.
Башы—бурма, бели—акъ—
Кёрюнеди бек омакъ.

САРЫ ДЖИБЕКЛИ

Бачхада бизде,
Кёб сабан тюзде
Сары джибекли,
Узун суюкли,
Болуб битеди,
Къынла этеди.
Мюрзеу башыды,
Бизде айтыулу,
Малны ашыды
Тамам татыулу.

ТАБАНЫН ДЖАЛАУЧУ

Чегетде джашайды,
Кёгетле ашайды,
Суюгени уа балды,
Чабаргъа осалды.
Къыш кириб тешике,
Чыкъмайды эшике,
Табанын джалайды,
Джашауу алайды.

ЭГИЗЛЕ

Тик джерлени айыра,
Джигейлерин къайыра,
Ташдан-ташха секире,
Чырпыланы кемире,

Ойнайдыла эгизле,
Бирчачыкъла, семизле.
Атларын а аланы,
Сагъыш эт да, сен изле.

ЁТГЮР КЪУШ БЛА ШАЙТАН ДЖЕЛ

(Баллада)

I

Орун этиб
Бир къаяны башында,
Таб джеринде,
Ёре тёпбе ташында,
Бир Ётгюр къуш
Джашай эди ёмюрю,
Хаман толуб
Этген ашхы нюзюрю.
Кюнден-кюннъе
Ёсюб аны къарыуу,
Учууунда
Болмай эди арыуу,
Эртден сайын
Къая башда кёрюнюб,
Эркин солуб,
Къаны ойнаб, керилиб,
Чууакъ кёкге
Чыгъа эди силкиниб,
Мийикликге
Бара эди тин кириб.
Сора къонуб
Кеси суйген тёпбеге,
Къарай эди
Чексиз узакъ кёклеге,
Кюн тиерин
Сакълай эди алайда,
Къуш тилинде
Айта-айта орайда.
Къараса уа
Алтын кюнню таягъы,
Окъа кийиб
Таууну бугъой джаягъы,

Дуу джанышыб
Ауушланы къарлары,
Джарый элле
Ёзенлени тарлары.
Джыйын болуб,
Тенъле кёкге чыкыгъанлай,
Тизилишиб,
Бирден къанат кыакыгъанлай,
Ётгюр кыуш да,
Джигер силке къанатын,
Джыйынына
Келе эди огъартын.
Тау хауада
Джюзе эди садакылай,
Джити кыараб,
Тууыгъан джерин ийнакылай.
Тюбюнде уа—
Джити кыарлы аркыала,
Ёзенледе
Чыммакы кыайнай шоркыала,
Акы булутла,
Джелле тарай, чагыла,
Тау башлагы
Сыргыалача тагыла,
Кёкге джете,
Ийис теге наратла,
Ёре-ёре
Чынъыл кыая таракыла,
Гокга ханслы
Тау джайлыкыла кюйюзлей,
Эртденнъиде
Толкыунлана тенъизлей,
Аяз чайкыай
Бурмаларын чегетни—
Кёрмез эдинъ
Аны кибик келбетни!
Джюрегине
Сыйынмайын кыууанчы,
Джогъед кыушну
Джуртдан сора джубанчы.
Тенълерини
Арасында ол былай,
Ойнай эди
Джурт татыуу аныылай.

Ётгюр кѣушда
 Аллай уллу кѣууанчха,
 Кѣайгѣы салды
 Узакѣдан бир кѣаранчха.
 Аны таба
 Ол сескекли кѣарайды,
 Арабин, бу
 Не затды деб марайды.
 Эмда джити
 Кѣарагѣанлай, кѣреди:
 Бир Шайтан джел
 Джурту таба келеди,
 Ол келеди,
 Кѣаб-кѣаралыб, бурулуб,
 Боран эте,
 Бир сызгѣыра, бир улуб.
 Ол келеди
 Кюн батыѣчу джанындан,
 Букѣусу да
 Кѣалын бола кѣалындан.
 Сибиреди
 Тѣшген затны аллына,
 Урчукѣ кибики
 Бурулады алына....
 Ким турлугѣед
 Джурт байлыгѣын сибирте,
 Шайтан джелге
 Ёлюм букѣу ийирте!
 Ата джурту—
 Джанды, кѣанды хар кѣушха,
 Ол хазырды
 Аны ючюн урушха!
 Кѣуѣгѣун бериб,
 Кѣушла бары джыйылыб,
 Эрлай кѣкге
 Чыгѣадыла джайылыб,
 Тул-тубанча,
 Саѣулай кѣкню кѣаралта,
 Шайтан джелни
 Басадыла таралта.
 Ётгюр кѣуш да
 Шыб деб джетди болушха,

Ол да кирди
Тамам кыйын согъушха,
Джан аямай
Джелни басад ол джерге,
Артыкъ ушайд
Ма былайда джигерге.
Шайтан джелни
Джерге буууб, къуш джыйын
Ыннычхатад
Къанлы джаууу бек кыйын.
Ётгюр къуш а,
Джел ичине джол джырыб,
Тулпар кирик
Сермешеди кычырыб.
Ма, Шайтан джел,
Ол урушда тёзелмей,
Андан ары
Къарыууна базалмай,
Къача тебреб,
Болгъан кючюн салады,
Ётгюр къушну
Тузагъына алады.
Сау кесеги,
Аны буруб тегерек,
Алыб барад
Къара кёкде тёнтереб.
Шайтан джелни
Эзилди да ёзеге,
Сау кутулду
Къушну элтген джетеги.
Ол элтеди
Ёткюр къушну джуртуна,
Къоркъуб къачад,
Къарамайын артына.
Бир заманда
Аны джерге иеди,
Сакъад къуш да
Ташча келиб тиеди.

III

Кёб заманны
Ауруб сыйыт чачады,
Эки кёзюн

Кючден-бутдан ачады.
Ёрге къарайд,
Ачыса да джарасы,
Къараса уа—
Аллай затха къарасын:
Тёгерегин
Къара таула къуршалаб,
Буруу болуб
Турадыла тик къараб,
Баш джанын да
Шайтан джелни джетеги
Кеси сакълайд,
Джайыб къара этегин.
„Атханма деб
Тура болур чунъургъа,
Чыгъар джери
Чырт болмагъан уругъа.
Тохда, тохда,
Кёргюзтюрге мен санъа“,—
Деб тебеди
Джаралы къуш душманнъа.
Кючюн салыб,
Къыйынлыкъ бла эрише,
Къанатларын
Кёлтюрюрге кюреше,
Турама деб,
Къобалмайын джыгъыла,
Ачыу джуммакъ
Тамагъына тыгъыла,
Алгъа тартад,
Баууру бла сюркеле,
Къарыусузду,
Джараладан къан келе.
Джуртундача,
Дарман хансла табалмай,
Кёб кыйыналад,
Сакъаты сау болалмай.
Дженъилирек
Сау этерге ол кесин
Кюрешеди
Кюню эмда кечеси.
Саулукъ, кюч да
Табдырады ёхдемлик,
Къанатларын

Кѣлтюртеди ѣтгюрлюк.
Учуб башлайд
Ол чунъурда акъыртын,
Къарай, къарай
Шайтан джелге джашыртын.
Къарыу джыяд,
Учууунда илене,
Къанлы джауугъа
Хыршылана, билене.
Шайтан джел а,
Аны учуб кѣргенлей,
Кесин этед
Тамам татлы нѣгерлей:
„А, турдунъму,
Ѣтгюр къушчукъ, сен ѣрге.
Джарарыкъса
Манъа джигит нѣгерге,
Тохда, къушчукъ,
Тохда, джаным, бир кесек,
Биз биригиб,
Уруш этиб тебресек,
Хорламланы
Къатлаб, къатлаб алырбыз,
Кѣб джуртлада
Шайтан оноу салырбыз.
Сен батарса
Бир зауукълу джашауугъа,
Тюз бойнунъа
Дери терен ашауугъа.
Бусагъатда
Ойна ма бу джуртлада,
Манъа туура
Ма бу къара сыртлада“,—
Деб сакълайды
Къушну башын биягъы,
Къуш да турад,
Къаты тиреб аягъын.

IV

Къусдуралла
Эршиликден джел джуртла,
Джюзедиле
Кѣкде къара булутла.

Ойнамайды
Таўда кюнню таягъы,
Ышармайды
Таў тёпбени джаягъы,
Къуш кёрмейди
Бу таўлада мийикле,
Джуртундача
Ойнамайла кийикле.
Джокъду мында
Къуш суюгенча чуўакъ кёк,
Ол суюгенча
Чуўакъ эмда узакъ кёк.
Джокъду мында
Силкинирча анъа кёк,
Керилмейди
Джуртундача кёкюрек...
„Огъай, огъай!
Туўгъан джуртум игиди!
Хар неге да
Мени джуртум юлгюдю!
Джерин сатхан
Болмайды, бил, къушлада,
Бизни кибик,
Джуртха керти джашлада!“ —
Деб кычырад
Шайтан джелге-мурдаргъа,
Хазыр болуб
Къыйынлыкъны хорларгъа.,,
Кёк чегетли
Сейир таўда джашагъан,
Дарман суў бла
Татлы кёгет ашагъан,
Шоркъа суўну
Тауушуна юреннъен,
Ойнай-ойнай,
Чуўакъ кёкде иленнъен
Турмаз эди
Башха джуртда ёмюрде,
Шайтан джелни
Зор джашаўлу джеринде!
Кёкге чынъаб,
Къанатларын къакъгъанлай,
Ол тебреди
Ёрге чыгъыб садакълай,

Аны кёрюб,
Шайтан джелни джетеги
Ийди анъа,
Боран эте, этегин.
Умут этди
Ётгюр къушну тыяргъа,
Биягъынлай
Къанатларын бууаргъа.
Хорламады
Бир зат къушну къарыуун,
Чачыу-къучуу
Этиб джелни бурууун,
Ётгюр кёкге
Тамам мийик ёрледи,
Джурту таба
Кёкню сызыб тебреди.
Кёб сууланы,
Кёб джерлени юсю бла
Ётюб келед
Къайнаб тургъан кючю бла.

V

Кюч кюшулад
Ата джуртун кёргенлей,
Кёктюн келиб,
Къыйырына киргенлей.
Тау башлада
Къанат джайыб, керилиб,
Джити къарайд,
Бойнун созуб, ийилиб.
Орнун кёрюб,
Ол къууанчдан толады,
Ийнанмайын,
Алджагъанча болады.
„Тюш болурму?“...—
Деб сорады, джанъыла,
Тансыкъ болуб,
Силкинеди аллына.
Аллында уа—
Аны суйген джерлери,
Алджамайла
Къушну джити кёзлери!
Тюрлю-тюрлю
Ёзен, кюулакъ сызгъала,

Аяз кѡагѡа,
Чегет булчукъ кѡозгѡала,
Кѡулакъ суула,
Тогѡай-тогѡай бюгюлюб,
Кѡайнайдыла,
Джаргѡа, таргѡа кѡмюлюб...
Кѡушха кѡайтыб
Ол биягѡы джубанчы,
Сыйынмайды
Джюрегине кѡууанчы.
Кѡкге чыгѡыб,
Ары-бери джюзеди,
Хар джиги да
Ол кѡууанчны сезеди.
Алтын кюн а,
Тюз кѡзлени кѡамата,
Тау башлада
Таякѡларын ойната,
Джитилени
Дуу джарыта тиеди,
Кѡарлы аркѡа
Кюмюш чебген киеди.
Кюн, ышартыб
Ол тауланы барын да,
Джарытады
Ёзенлени тарын да.
Ойнайдыла
Кѡкде кѡушла, сюзюлюб,
Мийикликге
Барадыла тизилиб.
Джигер уча,
Кѡарыу кириб санлагѡа,
Ётгюр кѡуш да
Кѡошулгѡанды алагѡа.
Джолу болуб
Ол биягѡы чууакъ кѡк,
Биягѡынлай
Эркин солуйд кѡкюрек.

* * *

Мен джазама
Муну ётгюр кѡушлагѡа—
Тузакѡлыкѡны
Хорлаб чыкѡгѡан джашлагѡа,

Ата джуртун
Башха джуртха сатмайын,
Хорлам ючюн
Кюрешиуню атмайын,
Джуртун излеб,
Анъа къайтыб келгеннъе,
Насыбыны
Башын джуртда кѣргеннъе.
Инсан тюлдю
Ата джуртун тас этген,
Хорланмайды
Тюзлюк ючюн кюрешген.

Байчораланы Сослан

КЪАРТНЫ ДЖЫРЫ

Толгъан ай.
Буруш-Сырты
Кенъ кышылыкъ,
Къой къош.
Къошну аллында
Джанады бир
Шынкъарт.
Къойла да
Джатыб
Кюйшенедиле.
Шош-шош
Джырлайды,
Кюмюш
Сакъалын сылай,
Къарт.
Акъсыл
Къашлары
Бек хыны
Тюйюлюбдюле.
Кёз къакъмай,
Къарайды
Къызыл
Мыдыхха.
Берчли къоллары,
Джумдурукъ
Этилибдиле.
Джырлайды,
Налат бере,

Къан
Урушха,
Джырлайды,
Джыры уа
Аны
„Залихатды“ —
Джурту ючюн
Къан тегюб
Джан берген
Къыз.
Нарсана къабырла,
Сиз аны
Асырайсыз.
Джыры уа
Ёлмезчад —
Джырлайд
Халкъыбыз.

1960 дж.

Текеланы Абрек-Заур

ИЧГИЧИ БОРИС

Ой, джарлы Борис,
Болгъанса джазыкъ,
Бир кѣб ичесе
Кесинъе базыб.

Сени ичгенинъ
Ары сыйынмай,
Ауузунъ, бурнунъ бла
Барад тыйылмай.

Кѣзюнъю ачыб
Къарачы бери.
Батмакъгъа аўнаб
Болгъанса тели.

Буфет аллында,
Шыша да къолда,
Бауурну бериб
Джатаса джолда.

Сен джер къучакълаб
Сандыракъ эте,
Озгъан адам да сеннъе
Айыб эте.

Сен бу халда
Кесинъи кѣрсенъ,
Аракъы, вино
Ичмезенъ, ёлсенъ.

Тели болгъунчу
Кесинъи эскер,
Кеси-кесинъе
Акъыл бер, эс бер.

Нет у любви
бесследно сгинуть права .

Низами

Хубийланы Назир

БИРИНЧИ СЮЙМЕКЛИК

(Поэма)

Акъ къая ёшюнню боз булут къучакълаб,
Шыкъыртсыз къалкъыйды тансыкълаб, ийнакълаб.
Кёб джулдуз къарайды, мийикден ышара,
Айны да таулары артына ашыра.
Къуш бала къычырад дорбунда уядан,
Суу шоркъа джырлайды, секире къаядан,
Ол шоркъа этеди джашауъга кёб алгъыш,
Джюрекни сакълайды кетмейин бир сагъыш.
Ол сагъыш теренди табылмайд чырт ёлче,
Унамайд кетерге не кюндюз, не кече.
Тау кёкден къараучу джаб-джарыкъ чолпанла—
Сюймеклик джараны сау этген дарманла.
Къозгъалла джюрекни, кирдиле эсеме,
Ышара тургъанча кёзлеринъ кесеме,
Бек суйген джырыменъ джюрекни джылытхан,
Сен джарыкъ кюнюменъ таулары джарытхан.
Мен сени суйгенем дуняда биринчи,
Кёлюмю сезгененъ, болгъанча билгичинъ,
Джырчыны байлыгъы болгъанча ашхы сёз,
Сен мени къууанчым болгъаненъ, къаракёз.
Шоркъаны къатында такъюзюк чакъгъанча,
Къаяда къарылгъач уясын салгъанча,
Чагъаенъ джюрекде, ишлеенъ сен уя.
Ичине насыбны ёлчелемей къуя.
Кёрюнеед дуня къууанчдан толгъанча;
Тюшюм да, тюнюм да сен болуб къалгъанча.
Бир джолну джюрюек, окъуек бир юйде,

Суюмеклик джаралы болгъанек бир кюнде,
 Мукъладис тартханча кесине темирни,
 Тартаенъ кесинъе, таулу къыз, сен мени.
 Адамлыкъ шартланы кѣргенем юсюнъде,
 Бюгюн да хар бири турады эсимде.
 Билесе, Хаджи деб бар эди тенъибиз,
 Ички сѣз айтыучек биз анъа экибиз.
 Уялыб кетсем а, мен сени ашырмай,
 Хаджибек айтаед кѣлюмю джашырмай,
 Билмеем джаз кюнню мен тийиб турмазын,
 Огъурсуз джазыуу насыбны къоймазын...
 Бизде уа суюмеклик тирилик баргъанлай,
 Бердиле башхагъа, сен суюмей тургъанлай.
 Оюлду, ай медет, эм ашхы муратым.
 Юзюлдю джюрекде эм назик тамырым...
 —Тюбемей нек къалдыкъ?—десенъ а джаз танънъа.
 Биз сабий, джаш эдик, шагъатса сен анъа.
 Терсликни асламы, билеме, кесимдед,
 Кѣб уллу кѣллюлюк этгеним эсимдед.
 Ол кетген кюнлени джанъыдан эскериу—
 Джаз кюнде къар кибик джюрекге терк эриу,
 Озгъан джанъурну джамчы алыб сюргенчад,
 Батхан джулдузну джарыгъын излегенчад.
 Мен джаныб барама, тютюном чыгъалмай,
 Къанаты сынса, къуш тургъанча учалмай,
 Кѣреме хар къуру тюшюмде мен алай:
 Къолунъу узатыб тургъанча сен, джылай.
 Арабыз узакъ тюл, алай а—тюбсюз джар—
 Узалыб мен сеннъе джетерге джокъ мадар.
 Кѣк мийик болгъанд да, джеталмайма мен,
 Джер къаты болгъанд да киралмайма мен.
 Биринчи суюмеклик, аджашхан турнача,
 Бушуу кюн сарынны таралтхан зурнача,
 Башы ачылгъынчы юзюлген гюль кибик,
 Тюб болуб иеси бош къалгъан юй кибик.
 Суу къуругъан ёзенде къуууш кибик,
 Къанатлары юзюлюб къалгъан къуш кибик,
 Айлана тураса бюгюн да, джукъланмай,
 Суюгени болмайын къалгъанча, сукъланмай.
 Кюнюнъю джарыгъы бюгюн да турады,
 Отунъу джылыуу бошалмай турады.
 Агъарад кюмюшча къарбасхан ауушунъ,
 Къулагъыма алгъынча келеди тауушунъ.
 Джазынъы аязы бетиме къагъады,

Бюгюн да шоркъасы таркъаймай саркъады.
Къобузунъ атымы унутмай къатлайды,
Ол татлы кюнлени джылыуун сакълайды,
Джюрегим тебеди, шынкъартда кюйгенлей,
Турама алгъынча мен сени суйгенлей.
Хаджи бла тюбешсек, кѣб хапар айтабыз,
Ол джарыкъ кюнлеге ненча да къайтабыз.
Сормайын киресе биз айтхан хапаргъа,
Джанкъылыч киргенча Къарачай шахаргъа.
Тансыкълаб айтама ичимден атынъы,
Унутмай турама школда хатынъы.
Кѣзюме къарайды таулу къыз суратынъ,
Дунияда бир ариу джетмезча сыфатынъ:
Къашларынъ къанатын кергенча къарылгъач,
Тишлеринъ тауланы къарыча, къарачач.
Къыб-къызыл дугъумча джукъаракъ эринле
Нюр джана джаякъла, тум къара кирпичле.
Къаб-къара джибекден аркъанча эшмеле,
Туралла, туралла кѣзюме кѣрюне.
Эсимдед чиллеча сюзюлюб джюрююунъ,
Къууанчлы булбулча, ышарыб кюлююунъ,
Джюрегим сеники болса да, дугъум кѣз,
Кесинъе тыйыншлы табмайма ашхы сѣз.
Джырласын къобузунъ—джюрекни тылмачы.
Сезиучю адамны джарсыуун, къууанчын.
Джандыргъан отунъда турсам да бишгенлей,
Мен этген антыма къалгъанма кертилей.
Суймеклик булбулну джибериб биз къолдан,
Тайышдыкъ экибиз насыбны джолундан.
Ол булбул кетгенди агъаргъан ауушдан,
Кѣгюмю толтуруб джаш къанат тауушдан.
Юлешгенд экиге арада бизни джар,
Кенъ дуния меннъе кѣрюнед энди тар.
Къуру да мен сеннъе кѣб насыб излейме.
Джашауунъ къууанчдан толур деб излейме,
Кюсемесин сабийинъ ѳтмекни татыуун,
Сынамасын джашауда урушну ачыуун,
Излейме, ѳксюзлюк дегенни билмезин,
Суймеклик отунда менича кюймезин.
Биринчи суймеклик, бир кере боласа,
Сен кетмей, ѳмюрде джюрекде къаласа.
Сынамай къалсам а мен сени джаранъы,
Билмейин къалырем мен сени багъанъы.
Джюз джыл джашасам да, билесе сен аны,

Сюяллыкъ тюлме мен сенича башханы.
Уяныб къарайды тереземден акъ къайын,
Терен ахсыннъанымы эшитгени сайын.
Къысхарыб барады кечени узуну,
Акъ къайын окъуйду сени ючюн назмуну.
Джолуна кетеди боз булут акъырын,
Шоркъа да тартады кесини тау джырын.
Къуш бала учады мийикде тауладан,
Эртденнъе саламын джибере хауадан,
Джулдузла ташайыб баралла кёгюмден,
Экиси къалалла, кеталмай кёзюмден.
Джанкъылыч джарыгъы ол джулдуз кёзледе,
Аланы суратлар джокъду кюч сёзледе,
Ай батыб таулада, къачхы танъ атады,
Сагъыш а кетмезден мени бла къалады.
Джылы кюн тиеди, джырлайма мен анъа,
Кёб насыб берсин деб, таулу къыз, ол санъа.
Джаз келсе, чапракъла чыкъгъанча терекге,
Къууанчлы басыныб кирелле джюрекге.
Джашауу толкъуну джарсыуу къоратыб,
Джюрекде насыбны тамырын орнатыб.
Тохдаусуз барады къайгъымы джуугъанлай,
Ишлейме, джырлайма, джашауу къучакълай,
Джашауу джанъыдан башларгъа бир мадар
Болса уа, туумайын къалыред бу хапар.

1960 джыл

Салпағарланы Кулий

ТАҰЛУ НЪАРТ АНАҒА

Октябрны джарыкъ танъы таулагъа
Эркинликни нюрюн чомарт себгенлей,
Таўкел турдунъ сен кюрешни джолуна,
Насыбха джол табылгъанын билгенлей.

Сен къолунъа сауут алыб урушну
Къызыуунда, эркишича, сермешдинъ.
Таўларында джахилликни къурутуб.
Тулпар кибик, насыб ючюн кюрешдинъ.

Орус эгеч шохлукъ къолун узатыб,
Таймай сениъе кёл бере эм болуша,
Джарыкъ кёлюнъ хар ишинъи джарытыб,
Кёб къууанчла келтиргенсе халкъынъа.

Чагъыб, ёсюб, джашнаб келген къралгъа
Фашист джаула, ач бёрюча, чабханда,
Хар атламынъ къоркъуу салыб джаулагъа,
Сермешгенсе сауут алыб къолунъа.

Окъну, отну эмда тобну сынадынъ,
Арыб, къамаб турмагъанлай артынъа.
Къолларында таягъынъ бла сабийинъ,
Сюрюю кютюб айланнъанса сыртлада.

Эки къолунъ къаладжюкге къадалыб,
Кюнле огъай, кечелени ашырдынъ,
Сабанланы, тенъизлеча, чайкъалтыб,
Кесинъи да эркишича танытдынъ.

Къыйынлыкъны аўурлугъу белинъи
Бюгелмегенд, чыныкъдырыб къатдыргъанды,
Кёб джылланы кюрешинъи кёгети
Атынъы да махдаў бла айтдыргъанды.

Сен ёсдюрген джашла, къызла тулпарла
Ишлейдиле коммунизмни къаласын,
Совет халкъ бла алгъа таўкел атлайла
Мийик тутуб мамырлыкъны байрагъын!

Барды сени къолларынъы ызлары
Джаш тёлюню хар бир иги ишинде.
Бюгюн энтда джашайды сени джюрегинъ,
Джашдыгъынъы ашырсанъ да кюреште.

Аўур джылла ыз къалдыргъан бетинъи
Ма бюгюн да ышаргъанынъ джарытад,
Къыйын заман агъартса да башынъы,
Къартлыгъынъы нюрюн кёзден джашырад.

Сен ишлединъ бу насыблы джашаўну,
Кёб кюрешдинъ, тыйыншылыса махдаўгъа.
Къарт анабыз, сениъе джырла джазама,
Мен таўлу къыз болгъаныма къууана.

Март 1961 дж.

САҰУҰЧУ ҚЫЗ

Он бармагъынъ алтынды
Десем, ол да терс болмаз,
Колхозда сют саўуўда
Сени киши озалмаз.

Акъ халатны кийгенлей,
Акъ кёгюрчюн боласа,
Сют саўуўгъа джетгенлей,
Къолунъ чемер алчыса.

Комсомолчу атынъы
Сыйлы кёрюб тутаса,
Заманыбызны ариўу,
Урунаса, тулпарча,

Партияны саўгъасы,
Алтын джулдуз, джылтыра,
Халкъыбызны тулпарыны
Кёкюрегин джарыта.

Урунуўда, ариў къыз,
Сенден юлгю алабыз,
Насыбны кенъ джолунда
Бирге таукел барабыз.

Къатла-къатла хорламны,
Джарты джолда тохдама,
Барадыла ызынъдан
Сени юлгюнъ бла кёб къызла!

1958 дж.

МАХДАЎ СОВЕТ АДАМГЪА

„Совет адам космосда!“
Бу къууанчлы хапаргъа
Ёреледи саў дуния.
Махдаў совет адамгъа!

Бизни летчик Гагарин
Космосха таукел атланды.
Ётгюр совет адамдан
Эмилик космос хорланды.

Космос, энди сен бизге,
Сёз джокъду, бой салгъанса,
Тулпар совет илячинлеге
Эшигинъи кенъ ачханса.

Совет адам! Ол кючлюд!
Келир кюню джарыкъды,
Аты махдаўгъа бёлениб,
Айгъа, Марсха... барлыкъды!

Партияны байрагъы
Насыблагъа джетдире,
Бизде хар бир юйдеги
Гагаринле ёсдюред!

ДЖЮРЕК

Джашау болуб кѳууанчыны кѳзлеу,
Джаш санланы тиллендире, кѳыздыра,
Урсун джюрек, болмасын ол сериуюн,
Кюнден кюннѳе борчун иги толтура!

Кѳкюрек а тарды уллу джюрекге,
Аны ургѳанын сау дуния эшитсин!
Ол тынѳысыз исси джюрек болѳанын,
Эки кѳолну джигерлиги кѳргюзсюн!

Кѳралыбызѳа, халкѳѳа исси сѳймеклик
Джаш джюрекни, кюн таякѳча, джарытса,
Ёмюрлюкге джашлай тутар адамны,
Джюрек борчун джигер, таза толтурса.

1961 дж.

БИЗНИ ОБЛАСТЫБЫЗѳА

Ленин ачхан кенѳ джолда
Таукек атлаб келесе.
Таурухдача, терк ёсюб
Кѳб хорламѳа джетесе.

Джарытад сени джолунѳу
Уллу Ленинни ордени.
Кюнден кюннѳе чыныѳыб
Ёсдюресе кючюнѳу.

Кѳарнаш совет халкѳла бла
Кѳол тутушуб атлайса,
Коммунизмни тамалын
Оюлмазча кѳатлайса.

Бюгюнден да джарыкѳды
Тамбла кюнюнѳ, областым,
Тохдамайын бар алѳа—
Джигерд сени тау халкѳынѳ!

1962 джыл.

Байрамкѳулланы Алибек

МАЙ

Адамланы муратларын,
Джюреклени нюр отларын
Саѳут кючле джукѳлатмазла,
Бир-бирине джакѳлыкѳларын,
Келгенлерин, баргѳанларын
Орталыкѳда тохдатмазла.

Кѳк океан кѳмюкленир,
Капиталгѳа арт кюн келир,
Тамам отда кѳайнагѳанча,
Эй, кѳайгѳырмай атла сен, Май,
Рахатлыкѳны джакѳла сен,
Май,
Кѳз гинджини сакѳлагѳанча!

Ёзенледе, кенѳ джуртлада
Май байрамы дунияда
Адамланы уятады,
Тыялмазла чек арала!
Кѳралладан, кѳраллагѳа
Джакѳлыкѳ кѳолун узатады.

Сейир байрам—Биринчи май,
Бирикдире эмда кѳурай,
Байракѳла бла кѳызараса,
Кѳб джуртланы зордан джакѳлаб
Океандан ары атлаб,
Кубагѳа да болушаса!

ДЖАШАЙДЫ

Аслам джыл мындан алгъа
Саулай Париж джанауулгъа
Эм къауѓагъа къалгъан эди,
Тёрт бюгюлген ким эсе ол,
Джаланнъач эм берчли къол
Къолгъа сауут алгъан эди.

„Ким кёргенди ишчи, джалчы
Кърал ишлеге болуб алчы,
Бу беишни кърутайыкъ,
Эй, марджала, бийле, байла,
Хурей ишли борбайлыла,
Бу ёртенни джукълатайыкъ!“ —

Деб уу къолла узалгъынчы,
Шахар къаннъа боялгъынчы,
Халкъ Коммуна къррады.
Бу Коммуна югюсюне
Дюн-дуня сейирсине,
Джетмиш эки кюн джашады,

Тьер кибик ит къанлыла,
Киши хакъгъа джут джаллыла,
Уллу аскер къррадыла,
Коммунаны буууб, теблеб,
„Аллах, сеннъе, кёб шукур“, —деб:
Сакъалларын сыладыла:

Бош шукурду шукурлары
Юзюлмейин тамырлары,
Джюрекледе сакъландыла,
Коммунаны урлукълары,
Кючлей келиб, кёб джуртланы
Джашнаб ёсюб башладыла.

Коммунала юйрейдиле,
Тьерле уа излейдиле,
„Энди мынъа не джарар“, —деб,
Ол Парижде болгъан кибик,
Джерни къанла джууѓгъан кибик.
„Аллах, джибер бир мадар“, —деб.
Джокъду мадар! Дыф дедегиз,

Къайтмазлыкъны излемегиз,
Тьерлени туудукълары.
Коммунала чагъадыла,
Коммунизмге барадыла,
Джокъду аны тыяр къарыу!

СЪЕЗДНИ ДЕЛЕГАТЫ

(ВЛКСМ-ни XIV-чю съездине аталады)

I

Букъу эте кенъ шинала,
Джортадыла машинала,
Черкесскеден тёрт джанына
Областымы джуртларына.
Солгъа барсанъ—кенъ Ючкёкен;
Онънъа барсанъ—Лаба ёзен;
Минъи-Тау ну туу расында,
Ёзенлени арасында
Орналалла кенъ талала,
Джарыкъ элле, бай фермала.
Бюгюн эсим бириндеди,
Джарыкъ ферма, ма сендеди.
Привольныйни джаны бла,
Холодныйни тары бла,
Биз барабыз ол фермагъа,
Бир къарагъыз бу сыртлагъа.
Джокъду мында терен ёзен,
Кёрюнмейди чегет, кёкен,
Кенъ тюзлеге къууат сала,
Чайкъалалла полосала.
Джыр айталла бу терекле,
Тенъ сюрюлген тегерекле,
Къанатычадыла къундузну,
Онъсунубду джер джазны.

II

...Сай джерледе эм чатлада,
Кенъ фермала суу къатлада.
Мени эсим ма мындады,
Майна фермам агъарады.
Олду, олду, ол агъаргъан
Бу назмугъа алландыргъан!
Андадыла пелиуанла,
Халкъгъа аты айтылгъанла,
Чыныкъгъанла заманында.
Малчылыкъны къазанында

Мен аланы хар барына,
Келгенимде алларына,
Деу кѡолларын тутхан сайын
Джарыб бардым анча сайын.
Кѡолла, кѡолла—ма бу
кѡолла—

Джер тутурукъ миллионла,
Сют да, кѡурч да, эт да,
туч да,

Сиздендиле хар бир кюч да.
Халал ишчи джюреклери,
Ма быланы билеклери,
Чыкѡгъан джери хорламланы
Кѡллери ди ма быланы.
Фермада Балбу юлгюге,
Берди болгъан кючюн ишге.
Алай болду намысы да,
Джаратдыла барысы да,
Керек болду тенѡле ичинде,
Билек болду хар бирине.
Ма аны ючюн джаш кѡыз
Балбу,

Бу фермагъа башчы болду.
Борч алды да быйылгъа ол,
Толтурады джыйырма кѡол.
Атлы, Болду эм Сурат,
Байда, Люба, Аминат
Эм Фатима кѡл бердиле.
„Бизни борчду борч“ дедиле.

III

Сейир тѡлю ѳсед мында,
Ара иште эм окѡууда.
Таяды эски чирик адет,
Кѡыз билимге сейирсинед,
Китаб келтирсе Асият,
Ферма бирден кѡууанад.
Неге дейсиз? Китаблагъа,
Билим кѡошхан ушакѡлагъа.
Люба, Байда, Атлимат,
Болду, Фатима, Аминат,
Ауушдуруб китабларын,
Эллери ни хар хапарын,

Бир сорсала, ашыкъмайын,
Китабны окъуб бир
чыкъмайын,

Арымазла не талмазла,
Бошагъынчы унутмазла.
Мында да Балбу алдады—
Ол заочно окъуудады...
Чырайларын бу кызыланы,
Суратламайма мен аланы
Санамайма кёзню, къашны,
(Ала бизсиз да табдыла
Элде кёб маджал джашны
Тентретгеннѣ ушабдыла).
Иш кызыуун эскерейик,
Ишни юсюнден сѣлешейик.
Мыйыкъ бура, техник Гатдау,
—Джокъду,—дейди бирине дау.
Къыйын болду кыш ишлери,
Талмад,—дейди билеклери,
Къанмад,—дейди джюреклери
Не джайлыкъда, не былайда,
Алайдыла хар къалайда.

IV

— Балбу джокъду, Балбу
къайда?—
Деб келбетли шапа Сапра,
Корреспондент да ашыкъдыра,
Тамаданы ол излейди,
„Ач болгъан болур кыз“,—
дейди.

Атлы, Болду эм Сурат,
Байда, Люба, Аминат,
Эм Фатима „келед“,—дейле,
„Заводдады, джетед“,—дейле.
Балбу джетди, кертиси да,
Къууандыла джетиси да,
— Кызла,—деди ол, ышара,
Ариу тишле акъ агъара.
Заводда сютню санагъанбыз,
Джыллыкъ пландан атлагъанбыз,
Джыллыкъ планны тёртден бири
Энтда толур,—дейди, атлай тири.
Къанат берди бу джанъылыкъ,
Хар бирине кѣл разылыкъ...

Кенъ орунда ийнеклери,
 Флягалары, челеклери,
 Окъ бла кебча джарашыбды,
 Ашхы ие болгъаны
 Хар ишинден антылашыныбды.
 Джылтырайла токъ ийнекле,
 Терк толалла сют челекле,
 Бузоучукъла кенъ орунда,
 Бузоучула къатларында,
 Хар бир малчы юслеринде
 Халал кыйын кёллеринде.
 Тынъылыды Балбу былагъа,
 Таукел барыр ол Москвагъа!
 —Некми дейсиз?—делегатды,
 Джаш Балбугъа аманатды:
 Областда джигерледен,
 Эм махдаулу джаш тенъледен,
 Съездге салам айтырыкъды.

БОЙСУННЪАНСА ДЖЮГЕННЪЕ

Анда, кёкге, тиреу болгъан,
 Деу тауланы тёрлеринде
 Хурзук суу бла кёк Учкулан
 Къошулалла бир бирине.

Теберди да суу къауъгагъа
 Къошуб ийиб сууларын,
 Ёмюрледе бошунагъа
 Бардыргъанла джортууларын.

„Ишлетирме!—деди адам:
 Ол болгъанны титиретди,
 Къаяладан эм тауладан
 Тюз аллына буруу этди.

Боркъулдадынъ эм къайнадынъ,
 Сен улудынъ эм сарнадынъ,
 Тузагъынъдан чыгъалмайын
 Ауузлукъну бек чайнадынъ.

Космосну да джюгенлейле—
 Ёшюн салма адамлагъа,
 Ол сыйлы борчну ышанад
 Таудан келген суулагъа.

Ёмюрлеге махдау сизге
Къудуретни сюегенле,
Кесиб сууну ёмюр джолун,
Джангы джолгъа тюзетгенле!

1

143

Минъ джыл ишленнъен сейирлик
шахарла
Оюлуб, тюбюнден къачыб
баргъанла.
Учсуз - къыйырсыз джолланы ала,
Келе тохдаусуз кюнчыкъгъан
таба.
Къачхынчы сыйыт: анала,
сабийле,
Бир-бирин тас этиб табаргъа
термиле.

II

Кетдиле атала, кетдиле урушха,
Къалдыла анала саулай джумушха.
Джер сюрген, чалгъан, мал
кютген-анала,
Балала эм ишле алагъа
къалана.
Сыртында сабийи, сенеги
къолунда,
Кечеси эм кюню ма ол болумда.
Иелле, инджилмезча, хар зат
эрлеге.
Эмина джетмезча бизни
джерлеге.

III

Ким санар джуртну чекген
азабын,
Уруш тюзледе тѣгюлген
къанын?
Къанлы кюрешде джагъыбыз
джюз эди,
Хорладыкъ, нек десенъ,
ишибиз тюз эди.
Кѣб совет солдат, берч
къоллу ана,
Къурч буруу болдула душман
аллына.
Къыямыт урушха кириб
ѣтгенле,

Къара кюн джуртха кёпюрлюк
этгенле.
Ишлейле шошлукъ бек болур
ючюн,
Урушха ётмезлик чек салыр
ючюн.
Болмады умуту—болду биз
излеген,
Джерден къуруду бешбаш
эмеген.
Амма, ёлгюнчю кёблени
ёлтюрдю,
Кёблени юйюне джылау
келтирди.
Къайтмады ызына кёб
къарнаш, ата,
Джашына, кзызына джетмез ючюн
хата.

IV

Сейир хорламны кимди
къурагъан,
Ким эди юлгюсю алгъа
чакъыргъан?
Партия эди хорламны
болдургъан,
Партия эди эм алда баргъан.
Энтда элтеди мамырлыкъ
джолда,
Тарладан ётеди, барады
алда,
Бир зат да аллын тыялмаз
аны,
Этгинчи насыблы джуртда
адамланы.

Акѡбайланы Азрет Х.

ЛЕНИНЧИЛЕ ЁСЕДИЛЕ

Дуниягъа туўду Ленин
Болуб бир сансыз джашчыкъ,
Капиталны юздю белин
Халкъгъа кюнню бетин ачыб.

Къайнагъан дерт кѡб заманны
Булутланы чачды мийикде.
Октябрны джарыкъ танъы
Нюрюн тѡкдю ѡмюрге.

Эркинлик, тюзлюк, насыб
Къанатларын кердиле,
Джигит ленинчиле ёсюб
Кюрешге кюч бердиле.

ЗШТ

Чириген гакгыдан
Чыкъмайды джюджек.
Империалист, алай
Болгъанса, нек?

Анъа ўа ким айыблыды?
Да, заман болур.
Тамырларынъы юздюре,
Къайнагъан дерт урур.

Ач бѡрюге ушаб,
Къарайса джан-джанынъа.
Къазаўатмыды излегенинъ?—
Болушмаз ол санъа.

Ол кимге керекди?
Кимни тансыкъды джаны,
Къыйыны, джери кюйюб,
Тёгюлюрюне къаны.

Къазауат! Ёлюмлю!—
Къан текген азаб.
Халкъла анъа къаршчыдыла,
Тюлдю боллукъ зат.

Сен, империалист,
Къарачы бир артынъа,
Кетген къазауатладан
Табхан хайырынъа...

Аурууунъу сау этерге,
Табылмаз энди врач.
Базларынъы кёчюре,
Ата джуртунъа къач.

Джуртунъ а сени —
Обады сора!..
Да амал нечикди?—
Эртдерек къора.

АНА ТИЛИМ

„Анняя“ деб, тилим, джашаб башладым,
Аны бла акъылдан азыкъ ашадым.
Ёсдюм, ёсдюм тилими биргесине,
Коммунизмни ишлерге миллетиме,

Ана тилим, пахмуму анасыса,
Сагъышыма учургъан къанатыса:
Джюрекге джылы, акъылгъа къонумлу—
Ма сеннъе къошама ёмюр джолуму!

Берчи, тенъим, пахмунъу бютеу кючюн,
Тилни ёсдюрюрге туудукъла кючюн.
Туугъан-туугъан ёмюрге эм билимге,
Игиди атланса ана тилинде.

Кесини ана тилин терен билиу—
Адамны юсюнде сыйлы багъасы,
Кирмесенъ а, этмей къояды джибиу
Дюллю теркни тенъизни да джагъасы.

Шох болуб кѣб тилле бла менн тилим,
Тѣрт дуниядан къуюлады билим.
Анъыны анъысы джерни юсюнде
Тюшюнюрча болдум Марксны сѣзюне.

Сюймеклик табба-таза кѣзлеу болса,
Ёмюрде джан кѣрмеген татлы этиб,
Ёлгюнчюме джюрегимде шоркъа бла
Турурем, ана тилим, сеннѣ элтиб.

САБАНЧЫНЫ ДЖЫРЫ

Джаз келди, кюню ышара,
Тѣгюб нюрюн.
Башлагъанды джер-ана
Джанъы ёмюрюн.

Тебре, джигит,
Аны билиб,
Ойнаб-кюлюб,
Ойнаб-кюлюб.

Сабанлыкъла азыкъ алыб,
Семиздиле.
Къутсуз хансла къысдалыб,
Кемсиздиле.

Терк бол, шохум,
Байлыкъ бассын
Нюзюр джолун,
Нюзюр джолун.

Сабанла къаралсынла
Ызыбызда,
Артыкъ гала саналсынла
Ма бу джазда.

Мин машинагъа:
Джаз сабанда
Джет хорламгъа,
Джет хорламгъа.

Тюзле къызы — „хан къызы“
Онълу болсун.
Чюгюндюр бла къудоруну
Джолу болсун.

Адам ишлер,
Талпыб ишлер,
Хар къулач джер,
Мелхумлукъ бер!

Ёсдюрейик терек-бачха
Биз элледен. —
Берекетди, саулукъду
Ёмюрлюкден.

Джарасынла
Бизни алмала
Хар къалайда
Ишчи адамгъа.

Тюзлерибиз болурла
Джашил тенъиз.
Уллу битим — миллионла
Алырбыз биз.

Атлан дженъил:
Заман ётсюн,
Бош кетмесин,
Бош кетмесин.

Урунууду дунияны
Джан-джюреги.
Юлюш этер, суюсенъ аны,
Халкъ хурмети.

Адамлыкъ эт,
Харекет эт,
Джигер ишлеб,
Джигер ишлеб.

Джуртубуз бек кѣуансын
Ишибизден.
Душманыбыз кѣалтырасын
Кючюбюзден.

Ишге атлан,
Ленинчи улан—
Кючлю кѣурчдан,
Кючлю кѣурчдан.

Джасансынла туугъан таула--
Келгенди джаз.
Энтда, энтда алсын саугъа
Бизни Кавказ.

Хайда алгъа...
Джарыкъ танъда
Партияча,
Партияча.

АЧЫКЪ ПИСЬМО

Джонуа

(Врач Аминланы Салиматха айтама)

Кѣач кѣзюу. Кѣолларымы сыртыма салыб
Синъиб кетдим тереклеге рахатланыб.
Чапракъла, чапракъла! Шаушалалла ала.
Санларынъ тирилиб аламатды хауа.
Солургъа бери узакъ джарыдан келдим.
Иги-ашхы зауукъланыб кѣл кенъдирдим.
Бу джерге оналты джылны мындан алгъа,
Ма ол сууну джагъасында госпиталгъа,
Джаралы болуб тюшген эдим джаным саулай,
Джашарма деб да хазна умут кѣалмай.
Ёлюмню кѣоркѣуундан бек бюгюлгенем,
Абхазиямы кѣюрден тюнъюлгенем.
Носилкамы тутаргъа эм алгъа келген,
Кѣыбла джелча, джаныма джылыу берген,
Багъалы тенълерим, иги анъылагъыз,
Кѣарачайда туугъанды ол ёхдем кѣыз.
Нюр джулдузу, кечелени кюн эте эди,
Хар солдатха да джарыгъы джете эди.

Къарачай къызны кючю бла къалды джаным,
 Аякъ юсюне миндим, бегиди саным.
 Ол ууахдыны менден ары ыхдырды,
 Сора урушха кирдим къууанч тыбырлы.
 Уллу сермеш болуб Донну джагъасында,
 Къызыл Аскер кючлю тебиб кетди алгъа.
 Не джылла кетиу этдиле андан бери,
 Ариу кёрмей турсам да эндиге дери,
 Хурмет джол ачылыб джюрегими кесине,
 Хош келиб турду ол кюн сайын эсеме.
 Излей эдим саулугъун эм эсенлигин,
 Джашарыгъын, насыб алыб тегерегин.
 Кесими врачыма энтда тюбегенме.
 Бюгюн ачыкъ письмо джазыб тебрегенме,
 Джуртум таныб юлюш этсинчи джанындан
 Къарачай халкъны къызына, отча джаннъан,
 Бюгюн да сакълагъан джюрегими ургъанын,
 Айтыб къояйым аны къайда тургъанын.
 Нарсанада, Коммуна орам, онбиринчи.
 Джандан-джаннъа тенълерим, мени билиучю!
 Бек тилейме мен бюгюн сизден бир затны:
 Барсагъыз, шо, хапарын билигиз аны.
 Юйюне салыб барыб кесин кёрюгюз,
 Мени ючюн ийилиб салам беригиз.

КЪАРАЧАЙЛЫ ШОХУМ:

М. Къалдыбаев

Умут къушуча, хатынъы
 Къысдым исси кёкюрегиме.
 Ой тенъизи чапырылды,
 Джюрегим тебиб, ёхдемене.

Тинимде от мыдыхланыб,
 Упба этди нюзюр бетими.
 Ышарды джууукълашыб
 Келир насыбым кесими.

Ийнакъладынъ да джанымы,
 Ёрлетиб кетдинъ тик ёрге.
 Сени таза намысынъы
 Таукелме хаман сюерге.

Огъур танъыча, кериле,
Таб-таза иннетденди джырым,
Бир бешикте тебреле,
Ёсдюгюз дейди ичги сырым.

Джандан джанинъа адамымса,
Унутмам дуния ёмюрде.
Кюлюмсюрей олтураса,
Кёлюмю хурмет тёрюнде.

**ПАТЧАХНЫ ЁЛГЕН КЪЫЗЫ БЛА ДЖЕТИ ТУЛПАРНЫ
ЮСЮНДЕН ТАҰРУХ,**

А. С. Пушкин

Джол керегин алыб къолгъа,
Чыкъды патчах узакъ джолгъа.
Алын сакълаб, бийчеси
Къалды юйюнде кеси.

Сакълайд танъдан кечге дери,
Сакълайд бийче сюйген эрин,
Къамайдыла кёзлери,
Ачыб джюрек безлери.

Кёрюнмейди эри джолда,
Боран ойнаб тюзде, къолда,
Къызыу джауад джабалакъ,
Кийиндириб джерни акъ.

Кёз алмайын бийче джолдан,
Тогъуз ай да ётдю джылдан.
Аллах бериб бир кече,
Къыз табады ол бийче.

Сора кече, танъ да ата,
Къайтыб келед патчах-ата
Юйлеринде къууанчха,
Къызчыгъына джубанчха.

Бийче тамам тансыкъ болуб,
Кёб къарайды терен солуб.
Эсин анъа бёледи,
Къууаннъандан ёледи.

Патчах бек кѣб ачыгъанды:
Къалай этсин, ол да джанды:
Аман тюшча, бир джылдан
Къатын алад джанъыдан.
Бу да ариуд, тюзюн айтсакъ,
Саны десенъ—субай бусакъ,
Кѣб къызланы такъылы,
Барды кефи, акъылы.
Алай а бир ёбгелеучю,
Кесин суйген, ёнъелеучю.
Ышанады кюзгюге —
Келтиргенди бернеге.
Ол кюзгюню шарты неди!?—
Ол адамча сѣлешеди.
Кеси къалса, аны бла
Ойнайд къаны-джаны бла.
Ышарады, былай сора:
„Кюзгю, джаным, менден сора
Кимди джерде суйюмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю?“
Джууаб этед кюзгю анъа:
„Джанъыз сенсе, ийнан манъа,
Сау дунияда суйюмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю“.
Бу джууабда эштиб атын,
Омакъланад патчах къатын.
Ёхдем къараб кюзгюге,
Кесин тутад юлгюге,
Ары-бери бурулады,
Кукаланыб къубулады,
Къууанады санына,
Чырайына, къанына.
Патчах къыз да ёсед, ёнъе,
Чагъа, джашнай кюнден-кюннъе.
Ёсюб-ёсюб, ол бишди,
Кюнлерине джеришди.
Чыммакъ бетли къаракъашды,
Халичиги бек джууашды.
Суйгени да кѣбден баш —
Елисей деб патчах джаш.
Келечи да шыб деб джетди,
Патчах къызгъа берне этди
Джети ариу сахарны,
Джюз бла къыркъ да патарны.

Кесин сѣзге хазыр эте,
Кюзгюсюнде сан тюзете,
Патчах къатын ышарады:
„Менден сора ким барды
Джер юсюнде сюйюмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю?“
Кюзгю айтад: „Не дау сизге,
Бек ариу суз, амма, ъзге
Патчах къызды сюйюмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю“.
Патчах къатын, артха чынъаб,
Урад аны, къол джаныулаб,
Аякъларын къагъады,
Ауузу отча чагъады:
„Ах, генезир мияла,
Билмейсе да уяла,
Мени кибики бети-къуту
Болса эди, ах, умуту,
Келмей къаллыкъ къартлыгъы.
Сейир тюлдю акълыгъы,
Анасыны къарны тура,
Къаргъа къараб тургъанд сора...
Айтчы энди сен керти,
Къайда аллай келбети,
Сау дуняда излеб къара,
Джокъду ариу менден сора“.
Кюзгю къараб кѣреди,
Быллай джууаб береди:
„Патчах къызды сюйюмлю,
Сенден ариу эм нюрлю“...
Не этсин, джокъду мадары,
Тюздю эштген хапары.
Зарлыкъ, услукъ къайнаб бирге,
Кюзгючюкню атад джерге.
Чернавканы чакъыртыб,
Буйрукъ беред джашыртын:
„Патчах къызны элт чегетге,
Байла анда бир терекге,
Ашар кибики бѣрюле,
Ѣлсюн алай, термиле“.
Джумушчу къыз не этсин анъа—
Патчах къатын буюргъаннъа:
Къоркъду андан, буюкъду
Толтурмазгъа буйрукъну.

Патчах къызы алыб кетди,
Чегетлеге узакъ элтди.
Бу ышанны анъылай,
Тилегенди къыз былай:
„Джаным, алчы тилегими,
Айтчы мени терслигими.
Байламачы, саў къалсам,
Патчах джашха баралсам,
Унутмазма этгенинъи,
Инджитмейин кетгенинъи“.
Ол да аны байламай,
Ийиб къойду къыйнамай.
Келди дженъил юйге къайтыб,
Къатыннъа да былай айтыб:
„Элтдим къалын чегетге,
Байлаб келдим терекге.
Чыналадан бууулгъанды,
Тамам кючлю тагъылгъанды,
Мадар джокъду ёлмезге,
Ийнаныгъыз бу сёзге“.

„Патчах къызы тас болгъанды“, —
Деген хапар джайылгъанды.
Атасы бек термиледи,
Елисей да ёкюнеди.
Этиб бошаб ол намазын,
Излер ючюн суйген къызын,
Чыкъды таукел джолуна,
Сауут алыб кёлуна.

Танънъа дери чегетледе,
Къоркъа-бугъа кёлекгеден,
Джюрюй-джюрюй джаб-джанъыз,
Юйге тюбейд патчах къыз.
Анъа бир ит демлешеди,
Таныгъанча илешеди.
Юйге кирсе джол бошду,
Арбазы да бек шошду.
Ит ызындан ойнай-чаба,
Къыз тебреди эшик таба.
Эштдирмейин чыкъртын,
Тутду сабдан акъыртын.
Тёзмегенча кёол тийгеннъе,
Ачылады эшик кенънъе.

Юйде ариу кюйюзле—
Алданалла бек кёзле.
Столу, печи бек игиди,
Джарашханы юлгюлюдю.
Ашхы адам джашайды —
Чот алайгъа ушайды.
Тиймез анъа инсан мында,
Киши джокъду бу мекамда.
Къыз айланыб тегерек,
Джарашдырад юй керек,
Чыракъланы джандырады,
Печни тамам къыздырады.
Сора, ёрлеб акъыртын,
Печде джатад джашыртын.
Кюн ортагъа заман джете,
Таууш келди, дюнъюрдете,
Джети гёджеб киредиле,
Джанъылыкъны кёредиле.
Джетиси да бек мазаллы,
Мыйыкълыла, ариу къанлы,
Тамада джаш тюрленеди:
„Бу сейирлик, иш а неди!?
Ким эсе да, юй тюзетиб,
Сакълаб турад, ариу этиб.
Эй, сен кимсе, чыкъ бери,
Биз болайыкъ тенълеринъ!
Сен къартайгъан адам эсенъ,
Ата къарнаш бол сау-эсен!
Джаш эсенъ а, иги джаш,
Сен болурса тенъ къарнаш!
Сен болсанъ а бир къарт къатын,
„Ана“ болур сени атынъ!
Къыз болсанъ да, не этербиз,
Туугъан эгеч этербиз!“.
Гёджеблеге къыз тюшеди,
Бек уялыб сёлешеди.
Кечим тилейд, къызара,
Амалсыздан ышара.
Танылады хар сёзюнден—
Патчах къызды хар несинден.
Къызны тёрге олтуртуб,
Аллын хантдан толтуртуб,
Чагъыр келед сахан бла,
Толу рюмка къуйгъандыла.

Ол чагъырны унамайды,
Бурулуб да к̄барамайды.
К̄болг̄а алыб к̄ыз б̄рекни,
Эслеб джутад бир кесекни.
Сора джатыб солург̄а,
Эркинликни алырг̄а
Ол к̄обады, тилей, ёрге.
Аны элтиб джарык̄ юйге,
Кеси джанъыз к̄оялла,
Бирем-бирем таялла.

Озадыла кюнле к̄ызыу,
Патчахны ўа нюрлю к̄ызы
Г̄еджеблени юйюнде
Эрикмейди эркинде.
Джашла, туруб танъ атханлай,
Тейри джарык̄ джарытханлай,
Кетедиле ойнарг̄а,
Ууда джубанч сайларг̄а,
Бабушланы аг̄ызырг̄а,
Билек кюнню бир сынарг̄а.
Джарыб джаўну ток̄маг̄ын,
Сыйырырг̄а артмаг̄ын;
Неда аны юркютюрге,
Мындан кери джюрютюрге.
К̄ыз а юйде джашайды,
Ие к̄ызг̄а ушайды.
Юй джыяды, этеди аш,
Бир джуўабсыз, тамам джуўаш,
Джок̄ду анъа с̄ез к̄ошхан,—
Алай ётед танъ заман.

Джашла к̄ызыны с̄оедиле,
Бир кюн анъа киредиле
Джетиси да биргелей.
К̄ызыны джунчуб к̄ергенлей,
Тамада джаш айтад анъа:
„Сен к̄ыйналма мен айтханнъа,
Эгеч киби́к к̄еребиз,
Джаныбызча с̄оебиз...
Мен айтайым ишни, хайыр,
Арабызны сен бир айыр.
Аллах ючюн, таб бир джол,
Бирибизге бийче бол.
Эгеч бол сен башхалаг̄а...

Не зат барды баш булгъаргъа,
Ушатмаймыса сен аны,
Джаратмаймыса джашланы?“
„Харамлыкъсыз, джигит джашла,
Меннѣ туугъан, тенъ къарнашла,—
Деди патчах кыыз туруб,—
Алдай эсем, джин уруб,
Мен орнумдан тебмейим,
Иш битгенди, не этейим.
Бирчаласыз меннѣ барынъ,
Джокъду мени бир алдарым.
Бирчад сизни кѣргеним,
Джюрегимден сюйгеним.
Джазыуум а мени башхад —
Елисей деб патчах джашхад“.
Джашла кесек мычыдыла.
Джелкелерин къашыдыла.
„Айыб джокъду соргъанда,—
Ий, кеч,—дейди тамада,—
Сагъынмазбыз муну къайтыб,
Джарамагъан затны айтыб“.
„Кыйналмайма былайда.
Терслик джокъду соргъанда,“ —
Дейди кыыз да алагъа—
Джунчуб тургъан джашлагъа.
Джашла бюсюреу этедиле,
Юйден чыгъыб кетедиле,
Сора ишни анъылаб,
Башладыла шох джашаб.

Патчах къатын юйюнде
Тутад кызыны эсинде,
Дерти къалыб ол дертлей,
Кече, кюн да кѣбгенлей.
Сѣлешмейди кюзгюсюне...
Тансыкъ болуб тюрсюнюне,
Джарашдыра ол юсюн,
Къолгъа алад кюзгюсюн.
Къарайд анъа омакъланыб
Эмда сорад къошакъланыб:
„Кюзгючюгюм, джубанчым,
Хар кюндеги къууанчым,
Кимди джерде сюйюмлю,

Чыммакъ бетли эм нюрлю?“
Кюзгю айтад: „Не дау сизге,
Сиз ариу суз, амма, ёзге,
Сизден ариу, суююмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю
Кёк чегетни ортасында,
Джети джашны арасында
Биягъынлай джашнайды,
Аты чыкъмай джашайды“.
Патчах къатын ачыуланды,
Чернавкагъа джаныуланды:
„Бошамасанъ сен андан,
Тюнъюл кеси джанынъдан!“

Патчах къызы джюнню тарай,
Терезеден джолгъа къарай,
Къарнашларын сакълайды,
Ит да юрюб башлайды.
Терезеден къыз кёреди —
Садакъачы сиреледи.
Ол итчикге мурулдайды,
Кесин андан къоруулайды.
„Тохда, амма, кесек алай,—
Дейди къыз да, юйден къарай,—
Итни тыйыб кёрейим.
Сеннъе бир джукъ берейим!“.
„Ах, итигиз бошайды,
Джаным саулай ашайды,
Терк тыймасанъ— джетед азаб“,—
Деб этеди къатын джууаб.
Ётмек алыб къолуна,
Къыз барады аллына,
Ит ачыудан джер къабады,
Ары-бери терк чабады,
Къатын таба иймейди,
Тюберигин суюмейди.
Тынч турмайды чыртда ол,
Патчах къызгъа бермей джол,
Онъдан, солдан киреди.
Къутургъанча юреди.
„Тохдамайды итибиз,
Энди къалай этебиз?
Тут!“—деб ётмек атады,
Къатын сермеб тутады.

„Аллах берсин сеннѣ пйман,
Мачы, кызым, сен да джубан,“ —
Деб къатын бир асыулу,
Джанъы бишген бир суулу
Алмачыкъны джибереди,
Ит андан да бек юреди.
Къыз тутады алманы.

„Аша, джаным, сен аны,
Сау бол дерсе, ашасанъ,
Бал татыуун сынасанъ“, —
Былай айтыб, ол къатын
Джаллаб кетед акъыртын.
Патчах къыз бла сенчагъа
Ит да киред, ашыгъа.

Ол, джюреги эригенча,
Къой алманы, къой дегенча,
Тюз кѣзюне аралады,
Къансыб, улуб таралады,
Къыз а ит бла ойнайды,
Аны башын сылайды:
„Не болгъанды, Сокол, санъа,
Джатчы былай,“ — дейд да анъа,
Юйге кириб кетеди,
Эшикни да этеди.

Ишге кызыб, кѣб олтура,
Эригеди урчукъ бура.
Алмадады кѣзю уа:
Бир ашхыды кеси уа,
Кѣрюнеди кыызгъа алай,
Бишиб, суудан толуб саулай;
Танылады хар урлугъу,
Алтынчады ариулугъу.
Чыдаялмай ушхуургъа,
Къыз алады аны къолгъа,
Эринлеге джетдириб,
Кесек джутад кемириб.
Олсагъатдан патчах къыз
Тентиреди амалсыз,
Салындырыб акъ къолланы,
Ычхындырад ол алманы.
Эки кѣзю джабылыб,
Бир табджаннъа джыгъылыб,
Ойсурайды, болуб кымсыз,
Санын керед, болуб джансыз.

Къарнашлары келирге,
Къайтыб юйге кирирге,
Тыныб джигит ишлери,
Эрши улуб итлери
Алларына чыгъады,
Къайтыб юйге чабады.
Гѣджеб джашла, къараб итге:
„Бу юрмейди игиликге,
Чот табсызды“, — дедиле,
Чабыб юйге кирдиле.
„Бу иш неди?“ — делле кириб,
Ит алмагъа чабад юрюб,
Джетиб аны къабады,
Джутуб ийиб аѳады.
Болур эди аны уѳу,
Ёлюм берген аман суѳу.

Патчах кызыны ёлюгюне
Ол къарнашла кѣб ёкюне,
Бек аманнъа джетедиле,
Бары тилек этедиле.
Кенъ табджандан ёрге алыб,
Басдырыгъа терк къуралыб,
Сокъураналла. Бет къаны
Тюрленмегенд чырт аны,
Турад алай, биз кѣргенча,
Джукъусуна бѣленнъенча.
Юч кюн сакълаб тохдамаздан,
Уянмад да джукъусундан,
Джаназысын бирден кылыб,
Кешенеге ариѳ салыб,
Бары да кѣл этедиле,
Бир дорбуннъа элтедиле.
Кѣб багъана урадыла,
Сынджырлагъа къурадыла
Мияладан къабырын
Бары бирден акъырын.
Тамада джаш эгечине:
„Джукъла, — дейди, — зор кючюне
Къурман болгъанд сени санынъ,
Кѣкге учар сейир джанынъ.
Бизни бла джакълана,
Сюйгенинъе сакълана,
Сен бармадынъ биреѳге,
Табылгъанса энд кѣрге“.

Ол кюн иги хапар излеб,
Патчах къатын, темирчилеб,
Кюзгючюгюн алады,
Анъа былай сорады:
„Кимди джерде суююмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю?“
Анъа талпыб тынъылай,
Джууаб алад ма былай:
„Сенсе джерде суююмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю“.

Суюген къызын кёб излей,
Патчах джашы Елисей,
Джерни башын аулайды,
Табалмайын джылайды.
Кимге айтыб, соруб кёрмед,
Иги джууаб киши бермед:
Ким селеке этеди,
Кими джаллаб кетеди.
Сора тамам тюнъюлгенден,
Хапар излейд кёкде кюнден:
„Бизни джарыкъ нюрюбюз,
Джылыу берген кюнюбюз,
Джай да, къыш да сен кёкдесе,
Бизни кёре, мийикдесе.
Кёрмединъми сен андан
Патчах къызын дунияда—
Суюгенимди ол мени“.
Кюн, ойната кёзлерин:
„Кёрмегенме къызын,—дейди,—
Ёлген болур, ким биледи,
Хоншум—Ай бир кёрмей эсе,
Андан хапар билмей эсе“.
Джаш—Елисей, бушуу къайнаб,
Ай чыгъарын турад сакълаб,
Айны кёзю къарагъанлай,
Патчах джашы сорад былай:
„Суюген Айым, сенсе керти
Кечелени нюр келбети,.
Къаранъыда атаса,
Сен зауукъгъа батаса.
Адетинъи бек джарата,
Чууакъ кёкню джарыта,
Къарайдыла джулдузла.

Бары сенден кѳубула...
Кѳрмединѳми алай андан
Патчах кѳызны дуняда?—
Сюйгенимди ол мени“.
Ай, джарытыб кечени:
„Кѳарнашчыгѳым, сюйген тенѳим,
Болмад кѳызгѳа тюбегеним.
Кѳѳюѳюнде чыгѳама,
Аны кибиб бугѳама.
Мен чыгѳаргѳа заман джетмей,
Озгѳан болур ол эслетмей.“
„Ай медет а,“—дейди джаш.
Ай айтады: „Эй, кѳарнаш,
Сен Джелге да сора бар,
Айтыр сеннѳе ол хапар!“
Тин киреди Елисейге,
Кѳычырады былай джелге:
„О джел! О джел! сен кѳючлюсе,
Булутланы сѳюѳючюсе,
Кѳѳ тенѳизни кѳозгѳайса,
Эркинликде ойнайса,
Кѳоркѳуб кѳуру аллахдан,
Сен кѳоркѳмайса бир затдан.
Кѳрмединѳми алай андан
Патчах кѳызны дуняда?
Сюйгенимди ол мени“.
„Менме кѳрген хар нени, —
Дейди анѳа,—ма анда,
Шош суѳчукѳну джанында,
Мийик таѳну теренинде,
Узакѳ кириб, тюз ичинде
Багѳанала урулуб,
Мияла кѳабыр кѳурулуб
Асылгѳанды кѳаранѳыда,
Кѳуу-шуу джерде, туѳра анда,
Ол кѳабырдад сюйген кѳызынѳ,
Табалмазчад киши ызын“.
Джел джолуна озуб кетед,
Патчах джаш а сыйыт этед.
Салыб барыб кѳуу-шуу джерге
Сюйген кѳызын бир кѳѳюрге,
Джанындан да сюйгенин
Тюз билирге ѳлгенин.
Джаш бир таѳгѳа тюбейди,

Кенъ дорбунну эслейди,
Кириб барыб, кѣред анда,
Кѣз кѣрмезча кѣаранъыда
Багъанала урулуб,
Мияла кѣабыр кѣурулуб,
Чайкъалады сынджырлада,
Сюйгени да джатад анда.
Чайкъалады джетмей джерге,
Кѣалкъыгъанды кѣыз ъмюрге.
Джаш джылайды, бек кѣутура,
Кешенеге кесин ура.
Сора кѣабыр чачылыб,
Ичи бери ачылыб,
Патчах кѣызгъа джан кѣайтады,
Терен солуб, ол айтады:
„Кѣалай кѣаты джукъладым мен“
Эмда чыгъад оба ичинден.
Ала, чотну эскериб,
Джылайдыла бек эриб.
Сора чыгыб джарыкъгъа,
Синъедиле ушакъгъа,
Бек ашыгыб ызларына,
Атланалла джолларына.

„Патчах кѣызы сауду“, — деб
Кѣуу́гъун джетед гюрюлдеб.
Ол заманда, бош джубана
Тура эди ъге ана.
Хаман кѣараб кюзгюге,
Кесин тутад юлгюге:
„Менме джерде сюйюмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю?“
Кюзгю айтад: „Не дау сизге,
Сиз ариусуз, амма, ъзге,
Патчах кѣызды сюйюмлю,
Чыммакъ бетли эм нюрлю“.
Патчах кѣатын кѣутурады,
Кюзгючюкню сындырады,
Юйден атад мыллыгын...
Тюбеб кѣалыб кѣызлыгъы,
Ойсурайды, кѣбеди,
Зарлыгъындан ъледи.
Зар кѣатынны басдырдыла.

Патчах къыз бла Елисейге
Неках этиб ёмюрлеге,
Тойну кючлю бардырдыла,
Къалифадан санаб къой,
Эштмегенбиз быллай той!
Мен да анда сра ичгенем,
Мыйыкъланы джибитгенем.

Ершов Петр

МУНГУР АТЧЫКЪ

Таурух айтылыб башланады.

Тау бла чегет къатында,
Кенъ тенъизле аргында,
Кёкню тюрбюнде—джерде
Джашагъанды къарт элде.
Юч эдиле джашлары:
Тамада къарнашлары
Экисинден акъыллы,
Ортанчы джаш джагъынлы,
Джашланы кичилери—
Экисинден да тели.
Будай битдириб ала
Джюрютгенле сатаргъа
Элтиб ара шахаргъа.
Шахарда, кыйынд билген,
Узакъ болмазед элден,
Анда будайны сатыб,
Ачхаларын санатыб,
Аны уруб хызеннге
Къайтыб тургъанла юйге.

Аздан, кёбденми келди,
Алагъа къайгъы келди,
Теблениб будай сабан
Тюшдю джашлагъа заран.
Ала джашаб кёб заман
Кёрмелле быллай заран.
Заранчыны тутаргъа,

Бутакъларын бутаргъа
Кѣб сагъышха джетдиле,
Былай оноу этдиле:
Кече къараб сабаннъа,
Джукъламай чыгъыб танънъа,
Гудучуну кѣрюрге.
Кереклисин берирге.

Ашхам болургъа башлаб,
Абадан тынчлыкъ ташлаб,
Балта бла сенек алыб,
Тебрегенлей атланыб,
Кече джауумлу болду,
Джаш да сагъышдан толду.
Къоркъуу келиб джюрекге,
Ол кирди дуркъу тюбге.
Джаш къобуб, атханлай танъ,
Чыкъды бичен дуркъудан,
Юсюн суу бла джибитиб,
Эшикни къакъды джетиб:
„Джукъучу джаз тауукълай,
Турмагъыз да сиз джукълай,
Эшик ачыгъыз, джашла,
Сиз тамада къарнашха,
Джауумда болдум да къакъ.
Мен джибиб башдан аякъ“.
Джашла ачыб эшикни,
Къараулну ичкери
Ийиб, сордула анъа:
„Джукъламай чыгъыб танънъа,
Сабанда не кѣрдюнъ сен?“
Айтды, сѣнъюб джѣтелден
Къараул да соргъаннъа
Табына солгъа, онъа:
„Насыбым джокъгъа кѣре,
Аякъ юсюнде ѳре.
Кѣз къысмай чыкъдым танънъа,
Джукъ келмеди сабаннъа“.
Атасы салды махдау:
„Аферим, Данило, сау
Бол, болумну тюз айтсакъ,
Таза къуллукъ этдинъ, хакъ,
Джан ауруб, толтурдунъ иш,
Алмай башынъа бедиш“.

Энтда кеч бола башлаб,
 Ортанчы тынчлыкъ ташлаб,
 Балта бла сенек алыб,
 Тебрегенлей атланыб,
 Сууукъ джетди джырылдаб,
 Ол, санлары джызылдаб,
 Джаякъ тюклери туруб,
 Аллын къачыугъа буруб,
 Хоншу къатынны буруу
 Джанында джюрюб къуру
 Чыкъды сууукъдан къатыб.
 Юйге барды, танъ атыб,
 Джигит джанындан безиб,
 Ачыууна да тѣзюб:
 „Эй, джукъучу къарнашла,
 Эшик ачыгъыз джашха,
 Кечеги къутсуз сууукъ
 Ётдю къарныма джууукъ“.
 Джашла ачыб эшикни,
 Къараулну ичкери
 Ийиб, сордула анъа:
 Джукъусуз чыгъыб танънъа,
 Сабанда не кѣрдюнъ сен?
 Айтды, сѣнъюб джѣтелден,
 Къараул да соргъаннъа,
 Табына солгъа, онъа:
 „Насыбым джокъгъа кѣре,
 Джюрекни сууукъ эме,
 Джауумла джаууб къаты,
 Кѣз кысмайын, танъ атды,
 Хатасызды джурт-джерим“.
 Атасы айтды: „Аферим,
 Джигитсе, Гаврило, сен“.
 Ал эки кече кетди,
 Гитчеге кѣзюу джетди.
 Ол сан этмей турады,
 Печь къууушда олтурады,
 Къычырыб телисине
 Джырлай „Ой, ариу кѣзле“.
 Къарнашла терсге санаб,
 Бирден тишлерин къадаб,
 Ачыуланыб Иваннъа
 Бар дедице сабаннъа.
 Алай, не келсин андан,

Джашла хырха болгъандан,
Иван тебмейд орнундан.
Алга келиб къатына,
Былай айтды джашына:
„Тынъыла, Иван, манъа,
Бар сен будай сабаннъа,
Агъач ат келтирirme,
Къудорула берirme“.

Иван къууушдан тюшюб,
Чырпа бёркюн да кийиб,
Къойнуна ётмек салыб,
Кетди ары атланыб.

Кеч болуб, чыкъгъанды ай.
Тёгерекге сакъ къарай,
Иван сабанда джюрюб,
Кёкен тюбюне кириб
Олтурду, джулдуз санай,
Ётмек къабугъун ашай.
Бир ат кишнеб къутурду...
Къараул ёрге турду,
Къоллукъ тюбюнден къараб
Бир атны кёрдю мараб.
Ол байталчыкъ къардан акъ,
Джалы да, башдан аякъ
Алтын бурмалы, джерге
Джете, кёзге сейирге.
„О хо, хо, гудучу ким
Болгъанын энди билдим,
Билмейме мен накъырда
Этиуню бу такъырда,
Мухар маджа, тохда сен,
Бойнунъа илинейим мен“.
Бир такъыйкъа кетеди,
Байталгъа джаш джетеди,
Джохар къуйрукъдан сермеб,
Аны сыртына ёрлеб
Арты аллына минди.
Акъ байталчыкъ силкинди,
Кёзю чыгъаргъа джетиб,
Башын джыланча этиб,
Сюзюлдю ол садакълай,
Бурулду дуадакълай,

Башлары бла тарланы,
Мийик къая джарланы
Чынъайд, таугъа ал буруб,
Чегетледе шын туруб
Джюрюй, къарыу не алдау
Бла джашха тузакъ—ау
Салыб, джыгъылтыб джерге,
Кеси къачыб кетерге.
Алая ансызд Иван—
Бек буугъанды къуйрукъдан.

Арыуу синъиб саннъа,
Айтды байтал Иваннъа:
„Юсюмде чыдадынъ сен,
Энди сеникиме мен.
Таб меннъе мекам, къонуш,
Сыла, сыйпа, сен болуш.
Юч кюнню уа, танъ джарыб,
Мени баудан чыгъарыб
Бошларса сен бошлукъгъа,
Тюзге, хауа шошлукъгъа.
Юч кюнден, ийнан манъа,
Эки ат къозларма санъа—
Дуния джаратылгъанлы
Туумагъан ол маталлы;
Дагъыда табарма атчыкъ,
Ат тюйюл, суу суратчыкъ,
Къулакълары бир аршын,
Мийиклиги юч къаршым,
Сыртында ол мукгурну
Болур эки дукъуру.
Туугъанлай ол эки ат,
Хата джокъду, сюйсенъ сат,
Мукгурну не алтыннъа,
Не белбаугъа, къатыннъа,
Ауушдурма не бёркге,
Керекди бек ол сенинъе.
Джер юсюнде, тюбюнде
Кесинъе сана тенъе,
Къыш чилледе джылытыр.
Джай иссиде сууутур,
Ачлыкъда аш табдыыр,
Суусабда бал татдыыр,
Мен тюзге бир чыгъайым,

Кючюмю бир сынайым“.
„Болсун“—деб Иван анъа,
Сюрюүчю балаганныъа
Ол байталчыкъны уруб,
Аллына джеген къуруб,
Танъ джарыб, белги бере,
Джаш юйге къайтыб келе:
„Преснягъа баргъан улан“,—
Деб джырлагъанды Иван.

Миниб атлаууш ташха,
Къолу джетиб къадауъгъа,
Эшикни дюнъюрдетиб,
Юйчюкню люююлдетиб,
Ауузу къырды, джырды,
От тюшгенча кычырды.
Тиллери тюрлю чалыб,
Джашла оюннъа къалыб,
Хыны къакъгъандан къоркъуб,
Сордула кымсыз болуб:
Кимди эшикни къакъгъан?
„Ол менме, тели Иван“,—
Деди джаш. Эшиклени
Ачыб Иванны ичкери
Ийиб, сордула джашла
„Нек къоркъутдунъ“,—деб джашха.
Иван, тешмей чырпаны,
Не аякъ гаможланы
Минди чынъаб печь башха,
Атагъа, эки кърнашха
Айтды къргенлеринден,
Кече билгенлеринден:
„Мен кече, кирпич къакъмай,
Чыкъдым, джулдузла санай,
Ай джарытыб башымдан,
Эслемей туруб бир джан
Юсюме чыкъды шайтан,
Бир сакъал, мыйыкъ ургъан,
Кишдик хамхотлу бир зат,
Кёзю чолпанлай джанад,
Шайтан башлады чабыб,
Къуйругъу будай къагъыб.
Мен билмедим накъырда
Эте, миндим сыртына.

Айландырды чабдырыб,
Къояед таб къатдырыб.
Мен да тюлем да хомух,
Гыбыча къадалдым, ух!
Хыйлачы чаба келиб,
Акъ кѣмюгю тѣгюлюб:
„Тас этме джер юсюнден,
Аны ючюн сау джылны мен
Джашарма чалыкъламай,
Сизге къайгы да салмай“,—
Деди, джукъу келмей кѣзге
Ийнандым шайтан сѣзге“.
Кѣзю къалкъыуѣга кетиб,
Джаш эсненген да этиб,
Баш къакъды, къарнашлары,
Унутуб ачыуларын,
Кюкю алыб башларын,
Тутуб къарынларындан,
Тоюб тюз джанларындан
Телиге кюддюле бек.
Къарт тѣзюб турса да кѣб,
Джылагъынчы кюддю, ах,
Кюкю болса да гюнах.

Азмы, кѣбмю кетди чакъ
Ол кечеден сора, хакъ,
Мен ол затны юсюнден,
Эштмегенме биреуден.
Джылмы, экими ѣтдю?
Неге керекди—кетди,
Джокъду мадар этерге,
Неда сюрюб джетерге,
Аны орнунда къояйыкъ,
Таурухну бир созайыкъ.

Чыгыб Данило бир джол
(Байрамда болгъанды ол)
Ички кюч бериб анъа,
Киргенди балаганнъа.
Не кѣрдю? Эки аламат,
Алтын джаллы эки ат,
Бир да оюнчакъ атчыкъ,
Атчыкъ тюл, суу суратчыкъ,
Къулакълары бир аршын,
Мийиклиги юч къаршым.

Сыртында ол Мукгурну
Эки тые дукъуру.
„Ой, билдим ахырында
Тели нек джукълад мында!“,—
Деди Данило ичинден...
Къызыб ички кючюнден,
Данило джетиб юйге
Айтады Гаврилге:
„Къара, къаллай аламат,
Алтын джаллы эки ат
Табханд кесине тели,
Джокъду ат ол шекелли“.
Данило, Гаврило тенъ,
Умурсагъа тие дженъ,
Сыдырыла къол, аякъ,
Чабдыла джалан аякъ,
Чыгъыб эм къысха джолгъа,
Бир джыгъыла, бир къоба.

Къысха джерлени ашыгъыб,
Юч кере да джыгъылыб,
Джара этлерин тута,
Джетишгенлей эки атха,
Чючкюрюб кишней атла,
Кёзлери да накъутла
Кибик джарыкъ джандыла.
Къуйрукъла джохарланыб,
Алтын бурма айланыб,
Накъутналмаз хар туякъ,
Къаты элле — чокъуракъ,
Атла сейир-тамаша,
Минсе—джарарча паша.
Сын ташлача къарышыб,
Бир джерчикде къарашыб
Къалдыла эки къарнаш.
„Къайдан табды тели джаш“,—
Дейд уллу ортанчыгъа,—
Эртдеден халкъ айтыу бар,
Хазнаны тели табар,
Башынъы тюйсенъ да сен
Эки сом тюшюрмезсен...
Гаврило, ал ыйыкъда
Эки атны алайыкъ да
Барайыкъ биз шахаргъа,

Джер байлагъа сатаргъа,
Тюшген ачханы бирден
Юлеширбиз эки тенъ.
Ачха болса, билесе,
Къыдыраса, ичесе,
Къатылсанъ хызенинъе,
А зауукълу телиге
Акъыл джетмез билирге
Атланы къайдагъысын,
Излеб, джюрюб айлансын.
Бу оноуу джакълалла,
Бир-бирин къучакълалла.
Атланы, тартарыкъны
Эм мукгурбел атчыкъны
Юслеринден селеше
Келелле тенъден юйге.

Заман кетеди джюрюб:
Сагъатла кюнню сюрюб;
Ал ыйыкъда шахаргъа,
Атланы алыб сатаргъа
Барадыла къарнашла,
— Анда атларын сагыб,
Андан богъазгъа къайтыб —
Билирге кемелени
Алыб тыш джерчилени
Келгенлерин шахаргъа
Кетен къумач салыргъа;
Бютеу хрестьянны
Джолуна бусурманны
Бура келемид Солтан?
Хапар эштирге андан,
Гяур къашха табыныб,
Къарт атагъа джалыныб,
Атланы алыб акъыртын,
Кетедиле джашыртын.
Ашхам, кёз байланыргъа
Иван, кече къалыргъа
Барады джолну тута,
Джырлай, ётмекни джута.
Джансуюекге къол салыб,
Джаш тюзге чыкъды барыб,
Кесин ушатыб паннъа,

Киреди балаганнъа
Къабыргъасы бла чынъаб.

Алгъынча джарашыб таб
Турады мында хар зат;
Алая джокъду эки ат;
Къуру Мукгурчукъ турад,
Тюз къатында бурулад,
Къууаныб джума къулакъ,
Тебсей, кёлтюрюб туякъ.
Таяныб балаганнъа,
Къой улууну Иваннъа:
„Ой, къарабоз атларым,
Ой, алтынджал атларым,
Азмы эркелетдим мен?
Шайтанмы элтди менден?
Джерден тас болгъаед ит,
Зийданда ёлюб, чириб,
Ахыратда ол сыйрат
Кёпюрден кетсин, налат!
Ой, къарабоз атларым,
Ой, алтынджал атларым!“.

Мукгур кишнеб дейд былай:
„Бушуу этме сен алай,
Уллуд хата, джокъду сёз;
Болушурма чыда, тёз!
Шайтаннъа салма ишни,
Къарнашларынд бедишли.
Неге керекди джаншау,
Иван, болма сен мышау!
Секир мени сыртыма,
Кючлю къадал, джыгъылма,
Уллу болмасам да мен,
Уллу атланы бюгермен,
Джетерме мен сюзюлсем,
Шайтанны ызындан сюрсем“.
Атчыкъ джатыб аллына,
Иван къонду сыртына,
Къулакъларындан буруб,
Аямайын кычырыб,
Атчыкъ силкиниб турду,
Ол керилди, созулду,

Джалын силкиб ,чючкюрдю,
Садакъ кибики сюзюлдю.
Аякъ тюбюнде букъу,
Шайтан джелча бурулду.
Бир кесек заман кетди,
Джаш гудулары джетди.

Къарнашлары къоркъдула,
Сытчы-мытчы болдула:
Иван кычырды алагъа:
„Айыб тюлмюд урларгъа?
Болсам да сизден тели,
Джюрегими тюзлюгю
Сизникиледен тазад,
Сизден урламадым ат“.
Тюнъюч дейд амалсыздан:
„Багъалы къарнаш Иван!
Биздеди терслик, ийнан,
Терсликге кечмеклик сал,
Таб мюлкюбюзню да ал!
Будай сурсек не къадар,
Ол джетмейди, не мадар!
Сабан а къаран къалса—
Ас бойнунъдан асмакъгъа.
Ол сагъышланы юсюнден
Гаврил къарнаш бла мен,
Кече узуну ойлашдыкъ,
Ма бу затха тохдашдыкъ:
Эки атынъы сатаргъа,
Минъ болса да шахарда.
Сау бол деген бла бирге,
Сеннге да келтирирге—
Къызыл бёрк бла омакъла,
Мийиктабан чурукъла.
Аны юсюне бизде къарт
Ишге джараусуз, сакъат.
Биз ёмюрню джашаргъа,
Киерге эм ашаргъа,
Билесе кереклисин.
Акъыллы джашса кесинъ“.
„Алаймыд? Къоратыгъыз
Да базарда сатыгъыз,
Алтын джаллы эки атны,
Мен айтхан аманатны

Унутмагъыз этерге,
Сиз мени да элтирге“,—
Дейд Иван эки джашха.
Эки уллу къарнашха.
Джашла тик къарашдыла,
Амал джокъ—джарашдыла.

Кёкню тутуб булутла,
Сууукъ болдула джуртла,
Аджашмаз ючюн джолда,
Ала чегетли къолда
Тохдар оноу этдиле.
Ючюсю да элтдиле
Терек тюбге атланы
Такъдыла бутакъланы
Ышыкълы джерлеринде.
Джашла четенлеринде
Азыкъларын къабдыла,
Аз асыу да табдыла.
Хар ким энишге, ёрге
Кетди баш кългъан джерге.

Данило баргъан чакъда
Бир от кёрюб узакъда
Гаврилге къараб чыракъ,
Сол кёзюн да къысыб сакъ,
Джётел этиб акъыртын
Отну эслетди джашыртын.
Айтды джелкесин къашыб:
„Къаранъыда аджашыб
Къалабыз биз, ай джарыб,
Къараса, аз ышарыб,
Бизде боллугъед зауукъ.
Къаранъыда—биз тауукъ...
Да тохда... къара ары,
Тютюн чыгъады джарыб...
Тюздю анда бир от бард,
Тютюн ичерге шынъкъарт
Джакъсакъ—болур тамаша,
Чабчы къарнаш, Ванюша!
Тюзюн айтсам, менде, джаш,
Джокъду чакъгъыч, отлукъ таш“.
„Сен анда бир джан берсенъ“,—
Дейд Данило ичинден.
Гаврило айтды анъа:

„Ким биледи, нед джаннъан,
Тюнъюл, сау къайтмаз баргъан,
Ол джолоу́чула салгъан
От эсе, анъа ийнан!“.

Телиге не, бошду джол,
Мукгурчукъгъа минди ол,
Аякълары бла къагъыб,
Къолу бла тюгюн тартыб,
Къычырды джан аямай,
Ат учду къанатлылай...
Ат думб болду, тиш туруб.
Гяур къашха эс буруб,
Андан дараджа излеб,
Айтды Гаврило тилеб:
„Аллах, бизге кюч бер сен,
Къутулурлай телиден,
Учад садакъдан къаты,
Шайтан кёреме аты!“.

Джарыкъ джанады отчукъ.
Терк чабады Мукгурчукъ.
Джаш джууукъ кирди отха.
Джарыкъ тегюб хар затха,
Джарытханд тюзню кюнлей,
Тегюлед джерге нюрлей,
Тютюнлемейди мысхал,
Кюйдюрмез—къолунъу сал!
Тамаша болду Иван:
„Отму джакъгъанды шайтан,
Джарыгъы беркюм бла беш,
Джокъ тютюню, джылыуу иш,
Къалай сейирд бу отчукъ!“.
Айтад анъа Мукгурчукъ:
„Бу сейирлик, бу джаннъан
Тауукъ тюкдю, сен ийнан,
Буруу болур джолунъа,
Алма аны къолунъа.
Кёб тынчлыгъынъы бузар,
Джолунъа чырмау чыгъар“.
„О, джаншама сен бери!“,—
Дейд кеси аллына тели,
Алтын тауукъну тюгюн
Бухулгъа чырмайд бюгюб.

Бёркюне салыб аны,
Ызына бурду атны.
Къарнашларына джетди,
Соргъаннга джууаб этди:
„Мен ары барыб келдим,
Чириген дюкгюч кёрдюм,
Юрюб ауузым да талды,
Джанмай джукъланыб къалды!“.
Селеке эте Иванны,
Джашла сакълалла танъны.
Арба тюбюнде тели
Джукълалды танъа дери.

Атларын джашла джегиб,
Ара шахаргъа джетиб,
Ат тизгинде атланы
Такъдыла палатланы
Джанларында аланы.

Шахарда алайд джорукъ:
Шахар тамада буйрукъ
Этмей сатмазгъа бир джукъ,
Неда алмазгъа бир джукъ.
Джетди кюнортагъы чакъ,
Шахар тамада бек сакъ
Чыкъды джюз атлысы бла,
Тюлкю бёркю башында,
Башмакълары аягъында.
Къуллукъчусуну халы:
Узунмыйыкъ, сакълаллы,
Юрюб алтын быргъыгъа,
Айтады адамлагъа:
„Тюкен ачыб кюпселе,
Сатыугъа терк кирсинле,
Къараулла чыкъсынла,
Тюкенни сакъласынла,
Болмаз ючюн къатышыу,
Не туююшюу, атышыу,
Бир джерден чыгъыб тели
Хыликге этмесин элни“.
„Тюз иннет джюйюсханла,
Келчи барынъ былайгъа,
Бизде бард аламатла,
Хар тукъум сатыу затла!“.

Алыучула баралла,
Хазналары алалла,
Кюпселе тергей ачха,
Кёз кыса къараулгъа.

Шахар аскер келеди,
Ат тизгиннъе киреди.
Ат джанладады сау эл,
Азды кирир, чыгъар джер.
Халкъла кёб тегюлгенле,
Къычыралла, кюлелле.
Халкъны шахар тамада
Кюлгенине тамаша
Бола, аскерине ол
Буйрукъ берди ач деб джол.
„Джалан аякъ шайтанла,
Джолдан джаллагъыз, къора!“—
Деб уллу къычырдыла,
Халкъны къырыб, джырдыла
Къыджыраб мыйыкълыла,
Сыбыртхы чакъдырдыла.
Мында хар ким къозгъалды,
Бёрк алыб, джолдан тайды.

Ат тизгинде эки ат
Бир джерде хоншу турад,
Тум-къарала, чёрчекле,
Алтын джаллары силке,
Къуйрукълары джохарла,
Айланыб алтын бурма...
Къарт болуучед чыдамсыз,
Мында болуб амалсыз
Башын джуаш къашыды,
Ол кеси аллына айтды:
„Сейирд дунияда хурмет,
Уллуд джерде къудурет“.
Анъа аскери баш урду,
Сёзюне сейир болду.
Шахар тамада—бу къарт
Берди буйрукъ олсагъат
Джыйылгъанлагъа бирге
Эки атны юркютюрге,
Алыргъа не сатаргъа,
Болмайды деб, хапаргъа
Патчахны сагъайтайым,

Болушлуну айтайым,
Деб ол алыб тенълерин,
Джарым къоюб аскерин,
Къамчи тѣшеб атлагъа
Джетедиле къалагъа.

Къалагъа къарт киреди,
Ол патчахдан тиледи,
Аллында джерге аѳа:
„Буюрма сен асмакъгъа,
Джанъыз сѣз бер айтмакъгъа“.
Патчах айтды: „Да, алда!
Джарашдырыб таб халда!“.
„Айтайым билгенимден,
Шахар тамаданъма мен,
Ышанмакъдан, тюзлюкден
Башха билмей бир ишден
Хапар, бу джумушунъу таб
Толтурама, джан къыйнаб“.
„Билеме“,—деди патчах.
„Бююн аскер алыб, ах,
Ат тизгиннъе бардым мен,
Барсанъ бар, тѣгерекден
Басыныб анда сау эл,
Джокъду кирир, чыгъар джер.
Бердим буйрукъ. Не мадар!?
Джолумдан халкъны чачар
Ючюн. Сейирге къара!
Тизгинде эки хора,
Тум-къарала, чѣрчекле,
Алтын джалларын силке,
Къуйрукъла туу сайланыб,
Алтын бурма айланыб,
Алмаз буууб туякъла,
Хыртдылары накъутла“.

Къобду патчах тѣзелмей,
Ашыкъгъандан джукъ кѣрмей:
„Атлагъа бир барайым,
Халларына къарайым,
Аман болмаз атланы
Алсакъ, алапатланы“,—
Дей чакъырыб гузаба
Олсагъат джетди арба.

Ол джуууб бетин, кьолун,
 Кийиниб таныйд джолун,
 Талай заман озаргъа
 Патчах джетди базаргъа,
 Атланы ауузун кериб,
 Ызындан да аскери.
 Ат тизгиннъе келди ол.
 Халкъ аллындан джаллаб, джол
 Къоя тобукъланады,
 „Ура“ деб кычырады.
 Патчах алагъа урду баш,
 Кёз алмай чынъады, джаи,
 Чынъагъанча арбадан,
 Кёз тыялмай атладан.
 Къарайды солдан, онъдан,
 Сылай боюнларындан,
 Къагъа тюз сыртларындан.
 Алтын джаллары тараб,
 Сынагъанында къараб,
 Кёзюу тие эки атха,
 Сорады джамагъатха:
 „Кимникилелле тайла?
 Иелери уа къайда?“.
 Джансюекге кьол салыб,
 Кесин паннъа ушатыб,
 Айтады чыгъыб Иван,
 Къарнашланы арасындан,
 Анъа кесин кёбдюрюб:
 „Менме сатхан келтириб,
 Меникилле бу эки ат“.
 „Эки атдан башха бир зат
 Керек туююдю манъа,
 Сат“.—дейд патчах Иваннъа.
 „Алышама“,—дейд Иван.
 „Неге алышаса, улан!?“.
 „Кюмюш бер эки-беш бёрк“.
 „Ол болады да он бёрк“,
 Патчах терк буйрукъ берди,
 Кюмюшлени чекдирди,
 Чомартлыгъындан кьолну
 Нохда баугъа беш сомну
 Узатды патчах джашха.
 Алыб атланы кьолгъа,
 Тебретедиле джолгъа

Он акъсакъал къарт бирге
Ат оруннъа элтирге,
Кийимлери омакъла,
Сырылыб алтын окъа,
Белбау гокга къумачдан,
Къамчилери къубасдан.
Атлары кетиб бара
Джюгенни пара-чара
Этиб, къартланы джыгъыб,
Иванны ызындан чыгъыб,
Бир тёртгюллеб, бир джюрюб,
Джетдиле джашны сюрюб.

Патчах ызына къайтды,
Иваннъа былай айтды:
„Атларынъ атчылагъа
Бой бермейле, алагъа
Кесинъ къара, ашхы джаш!
Алтындан болур юс-баш,
Киерсе къызыл чебген,
Байгъа ушатыр кёрген,
Ат оруннъа тамада
Болурса сен хаман да,
Шагъатды сёзюм анъа,
Разы эсенъ айт манъа?“.
„Къаласында джашасам,
Алтын бла да джасансам,
Ат оруннъа тамада
Болуб турсам хаман да,
Кийсем мен къызыл чебген,
Байгъа ушатса кёрген,
Андан ашхы зат къайда“,—
Дейди Иван былайда,—
Башха айтсакъ, мен джерчи
Эсем, болдум аскерчи.
Тамашады бу манъа,
Атчы болама санъа,
Олду тилерим сенден
Патчах, къызгъанма менден
Джукъну, даулашма сен,
Алай юреннъенме мен!“.
Иван чабхан атларын
Чакъырыб, ол башларын
Тутуб, къоллугъун булгъай,

Кеси аллына джырлай
Ара шахар орамны
Бара, атлары аны
Сюйюб, тансыкълаб, кюсеб
Келелле ызындан тебсеб.
Мукгурчукъ силкиб башын,
Арт аякъларында шын
Туруб, чынъайды ёрге,
Адамлагъа сейирге.
Эки къарнаш патчахдан
Ачха алыб, олсагъатдан,
Белбауларына тигиб.
Тюшмез кибиб бегитиб,
Тутуб бир-бири къолун,
Хар ким таныды джолун.
Эки къарнаш бирлешиб,
Ачханы тенъ юлешиб,
Бир кюн къатын алдыла,
Иванны сагъындыла.
Энд аланы атайыкъ,
Таурух бла булджутайыкъ
Бизни динли инсанны
Ишлери бла Иванны,
Патчахда къуллукъ этген
Заманларында чекген
Затларын тизиб барын;
Обур къалай болгъанын,
Тюкден къуру къалгъанын,
Алтын тауукъ тутханын,
Патчах къыз урланнгъанын,
Джюзюкню чыгъаргъанын,
Аны кёкге чыкъгъанын,
Кюн кёзюндеги элден
Китге бошлукъ тилеген
Кёзююнден айтайыкъ.
Дагъыда бир къайтайыкъ
Джашны затына талай,
Отуз кемени къалай
Ариу къутхаргъанына,
Къайнар суу къазанына
Тюшюб сау къалгъанына,
Ариу джаш болгъанына,
Айтайыкъ биз хар халын,
Патчах къалай болгъанын.

Таурух айтылса да терк,
Иш битиб кяалмайды терк.

Хапар барад Ивандан,
Аны оюнларындан,
Кёк ат бла кяара атдан,
Эм билгич Мукгурчукдан.
Эчки сюрюу тенъизге
Джанашды. Тауѓа, тюзге
Джаб-джашил чегет битди.
Ат кёкге чыгыб кетди,
Юзюб алтын джюгенин,
Туягыны тийгенин
Сезе чегет булчукѓа.
Элия булутчукла
Кяабыргясына тие,
Кёкге джашауун ие
Джылтырайдыла. Тохда,
Таурух боллукъду алда,
Бу бош айтыуду бары.
Башланады хапары
Тенъизде—океанда,
Айрымканда—Буянда,
Чегетлени ичинде,
Тереклени тюбюнде
Бир джанъы гроб болгъан,
Ичинде да къыз джатхан.
Къарнашла бла атагъа
Сагъыш этмей атлагъа
Ат орунда кяарайды.
Сагъыш неге джарайды?
Къарнашланы юсюнден?
Къызыл бёрк, къызыл чебген,
Джашда къызыл чурукъла
Он кюбюрчек боллукъла,
Татлы хантла ашайды,
Сюйсе джатыб джукълайды.

Беш ыйыкъ кетиб кери,
Иванны джаш нёгери
Сезе башлайд... Кяалада
Ат оруннъа тамада

Болгъанды бу нѣгери
Иван келгинчи дери.
Кеси джер иеден,
Сейир тюл ол себебден
Иваннѣа тиш кѣысханы,
Кеси тюб болса да, аны
Бергенд аллахны джюкге
Кѣысдагыргѣа эшикге.
Джашырыб хыйлалыгъын,
Тилин тилсиз, кѣулагъын
Санѣырау, кѣзюн сокѣур
Этиб, дейди: „Тохда сен
Бетджууѣмаз, кѣрейим мен!“

Беш ыйыкъ кетиб кери,
Джашны атчы нѣгери
Сезди, Иван атланы
Эркелетмей, аланы
Кѣырмай не тазаламай,
Не аш бла кѣарамай,
Алай эки атын ол,
Юслеринден алмай кѣол,
Джуууб, сыйпайд санларын,
Тараб, эшиб джалларын,
Тюклери бурмаланыб,
Чиллелей джохарланыб;
Джарыб кѣзю, кѣашлары,
Джанѣы будай—ашлары,
Мында битиб кѣалгѣанча,
Кѣуюлуб тегенеге,
Бал суулары ичерге
Агѣаш чан бла салыныб.
Джаш айтады ахсыныб:
„Неди бу кѣуджур заты?—
Келе болурму алмасты?
Сакѣ кѣарайым, кѣз алмай,
Окѣ джюзсе да сезалмай
Кѣоймам, иги кѣыйналсам,
Телини кѣысдаталсам.
Оноууна патчахны
Мен джетдирирме, атчы
Кѣаб-кѣара бусурманды,
Билгени да заранды,
Шайтан бла аш ашайды,

Клисагъа бармайды,
Киши дин бла джашайды,
Оразада эт ашайды.

Ол кюнню ашхамында
Буруннъу ат тамада
Гюрбеге мыллык атды,
Юсюн зынтхы бла джабды,
Адам кёрмей джашыртын.

Кече ара дженъил джетди,
Джюреги гыб-гыб этди:
Къоркъгъандан дыкгы солуб,
Тынчлыкъгъа тилек къуруб,
Алмастыны сакълайды...
Кертиси да алайды:
Эшик азчыкъ джырылдаб,
Кирди къымсыз сылджыраб
Ол эки атны сатхан,
Атлары бек онъсуннъан
Болурла джерге тенъден
Туякъ къакъдыла кенъден.
Эшикге кыылыч салыб,
Актыртын бёркюн алыб,
Атды терезе тюбге,
Ол къарай кетиб бёркге,
Юч бусхулгъа чырмалгъан
Бир зат чыгъарды андан,
Патчах хазнаны нюрюн—
Алтын тауукъну тюгюн.
Бир сейир джарыкъ чыгъыб,
Бугъуб тургъан кычырыб
Джибере эд, эс ташлаб,
Бек къоркъгъандан къалтыраб,
Юсюнден зынтхы агъыб,
Къалды тышына чыгъыб.
Кирген джукъ алмай кёлге,
Тюкню салыб кюбюрге,
Башлайд кыырыб атланы.
Джууад, сылайд аланы,
Эшед узун джалларын,
Джырлаб джарыкъ джырларын.
Кесин джопбучукъ джыйыб,
Эрнин да кыйыкъ тыйыб,

Къоркъгъандан чыгъыб джаны,
Къалтыраб бютеу саны,
Алмастыны ишине
Къарайд джаш сейирсине.
Бу кечеарагъы къонакъ,
Шайтан, кийиннъенд омакъ,
Джокъ мюйюзю, сакъалы,
Чырайлы, ашхы халы!
Чачы сыйдам таралыб,
Лентасы да салыныб
Хончасыны джанындан,
Кёлек оюу окъадан,
Чуругъу кызыл сахдыан—
Туура кесича Иван.
Тамаша болуб къарайды,
Энтда джанъыдан сынайды...
„Эй, сен бу ишге къарачы,—
Дейд ичинден хыйлачы.—
Тохда, эртденнъе чыкъсакъ,
Патчах билир, ийнан, хакъ,
Сени тели акъылынъ
Джашыргъан затны халын.
Сакъла джанъыз бир кюнню
Унутмазса сен мени“.
Анъа къоркъуулу затны
Билмейин, Иван атны
Эшеди джохар джалын,
Къадалыб джырлай джырын;
Къырыб бошаб атланы,
Ичлерине чанланы
Сюзеди баллы суудан,
Толтурад акъ будайдан
Ичлерин ёрге къалаб.
Эснеди, джукъу хорлаб.
Алтын тауукъну тюгюн
Энтда бусхулгъа туююб,
Бёрк къобугъа бысдырыб,
Тюбюн, башын кысдырыб,
Бёркню джасдыкъ орнуна
Салыб Иван башына,
Ол арт аякъларыны
Къатында атларыны
Ауду тюз болуб ёлю.
Атчы, танъ ата башлаб,

Букъгъан будайын ташлаб,
Иван да къаты джукълаб,
Ерусланча хурулдаб.
Джерге тюшдю акъыртын,
Эштдирмейин шыкъыртын
Ат орунда бир джаннъа,
Джууукъ чёгюб Иваннъа,
Къолу бла къармаб бёркюн,
Ичинде тауукъ тюгюн
Къаты кысыб сермеди,
Кетди. Киши кёрмеди.

Патчах джанъы сагъайыб,
Атчы киреди тайыб,
Башын полгъа бек къагъыб,
Былай айтды махданыб:
„Башым садагъа санъа,
Келдим, патчах, аллынъа,
Буюрма мени асмакъгъа,
Эркинлик бер айтмакъгъа“.
„Айт,—деди патчах эснеб,—
Къошмай, къоратмай, эслеб,
Къутулмазса сен, ийнан,
Алдасанъ сыбыртхыдан“,
„Шагъагды Христос анъа,
Патчах, тахсам тюзд санъа,
Кертиси былайд, ийнан,
Сенден джашыргъан Иван
Алтын, кюмюш туююлдю,
Алтын тауукъ туююдю...“
„Алтын туюкю? Хай, хай, хай,
Ким буйрукъ берди алай
Бай бол да къал деб анъа,
Къарачы сен шайтанинъа...
Тохда, налат, энди сен
Къутулмазса къамчиден!..“
Тёрт бюклениб, джалбарыб,
Атчы айтды къайтарыб:
„Алтын туюкюдю къуру?
Аны билгени туру
Болса сен ийнан анъа,
Башынъ къалыр оюннъа,
Аны къой, буйрукъ берсенъ,
Ал да кел деб джиберсенъ,

Кесин тутуб къаланъа
Келирме деб махдана
Джанымдан этди мени“.
Атчы быллай сёзлени
Айтыб, оруннъа келиб,
Патчахха хазна бериб,
Бюгюлюб тал чыбыкълай
Башын джерге урду джаллай.

Патчах хазнагъа къарай,
Сакъал тюклерин сылай,
Кюлдю сейирсиниъенден,
Тиши бла къабды тюкден.
Тюкню кюбюрге салыб,
Къычыргъандан чачайыб,
Терк толсун деб буйругъу,
Къымылдаб джумдуругъу,
Айтды ол „дженъил бери
Чакъырылсын терк, тели“.

Иваннъа барабыз деб,
Дженъил чыгъаргъа излеб
Этекчи байла бирден
Чабханлай тар мюйюшде
Анъа тенъден тыгъылыб
Къаладыла джыгъылыб.
Патчах тамаша турду,
Кюлгенден къарны бурду.
Аны кюлгенин кёрюб,
Къашларын кенъе кериб,
Кёз къысыб бир-бирине,
Эки саф тизилдиле.
Разы болуб ол патчах
Джашлагъа берди папах.
Чабыб байла джанъыдан
Кетдиле Иванны ызындан,
Бу джол а бары байла
Чырмаўсузлай къалдыла.
Ат оруннъа джетерге
Эшигин ачыб кенъе,
Тёрт джанындан телиге
Табанны джетдирдиле.
Джарым сагъат урдула,
Уяталмай турдула,

Юй сибириучю келди,
 Иванны халын кёрдю,
 Сибиртгини ойнатды,
 Кючден-бутдан уятды.
 Ол кьоба келиб ёрге,
 Айтды кьараб сейирге:
 „Неди бу сылхыр джыйын?
 Болмаз да меннъе кыйын,
 Сизни бирден кьаушатхан
 Иванны бош уятхан
 Ашхымыды, билирсиз“.
 „Патчах буйрукъ бергенди,
 Сени келтир дегенди“,—
 Дедиле байла анъа.
 „Патчахмы?.. Мен джасамма
 Болуб барайым анъа,
 Болсун сынъар сагъатдан“,—
 Дейд келечилеге джаш.
 Ол джарашдырды юс, баш,
 Кийди юсюне кьабдалын,
 Белибауун, кьалгъанын
 Къысыб, таб джарашдырды,
 Бет джууду, баш тарады,
 Сыбыртхысын белине
 Тагъыб, бабуш кёлюне
 Кирген кирик атланды.
 Иван патчахха барды,
 Баш урду да джарыды,
 Джётелчик этиб айтды:
 „Сен мени нек уятдынъ?“.
 Патчах сол кёзюн къысыб,
 Кючлю тебди, бек къызыб,
 Ёрге тура деди ол:
 „Джукъ сёлешме, кымсыз бол,
 Сен бир джууаб бер меннъе,
 Ким буйрукъ этгенд сеннъе
 Патчах саугъаны бизден
 Джашыргъанлай тур деб сен,
 Алтын тауукъну тюгюн?
 Айт, патчахлыгъым бюгюн
 Сеннъе бош бай не джарлы
 Чакълы бирмид, татарлы!“.
 Мында Иван булгъаб кьол,
 Дейд патчахха: „Сабыр бол!

Мен сеннѣ бѣрк бермедим,
 Сен аны кѣайдан билдинъ?
 Билгичмисе—билирге?
 Алаймыд—сал тюрмеге,
 Не чыбыкъ урдур меннѣ,
 Джокъду тюк—джууаб сеннѣ!“
 „Тюзюн айт! Тюерикме!“...
 „Алайд тюзю дерикме:
 Эштемисе! Джокъду тюк,
 Меннѣ алай сейирлик
 Табыллыкъ эди кѣайдан?“
 Патчах тюшдю тахдадан,
 Ачды кюбюрню ичин.
 „Сен кюрешме букъдуруб,
 Сѣзюнъю алдауѣа буруб!
 „Бу неди?“—деб айтханлай
 Иван джелде кѣауралай
 Кѣалтырады кѣоркъѣандан,
 Бѣркю тюшюб башындан.
 „Шохум, тюшдюнѣмю тарѣа?—
 Дейд патчах.—Кѣарнаш, тохда!..
 „Терсме, кечим сал манѣа,
 Кеч терслигин Иваннѣа,
 Энд ѣтюрюк айтмам санѣа“,
 Этегин джыйыб кѣолѣа
 Аууб, джайылды полѣа.
 „Биринчи терслигинѣи
 Бу джол кечеме сени,—
 Дейди патчах Иваннѣа.—
 Аллах сакѣласын, манѣа
 Кѣатылма, тебгенме мен,
 Энд аллай иш этсенъ сен
 Баш тюклеринѣден тутуб,
 Бойнунѣу юзерме буруб.
 Кѣресе да кимме мен!
 Сѣзню кѣысха айтсакъ, сен
 Мен буйрукъ этсем кесим,
 Алтын тауукъну кесин
 Тутуб мени кѣалама
 Келтирирге махдана
 Турѣанынѣы билгенме.
 Энд сылтау этме меннѣе,
 Бер аны сен келтириб“.
 Иван кѣобду секириб.

„Айтмагъанма мен алай!—
Деди кычырыб, джылай.—
Алтын тюкню юсюнден
Букъдурмайма, тюзсе сен,
Алтын тауукъну юсюнден
Бош айта тураса сен“.
Сакъалы да кълалтыраб,
Башлады ол кыджыраб:
„Ойнаб айтмайма санъа,
Юч ыйыкъ кетиб манъа,
Алтын тауукъну кесин
Тутуб келмесенъ, кесим,
Сакъалымы кълачы хакъ,
Салырма сеннъе тузакъ:
Тёлеуюнъ ючюн тутмакъ,
Баш кесилиу, не асмакъ!
Кет кёзюмден, къл, кълораб“.
Иван кетеди джылаб
Мукгурчукъ джатхан джерге,
Бичен дуркъуну ичине.

Мукгурчукъ кёрюб аны,
Тебсерге башлаб саны;
Эслеб джыламукъларын,
Кючден тыйды джыларын.
„Нек мыдахд кёзюнъ, кълашынъ,
Нек ийилгенди башынъ,
Иванчыкъ, айтчы манъа?—
Дейди Мукгурчукъ анъа
Тёгерегине чаба.—
Джашырма менден аны,
Неге кыйналад джанынъ;
Айт, бир джугъун джашырма,
Болушургъа хазырма.
Ауругъанмы этед санынъ?
Хатамы табды джанынъ?“
Мукгурчукъну бойнундан
Кълты кълчакълаб Иван,
Ба эте, айтды анъа:
Башым кълалгъанд балахха!
Алтын тауукъну табыб,
Кълалама кел сен алыб
Дегенди меннъе патчах,
Не мадар этейим, ах!

Айт, Мукгурчугъум, бир джукъ!?“.
Айтад анъа Мукгурчукъ:
„Уллуд хата, джокъду сѣз,
Болушурма чыда, тѣз,
Къутхарыргъа балахдан,
Къайгъыны башы андан
Чыкъгъанды, анъа ийнан,
Эсинъдемид шахаргъа
Джетиб тургъанлай джолда
Алтын тауукъну тюгюн
Табыб алгъанынъ ючюн
Мени айтханым санъа:
„Алма аны къолунъа,
Чырмау чыгъар джолунъа,
Кѣб тынчлыгъынъ бузар,
Джолунъа чырмау чыгъар“.
Энди уа билдинъ аны
Айтханым тюз болгъанын.
Тюзюн айтайым, муну,
Барлыгъынъ джумуш тюлд бу,
Ол гитче джумушчукъду,
Джумуш алда боллукъду.
Сен энди патчахха къайт,
Анъа ачыкъ этиб айт:
„Патчах, туюню агъындан.
Туура ич кысырындан
Эки тегене чакълы,
Да чагъыр тенъиз артлы,
Бердир сен хазырлатыб,
Эртденбла, танъ атыб,
Башласа сыртха, къолгъа
Биз чыгъарыкъбыз джолгъа“.

Иван патчахха къайтды,
Анъа ачыкъ этиб айтды:
„Патчах, туюню агъындан,
Туура ич кысырындан,
Эки тегене чакълы,
Да чагъыр, тенъиз артлы,
Бердир сен хазырлатыб.
Эртденбла, танъ атыб
Башласа сыртха, къолгъа
Биз чыгъарыкъбыз джолгъа“.
Патчах аферим деди,

Олсагъат буйрукъ берди
Этекчи байларына,
Иванны тюз аллына
Айтханларын келтиртди,
„Ашхы джолгъа атлан!“—деди.

Мукгур атчыкъ, танъ атыб,
Дейд Иванны уятыб:
„Танъ атханды, эй улан,
Джумушха кетдик, уян!“.
Алыб туюню агъындан,
Тенъиз артлы чагъырдан,
Тегенеле джюклетиб,
Тебрегинчи ол кетиб,
Джылы кийимле кийди,
Мукгурчугъуна минди,
Ётмек джартыны алды,
Кюнбатханнъа атланды—
Излей алтын тауукъну
Баралла сау ыйыкъны.
Сора джети кюн кетиб,
Къалын чегетге джетиб,
Мукгур айтад Иваннъа:
„Мында тюз чыгъар санъа,
Тау кёрюнюр ол тюзден
Ийилген акъ кюмюшден;
Танъ атхынчыннъа ары
Алтын тауукъла бары
Барыб тюшелле джерге
Сууундан суу ичерге;
Сакъларыбыз да анда,
Тутарыбыз да анда“.
Иванинъа сёзюн айтыб,
Тюзге чыкъды, джан атыб,
Джашил тюз! Кёз къаматхан,
Юсю накъутлай джаннъан;
Кырдык чайкъалса джелден
Юсю тола джилтинден;
Кырдыгына кёре гюлю,
Кюнча джарыта юсюнъю.
Ол тюзню арасында,
Толкъунча океанда,
Тау турад кёрюнюшде
Ийилген акъ кюмюшден.

Джай кюнню таякълары
Джашил боягъанд аны,
Къабыргъалары алтынлай,
Башы да джау чыракълай
Джана, турад джылтырай.

Тауу къабыргъасына
Ёрлей барыб башына
Талай кычырым чакълы
Атчыкъ айтад туракълаб:
„Дженъилден кече джетед,
Тауукълагъа гёзет эт.
Чагъыр къуй тегенеге,
Чагъырны синъдир туюге.
Бир тегенени юсюнъе
Тарт да, бугъун тюбюне.
Сейирге таша къара,
Джанъылма, да таб мара.
Танъ атхынчыннъа дери,
Тауукъла келиб бери
Тюйден ашаб башларла,
Кеслерича джырларла.
Чынъ джууукъдагъын тергеб,
Къуйругъундан тут сермеб!
Тутсанъ алтын тауукъну,
Кёрюрсе сен зауукъну,
Къычыр хахайгъа къалыб,
Сеннъе келирме салыб“.
„Кюйдюрсе уа ол мени?“.
Дейд Мукгурчукъгъа тели,
Тюбге сала къабдалын.—
„Ким билсин аны халын,
Къоллукъланы алайым
Да къолума салайым,
Бек кюйдюрмесин худжу“.
Кетди кёзден Мукгурчукъ,
Эмен тегенени алыб,
Тюбюне кириб къалыб,
Анда тылпыусуз джатды,
Ёлген кибиб сир къатды.

Кечени арасы чакъда,
Тау башында, узакъда,
Чыкъды бир сейир джарыкъ,

Чыкыгъан киби́к кюн джарыкъ:
Келиб алтын тауукъла,
Къаладыла зауукъгъа,
Къычырадыла, джырлай,
Чагъыр ичиб, тюй ашай,
Иван джашыртын мараб
Турад алагъа къараб,
Кеси аллына сѣлеше,
Къоллары бла кюреше:
„Болурламы шайтанла,
Не кѣбдюле, аманла,
Беш он бард, туура айтсам,
Барын бирден туталсам,
Игид хайыр тюшерге,
Джарамайды сѣгерге,
Ариула, суу суратлай,
Аякълары таб атлай,
Къызылдыла, сейирлик,
Къуйрукълары — кюлкюлюк!
Тюз тауукъланыкъыла
Алай тюлле къуйрукъла.
Джанады джарыкълары
Тюз печинлей акганы!“
Тегенени тюбюнде
Кеси аллына сѣлеше,
Джылан киби́к сюркелиб,
Тюйню къатына келиб,
Джууукъ тауукъну тергеб,
Къуйругъундан тутду сермеб.
„Ой! атчыгъым, Мукгурчугъум,
Бери терк джет, шохчугъум,
Къолгъа тюшгенд тауукъчукъ“.
Джетди чабыб Мукгурчукъ,
Тели Иван къычыргъанлай.
„Ой, мени ием сен къалай
Джигит болдунъ, бусагъат
Тауукъну машокга ат!
Башын буудур сыйыртмакъ,
Сора тюз бойнунъа такъ,
Ызыбызгъа кетейик“.
„Тохда, илгиздик этейик,
Тауукъланы“, — дейд Иван.
„Къарачы, кими джырлай,
Кимиси да къанъкъылдай

Турадыла кѣадалыб“.
Машогун кѣолгѣа алыб,
Булгѣайд ары бла бери.
Барысы юйюрлери
Кѣатыш кѣлтюрюлдюле,
Бирден кѣкге юрюлдюле.
Джаннѣан от тогѣай болуб,
Ташайдыла думб болуб
Булутланы артына.
Бизни Иван да сыртына
Тѣгюлген кибик силти.
Кѣычырыб кючлю силкди
Машогун ары, бери.
Тауукѣланы юйюрлери
Булутлада тас болуб,
Была кѣууанчдан толуб,
Патчах хазнаны алыб,
Келелле джуртха салыб.

Ара шахаргѣа кириб,
Патчах Иваннѣа келиб,
Кеси атчысына кѣараб
Сорлу Иванны мараб:
„Алтын тауукѣну табыб,
Келген болурса алыб?!“.
Атчы дыгаласха кирди,
Бармакѣларын кемирди.
„Табхан болурма, ийнан“, —
Деди патчахха Иван.
„Кѣайда?“.— „Тохда, бил тѣзе,
Джабдыр, кѣоймай терезе,
Юйге джарыкѣ кирмезча,
Адам кѣз джукѣ кѣрмезча
Отоуунѣу ичинде“.
Этекчиле джетдиле,
Терезе кѣоймай этдиле.
Машокну столгѣа салды,
Иван хахайгѣа кѣалды.
Батман тауукѣ уч да чыкѣ!“.
Олсагѣат аллай джарыкѣ
Алды кѣаранѣы юйлерин,
Анѣа тѣзмей бетлерин
Кѣоллары бла джабдыла,
Барысы бек кѣоркѣдула.

„Аланла, юйге туюшдю от,
Аманнга тебреди чот,
Отдан сакълаучулары,
Чакъырыгъыз аланы,
Бери дженгил джетсинле,
Кюйдюк, мадар этсинле!
Суу куюгъуз, биз джандыкъ!“.
„Эштемисе, бу джарыкъ,
Тюлдю ёртен, тюлдю от,
Аманнга да кетмейд чот.
Бу джарытхан, бу джаннга
Алтын тауукъду, ийнан!
Бу тауукъну, ариуну,
Бу булджууну, кёзбауну
Сеннге алыб келгенме,
Саугъа этиб бергенме“
(Дейди патчахха Иван
Кюле, тутуб къарнындан).
„Сюеме, Иван, сени,
Бек кзууандырдынъ мени,
Ол кзууанч ючюн бу джол.
Ёзеннге тутуучум бол“,—
Деди патчах Иваннга.
Бурунгу ат тамада
Хыйлачы муну эсине
Алыб, айтды кесине:
„Тохда, джашчыкъ, сабыр бол,
Сеннге хаман болмаз джол,
Энтда этерме джангыдан
Сен тоярча джанынгдан!“.
Тёрт ыйыкъ кетиб, кече,
Патчахны хант юйюнде
Арбазчы джумушчула,
Хант этиучю усдала
Кеслери джангыз къалыб;
Балны гопбан бла алыб
Ичедиле, тогуyla,
Ерусланны окъуyla!
„Эх!—деди бир джумушчу,—
Бююн меннге бир хоншу
Берди бир сейир китаб,
Кёб да туююл бетлери,
Таурухлары беш кзуру.
Тюзюн айтсакъ, куджуру

Джокъ, тюшюнюр заты бар!“.
Бирден кычырыб „Мадар
Болса айт таурух бизге“, —
Деб тиледиле бирге.
„Къайсын айтайым, ала
Беш таурух боладыла!
Биринчиси суусардан,
Экинчиси патчахдан,
Ючюнчюсю... аллах, сен
Сакъла терс селешгенден,
Билмей сизге былайда,
Кюнчыкыгъандагы байдан;
Бобыл бийни юсюнден
Айтад тёртюнчюсюнде
Бешинчи таурухда.. мен...
Унутдум аны юсюнден...
Бешинчиде айтылады!
Тил учумда айланады“.
„Аны кыойчу!“ — „Сен тохда!...“
„Ариу кызыны юсюнден
Болурму бешинчиде?“
„Ма табдынъ, бешинчиде
Ариу кызыны юсюнденд.
Ол себебден, шохла, мен
Бюгюн аны юсюнден
Айтайым таурух сизге“.
„Кызыны юсюнден айт бизге,
Патчахланы юсюнден
Таурухну кёблюгюнден
Тойгъанбыз джаныбыздан,
Айт таурух ариу кыздан
Кёлюбюз болур джарыкъ“.
Джумушчу таб олтуруб,
Башлады таурух созуб:

„Узакъ джуртланы джуугъан,
Уланла, бард океан.
Къуб-къуру тоноучула
Джюрюйле ол океанда;
Бизни джуртлу джерлени,
Не бай джер иелери,
Не уруннъанлары анда
Болмагъанд бир заманд.
Ол аман океанда.

Кюпселе айтхан халда
Бир къыз джашайды анда;
Ол кеси къызыд Айны,
Кюн да къарнашyd аны.
Бард юсюнде ол къызны
Къысха къызыл тончугъу,
Алтынданды къайыгъы,
Кюмюшденди къалагъы,
Джюзед аны бла тартыб,
Кеси кесин джырлатыб,
Къобузун да согъады...“

Атчы дженъил аякълы
Болуб чыкъды палатдан—
Джетиб патчах къалагъа
Кириб барды патчахха;
Башын полгъа бек къагъыб,
Айтад анъа махданыб:
„Башым садагъа санъа,
Келдим, патчах, аллынъа,
Буюрма мени асмакъгъа,
Эркинлик бер айтмакъгъа“.
„Айт, алай алдамай айт,
Болумуча тюзюн айт!“—
Дейд ол тургъанлай джатыб,
Хыйла атчы башлайд айтыб:
„Хант юйюнъде биз бюгюн,
Сени саулугъунъ ючюн
Тарта туруб, джумушчу
Таурух айтыб булджутду;
Патчах къызны сураты,
Аны келбет къуаты
Суратланад таурухда.
Ёзенъи тутуучунъ да
Ант этди сакъалынъ бла
Таныйма деб ол затны,
Ол затны, суу суратны,—
Кесинъ эркинлик берсенъ,
Ал да кел деб джиберсенъ,
Келирге аны табыб,
Бездиреди махданыб“.
Атчы манъылайын алгъа
Джанъыдан къакъды полгъа.
„Чакъырыгъыз ёзенъи

Тутуучуму терк бери!“,—
Деди, патчах джекирди.
Атчы печ артха кирди.
Этекчи байла кетиб,
Иваннѡа дженѡил джетиб,
Кѡаты джукѡлаб табдыла,
Алдыла да кѡайтдыла
Джалан кѡлеклей аны.

Патчах былай башлады:
„Тынѡыла, Ваня, манѡа.
Былай айталла санѡа,
Энтда башха тауукѡну,
Патчах кѡызы—зауукѡну
Излеб табыб келирге,
Аны бизге берирге
Махданыб турдунѡ деб сен...“.
„Айтма, кѡой аллах чюн мен,
Джукѡуну такѡырында
Этген эсем накѡырда
Аны тюзге санама,
Тѡзмей эсенѡ—аяма
Хыйлаларынѡы меннѡе
Ийнанмазма мен сеннѡе“.
Сакѡалы да кѡалтыраб
Башлады ол кѡыджыраб:
„Ойнаб айтмайма санѡа,
Юч ыйыкѡ кетиб, манѡа
Ол патчах кѡызы кесин
Алыб келмесенѡ, кесим,
Сакѡалымы кѡачы хакѡ,
Салырма сеннѡе тузакѡ:
Тѡлеуюнѡ ючюн—тутмакѡ,
Баш кесилиуѡ, не асмакѡ!
Кет кѡзюмден, кѡул, кѡораб“.
Иван кетеди джылаб
Мукгурчукѡ джатхан джерге
Бичен дуркѡуну ичине.

„Нек мыдахд кѡзюнѡ, кѡашынѡ,
Джерге нек кетгенд башынѡ?
Иванчыкѡ, айтчы манѡа,—
Дейди Мукгурчукѡ анѡа.—

Ауругъанмы этед санынъ?
Хатамы табды джанынъ?“
Мукгурчукъну бойнундан
Къаты къучакълаб Иван
Ба эте айтды анъа:
„Башым къалгъанд балахха!
Ол патчах къызны табыб,
Къалама кел сен алыб
Дегенди меннъе патчах,
Не мадар этеим, ах!
Айт, Мукгурчугъум, бир джукъ!?“.
Айтад анъа Мукгурчукъ:
„Уллуд хата, джокъду сѣз,
Болушурма, чыда, тѣз,
Къутхарыргъа балахдан,
Къайгъынъы башы андан
Чыкъгъанды, анъа ийнан,
Эсинъдемид шахаргъа
Джетиб тургъанлай джолда
Алтын тауукъну тюгюн
Табыб алгъанынъ ючюн
Мени айтханым санъа:
„Алма аны къолунъа,
Чырмау болур джолунъа,
Кѣб тынчлыгъынъы бузар,
Джолунъа хата чыгъар“,
Энди уа билдинъ аны
Айтханым тюз болгъанын.
Тюзюн айтайым муну,
Барлыгъынъ джумуш тюлд бу,
Ол гитче джумушчукъду.
Уллусу алда боллукъду.
Сен энди патчахха къайт,
Анъа ачыкъ этиб айт:
„Къызны тутар ючюн мен,
Патчах, излейме сенден
Эки джанджаулуку болгъан,
Окъа бла согъулгъан
Бир шатр, аш ашаргъа
Багъалы чын сауутла—
Аланы ичлеринде
Болсунла кѣб кѣгетле,
Тенъиз артындан келген,
Балгъа булгъаныб бишген.

Ауузну сууутургъа
Болсунла татлы суула“.

Иван патчахха къайтды,
Сёзлерин былай айтды:
„Къызы тутар ючюн мен
Излейме, патчах, сенден
Эки джанджаулуйкъ болгъан,
Окъа бла согъулгъан
Бир шатр, аш ашаргъа
Багъалы чын сауутла—
Аланы ичлеринде
Болсунла кёб кёгетле,
Тенъиз артындан келген,
Балгъа булгъаныб бишген,
Ауузну сууутургъа
Дагъыда татлы суула“.
„Эртде огъунакъ алай
Айтсанъ боллукъ эд къолай“,—
Дей, патчах орундукудан
Буйрукъ берди, ол Иван
Айтхан затланы табыб,
Дженъил келигиз алыб
Деб этекчи байлагъа;
Аферим деди анъа
„Ашхы джол болсун санъа“.

Мукгур атчыкъ, танъ атыб,
Айтды джашны уятыб:
„Танъ атханды, эй улан,
Джумушха кетдик, уян!“.
Иванчыкъ къобду ёрге,
Хазыр болду кетерге,
Эки джанджаулуйкъ болгъан,
Окъа бла согъулгъан
Алтын шатрны, бишгенд
Баллы кёгетле ийген
Омакъ чын сауутланы,
Сууукъ татлы сууланы,
Барын машокга джыйды,
Тыбына бла къысды,
Джылы кийимле кийди,
Мукгурчугъуна минди,
Ётмек джартыны алды,

Кюнбатханнъа атланды
Излерге патчах къызны.
Сора джети кюн кетиб,
Къалын чегетге джетиб,
Айтды мукгур Иваннъа:
„Ма буд джол океаннъа,
Сау джыл ариу къыз мында
Джашайды океанда;
Къуру эки кере андан
Ол чыгъад океандан,
Бери келликди кеси
Тамбла кёрюрге кесинъ“.
Сёзюн бошаб Иваннъа,
Ат чыкъды океаннъа,
Акъ толкъун океанда
Ойнай кеси аллына.
Иван юсюнден тюшдю,
Мукгур анъа билдирди:
„Шатрынъы кър джерге,
Джанджаулукуну юсюне
Тенъиз артындан келген,
Балгъа булгъаныб бишген
Кегет бла сауутланы,
Татлы сууукъ сууланы
Сал да шатр артында
Джат да, бойсун акъылгъа.
Къайыкъды ол кёрюннъен,
Патчах къызд миниб келген.
Сен шатргъа келме къой,
Ашама къой, ичме къой;
Къыл къобузун сокъса ол,
Заман ийме, тири бол,
Олсагъат шатргъа чаб,
Патчах къызны тутуб таб,
Кючлю буу да, джиберме,
Къычыр, шыб деб джетерме.
Кетербиз джолгъа... сакъ бол,
Къолунъдан ычхынса ол,
Сен анъа алай ийнан,
Къутулмазбыз балахдан“.
Мукгур думб болуб кетди,
Иван шатр артда чёкдю,
Шатрны тешиб къараб,
Турду ол къызны мараб.

Ариу кюн, тюш джетерге
Патчах къыз чыкъды джерге,
Къыл къобузу къолунда
Келиб кирди шатргъа,
Чёкдю кеси аллына
Сауутланы джанына.
„Ой, бумуду, къуджур зат,
Таурухдагъы суу сурат!
Къыз, таурухда айтылгъан,
Мындан ариуд дейд Иван,—
Бу а ариу тюлдю, хакъ,
Иничкечик, бети акъ,
Белчиги къарыш бла бир,
Аякъчыкълары синъир!
Джюджек аякъчыкълача!
Керек тюлле алача,
Сюйген этсин башына,
Керек тюлдю бошуна“.
Эжиу этиб ауузу
Къыз сокъгъанлай къобузун,
Башы джумдуругъуна
Кетиб къалыб Иванны,
Таб согъулгъан къобуздан,
Ариу эжиу тауушдан
Санлары тынчлыкъ табыб,
Къалкъыб къалды баш къагъыб.

Кюн батаргъа тебреб,
Мукгурчукъ джетиб, кишнеб,
Джашны аягъы бла къагъыб,
Былай айтды ачыуланым:
„Джулдуз чыкъгъынчы джукъла,
Кесинъе балах джокъла,
Башынъ, къушха азыкъгъа,
Чанчылса деу къазыкъгъа,
Анъыларса, джаным, сен
Тюзмю айтхан эдим мен!“
Былайда джылаб Иван
Тиледи Мукгурчукъдан,
„Кеч терслигин Иваннъа,
Мен сёз береме санъа,
Энди чырт джукъламазгъа,
Джанынъы кыйнамазгъа“.
„Кечиучю кечсин санъа!“

Дейди Мукгурчугъу анъа.—
 „Тюзелир джанъылыч, сен
 Энд джукъламай тѣзелсенъ,
 Эртденбла, танъ атаргъа
 Алтын башлы шатргъа
 Къыз келликди джанъыдан—
 Ичерге татлы балдан.
 Энтда сен джукълаб къалсанъ,
 Башынъ къалмаз балахдан“,
 Ат думб болду джанъыдан;
 Излей джайылды Иван
 Джити таш не чюй къоймай
 Сыннъан кемени къармай,
 Джукълай башласа Иван
 Ала къабыргъасындан
 Чанчылыб уятырлай,
 Джукъудан сагъайтырлай.
 Башха кюн, танъ атаргъа,
 Алтын башлы шатргъа
 Джууукълашыб башлады,
 Къыз къайыгъын ташлады
 Ташлы тенъиз джагъада,
 Къыл къобузу къолунда,
 Кирди барыб шатргъа,
 Сауутланы къатына
 Олтурду ол джанъыдан...
 Аны татлы ауазындан,
 Сокъгъан къыл къобузундан
 Къалкъыргъа башлаб Иван
 Уянады джанъыдан.
 „Огъай, тохда сен аман!—
 Дейд къоба келиб Иван,—
 Бу джол къутулалмазса,
 Мени алдаялмазса“.
 Шатргъа мыллык атды,
 Къызы чачындан тартды...
 „Ой, Мукгурчукъ, бери джет,
 Мукгурчукъ, болушлукъ эт!“.
 Мукгурчукъ дженъил джетди,
 Анъа бюсюреу этди.
 „Ием, аферим, сау бол,
 Джигит болдунъ сен бу джол,
 Дженъил секир сыртыма,
 Кючлю тут, ычхындырма!“

Кирди ара шахаргъа.
Патчах келеди къызгъа.
Акъ къолларындан алыб,
Къалагъа барды салыб,
Эмен стол джанына
Олтуртуб патчах, анъа,
Пай шымпылдыкъ тюбюнден
Ышарыб, джюрегинден,
Ийнакъ кёзюне къараб,
Айтад джюреги тараб,
Татлы сёзлерин ачыкъ:
„Джерде болмагъан къызчыкъ!
Къатын бол патчахха сен.
Сени ал кёргенлей мен,—
Ташыб урду джюрегим.
Сени илячин кёзлеринъ
Кечеден башлаб танъа
Джукъу бермезле манъа,
Кюндюзгю кюн да ала
Тынчлыгъымы бузарла.
Меннъе бир ийнакъ сёз айт!
Тоюнъа хазыр хат зат;
Танънъа бир сау джетейик,
Джаным, неках этейик“.
Патчах къызчыкъ джуабха
Сыртын бурду патчахха.
Чырт ачыуланмай патчах,
Къызны артыкъ суюдю, ах;
Аллында тобукъланыб,
Къызчыкъгъа алдырланыб,
Ийнакъ кысыб къолундан
Ол башлады джанъыдан:
„Бир ариу сёзчюк айт сен!
Не бла джан кыйнадым мен?
Сени суюгеним ючюн
Терсми болгъанма бюгюн?
Къалай кыйынд джазыуум!“.
Къыз дейд: „Сеннъе барыуум
Боллукъду ол заманда —
Юч кюннъе океанда
Къалгъан джюзюкге чабыб
Келтирсенъ меннъе табыб“.
Асыры ашыкъгъандан
Тёнъегинден кетиб джан,

Джюреги дыкгы солуб,
Кеси кетерлей болуб,
Айтды: „Табыб Иванны
Терк чактырыгъыз аны!“.

Иван патчахха келди,
Анъа патчах былай деди:
„Иван! Бар океаннъа;
Къызы джюзюгю анда
Турады асыралыб,
Аны келтирсенъ алыб,
Сѣзюме алай ийнан,
Берирме кѣб зат, Иван!“.
„Биринчи джолгъа барыб,
Кючден къайтханма арыб,
Океаннъамы джанъыдан!“ —
Дейди патчахха Иван.
„Нек болмайд ашыгъыргъа,
Кѣр, мен къатын алыргъа
Излейме, сен алдаучу,
Джумуш эт десенъ — даучу!
Буйрукъгъа сыйын, джегил,
Атлан джолунъа дженъил!“ —
Деб ауузу от чакъды,
Аягъын джерге къакъды.
Иван кетерге тебреб,
Патчах къыз айтды тергеб:
„Тынъыла! Джолда бара
Унутма баш уругъа
Къайтыб накъут къалама
Мени табхан анама:
Юч кюн бла юч кечени
Ачыкъ бетин кесини,
Нек джашыргъанын менден
Билирге сюеме мен?
Мени ариу къарнашым
Нек бѣлегенди башын
Къаранты кюнаманнъа,
Мутхуз къара тубаннъа,
Нек джибермейд мийикден
Меннѣ джарыгъын кѣкден?
Унутма сен сорургъа!“,
„Унутмасам сорурма,
Билирге борчду аны,

Кимд къарнашынъ, кимд ананъ?
Джанъылмайын таныргъа?“.
Къыз этди джѳуаб анъа:
„Анам—Ай, къарнашым—Кюн“.
„Джолда турлугъунъ юч кюн,
Артыкъ къалма болджалдан!“—
Дейд патчах—кюеѳ, Иван
Патчахны ташлаб анда
Барад бичен дуркъугъа,
Джатхан Мукгурчугъуна.

„Нек мыдахд кѳзюнъ, къашынъ?
Нек ийилгенди башынъ?“—
Дейд Иваннъа Мукгурчукъ.
„Болуш меннъе, Мукгурчукъ!
Кѳресе, патчах къатын
Алыргъа бургъанд аллын,
Иничкебел къызчыкъны,
Кесинъ билесе аны,
Ол себебден ол манъа
Бар дейди океаннъа.
Болджал юч кюндю меннъе,
Боллукъмамы юч кюннъе
Океанны тюбюнде
Ол худжу джюзюкню мен
Излеб табыб келирге,
Иесине берирге!?
Энтда, аны юсюне
Иничке къызчыкъ меннъе
Былай буйрукъ бергенди,
Къаламы таб дегенди
Анда Ай бла Кюннъе
Салам бер, аны юсюне
Талай зат сор дегенди...“
Дейд Иван Мукгурчукъгъа.
„Тюзюн айтсам бу джукъгъа
Тийген джумуш тѳююдю,
Бу гитче джумушчукъду,
Уллусу алда боллукъду!
Энди сен джукъларгъа кет,
Танъ ата былайгъа джет,
Тебрербиз океаннъа“,—
Дейд Мукгурчукъ Иваннъа.

Танъ атыбъ бизни Иван
Хурджунуна юч сохан
Салыб, джылы кийинди,
Мукгурчугъуна минди,
Кёб джолоу́чу болургъа
Кетди... Къойчу, солургъа!

II

Бюгюннъе дери Макар бачхачыкъла къазгъанды,
Бюгюн кюнде уа Макар аскерге джазылгъанды.

Бара-бара, бар баздан!
Джылкты чыкъды арбаздан;
Эллиле тутуб барын
Бек такъдыла атларын.
Эменнъе къаргъа къонду,
Багъыр быргысын сокъду;
Ол быргычыгъын согъад,
Биз динлини булджутад:
„Эй, тынтыла, тюз халкъым!!!
Джашагъанла эр, къатын;
Эри накъырда эте,
Къатыны да чам эте,
Арты ички, той бола,
Юйлери халкъдан тола!“
Джомакъды бу айтылгъан,
Тау́рух келликди артдан.
Чибин эшик къабакъда
Былай джырлайд джырында:
„Не берликсиз сиз бизге,
Хапар айтсакъ биз сизге?
Къайын ана келинин
Къагъын-согъун этгенин:
Къазыкъгъа къондургъанын,
Джыджым бла буудургъанын,
Къол, аякъ байлагъанын,
Онъ бутчугъун ачханын.
„Танъ бла эшикге баш атма,
Эрлеге кёз къаратма“, =
Дегени бары джомакъ,
Тау́рух артдан келир, хакъ.

Аны бла кетди Иван
Джюзюк излеб океан

Болгъан джаякъла таба.
Мукгурчукъ джеллей чаба,
Барды биринчи кече
Джюз минъ кычырым джерге,
Не арымай, не талмай,
Не тохдаб солуу алмай.

Джетише океаннъа
Айтды мукгур Иваннъа:
„Кѣб къалмады джетерге,
Юч сау минут кетерге
Биз чыгъабыз бир тюзге,
Океаннъа—тенъизге;
Аны кенълигин алыб,
Суу ну башына къалктыб,
Он джылны джаны джарсыб,
Джатад уллу кит—балыкъ,
Джашаб бюгюннъе дери,
Аны кѣб терсликлери
Кечилир ючюн мадар
Табмай, хариб, не къадар
Инджилиб турады ол;
Сенден тилесе бу джол
Кюнде тургъан элдеде
Кечим тиле меннъе деб,
Тилерме де, къайгъырмаз,
Аны унутсанъ джарамаз!“.

Энд ма чыкъдыла тюзге,
Океаннъа—тенъизге;
Кенълигин толтуруб тыкъ
Джатад уллу кит—балыкъ.
Къабыргъаларын къазыб,
Чанчакълаб, сызла сызыб,
Хар иегисинде—базыкъ,
Урулуб талай къазыкъ,
Къуйругъунда суу нарат
Чегет джелден чайкъалад,
Сыртына халкъ эл салыб;
Эрнинде уа къадалыб,
Эллиле сабан сюре,
Сабийчикле секире
Кѣз тѣгереклеринде,

Мыйыкъ битген джеринде
Эмен чегетде кызла
Санъыраўкъулакъ джыя.

Китни сыртында чабыб,
Туякълары бла кыагыб
Аны сюеклерине,
Мукгур атылыб келе,
Кёкге кенъ ауузун ачыб,
Джюреги тыхсыб, ачыб,
Сейир битген кит—балыкъ
Былагъа сорад ачыкъ:
„Джол болсун, джюйюсханла!
Къайрысыз сиз, уланла?
Къайданд келген джеригиз?“.
„Биз келечилерибиз
Патчах кызычыкыны. Ара
Шахардан Кюннъе бара
Турабыз. Барды анда
Сейир алтын тохана.
Анъа барыб келирге
Бир иш тюшгенди бизге“,—
Дейди Мукгурчукъ китге.
„Джокъмуд, аланла, мадар
Кюнден билирге хапар
Энтда барлыкъмыд узакъ
Меннъе салыныб тузакъ?
Не терслигим ючюн мен
Бу азабны чегемен?“.
„Кит—балыкъ! Барды мадар
Кюнден билирге хапар,
Билирбиз ышан, ийнан!“,—
Деди китге бизни Иван.
„Джазыкъсын, кёресе сен,
Къалай инджилеме мен!
Джатханлы он джыл кетди,
Бир ашхылыкъ эт,—деди,—
Къайтарыма сен ийнан
Бир зат келсе къолумдан!“.
„Болсун! Ышан сен манъа“,—
Дейди Иван да анъа.
Джашны тюбюнде атчыкъ
Аллына мыллык атды,
Джагъагъа бир секириб

Ётдю. Бош кѣумгѣа кириб,
Учду тартхан садакѣлай,
Кѣум бурулду бурчакѣлай
Кѣкге чарс болуб кѣуру
Туякѣ тубюнде букѣу.

Барадыла джараша,
Мийик не ѱа алаша,
Узакѣ джол не ѱа джуѱукѣ
Джюрюб кѣрдюлеми джукѣ
Билмейме. Таѱрух дженѣил
Айтылса да, иш дженѣил
Битмейди. Алая мен
Айтайым билгенимден,
Кѣарнашла! Атчыкѣ чабыб,
Киреди туѱра барыб,
Кѣк бла джер бир-бирине
Джетиб тургѣан бир джерге,
Анда элли кѣатынла
Лѣн тараб кѣатларында
Кѣкню бетине ала
Билезиклерин сала.
Джер джюзюн ташлаб кетиб,
Иван тюз кѣкге джетиб,
Бѣркюн бир джанлы кийиб,
Бий кибиб омакѣ джюрюб.
„Ма сейир! Ма аламат!
Джерде кѣайда быллай зат!
Ариѱд сѣзсюз бизни джер,
Алай бу джерге джетер,
Анда болмаз ариѱлукѣ
Джокѣду джерде быллай джукѣ.
Экисин тенѣлешдирсенѣ,
Джер туѱра джылтыргѣан дженѣ
Кибиб болуб кѣаллыкѣды.
Кѣк джашилди, джарыкѣды,
Джер а кирди, кѣарады,
Хар заты учхарады.
Кѣремисе, Мукгур, сен
Кюнчыкѣгѣан табада мен
Джулдузча джылтырагѣан
Эскереме бир джаннѣан...
Туѱра накѣут кибибди,
Кеси да бир мийикди“,—

Дейди джашил талада
Келе Иван атчыкѣгъа.
„Патчах—кѣызгъа салыннѣан,
Кѣалады ма ол джаннѣан,
Анѣа кечеледе Кюн
Кириб джукѣлайды эркин,
Кюнорта чакѣ болгѣанлай
Анда тынчаяды Ай“,—
Дейд Мукгурчукѣ Иваннѣа.
Была джетиб кѣалагъа,
Кѣрюнеди алагъа:
Акѣ мер-мер тоханала,
Акѣ гяусар багѣанала,
Джыланлача бурулуб,
Алтын суугъа урулуб,
Салыныб башларына
Юч джарыкѣ джулдуз джана,
Кѣала джанлары бирден
Толуб кѣгет терекден,
Кюмюш бутакѣларында
Алтын аучукѣларында
Джандет чыбчыкѣла ойнай,
Патчах джырларын джырлай.
Тюз кѣалала бла муну
Арасында болуму
Элле бла шахарны
Арасычады халы.
Бу тохананы чынѣ баш
Джитисинде гяур кѣаш
Джулдузладан джасалгѣан.

Арбазгъа кириб Иван
Тюшеди Мукгурчукѣдан.
Салыб барыб кѣалагъа
Салам береди Айгъа:
„Салам сеннѣе Ай, Айны
Туура табхан уланы,
Мен Иванма—Петрны
Туура табхан уланы!
Сеннѣе узакѣ джерледен
Салам алыб келдим мен!“
„Олтур, Иван, Петрны
Туура табхан уланы!“,—
Дейд Иваннѣа Ай, Айны

Туура табхан уланы,—
Айт меннѣе хапарынъы,
Ташлаб кеси къралынъы
Бу тамаша джерлеге
Не зат излеб келгенсе;
Не халкъданды чыкыгъанынъ?
Къалай келд бери джанынъ?
Джашырмай айт барын сен“.
„Мен келдим джерли джерден
Бизни динли къралдан“,—
Дейд чѣге туруб Иван,—
Ётуб кенъ океандан
Келдим кызыны джанындан.
Джарыкъ къаланъа кириб,
Баш ургъанлай ийилиб,
Айтыргъа ма бу затны:
„Толтур сен аманатны,
Юч кюн бла юч кечени,
Ачыкъ бетин кесини
Нек джашырды анам менден,
Билирге сюеме мен?
Мени ариу кърнашым
Нек бѣлегенди башын
Къаранъы кюнаманъа,
Мутхуз къара тубанъа,
Нек джибермейд мийикден
Меннѣе джарыгъын кѣкден?“
Былай болур эд аны
Меннѣе туура айтханы,
Къыйынд тюзюн айтмакълыкъ,
Барын эсде тутмакълыкъ“.
„Патчах кызынъ кимд экен?
Аны билалмайма мен?“.
„Къалай билмейсе аны,
Ол кызыды патчахны!“
„Патчахнымы? Тохда сен
Къатыннъаamy элтгенсен?“,—
Деб кыджырады Айны
Туура табхан уланы.
Айтды Иван, Петрны
Туура табхан уланы:
„Менме кызыны къачыргъан,
Патчахха ёзенъи тутхан
Джумушчусу эдим мен,

Патчах ма ол себебден
Буйрукъ этген эд меннѣ
Юч ыйыктыны ичине
Къызны элтмесем къалагъа
Асыллыгъем асмакъгъа“.
Туура къууаннъандан Ай
Кесин тыялмай джылай,
Иванны къучакълады,
Ба этди, ийнакълады.
„Ах, Иванчыкъ, Петрны
Туура табхан уланы,—
Деди анъа Ай, Айны
Туура табхан уланы,—
Меннѣ бюгюн не къадар
Келтирдинъ къууанч хапар,
Не сюйюмчю берейим,
Кѣлюнѣ къалай джетейим!
Бушман болду башыбыз
Тас болду деб къызыбыз!
Анъа сагъыш этгенден
Турдум къара кийиб мен
Юч кече бла юч кюнню,
Айырмай тюшню, тюнню,
Къара булутда джюрюб,
Ачыудан бишиб, кюйюб
Айландым мыдах болуб,
Ахсыныб, терен солуб.
Юч кюнню джукъламайын,
Тилиме джукъ салмайын.
Аны ючюн ашхы джашым,
Кюнаманигъа салыб башын,
Патчах къызгъа бушуудан,
Эгечине сагъышдан,
Джукълатды кюн таягъын,
Дуниягъа иймей джарыгъын.
Ариу къызчыкъ саууду?
Мыдахмыд, ауруймуду?“
„Сѣз джокъду, къыз ариуду,
Алая бираз къууду:
Ариулугъу мѣлекди,
Къуулугъу уа—сернекди,
Белчиги къарыш бла бир,
Эрге барса—семирир,
Патчах кесине къатын

Этерге, аны амалтын
Мени кыйнаб айланад".
Ай кычырды: „Ай, налат!
Джетмиш джыллыкъ къарт къабан,
Кеси тюз къозлаб табхан
Къызчыкъны къалай алыр,
Тохда къатынсыз къалыр,
Анъа ийнан, ол затны
Мен тутарма бек къаты!
Кёремисе, къарт къабан
Сюрюб, урлукъ атмагъан
Джеринде гыл табханын,
Синъиралмай къабханын!“
Иван айтды джанъыдан:
„Энтда китни атындан
Бард бир тилегим сеннъе,
Джатады бир тенъизде,
Кенълигин толтуруб тыкъ,
Бир мазанлы кит—балыкъ:
Къабыргъалары, саны,
Бютеу къазылыб аны,
Иегилерине—языкъ
Урулуб талай къазыкъ...
Тилегин айт деб сеннъе
Аманат этгенд меннъе:
Энтда барлыкъмыд узакъ
Анъа салыныб тузакъ?
Къачан бошалыр аны
Чеге тургъан азабы?
Ол балахдан къутулур
Ючюн не себеб болур?
Къымылдамай бир саны
Нек джатад ол, айт аны?“
Джарыкъ Ай этди джууаб:
„Аны чюн чегед азаб,
Буйрукъ болмай аллахдан,
Ол джуханды тамакъдан
Юч он чакълы кемени.
Алагъа бошлукъ берсе,
Эркинликге джиберсе,
Себеб келиб аллахдан
Ол къутулур балахдан.
Джаралары бителир,
Анъа узакъ ёмюр келир“.

Иван секириб турду,
Джарыкъ Айгъа ал бурду,
Къаты къысыб бойнундан,
Юч кере джаягъындан
Татлы-татлы ба этиб,
Тебрегенинде кетиб,
„Петрны джашы Иван!
Кесим бла джашымдан
Бюсюреу этеме, сен
Къайтыб джуртунъа кирсенъ,
Унутмай салам айт сен
Бизни къызчыкъгъа бизден,
Аны кёлюн джапыргъанлай,
Къызыма дерсе былай:
„Ана кёлю, джюреги
Унутурукъ тюлд сени,
Джылама, бушуу этме,
Сагъыш бла аманнъа джетме,
Терк къорар бушуу кюнюнъ,
Акъ сакъаллы къарт туююл,
Чырайлы джаш отоугъа
Салыр энчи джашаугъа!“.
„Сау къал! Аллах бла сакълан!“ —
Деди баш уруб Иван,
Чынъаб, дюлдюр атлыча,
Тулпар къазауатчыча,
Мукгурчугъуна минди,
Келген джерине кетди.
Танъ атыб, келди Иван
Океаннъа джанъыдан.
Китни сыртында чабыб,
Туякълары бла къагъыб
Аны сюеклерине
Мукгур атылыб келе,
Кит—балыкъ бек ашыгъыб
Былагъа сорад ахсыныб:
„Бармыд меннъе кечмеклик,
Башымы азат этмеклик?“.
„Аз сабырлыкъ сал джаннъа!“, —
Дейди Мукгурчукъ анъа.
Элге киргенлей барыб,
Эллиленн чакъырыб,
Силкиб ат къара джалын,
Былай айтды хапарын:

„Эй! Тынъыла, джамагъат,
Дин къарнашла, джаш эм къарт!
Сууанасына тутмакъ
Болургъа суймеген хакъ,
Къорасын терк былайдан.
Бу джерде бусагъатдан
Бир сейир иш боллукъду,
Тенъиз къайнаб толлукъду,
Кит—балыкъ буруллукъду...“
Сау эл, бютеу джамагъат,
Дин къарнашла джаш эм къарт,
Къалдыла кычырыкъгъа:
„Джетелле кыйынлыкъла!“.
Хар ким юйюне кетди,
Атын арбагъа джекди,
Хабджюкню джюкледиле,
Китни ташлаб кетдиле.
Танъдан тюш чакъ болургъа,
Элде джукъну сорургъа
Къалмады мында инсан,
Талкъ болду кёрюнмей джан,
Келиб, бирин аямай
Кырыб кетгенча Мамай!

Мукгур атылыб кетиб,
Къуйрукъ тюгюне джетиб,
Этди ачы кычырыкъ:
„Сейир битген кит—балыкъ!
Азаб чекгенинъ сени
Анданд, отуз кемени,
Буйрукъ болмай аллахдан,
Сен джутханса тамакъдан.
Алагъа бошлукъ берсенъ,
Эркинликге джиберсенъ,
Себеб келиб аллахдан
Къутуллукъса балахдан.
Хар джаранъ терк бителир,
Сеннъе узакъ джашау келир“.
Мукгурчукъ сёзюн бошаб,
Къурч ауузлугъун чайнаб,
Китден секириб кетди,
Узакъ джагъагъа ётдю.
Кит керилди, созулду,
Мийик сыртча бурулду,

Тенъизни чайкъаб башлаб,
Джаякъларындан ташлаб
Тебреди кемелени,
Кетенли джелкенлени,
Къалакъ тартыучуланы
Барын суугъа ташлады.

Уллу таууш къозгъалды,
Тенъиз патчах уянды:
Атылыб багъыр тобла,
Согъулуб джез быргъыла,
Акъ кетенле турдула,
Байракъла тутулдула
Кемелени башына,
Ургъан джелден чайкъала.
Барын джыйыб намазгъа,
Поп къызгъанды ауазгъа:
Къалакъчыла да бирден,
Баш бурмайын зикирден:
„Кемеле кенъ тенъизге,
Учсуз, къыйырсыз тюзге
Джер джюзню кенълигине
Ашыгъалла джетерге...“
Тенъиз толкъун чайкъалыб,
Кемеле кѣзден ташайыб,
Сейир битген кит—балыкъ
Сорду къычырыб джарыкъ,
Кенъ ауузун да ачыб,
Къуйругъу толкъун чачыб:
„Сиз этдигиз ашхылыкъ,
Аны не бла къайтарлыкъ
Эсем да билмейме мен,
Тилекчи болдум сизден
Къалай разы этейим?
Не бла кѣлге джетеим?
Не гокга чокъуракъла!
Неда алтын чабакъла!
Неда уллу накъутла!
Бары да табыллыкъла!“
„Огъай, кит—балыкъ, бизге
Джукъ керек туююлд ѳзге,—
Бар эсе сенде мадар,
Къызы джюзюгюн чыгъар,
Къызчыкъ патчах къызчыкъды,

Патчахха нох боллукъду“, —
Деб тилейд китден Иван.
„Болсун, тенъим, сен ийнан,
Къулакъ сыргъамы алыб,
Кетсенъ къулакъгъа тагъыб,
Джукъ келлик тюлд кѣлюме,
Джюзюкню табыб келирме
Тебрегинчи танъ джарыб,
Сен да джуртунъа барыб,
Берирсе ариучукъгъа“, —
Деб, сагъыш этмей джукъгъа,
Ачхышча кит сир къатыб,
Кетди тенъизге батыб.

Тенъизни чайпаб, уруб,
Уллу хахайны къуруб,
Къылы джокъ чабакъ халкъны
Джыйыб кит былай айтды:
„Танъ атхынчыннъа дери,
Къызы джюзюгюн бери,
Тенъиз тюбюнде табыб,
Ким алыб чыкъса чабыб,
Анъа мюлк джер берликме,
Чынын да ёсдюрюкме.
Джюзюк тенъиз тюбюнде
Асыралгъанд кюбюрде.
Акъыллы буйрукъларым
Толмаса, джууукъларым!..
Къылсыз балыкъла бары
Баш уруб, бирер джары
Чачылышыб кетдиле.

Талай чакъдан джетдиле
Эки къылсыз акъ чабакъ,
Джуаш джюзюб делле, сакъ:
„Чамланма, уллу патчах!
Анъа шагъатды аллах,
Тенъиз тюбюне кетиб,
Аны джер-джерин тинтиб,
Сынаб, къараб айландыкъ,
Бир шарт айыралмадыкъ.
Буйругъунъу, бил ачыкъ,
Джанъыз мизли чабакъчыкъ
Толтурлукъду ишексиз:

Ол аўлайд, къоймай тенъиз,
Джюзюкию къайдагъысын
Биле болур ажымсыз,
Бизни марагъанча ол
Думб болуб къалгъанд бу джол“.
„Бир такъыйкъадан табыб,
Келигиз меннѣ алыб!“,
Деди кит, кѣлге татыб,
Мыйыгъын къымылдатыб.
Къылсыз чабакъла китге
Баш уруб, кетдиле сюдге,
Анда къагъыт джаздырыб,
Кит ючюн къол салдырыб,
Адамланы иерге
Мизли чабакъны излерге.
Тишсиз чабакъ эштгенлей,
Джазыб бегим этгенлей,
Мыйыкълы чабакъ алыб,
Ол бегимге къол салыб,
Тум-къара, айры чабакъ,
Бегимни окъугъанлай сакъ,
Джарашдырыб акъырын,
Юсюне басды мухурун.
Эки харам чабакъны
Чакъырыб, салыб тузакъны.
Бегимни узатдыла,
Китни атындан айтдыла,
Тенъиз къоймайын къараб,
Мизли чабакъны мараб,
Айланманы, саякъны,
Къычырыкъчы джаншакъны,
Излеб, табыб келигиз,
Патчах къолгъа беригиз.
Харам чабакъла туруб,
Экиси тенъ баш уруб,
Мизли чабакъны излерге
Ташайдыла тенъизге.
Тенъизледе бир сагъат,
Къобанлада бир сагъат,
Изледиле, къаралла,
Кѣл, кѣз къоймай къармалла,
Мизли чабакъны табмай
Ызларына мыдахлай
Къайтыб-къайтыб келдиле.

Келе туруб эштдиле
Кёлчюкде бир кычыргъан.
Харам чабакъла баргъан
Джерлеринден бурулуб,
Кёл тюбюне сугъулуб.
Кёлде, къамиш тюбюнде,
Тюйюшгенле кёрдюле:
Бири ол мизли чабакъ,
Бири да сапран чабакъ.
„Тюлмюсюз сиз тохдарыкъ!
Неди бу къалабалыкъ!
Ким кёргенди былача,
Деу къазауатчылача!“, —
Делле излеб баргъанла.
„Не керекди, аланла?
Сизге не джетгенд андан! —
Деб кычырды хыныракъ
Былагъа мизли чабакъ, —
Мен билмейме накъырда,
Джетдирирге барынъа!“
„Сен айланма, сен саякъ,
Сен кылыкъсыз, сен джаншакъ!
Сен кирмеген тешик джокъ,
Сен ачмагъан эшик джокъ;
Тюйюшюрге от болуб,
Изленнъен кюн джокъ болуб,
Юйде тынчыкъ табмайса!
Андан не зат сакълайса, —
Патчах буйрукъ этгенди,
Терк бери джет дегенди“.

Харам чабакъла джетиб,
Анъа кёб хыны этиб,
Мизлеринден сермелле,
Алыб къайтыб тебрелле,
Мизли чабакъ тыпырдаб,
Кёб джылынды ынычаб:
„Тенъле, джазыкъсыныгъыз,
Азчыкъ согъушдуругъуз!
Тюнене сапран чабакъ,
Джыйылыб тургъанлай халкъ,
Киндиги къаты бурлукъ,
Аман шыбыла урлукъ,
Меннъе ат-бет атагъанд,

Бедиш-сѣгюш санагъанд...“
Къычыра туруб чабакъ
Артда болду шошуракъ;
Харам чабакъла бирден,
Буууб джити мизледен,
Анъа эс бѣлмедиле
Патчахха келтирдиле.

„Былай кечге нек къалдынъ?
Ит калак! Къайда айландынъ?“ —
Деб кит бек ачыуланды.
Тобукъларына ауду
Мизли чабакъ къоркъгъандан,
Кеч деб тиледи андан.
„Да аллах кечсин санъа!—
Деди кърал кит анъа,—
Кечгеним ючюн сенинъе
Сен да бир иш эт меннъе!“
„Ийнан, этерме бек сакъ“,—
Дейд анъа мизли чабакъ.
„Аулайса тенъизлени,
Сен кирмеген джокъ джери,
Табармыса, айт тюзюн,
Патчах къызы джюзюгюн?“
„Нек табмайма? Мен чабыб
Алыб келейим табыб“.
„Чаб, сора бусагъатдан
Аны алда чыкъ андан!“

Ол патчахха баш уруб,
Кетди, къынъырына туруб.
Патчахны этегин тутхан,
Хар джумушуна чабхан
Къауумланы къыджыраб,
Бир джаны бла сылджыраб,
Къыллы чабакъны ызындан,
Хазна созулмай андан,
Джюзюб бара тургъанлай,
Мизлери бла ургъанлай,
Алты акъ чабакъны
Бурунларын къанатды.
Ол хаталаны этиб,
Теренинъе кириб кетиб,
Тенъизни тюз тюбюнде,

Къургъакъ къумну ичинде
Джюз пуд тартхан кюбюрню
Табыб, эрнин чюйюрдю.
„Мунъа не кюч, не борбай
Керекди!“, — деб ол хахай
Этиб дунияны къырды,
Тенъизледен чакъырды
Джаулу чабакъ къоймайын.

Хар ким салыб борбайын,
Джегилдиле кюбюрге,
Сыгъындыла, ёлдюле,
Ах-ух этгенден ёнъе
Джукъ этмелле кюбюрге.
Къычырдыла къарылыб,
Къарынлары джарылыб
Къалырча кюрешдиле,
Аркъа, боюн тешдиле,
Не салсала да кючню,
Худжу къаллыкъ кюбюрню
Тебдиралмай къойдула,
Кеслерин бош сойдула.
„Сизге, джаулу чабакъла!
Керек тюлд аракъыла,
Айландырырча алчю,
Керекди джырма къамчи!“ —
Деди да мизли чабакъ,
Къычырды хырхатамакъ,
Къылсыз чабакъла таба
Тюшюб кетди ташая.
Къылсыз чабакъла келиб,
Кюбюрге таб джегилиб,
Сёз чыгъармай аўуздан,
Келгенича къарыудан,
Терен къумлагъа бата,
Тебредиле тарта
Къумда къызыл кюбюрню,
Салыб къарыуну, кючню.
„Джашла! Энди барыгъыз,
Патчахха чыгъарыгъыз,
Мен тюбюне энейим,
Бираз джукълаб келейим,
Арыб джукъу безлерим,
Джумулалла кёзлерим“.

Джюрюб къылсыз чабакъла,
Къумгъа бата аякъла,
Патчахха бара чыгъыб,
Мизли чабакъ ашыгъыб,
(Харам чабакъла бирден,
Аууб джити мизинден
Чыгъаргъан кёлге къатыб
Ташайды башын атыб),
Не ол сапран чабакъгъа,
Не башха аманлыкъгъа
Баргъаныны юсюнден
Джукъ да сезалмадым мен.
Аны анда атайыкъ
Да Иваннъа къайтайыкъ.

Тынчды тенъиз—океан.
Къумда джатады Иван,
Тенъизден китни сакълаб,
Бушуу этиб, мурулдаб;
Къумгъа аунаб, билмей джукъ,
Кюнде джукълай Мукгурчукъ.
Ашхам болургъа башлаб,
Кюн да быланы ташлаб,
Арт джарыгъын тёкгенлей,
Инъир заман джетгенлей,
Кит кёрюнемегенинде,
Иван айтды ичинден:
„Уахдынъ джетсин сени,
Термилтдинъ эсенъ мени,
Алдаулукъ тенъиз шайтан,
Къутулмагъын балахдан,
Танъ атхынчыннъа дери,
Къызны джюзюгюн бери
Чыгъартырма деб кетиб,
Налат, уахдынъ джетиб
Къалгъан болурму анда,
Тумаланныкъ „олджанда“!
Кюн батды, дуниядан тас
Боллукъ, кынъыртиш бабас!“.
Тенъиз къайнаб чайкъалды,
Кит да башына къалкъды,
Иваннъа былай айтды:
„Бил, ашхылыгъынъ ючюн,
Кит да къызгъанмай кючюн,

Айтхан сѣзюн толтурду“,
 Кюбюрню джерге сермеди,
 Тенъиз джагъа тебренди.
 „Энд кѣутулдум борчумдан,
 Керек болсам джанъыдан,
 Чакъыр мени кесинъе,
 Къолдан келгенни сенинъе,
 Къызгъанмайын этерме,
 Бек кѣлюнъе джетерме,
 Саў къал! Сен этгенни мен
 Кетермезме эсимден“.

Сора кит сѣзюн бѣлдю,
 Баш энишге кѣмюлдю.
 Мукгур уяныб, турду,
 Ол керилди, созулду,
 Иванчыкъгъа сакъ къараб,
 Тѣрт кере ёрге чынъаб:
 „Саў къал! Кит уланы кит,
 Ашхылыкъ этген игид,
 Ие болдунъ сѣзюнъе,
 Аллах эки кѣзюнъе
 Азгъынлыкъ джетдирмесин,
 Мыдахлыкъ келтирмесин!
 Ием, сен да тур, кийин,
 Хазнагъа кѣууан, сюйюн,
 Тебрейик, таны джолну,
 Ол юч кюнлюк болджалны
 Арт кюнюдю бюгюн кюн,
 Джетмесек, чюйре болур,
 Къарт сакълаб ёле болур“,—
 Деб кычырды Мукгурчукъ.
 Джууаб этди Иванчыкъ:
 „Кючюм джетсе кюбюрге,
 Кѣлтюрюрем мен ёрге!
 Ол кѣрюнед бек аўур,
 Тебдирелмезсе аны,
 Худжу кит, келлик къаны.
 Бешджюз аўур шайтанны
 Аны ичине джыйгъанды,
 Юч кере сермеб ёрге,
 Кючюм джетмед кюбюрге!“
 Джукъ айтмай чѣбню
 Кѣлтюргенча кюбюрню
 Аякъчыгъы бла алыб,

Аны бойнуна салыб:
„Сыртыма мин да кѣадал,
Иван, тамбла озад болджал,
Узакъды биз барлыкъ джол“.

Тѣртюнчю кюн танъ бла ол
Ара шахаргѣа кирди.
Патчах турушдан келди,—
„Кѣайда джюзюгюм мени?“ —
Сен келтирдинъми?“ — деди.
Джарыкъ болуб атындан
Тюшюб айтады Иван:
„Ма келтирдим кюбюрчюк,
Ол болса да гитчечик,
Деуню басса да эзер,
Аскер кѣарыуу—джетер,
Чакъыр аскеринъи сен!“.
Джумушчу аскеринден
Бир талай адам джетди,
Патчах буйругъун этди,
Кеси кѣызчыкѣгѣа кетди.
„Джаным, джюзюк табылды,—
Деб кѣызчыкѣгѣа джалынды,—
Бир юй болургѣа бизге
Не зат керекди ѣзге,
Джокъду тыйгъыч арада,
Эртденбла, танъ ата
Ариу, бир юй болайыкъ,
Бир насыбдан толайыкъ,
Кел, шохчугъум, барайыкъ,
Джюзюкчюкге кѣарайыкъ,
Ол кѣаламда джатады“.
Патчах кѣызчыкъ айтады:
„Билеме! Айтсам тюзюн,
Бир юй болмайбыз бюгюн“.
„Нек, джанчыгъым, айт манъа!
Джюрегим тарайд санъа;
Эркин сѣзюмю кеч сен,
Сюйгенден айтама мен.
Сен огъай десенъ, ийнан,
Мен ѣллюкме ачыудан“.
„Джазыкъсын, патчах, азчыкъ!“ —
Дейд анъа патчах кѣызчыкъ:
„Кѣара кесинъ, чалса сен;

Къуру онбешдеме мен:
 Биз киргенлей бир юйге
 Патчах болгъан кюлюрле,
 Акга туудугъун алд деб“.
 Патчах ачууланды кѣб:
 „Кѣрсюнлечи бир кюлюб,
 Ала джатарла ёлюб:
 Патчахлыгъын чалырма,
 Тукъуму бла кыырма!“.
 „Кюлмеселе да ала,
 Боллукъ иш тюлд, тынъыла!
 Къыш чакъмайдыла гюлле:
 Мен ариума... сен юлле!...
 Ненъ бла махдандынъ энди?“—
 Деб кыыз джууаб бергенди.
 Къарт болсам да джигитме,
 Къойчу мени кийинме,
 Кѣрген бары да айтыр
 Кимди экен бу батыр.
 Джаш болмагъанлыкъгъа мен,
 Не хата кѣрлюксе сен?
 Биз бир юй болсакъ битди“.
 Патчах кыыз былай деди:
 „Олду хата кѣрлюгюм,
 Керек тюлдю эрлигинъ,
 Акъылсызса сен, чалса,
 Тишинъ джокъду, осалса!“.
 Патчах къашыб джелкесип,
 Айтды кѣбдюрюб кесин:
 „Къалай этейим, кыыз, мен,
 Алыргъа сюйсем да сен,
 Джюрек джарсыугъа манъа,
 Дейсе бармайма санъа!“.
 Джанъыдан кыыз дейд анъа:
 „Барлыкъ туююлме чалгъа,
 Бурун кирик джаш бол сен,
 Башыма ау атайым мен“.
 „Ариу кыыз, эсинъе ал,
 Джокъ джанъыдан тууар хал,
 Аллах джерге джанланы
 Бир кере джаратады“.
 Патчах кыызчыкъ айтады:
 „Джан кыйнасанъ, сен ийнан,
 Джаш боллукъса джанъыдан,

Тынъыла: тамбла танъда,
Ма бу кенъ арбазынъда
Юч мазаллы къазанны,
Джый да джумушчуланы,
Тюбюнден отун салдырт,
Шынъкъартны уллу джандырт.
Биринчиге—сууугъан,
Экинчиге—къайнагъан
Суу къуйдурур мадар эт.
Ючюнчюге—къуйдур сют,
Боркъ -боркъ этиб къалырча.
Сора къатын алырча,
Джаш болургъа излесенъ,
Ариу болургъа суйсенъ,
Ич кийиминъ юсюнде,
Кир да джууун ол сютде:
Сора къайнагъан сууда,
Артада уа сууукъ сууда.
Тюзюн айтсам, сен ата!
Андан кѣрмейин хата,
Чыгъарса деу джаш болуб!“.

Патчах кюрешмей соруб,
Чакъырды, ачыб усун,
Ёзенъи тутуучусун.
„Океаннамы джанъыдан?,—
Дейди патчахха Иван.—
Огъай, патчах, сыйлы бол,
Джумуш этдим ненча джол,
Ёле турама арыб,
Энди къайталмам барыб!“.
„Огъай, Иван, ары тюл,
Юч къазанны тамбла кюн,
Шынъкъартха асдырлыкъма,
Бирер зат къуйдурлукъма.
Биринчиге—сууугъан,
Экинчиге—къайнагъан
Суу, ючюнчю къазанна,
Сют къуйдурлукъма анъа,
Къайнарча, боркъ-боркъ этиб,
Алагъа кириб кетиб,
Сен джууунуб чыкъгъанлай,
Мен да кирликме алай“.
„Бир ишни этсенъ, бири,

Биринден хутдур бири,
Мен кърымтаукъ не чочха,
Не джюджек тюлме, отха
Асдырыб къайнатырча,
Кесими алдатырча,
Аллай тели тюлме мен,
Къазанланы тюрбюнден
Джаннъан отну урдурма,
Кирирме, джууунурма,
Алай тюлмюд, бешиге
Тартма мени бу ишге!
Патчах тик этиб халын,
Къалтыратыб сакъалын:
„Ойнаб айтмайма санъа,
Къарачы сен аманнъа!
Узун сѣзню къысхасы,
Эртденблагъа, сен ассы,
Толтурмасанъ сѣзюмю,
Уруб эки кѣзюнъю
Чыгъартырма орнундан,
Айыртырма санынъдан,
Харибликге джетдириб,
Дукгул-дукгул этдириб
Ташлатырма сени мен,
Къора мени кѣзюмден,
Бюгюн тебгенме алай!“
Иван да кетди, джылай,
Дуркъу таба, абына
Джатхан Мукгурчугъуна.

„Нек мыдахд кѣзюнъ, къашынъ?
Джерге нек кетгенд башынъ?, —
Дейд Мукгурчукъ Иваннъа, —
Энтда къарт кюеу санъа
Джанъы ишми табханды?“
Мукгурчукъну бойнундан
Къучакълаб айтды Иван:
„Хата табама, ийнан,
Патчах этди джанымдан,
Сагъыш эт да бир къара!
Кириб мен джууунургъа
Керекме юч къазанда:
Бир къазанда—сууугъан,

Экинчиде—къайнагъан,
Ючюнчюде—исси сют“.
Деди анъа Мукгурчукъ:
„Джумуш бу, тюлд джумушчукъ,
Менден уллу болушлукъ
Керекди мында сеннге,
Айтмай болмайса сезде,
Алтын тауукъну тюгюн
Нек алгъанек биз ол кюн,
Ол худжу къаллыкъдан сен,
Ненча къайгъы кѣргенсен...
Джылама, аллах бла сакълан,
Къутулурбуз балахдан!
Сени ташлагъан джерде
Кесим чирirme кѣрде.
Тынъыла: тамбла, танъда,
Ала келиб, арбазда
Къазан аса тургъанлай,
Патчахха де сен былай,
Кесинъи тешиндирсенъ,
„Сыйы уллу патчах, сен,
Мен тебредим ёлюрге,
Чынъ арт кере кѣрюрге
Мукгурчукъну ий меннге“
Деб ариу айтыб тиле“.
Къуру къоймаз тилекден.
Къуйругъуму къагъыб мен,
Къазанладан бирер ичсем,
Юсюнге эки бюрксем,
Сызгъырсам ачы халда,
Олсагъатдан къадал да,
Сютге кѣмюл, чынъ алгъа,
Сора къайнагъан суугъа,
Арта сууукъ суугъа чынъа.
Тилек тилеб, сау танънъа
Чыкъ, джат да рахат джукъла“.
Экинчи кюн, танъ атыб,
Джашны Мукгур уятыб:
„Ием, уян! Къоб ёрге,
Керекбиз иш этерге!“.
Башын къашыды Иван,
Керилди, турду андан,
Буруу джанда табынды,
Салыб арбазгъа барды.

Анда кѣайнай кѣазанла,
Олтуруб кѣатларында
Хантчыла, арбайыла,
Джыйылыб арбазчыла;
Отха отун джанѣырта,
Ивандан хапар айта
Шыбырдаб бир-бирине
Кеси алларына кюле.

Эшикле ачылдыла,
Патчах бла кѣыз чыкѣдыла,
Юй аллындан кѣараргѣа
Бирден хазырландыла.
„Кийимни кѣоймай джугѣун
Теш, кѣазанлада джуѣун!“, —
Деб патчах ачыѣланды,
Иванны кѣыджырады.
Кийимин тешди Иван,
Джукѣ айтмай аѣуузундан.
Кѣыз джашны джалан этин
Кѣрмезге джабды бетин
Кѣысхан джаѣлугѣун тартыб.
Кѣазаннѣа баш кѣаратыб,,
Иван кѣашыды кѣашын.
„Иван! Нек болгѣанса сын? —
Деди патчах джанѣыдан. —
Кѣутул, кѣарнаш, борчунѣдан!“,
„Мен башладым ѣлюрге,
Эркинлик бер кѣрюрге
Мукгурчукѣну арт кере
Деб сенден тилерикме“, —
Патчах сагѣышха кетиб,
Тилегин кѣабыл этиб,
Эгет атчыкѣны алыб,
Иваннѣа келди салыб,
Кеси да джаллаб кетди.

Атчыкѣ кѣуйругѣун силкди,
Бурнун сугѣуб кѣазаннѣа,
Эки кере Иваннѣа
Бюркюб, ат ачы халда
Сызгѣырды, болмай марда,
Иван кѣарады анѣа,
Олсагѣатдан кѣазаннѣа
Чынѣаб кѣмюлдю Иван

Барына тюшюб андан
Чыкъгъанында, сен тохда,
Айтылмазча таурухда,
Не да къалам джазмазлыкъ,
Болду джашда ариулукъ!
Юсюне кийиб кийимин,
Патчах къызгъа суюмюн
Кёргюзте, кёллю болуб,
Бийча, кётенли болуб,
Къараб тохдады анъа.
„Нед бу сеир! Бу алапат!—
Деб къычырды джамагъат,—
Эштмегенбиз айтыб да
Быллай затны биз чырт да,
Эршилей туугъан бир джан
Чырайлы болуб къалгъан!“

„Тешиндиригиз мени!“,—
Дед да патчах тиледи,
Сын болуб туруб ёре,
Табынды эки кере,—
Шоб деб къазаннъа тюшдю—
Олсагъатчыкъдан бишди!
Патчах къыз ёрге турду,
Дауурну сёлге бурду,
Ауун кёзюнден атды,
Джумушчулагъа айтды:
„Патчах буйрукъ бергенди,
Кёб джашагъыз дегенди.
Сизге! Эм ушатсагъыз,
Мени сиз джаратсагъыз,
Энди барайым эрге,
Патчахлыкъ, мюлкге, джерге
Этсин бу барлыкъ эрим!“—
Деб патчах къыз сёзлерин
Бошаб, кёргюздю джашны.

„Разыбыз! Бар эрге,—
Деб къычырдыла бирге,—
Сени насыбынъ ючюн
Иванны да биз бюгюн
Этебиз джуртха патчах.
Сени ючюн, къызчыкъ, ах!
Кирсек да джаханимге,
Джукъ келмез кёлюбюзге!“

Патчах, патчах къатынны,
Къолундан тутуб аны,
Клисагъа джетдирди,
Анда неях этдирди.

Къаладан тоб атылыб;
Быргъыла къатылыб,
Аланы таб сокъдула,
Дауурбазны къакъдыла,
Ачдыла къоймай гёзен,
Тенъиз артындан келген
Чагъырлы бёчкелени
Чыгъарыб, ичкенлени
Кёллери джарыдыла,
Къууанчлы кычырдыла:
„Джашасын патчах! Аны
Алгъан бу джаш къатыны
Джашаудан дынъ тойсунла,
Тенъ насыблы болсунла!“.

Ички барад къалада,
Чагъыр, тюз къобан халда
Джюрютюледи чомарт;
Эмен столлагъа къарт,
Джаш къалмайын олтуруб,
Чараланы толтуруб
Бийле бла джер иеле
Алгъыш этиб ичелле.
Ары кесим да барыб,
Джюрегим, кёлюм джарыб,
Ичкенем къууанч халда
Чагъыр, сыра, таб бал да;
Мыйыкъны джуууб барды,
Ауузгъа джукъ таммады.

Батчаланы Анзор

ДЖУР БАЛАЧЫКЪ

Шкогуму бойнума атыб, Добар да биргеме, къой къошдан тигелеб келе эдим.

Мени да илгендире, кёкенлени тюбюнден чартлаб джур балачыкъ чыкъды.

Ол асыры къоркъгъандан джунчуб, аллына бир, артына эки кере чынъады да, кесин джазыкъсындырыча, сын къатыб, мыдахланыб кёжюме къарады.

— Менден къоркъгъанмы этдинъ? Къоркъма, мен сеннъе тиерик тюлме!—дегенимде:

„Хо, ийнандырырса, ётюрюкчюню шагъаты къатында, тиймезлигинъи шкогунъ бла Добарынъ да айтадыла“ дегенча, ёлюм къара къачыб кёжюмден ташайды.

Шкогум бла Добарны малланы джаллыдан сакълар ючюн тутханымы билмей, джурчукъну менден къоркъгъанына бек ачыдым. Джаллыны ауузун, аягъын байлаб къояргъа башха мадарым болса, Добарны ычхынмазча кючлю байлаб, шкогуму да сындырыб отха атыб къояргъа кёлюм бла разы болдум.

ТИЛ

Тил—джюгенсиз, талчыкъмаучу бир тарпан ат. Адеж билсе да, бошлама, джюгенин тарт. Джюгенин тутуб турсанъ сен, бел къатдырыб, хар заманда да турур болушлукъ табдырыб. Алай болмай бошласанъ кеси аллына кетер, терен балчыкъгъа сени батдырыб.

Баболаны Сапар

ХАЛИТ

(Повесть)

I.

Къачхы аяз аѳушну башындан урса, тереклени саргъалгъан чапракълары юзюлюб-юзюлюб, бутакъладан ычхына, бир-бирин сюре, ёзенни энишге шуѳулдаб къуюладыла. Аланы шуѳулдагъанларына тынъылай, къолан тѣшекча джерни юсюн джасандырыб тургъанларына кѣзлери чыракъ бара, Халит чынар терекге сыртын тиреб олтуруб, бир узун чѣбчюкню къолуна алыб къыйырын чайнай, сатгышылы турады. Бу чапракъланы джел терекледен учургъанча, къазаѳатны джели бу джерлеге да джетиб, хыянатсыз миллетни ююнден-кюнюнден учуруб илгиздик этгенди. Бюгюн онтѣрт кюн болду партизан отряд Лабаны аѳушун немчаладан къоруѳлагъанлы. Талай кере немча аскер аѳушдан аѳургъа умут этиб келиб, анча кере да башларына къуюлгъан окъдан, ташдан атлаялмай ызына къайтханды.

Немчаланы эки атлатмай тургъан джигитле бюгюн ачыракъ да, суѳугъуракъ да болуб, чынар тереклени ышыкъларына къысылыб, ёлсек, ёлюрбюз, ёлмесек, немчаланы аѳушдан аѳурмазбыз деб, ёзенден аскер кѣрюннѣенлей тѣнъеретирик ташларын хазыр этиб олтурадыла. Былайда Сторожевой станисени маслопромуну директору коммунист Акъбайланы Халит, аны къатында ташха олтуруб, бир къагъытчыкъгъа не зат эсе да джаза, партизан отрядны командири Лосев Николай Васильевич, аладан арлакъда Ставропольда китаб издательствону эки къул-

лукъчусу, улуу нызы терекни туюнде ростовчула, Игнатовну отрядындан келген эки разведчик тегереклешиб, тютюн тарта, чегедиле. Ёргерекде преградначыла, зеленчукюле, аны кибики областны башха эллеринден джыйылган коммунистле олтура, кими сиреле, кими ары-бери бара турадыла.

Мийик таулары башлары акъ кийиз беркле кийгенча, кзардан агъарыб, энишгеден энишге туюб башлагъандыла. Тау аяз адамлары сууукъсуратыб терекленишыкъларына кысады. Ким габра, ким тон, ким шинель кийиб партизанла кеслерин аязгъа хорлатмазгъа кюрешедиле.

Лосев джолдаш джазыб бошаб, къагъытчыкълары Игнатовну отрядындан келген разведчиклеге бериб, сора къайтыб келиб Халитге:

— Биргенге Анзорну, Халлиу, Тимошенкону да ал да разведчиклени ёзеннге дери ашыр. Сакъ болугъуз, ичибизде шпион барды, кесигизни билдирмегиз,—деди.

Халит ёрге туруб, автоматын бойнуна тагъыб „болсун“ деб, барыб негерлерине айтыб, кёз-къаш бла разведчиклеге „джорюгюз“ дегенча билдириб, ёзен таба тебретиле. Аякъларыны туюлеринде кюргъакъ чапракъла шыбырдай, аякълары учхалай да терекледен тутта, бир кесек энишге туюгенлеринде, тоб атылган чунъурла, куюген терекле, ууалган немча пулеметла, ёлюкле кёрюне башладыла. Бирсикюн былайда болган къазауатны ызын, джерге салынган джараланы джабаргъа кюрешгенча, алтын бетли чапракъла чунъурланы, ёлюклени юслерине джайылгъандыла.

— Табигъат да кыйналады адам къанны тегюлгенине. Нек келген эди ма бу бери?—деб, Халит терекни тамырына артмакъ болуб турган бир ёлюкню кёргюздю.

— Излеген излегенин табады,—деди Тимошенко.—Партизанла ёзеннге дери туюб, разведчиклени ашырыб ызыларына къайтдыла.

Инъирде джер-джерге часовойла салыныб, хар ким орунларындан тебмегенлей джукъларгъа джарашдыла. Халит биягъы чынар терекге таяныб, автоматын да бойнундан туюшюрмегенлей, узалыб сол кюлу бла бир чёбчюкню излеб, биягъынлай чайнай тебрети. Арлакъда Лосев юч партизанигъа буйрукъ бериб, постлагъа къарай кетди. Халитни къатына Халлиу келди. Джерден гыланч чыгъыб турган терек тамыргъа олтуруб, габырайыны туюмесин эте сорду:

-- Халит, артыкъ патронунъ джокъмуду?

— Джанъыз бир диским барды, аны да патронлары толу тюдюле. Сенне къаллай бир керекди?—деди Халит Халлиуъга къараб.

-- Къуру беш патрончугъум барды.

— Оллахий, мени андан кёбюм болмаз,—деб, Халит автоматны дискин бери чыгъарыб, ачыб ичинден тизилиб тургъан патронланы санады.—Онтогъуз бардыла, онусун сенне береим, огъум бошалса, мен ташланы алырма къолгъа.

— Эртденбла Игнатовну отрядындан патронла келтирмеселе, джунчурукъбуз, оллахий...

— Связистлерибизни тутуб къойгъандыла. Бююн кетгенледен да умут джокъду,—деб Халлиу, автоматын джерлеб, къатына салды.

Чегетни ичи къаранъы болду. Партизанла анда-мында тёртюшер-бешишер болуб, олтуруб тютюн иче, бир-бирлерине хапар айтадыла.

Халит арлакъда олтургъан партизанланы къарантхаларына къараб тургъанлай, кимни эсе да аякъ тауушларын эшитиб, огъары джанына бурулду. Келгенни Лосевге ушатыб, секириб ёрге турду.

— Олтур, олтур, нек къобаса?—деди келген адам.

— Сенмисе, Тимошенко? Лосевге ушатдым да...—дей, Халит орнуна олтурду,

Тимошенко аны къатына чёкдю. Экиси да бир-бирине хапар айта талай заманны турдула.

— Ростсельмашда слесарь болуб ишлей эдим. Юйдегим, тёрт сабийим бар эди, энди уа джугъум да джокъду...

Тимошенко папиросун тартыб тютюнлетди. Андан сора джукъ айтмай бир кесек тынъылаб туруб, сорду.

— Сени уа киминъ къалгъанды юйде?

— Тёрт эгечим бар эди, не болуб тура эселе да билмейме,—деб Халит хапар айтды.

Акъбайланы Ахматны джашы Халит 1916 джыл Джазлыкъда туугъан эди. Эртде огъуна атасы ёлюб, анасыны къолунда тёрт эгечи бла джашаб, 1933 джылда кёчюб Къумушха келген эди. Мында джети классны бошагъандан сора, кетиб Ючкёкенде сельхозшколада окъуб, 1934 джыл къайтыб келиб Зеленчук районына маслопромлагъа инструктор болуб ишлеб тебрегенди. 1938 джыл Сторожевой станиседе маслопромгъа директор болгъанды. Коммунист партияны тизгинлерине 1936 джылда киргенди.

— Уллу эгечим Рахима эртде огъуна эрге чыгъыб

окъуудан юлюшсюз къалгъан эди, андан къалгъанла окъуб бошаб ючюсю да бирери бирер джерде ишлей эдиле,— деди дагъыда Халит.—Рахиманы кичиси Къанитат, Байдымат, Апалистан КПСС-ни членлерини тизгинлрине кирген эдиле. Къанитат Къарданикде маслопромну мастери, Байдымат Зеленчук райкомну инструктору, Апалистан да Къызыл Октябрь элни парторгу болуб ишлей эдиле. Бусагъатда къайда эселе да хапарым джокъду...

— Чачылгъанды дуня,—деб ахсынды Тимошенко. Экиси да тынъылашдыла. Бир кесекден къарангъы кёкде учуб баргъан турналаны тауушлары эшитилди. Партизанла тылпыуларын тыйыб тынъыладыла. Бу джерде чыртда къазауат болмагъанча, адам къан тегюлмегенча бу эки джылдан бери сыналгъан къыйынлыкъ унутулду турналаны тауушлары эшитилгенлей. Къалай игиди тынчлыкъ, къалай игиди рахатлыкъ! Арабин, билемидиле турнала миллетге джетген къыйынлыкъны?

II

Танъ аз джарый тебрегенди. Къаралдымдан сарыгъа тартхан кёкде, къаяланы башлары ауузлары чартлагъан гита балта ауузлагъа ушайдыла. Чегетлени аралары алкъын къарангъыды.

Къызыл Октябрны башында Чегет талада, кюзгю къошну аллында, сауутлангъан эки атлы тохдадыла. Бири барыб арбагъа тагъылыб тургъан ёгюзлени башбауларын атны юсюнден сермеб къама бла кесиб, арбаздан чартлатды. Чубур тону болгъан атлы да къошну тегерегине айланыб, босагъасына келиб, джёнъерине сорду:

— Сернегинъ бармыды?

— Къош энтда керек болур, кюйдюрмейик,—деди чубур тонлуну джёнъери, аны къатына келиб.

— Башынгамы урлукъса бу къошну, бер бери сернегинъи!..

— Огъай, сернегим джокъду.

— Тауукъ джюрегинъ бар кёреме сени.

— Къаллай болса да, меникиди...

— Алаймыды?

— Алайды...

Чубур тонлу шкогун алыб, кёкге айландырыб атды. Олсагъатда къошну ичинде тиширыу тауушла эшитилдиле.

— Бусагъат тышына чыгъыгъыз, мында ким бар эсе да!—деб кычырды чубур тонлу.

— Артынъа тур, Сапарбий, аллахны ишин ким биледи, сауутлары болуб уруб алмасынла,—деди джёнъери, атын артына тарта.

— Къоркъма, Магомет, мында тиширыуладан башха адам джокъду,—деди Сапарбий.

Бир кесекден къошну эшиги ачылды. Къаранъыда кимле буздула тынчлыгъыбызны дегенча эки тиширыу тири чыкъдыла.

— Барыгъыз да чыгъыгъыз дейме мен сизге!—деген таууш аланы босагъада симсиретди.

Тиширыулары бири ызына айланды. Къошдан дагъыда экеулен чыкъдыла. Тёртюсю да сёлешмей атлылагъа къарадыла. Танъ джарымагъаны себебли, атлылары танырча болмады.

— Барыгъыз да бери чыгъыб штабха тебрегиз!—деб къычырды арлакъдан Сапарбий.

— Штабда бизни унутхан затыбыз джокъду, мындан ары барырча,—деди тиширыулары бири.

— Мен сени джанынъы унутдурурма! Терк болугъуз!

— Келиб бизни бла кюреширча, сизге не къыйынлыкъ джетгенди?

— Кимди къанъкъылдаб тургъан? Къамчини джетдирчи башына!—деген Магометни тауушу Сапарбийни артындан эшитилди.

— Акъбайланы джигер къызларыды, ауазындан таныйма!—деб, Сапарбий атха къамчини джетдириб, ёшюн уруш этдириб, босагъагъа келиб,—сизге ненча айтыргъа боллукъду!—деб къычырды.

Сапарбий къамчи бла керилгенлей, Байдымат сермеб атны джюгеинден тутуб, онъ къолу бла аны аягъындан кёлтюруб атдан аудурду. Къанитат джетиб Байдыматны артына тартды. Сапарбий секириб атына миниб, къамчи бла тиширыулары сермеди. Байдымат артына къачыб кесин урдурмады. Сапарбий дагъыда сермеди.

— Чыгъыгъыз бусагъат эшикге?—деб, къамчи бла уралмагъанында, шкогун къолуна алыб, къошха айландырыб атды. Къошну ичинде сабий тауушла чыкъдыла. Къайсы эсе да ачы къычырыкъ этди. Сапарбий дагъыда атды.

III

Танъ ата Къызыл-Октябрны конторуну аллында Акъбайланы Къанитат, Байдымат, Апалистан, Байрамукъланы Супият тёрт сабийи бла тохдадыла. Сапарбий атындан тю-

шюб, джюгенни Магометге тутдуруб, чабыб конторгъа кирди.

— Джюйюсхан, партизанланы алыб келдим!—деб махданыб иницге боюн немчалыгъа къарады. Немча офицер бир кёзюне кёзлюк салыб, ёрге туруб ашыкъмай эшик таба тебреди. Сапарбий джетиб аны аллында эшикни ачды. Конторну босагъасында тохдаб, саз бетли офицер джий-иргеннъенча эринлерин чюйюруб тиширыулагъа къарады.

— Вер ист да?—деб сорду ол Сапарбийге бурулуб. Сапарбий аны айтханын анъыламады. Ёмюрюнде немча тил эшитмеген Сапарбий къалай анъыларыкъ эди. Аны немчача анъыламагъанын эскериб офицер орусча сорду:

— Кто есть это женщина?

Биягъы Сапарбий башын бир джанына тутуб, мадар излегенча Магометге къарады.

— Кимледиле деб сора болур дейме,—деди атны юсюнден тюшмей тургъан Магомет. Магомет алай айтханлай, Сапарбий офицерге айланыб:

— Партизан, партизан,—деди.

— О! Партизан!

— Хо-хо! Партизан!

— Зеленчук, штаб!—деб сёлешди немчалы.

Танъ джарыгъанлыкъгъа Къызыл Октябргъа алкъын кюн тиймегенди. Алгъын заманладача танъ атмай туруб ары-бери баргъан адам кёрюнмейди.

Конторну аллына келиб, дагъыда былайдан Зеленчукге сюрюлюб кетген тиширыулары бир адам да эслемеди. Супиятны сабийлери былайда джылай-джылай къалдыла.

Къызыл-Октябрдан чыгъыб бир кесек баргъанлай, тиширыула тохдадыла.

— Нек туракълайсыз? Атлагъыз? — деб Сапарбий шкокну сампалын огъары аягъына миндирди.

Аны уллу къынъыр бурнуу тюрюнде къара мыйыкълары кишдикни мыйыкъларыча ойнадыла. Кёзлери бир тегерек, бир къысыкъ болдула. Сапарбийни тюрленнъенин эслеб, Магомет сейирге бир къарайым дегенча тынтылау-ну басды.

— Бизни элте эсегиз да бизге бир дертигиз болур. Мабу тиширыуу не зат ючюн сюрюб айланасыз. Анда сабийлери джылай къалгъандыла. Кесини уллу къарны барды. Бетигиз джокъмуду...—деди Байдымат, Супиятны кёр-гюзюб.

— Аны сеннѣ сормайбыз! Атла аллынѣа!—деб Сапарбий атха кѣмчини джетдириб, ёшюню бла Байдыматны тюртдюрю. Атны аллындан кѣчама деб абыныб джыгъылыб дагъыда дженѣил ёрге кѣобду.

— Мурдар ит!

— Ауузунѣу кѣабышдырлыкѣма, оллахий! Дауур этмей бар,—деди Сапарбий.

IV

Немчаланы штаблары алгыннѣы Зеленчук райкомну юйюнде орналгѣанды. Сапарбий бла Магомет тиширыуланы штабны аллында тохдатдыла. Босагѣада сюелген эки немча аланы кѣргенлей бир-бирлерине кѣараб ышардыла, кеслерича не эсе да айтдыла. Сапарбий биягѣы Магометге кѣарады. Магомет „анѣыламайма“ дегенча башын эки джанына силкди.

— Сизни хыликге этедиле,—деди Апалистан, ышармай-кюлмей.—„Тиширыулагѣамы джетди кѣарыуугѣуз“,—дейдиле.

— Тый ауузунѣу, сеннѣе сорулмайды ол!

Ачы джууаб этиб, Сапарбий атдан тюшюб, биягѣы джюгенни Магометге тутдуруб штабха тебреди. Ол босагѣагѣа джетгенлей, базыкѣбурун немча аягѣын кѣнден-лен салыб аллын тыйды.

— Не керекди?—деб немчача сорду.

— Начальник керекди,—деб Сапарбий кѣолу бла тиширыуланы кѣргюздю,—партизанланы алыб келгенме.

Немчала ышардыла, не эсе да айтдыла бири-бирине. Сора бири кетиб, штабны ичинден, былайда кѣагѣытчы болуб ишлеген кѣарачай джашны чакѣырыб келди. Босагѣада сирелиб тургѣан Сапарбийни кѣргенлей, джаш:

— Не керекди?—деб сорду:

— Чегегде партизанланы тутуб алыб келгенме,—деди Сапарбий.

— Кимледиле ала?—деб сорду джаш.

— Ма бу тиширыула.

Джашны бети аз-буз тюрленди, алай болса да, кесин эскериб Сапарбийге хыныракѣ кѣарады. Сапарбий аны кѣлюне джетеде деб ашыгѣыш:

— Была коммунистледиле, партизанла!—деди.

— О-о! Коммунист? Партизан?—деб олсагѣат базыкѣбурун немча кѣагѣытчыгѣа сорду. Джунчуяракѣ болуб, не айтыргѣа билмей:

— Чегетде тутхандыла да партизанла болурла деб сюрюб келедиле бери,—деди къагъытчы немчача.

— Сора чакъырыб соруу алыргъа керекди!—деди немча. Ызына кириб кетиб начальникге билдирди.

Ол кюн тиширыуладан къаты соруу алынды. Супиятны башына бош этдиле. Акъбайланы къызларын а элтиб юлерине джыйыб, ары-бери чыгъармай сакъларгъа буйрукъ бердиле. Бу юч эгечни къарнашлары Акъбайланы Халит партизаннга чыкыгъанын немчала бюгюннге дери билмей эдиле, бюгюн а Сапарбийни итлиги аны хапарын билдирди.

— Керти да ол партизан эсе, эгечлерине келмей турлукъ тюлдю, келгенлей аны тутаргъа керекди. Бизни часовайларыбызгъа болушлукъ этерсиз деб ышанама,—деди тиширыулань эшикке чыгъаргъандан сора, Сапарбийни кесине офицер.

— Башын бир кёргюзсюн ансы, аны букъусун чыгъарыб джетдирирме мен.

Сапарбий махданыб, гёджебсиниб айтса да, къагъытчы былай айтады деб, акъырын немчагъа анъылатды.

— Кёрюрбюз, кёрюрбюз. Туталсанъ, кёкюрегинге темир крест тагъарма,—деди офицер.

Сапарбий честь бериб эшикке чыкъды. Магомет атына миниб, аны атын да тартыб келиб узатды. Сапарбий атха мине тургъан заманда, къагъытчы джаш Апалистанны къатына келиб ашыгъыш айтды:

— Халитге хапар билдиргиз: чыртда юйге келмесин.

Апалистан, не айтыргъа билмей, симсиреди. Джаш аны тюрленнгенин эслеб, кёлю эки тюрю болмасын дегенча: „Алай этмесек болмайды“,—деб ызына штабха кирди.

Апалистан анъа бурулуб, ол босагъадан атлагъынчы къараб турду: „Бычакъны ауузунда тура кёреме джазыкъ. Аллай ишге къалай джибергендиле муну коммунистле“?

— Атлагъыз аллыгъызгъа, сирелгенигиз боллукъду!—деди, ит къабханча, Сапарбий.

Тиширыула башларын кёлтюрмей, ачыракъ да, суугъуракъ да болуб орамга чыкъдыла.

V

Джыйырма тогъузунчу сентябрны эртденбласы сейирсиниб айтырча сууукъ болду. Танъ аз джарый тебрегенди. Партизанла бирем-бирем къобуб, ары-бери барыб джылыныргъа кюрешедиле. Халит олтургъан джеринден теб-

мегенлей, биягъы чѣбчюкню кыйырын чайнай, тейри джарыкъ бла кѣрюннѣен партизанлагъа къараб турады. Халлиу уяныб, ёрге туруб, тегерегине къарай бир кесек сирелиб орнуна олтурду.

Преградна джанында къаяланы башлары аз саргъала башладыла.

— Ариу кюн тиерикди бюгюн,—деди Халлиу, джаулугъун тешиб, чачын тарай.—Джанъы хапар не барды, Халит?

— Хапарыбыз игиди, оллахий,—деб джууаб берди Халит. Кече разведчикле Пхиягъа барыб келген эдиле да, анда немча аскерни не этерге билмей джунчуб тургъан хапарын айтдыла. Келиб башларын къаягъа уруб айлансала, джунчумай да не амаллары барды.

— Игнатовну отрядындан'а бармыды хапар?

— Бир зат да джокъду.

Халлиу андан сора джукъ сормай, джаулугъун къаты кысыб, автоматын да бойнуна тагъыб, туруб Лосевни излей, кенделен джолчукъ бла кетди.

Танъ джарыкъдан джарыкъ болуб келеди. Эртденнѣи аяз тереклени чапракъларын шууулдатыб биягъы ёзеннѣе къуяды. Анда-мында, тѣбе башлада, къая ранлада джукълагъан булутчукъла кѣлтюрюлюб кѣкде чачыладыла. Таула биринчи кюн таякълагъа къууаннѣанча джылтырай тебретиле. Бир кесекден акъ къаяны башындан кюн кѣрюндю. Партизанла къобуб, кими зарядка эте, кими тютюн къабындырады.

Халит Анзор бла Тимошенкону чакътырыб къара суугъа барыб, суулукъларын толтуруб ёрге къобханлай, ёзенден чабыб келген бир адамны эседиле. Ол адам аны къаты бла Лосев болгъан джерге озду. „Бир къайгъы барды“ дегенча, Халит симсиреб аны ызындан къарамын тайдырмады. Анзор бла Тимошенко да бир-бирлерине къарадыла.

Бир кесекден Лосевни „тревога“ деб кычыргъан тауушу чегетни занъырдатды. Олсагъатдан джатхан-къобхан, бет-къол джуугъан къалмай чабышыб стройгъа сюелдиле. Лосев отрядны аллына чыгъыб, сынагъанча сирелгенлени барысына бирден къарады. Сакъаллары, мыйыкълары джетиб, юслери джылтырыб, бирери бирер тюрю кийим кийиб, алай а джигитликлерин тас этмеген партизанла, кѣкюреклерин чыгъарыб командирге таукел къарадыла.

— Джолдашла, бюгюн онбешинчи сутка башланды биз ауушну сакълагъанлы. Кесигиз билесиз, биз былайдан

тайсакъ, немчаланы хаталары тау артында джашагъан миллетибизге да джетерикди. Тёбенстин немча аскер келе тургъан хапар барды. Буйрукъ этеме, Иванов джолдаш-ха кесини пулеметчиклери бла сол джанындан къара суу-ну джанын сакъларгъа, экинчи отделениеге онъ джанында къаяны башына орналыргъа, къалгъанлагъа сынджыр болуб къара суу бла къаяны арасын къуршаларгъа!

Не ёлюм, неда хорлам! Орунларыгъызгъа, джолдаш-ла!—Партизанла чачылышыб, терек артлагъа, таш джанлагъа бугъундула. Халит бла Халлиу чынар терекни къа-тында бир уллу ташны артына олтуруб, автоматларын джерлеб немчала келир джолгъа бурдула.

Анзор бла Тимошенко эки уллу ташны къобарыб тёнъеретирге хазырладыла.

Ёзенде суудан атлаб тикни ёрге аууш таба немчаланы айлангъанларын часовойла билдиредиле. Олсагъатлай партизанла сауутларын огъары аякъларына миндирдиле. Хар бирини эси ёзеннге кетди. Чегетде бир къымылдагъан джан болмады. Бусагъатха къарагъанча джел да шыбырт-сыз болду. Не къурт, не къамжакъ, бир тилли къымыл-дамайды. Халитни джюреги асыры бек ургъандан чыгъыб кегерге джетгенди. Быллай шошлукъ адамны сескекли этеди. Халит башын акъырын ёрге кёлтюрюб тегерегине къарады, сора Халлиуу, Тимошенкоу, Анзорну дагъы да арлакъда джатыб тургъан партизанланы эслеб орнуна ийилди. Дженъи бла мангъылайын сюртюб, къарамагъан-лай узалыб, бир чёбчюкню юзюб къыйырын аузуна элте тебregenлей, тёбен джанындан табигъатны уюгъанын, шошлугъун бузуб сызгъырыб немча снаряд келиб, чынар терекге тийиб, къара тютюнден алдырыб, къаяланы за-нъырдатды. Чынар терек снарядха ёшюн уруш этди. Сын-мады, аумады, бир эки бутагъын тас этген болмаса, экин-чи снаряд партизанланы башлары бла озуб къая ранда атылды. Ючюнчю снаряд да аны къатына тийди. Таш джанъур партизанланы юслерине къуюлду, алай а хатасы немчаланы кеслерине джетди. Оюлгъан ташла тёнъереб, бир-бирин сюре, ёзеннге къуюлдула. Снаряд атылгъан тауушла кёбден кёб бола тебретиле. Чегет юч джерде да джаныб тютюнлеб башлады. Гыбылача немчала тик ёрге илиниб, тютюнню ичинде кёрюннгенлей, бусагъатха дери шыбыртсыз тургъан Лосев команда бергенлей, партизанла автоматладан, пулеметладан от чакъдырдыла. Къоргъашын джанъур олсагъатдан фашистлени ёзеннге тигелетди. Ёлгенле тёнъереб, саула да джыгъыла, учха-

лай энишге тайдыла. Алай болса да мыллыкларын немчала дагыда аѳуш таба атдыла.

Халит патронларын асыры бек аягъандан керексизге зыраф этмейим деб, мараб туруб, биреѳленни тѳрт аякъланыб бир терекден—бир терекге кѳача, чыгъыб келгенин кѳѳруб, автоматны сампалындан тартды. Автомат кѳысха таѳуш этди. Джылтыраѳукъ баш немча офицер сын кѳатыб, сора аллына чѳемелиб, дагыда ѳрге сюелиб, артына аѳду. Аны ызындан келгенле да аны халысы болдула.

Партизанла башындан, немчала тюбюнден атышыб, джаннѳан чегетни ичинде тик кѳабыргѳада кѳазаѳат кюнорѳагѳа дери барды. Не бек кюрешдиле эселе да, фашистле аѳушха чыгѳалмадыла. Кѳѳ адамън тас этиб, немча аскер ызына кѳайтды. Бу аскерни ызындан сюрюрге партизан отрядны командири буйрукъ бермеди.

Разведчиклени айтханларына кѳѳре, немчала Пхиягѳа танкалы дивизияны джыйыб, джанѳы наступлениеге хазырлана тебрегенлери белгили болду. Аны себебли адам санны, окъну, гранатны аяргѳа кереклиси ачыкъланды. Игнатовну отрядындан хапарсыз болгѳанларына кѳыйналыб, башха партизан отрядла бла байламлы болур ючюн, Лосев Халитни, Халлиѳну, Тимошенкону дагыда бир ставропольчу джашны кесине чакътырыб:

— Кесигиз билесиз, фашистлени алтынчы атакаларын чашдыкъ, ызларындан сюрюрге кѳарыѳубуз джетмейди. Игнатовну отрядына джолубуз кесилибди. Энди Зеленчукдеги партизан отрядны Архызда хапары барды. Сизге буйругъум: ол отрядны табыб окъ бла, адам бла болушлукъ алыгъыз. Джаралылары да санасакъ, биз энтда алтыджюз адам барбыз. Халкъ бизни блады. Архызны, Лабаны фашистлеге берлик тюлбюз!—деб картагѳа кѳараб, кѳысха джолну юретиб, Лосев разведчиклени чегетге ашырды.

Джюреклери тенѳлеринден, отряддан айырылыргѳа сѳѳймеселе да тишлерине дери саѳутланнѳан фашист аскерни кѳѳѳуб, бу джерледен чыгѳарыб, дуниядан тас этер ючюн кѳарыѳу кереклисин, ол кѳарыѳу да окъда, саѳутда болгѳанын анѳылаб, командирни айтханын толтурур ючюн, беш разведчик Ягур суѳну башы таба айландыла.

Аѳушда кѳалгѳан партизанланы кими джарасын байлай, кими суѳсаб болуб суѳ иче, кими тютюн тарта, позицияларындан тебмегенлей кѳалдыла.

Ягур суу ну башында кёкен тереклени тёбен джанларын-дан чегет талачыкыга бир адам чыкды. Аны ызын-дан, эки узун агъачны араларын тал къабукъла бла эшиб, анга да биреуленни джатдырыб, экеулен аллында, биреулен артында кёлтюрюб чыкдыла.

— Былайдан таб джер табмазбыз, былайда басдырайыкъ,—деб алларында келген талачыкыны ортасында тох-дады. Артындагыла кёлтюрюб келгенлерин акъырын джерге салыб, сууукъсурагъан кёлларын аууз тылпыула-ры бла джылыта, ёрге-ёрге сюелдиле.

— Арыдынмы, Халлиу?—деб сорду къара сакъаллы джаш, кёлларын джылытхандан сора, тюймесини ычхын-нъанларын илиндире:

— Сен арыгъан эсенъ мен да арыгъанма, Халит,—де-ди Халлиу.

— Тейри, мен а арыгъанма... тобасто, Халлиу, башынъ агъарыб турады...

— Алай деген неди, кёлюм такъыр болду, тоба...

— Да аны ючюн нек такъыр болады. Кёрмеймисе ме-ни башымы...—деб Халит, сол кёлу бла тобугъуну джылтыргъанын джабарга кюреше, къырдышха ол-турду.

— Сууукъ джерге олтурма, Халит, ауруб къаллыкъ-са,—деди арлакъдан Тимошенко. Халит аны ауузлары ачылыб тургъан чурукъларына къараб, ышарлыгы келе, ёрге турду. Халлиу бла ставропольчу джаш кишиге да джукъ айтмай барыб кёкен тереклени тюбюнде чёртлеу-юкле излей тебретиле.

— Джолдашла, заманны тас этмейик, булутла аман къаралгъандыла, джаууб къалмасын. Анзорну асырайыкъ—деб Халит къараб, талачыкыны кыйырында бир уллу чы-нар терекни тюбюнде къабыр орун сайлады.—Былайы ышыгыракъ болур?

— Мен да алай умут этеме,—деди Тимошенко аны къатына келиб.

Отряддан айырылгъанлай келе-келиб, бир карательный немча отрядха тюбей къалыб разведчикле къазауатчыкъ ачхан эдиле. Анзор бу къазауатда ёлген эди. Аны ёлю-гюн анда къоймай, была биргелерине алыб келгендиле.

Тимошенко бир къайын терекчикни огъарлагъындан тутуб энишге бюкдю. Халит бычагынын чыгъарыб терек-

чикни бюгюлген джеринден кыакъды. Терекчик чаркъ деб сынды. Эки-юч кере да сермеб Халит аны юздюрдю. Тимошенко кыйырындан тутуб, Халит булчуклары ариулаб, учун джити джонду.

— Да бир кёрейнк,—деб Халит чынар терекни кзатына келди, джити агъач бла джерни кзаза тебреди. Бузлар оноу этген джер гыртчы тийди. Иги кесекни кюрешиб, чанчакълаб, Халит джерни баш кырдышын кюбарды. Ёмюрде кюзгъалмагъан кзара топракъ Халит чанчакълаб, Тимошенко кюоллары бла тышына атыб чунъурну сол джанына кзалау болуб башлады. Бир кесек кзазгъанлай, Халит арыб олтурду. Тери манъылайындан агъыб, узун сызчыкъла болуб, саркыб сакъалына ташаяды. „Кзарыуу кетгенди джазыкъны“,—деб кеси-кесине, тенъи да чёкдю.

— Сууукъ джерге олтурма,—деди ол Халитге, шинелини этеги бла манъылайын сюрте.

— Да кесинъ олтуруб тураса да?

Тимошенко джерден ёрге кюобуб терек тамыргъа олтурду.

Бир кесек солугъандан сора, Анзорну басдырдыла.

„7-чи октябрда 1942 джыл былайда Кокайланы Анзор асыралгъанды,“—деб джазды Халит бычагъы бла терекни кябугъуна.

Ёлгенъе ахыр салам бергенден сора, Тимошенко алларында, аны ызындан Халит, Халлиу, ставропольчу ёзен таба тебредиле.

VII

Чегетни, ёзенни ташасы бла элледен джаллай, кюндюз бугъуна, кече джюрюй, тёрт партизан Лесо-Кефарны огъары джаны бла кырккыб, Зеленчукге джууукълашдыла. Былайда элге кирирге кюрккуб, кече арасында суугъа джетиб тохдадыла.

— Энди бир иги оноу этейик,—деди Тимошенко. Бу сыфат бла элге кирсек, бизни таныб, бизге болушханлагъа, эчилеге да кыйынлыкъ джетдирликдиле. Халит бла Халлиу адамларыгъызыны табыб бир мадар этсегиз иги боллукъ эди.

— Эшда-эшда командирни буйругъун толтурмай не мадарды бу,—деб Халит Тимошенкогъа бурулду.—Бюгюн алты кюн, биз отряддан айырылгъанлы, не заманнъа кыйайтырыкъбыз ызыбызгъа?

— Мен анъылайма аны, Халит,—деди Тимошенко.— Бусагъатда элдеде фашист отрядла айланадыла. Танымагъан адамынъа ышаныб не ашарыкъ, не кийим тилей барыргъа болмайды. Биз Архыз ёзенни ёрге кетейик, партизанланы анда табарбыз. Сиз ашарыкъ, кийим мадар этигиз, аны тышында Зеленчукде штабда бизден адам барды, аны бла байламлы болуб, Преграднагъа ненча фашист кетгенин билигиз да ызыгъызгъа, отрядха, къайтыгъыз. Мени буйругъум алайды.

Бир кесек сирелишиб, Тимошенко айтханча этерге оноулашыб была айырылышдыла.

Тимошенко бла ставропольчу Даусуз башы таба ташайдыла. Халит бла Халлиу да суудан ётюб Зеленчукну огъары джаны бла Къызыл Октябргъа айландыла. Ол кече элде эгечлерин табмай, къайры тас болгъанларын да билмей, Халит Къумушха барыр оноу этди. Бу оноугъа Халлиу огъай демеди. Экиси да танъ атхынчы бара-барыб, танъ атханлай чегетге джанлаб, кюн батхынчы бугъунуб туруб, кюн батханлай джолгъа чыкъдыла. Кечени кече узуну келиб, ала Къумушну башындан къараргъа, танъ джарыр оноу этди. Къаранъыда итбурунланы ичи бла ётебиз деб, эскермей кириб кетиб кийимлерин джыртдырыб, эртден аяз джылтыргъан тешикледен эглерине дже-тиб сууукъсурата, бир сыртлыкъчыкъгъа чыкъдыла.

— Былайда дорбун барды, ары барайыкъ, ансы биз энди элге кирелмейбиз, аманнъамы, игигеми тюбейбиз,—деб Халит гитче джолчукъ бла кенделен тебреди. Халлиу ызындан атлады.

Дорбунну ичинде джылы тылпыу арыгъан адамланы санларына шынкъарт отну тылпыууча кёрюндю. Экиси да ташлагъа олтуруб селешмей бир кесек заманны турдула.

Дорбунну тышында къаяланы башлары кёксюл бет алыб, аз-аз саргъалыб, къызарыб тебредиле. Кюнню биринчи таякълары къаяны башындан ауб партизанла олтургъан дорбунну да джарытдыла.

Халлиу ташха олтуруб башын да тобукъларына салыб, джукълаб, Халит да дорбунну къабыргъасына таяныб сагъышланды. Арыгъан санлары мууал болуб, артыкъ да бек джукъусун келтирдиле. Бу тукъум халда джукълаб баргъанлай, къайдагъ эсе да бир аякъ тауушланы эшитиб, секириб къобду. Халлиу да уянды. Эрлей автоматын огъары аягъына миндириб, къолуна алыб, акъырын келиб дорбунну эшигинден тышына къарады. Джукъ эскермеди.

„Арабий, кёзюмеми кёрюндю джукъу асыры бек басхандан?—деб ызына айланды.

— Не зат эшитгененъ?—деди Халлиу.

— Аякъ тауушла,—деб Халит орнуна олтурду.

— Иги къарамадынъ, Халит, былайда аякъ тауушла алай бош эшитиллик тюлдюле танъ атмай,—деди Халлиу ёрге туруб, Халитге ышанмай, дорбунну эшигине келди, алай а джукъ эслемей, ызына айланды. Халлиу анъа ышанмагъанлыгына Халитни кёлю къалмады, Халлиу а уяларакъ болуб, бир джанына бурулуб олтурду.

Олсагъатдан дорбунну баш джанындан тёнъереб бир ташчыкъ тюшдю. Халит бла Халлиу автоматларын тышына бурдула, не аз да бир зат кёрюннъенлей, къанына къатышдырыб къоярча. Ташчыкъла дагъыда тёнъередице, аны ызындан чынъаб дорбунну аллына бир акъбаш къара эчкичик тюшдю. Халит дженъи бла манъылайын сюртуб орнуна олтурду. Халлиу эки кёзюн кысыб бир кесек туруб, акъырын дорбунну къабыргъасына таянды. Эчкичик алагъа къарамай хансчыкъланы отлай, тёбен джанына ташайды. Халит ёрге туруб келиб тышына къарагъанлай, огъары джанындан келген тогъуз-он чакълы къойну кёрдю. Аланы ызларындан таякъчыгъы бла ойнай бир-джашчыкъ келе эди. Дорбуннъа джууукълашханлай джашчыкъ къара сакъаллы, къолунда да автоматы бла Халитни эслеб, симсиреб къалды. Къоркъуб, къачар умутда сескекли джол таба тебегенин эслеб:

— Къоркъма, мен хаталы адам тюлме,—деб кычырды Халит.

Джашчыкъ бир кесек эс джыйыб:

— Сора кимсе да?—деб сорду.

— Мен да сени кибик адamma, джашчыкъ, былай кел, сорлугъум барды,—деди Халит. Джашчыкъ эки-юч атлай да туракълай, Халит да ариу айта да чакъыра, бир кесек замандан экиси да тюбешдиле. Уллу адам бла саламлашханча Халит саламлашыб, джашчыкъны къолун тутуб джарашдырыб хапар сорурча къырдышха олтуруб аны да олтуртду. Халлиу дорбундан тышына чыкъмады. Алай а джашчыкъ бла Халитни сёлешгенлерин анъыларча джуугъуракъ келиб сюелди.

— Кимни джашыса?—деб сорду Халит джашчыкъгъа, автоматын тешиб къатына сала.

— Хаджи-Муратны,—деди джашчыкъ, Халитни кёзюне джити къарай.

— Хаджи-Муратнымы? Къайдады бусагъатда Хаджи-Мурат?

— Армияда ёлгенди.

— Ким айтханды аны ёлгенин?

— Аннягъа „ёлгенди“—деб къагъыт келгенди...

— Ким ёлтюргенин сен билемисе?

— Билеме, немчала ёлтюргендиле. Мени къарыуум джетмейди янсы, мен аланы барын да къырыб къояр эдим...

— Сен къырырча элигизде немчала бармыдыла?

— Бир да кёбдюле. Ання ишден келгенинде, тюнене партизанла немчаланы къуууб келедиле, аланы аларын тыяр ючюн уллу аскер келгенди деб хапар айтхан эди.

— Кимлени аларын тыяргъа деген эди? Партизанларымы, немчаланымы?

— Партизанлары...

— Къайсы партизанлары?

— Бизни Махмут болгъан джерде партизанлары.

— Сизни Махмут къалайда турады?

— Бизни Махмут Преграднада турады...

Дагъыда джашчыкъгъа бир-эки зат сорууб, „бизге тюбегенинъи кишиге айтма,“—деб ашырды:

— Сора бар, къойчукларынь узакъ кетгинчи.

Джашчыкъ чынъай-чынъай чабыб кетди. Халит бла Халлиу олтуруб оноу этдиле.

— Дженъил ызыбызгъа къайтайыкъ, керексизге айланъандан хайыр джокъду. Не къыйналсакъ да бу итлени джуртубуздан къысдаргъа керекбиз,—деди Халит.

Энди былайгъа дери келиб Къумушха джыйылгъан немча аскерни санын, къарыуун билмей къалай кетейик?—деб Халлиу Халитге джууаб этди.

Бир бёлек заманны оноулашыб, экиси да сескекли, тёрт жанларына къарай, ёзеннге тюшюб, нартюх бачхаланы ичлери бла барыб джолгъа чыкъдыла. Былайда Халит тохдады. Оноулашханларыча „мени ким танырыкъды“ деб Халлиу бир таякъчыкъны да къолуна алыб, автоматны Халитге бериб джолну энишге айланды. Аны алай тире атлагъанына къоркъуулу болуб Халит бир кесек заманны ызындан къараб турду. Ол да алай къараб, Халлиу да кесин къарткъатыннга ушатыргъа кюреше бара тургъанлай, джолну айланчындан эки акъ ат джегилген линейка чыкъды. Халит мындан къараб эсledi линейкада олтургъанла бош адамла болмагъанларын, алай а

къычырыб Халлиўгъа джукъ эшитдирелмезин анъылаб, эки автоматны да огъары аякъларына миндириб, бир зат болгъанлай, линейканы саў къоймазча хазырланды. Эки кёзюн джолдан алмады. Линейка дженъил Халлиўгъа джууукълашды. Халит чёгелеб сол чынасын тобугъуна тиреб, линейкада олтургъанланы ышаннъа алды.

Линейка Халлиўгъа джууукълашханлай акъырым болуб, берлакъда тохдады. Биреулен линейкадан тюшюб, Халлиўну ызындан бир кесек къараб туруб, сора тири-тири атлаб, джетиб аллына сюелди. Ол адам алай сюелгенлей, Халлиў таягъы бла аны бетине сермеди. Немчала линейкадан тюшюб Халлиў бла джагъалашхан адамгъа болушургъа чабдыла. Тёртюсю да Халлиўну тёрт джанындан буууб, сюйреб линейкагъа салыргъа тебрегенлерин анъылаб, Халит нартюхледен чыгъыб джетиб бир сары немчаны башына автоматны агъачын джетдириб, джолгъа тёнъеретиб, дагъы да экинчисин сермегенлей, ташха абыныб джыгъылды. Олсагъатдан эки немча юсюне аўдула. Ючюсю да бууушуб, бир-бирине чулгъана, тёнъереб джолну тёбен джанында къулакъчыкыгъа тюшдюле. Халит акъбет немчаны бойнуна къадалыб, экинчи немча да Халитге къадалыб, бир тюбюне тюше бир башына чыгъа, талай заманны кюрешдиле. Булгъаша барыб ташлагъа джетгенлей, тюбюнде немчаны башы ташха тийиб, тешилиб ойсурады. Башындагъы ўа сермеб ташны алыб, Халитни башына ура тебрегенлей, Халит башын бир джанына бурду, немча керилгени бла кесин тыялмай аллына джабланды. Халитни синъир къоллары аны бойнуна илиндиле. Фашист аўузун кенъине ачыб хырылдаб, джылан къуйругъун ойнатханча, аякъларын тыпырдатыб, къолларыны бармакъларын бир джая, бир къыса, акъырын бети кёгериб джаны ичинден чыкъды. Халитни кёзлери къараныы этиб, иги кесекни туруб сора эс джыйыб, башын ёрге кёлтюргенинде, ол башы ташха тийген немчаны къымылдай тургъанын эследи. Бир тёгерек ташны алыб Халит аны башына ургъаны бла ким эсе да Халитни ургъаны тенъ болду. Халит секириб ёрге тургъаны бла бир онбешге джууукъ автоматны бурунлары кесине айланыб тургъанларын кёрдю. Немчала машина бла юслерине келиб тура эди. Халлиўну къолун-аягъын да байлаб, машинагъа атыб, барысы да Халитге автоматланы тутуб, экеулен да джетиб буудула. Чабханланы бирин Халит кёргенлей таныды. Халлиўну аллын тыйгъан джаш да ол

болгъанын бетинде тырнакъ ызладан, кѣбген кѣзюнден билди. Бу Халлиўгъа джууукъ джетген Юзеир эди.

— Лабада кырылгъан аскерибизни дертин сизден алмай кѡймасам, мен итден туўгъанма,—деб, Юзеир Халитни кѡлларын артына байлады.

IX

Тешик къаяны башында тубан эртденбладан бери турады. Нарсана бююн бек мутхузду. Орамлада фашистледен башха адам кѣрюнмейди.

Бир айны Микоян-Шахарны тюремесинде тутуб Халитни тюнене Нарсанагъа келтиргендиле. Бююн, бу тубан кюн, эки себкилбет немча келиб Халитни тюремеден чыгъарыб, экиси да эки джанындан туруб орамны ёрге айландыла. Бир ажымсыз гестапогъа элтгенлерин анъылаб, андан сау къайтамамы, къайтмаймамы деб, тѣгерегине, мийик юлге, тереклеге къарай барады. Ол акъырыныракъ болса, „шнель“, „шнель“ дегенлей, автоматла бла тюрте, абындыра-сюрюндюре, штабха дери келтирдиле. Штабны эшигин ачыб, тюртюб ичине кийирдиле.

Халит уллу тентиреб, азгъан санлары алгъынча тири тутмай, аякъ юсюнде кючден тохдаб, эс джыйыб къаратгъанында, уллу кенъ столну артында эки фашист офицерни, аланы къатларында да граждан кийимлери бла биреуленни, сол къабыргъаны къатында юсю да къан джугъу болуб бир агъач табджанны джанында да бир узун сары немча дженълерин да ёрге этиб, къан ичерге хазырлангъан итча, кесин хазырлаб, берлакъда тѣрт полицай сиреле эдиле. Столну джанында олтургъанла бир-бирине сѣлешдиле. Халитни алыб келген полицайланы бири столну къатына барыб, таркъ деб эки чуругъуну табанларын бир-бирине къагъыб, сын къатыб, не эсе да айтыб, ызына айланды. Офицерлени бири ёрге туруб, ышарама дебитишлерин агъарта, столну артындан чыгъыб, эки аягъын кенъ джайыб Халитни аллында сюелди. Сора сол кѡлун ёрге кѣлтюрюб, Халитге къараб тургъанлай, бармакъларын чыкъырдатды. Олсагъатдан офицерлени орталарында сюелген биреулен къысха-къысха атлаб былайгъа келди. Экиси да сюелишдиле. Сора ол адам переводчик болгъанын билдире, Халитге:

— Орусча билемисе?—деб сорду.

— Билеме,—деди Халит.

— Биле эсенъ, начальник Вельбен алай айтады, сени

бла Микоян-Шахарда безигенибиз азды. Сен билесе партизанланы тургъан джерлерин, айтмай амалынъ джокъду. Къайдадыла партизанла?

Халит эрнини къыйыры бла ышарыб, сабийчикге соргъанча соргъанларына кюлюрю келиб:

— Чегетдедиле—деб джууаб этди.

— Къайсы чегетледе?

— Кавказны чегетлеринде...

— Ненчадыла?

— Хар терек сайын бирер бардыла...

— Тюзюн айт!

— Бек тюз айтама.

Переводчик Вельбеннъе бурулуб Халитни джууабын анъылатды. Олсагъатдан Вельбенни бети тюрленди, кёзлери асыры бек ачылгъандан чыгъаргъа джетиб: „Экиджюз чыбыкъ уругъа!“—деб къычырыб, къысха ызына бурулуб, барыб стол джанына олтуруб, джумдурукъну столгъа къагъыб дюньюрдетди.

Эки немча джетиб Халитни буууб табджаннъа сойландырдыла. Сары немча тузлу сууда джибиген тал чыбыкъланы келтириб, солдатлагъа къолларындан тутдуруб, туюуб тебретиле.

Бир заманда Халит эс джыйыб, къан уюб джабышдыргъан кирпичлерин аз ачыб къарагъанында, тюмени таш полуна сойланыб тургъанын билди. Акъырын башын кёлтюрюб, тегерегине къараб, адам кёрмей, мюйюшде саламланы эслеб, сюркеле-сюркеле барыб алагъа таянды. Туюлген санлары от къыздыргъанча къызыб, ауузу къургъакъсыб, иги кесекни джатыб, сора кеси да эсле-мегенлей джукълаб къалды. Экинчи кюнюнде гестапогъа Халитни дагъыда чакъырдыла, алай а айтханларын этдирелмей, „бизден къызгъаннъан кёзюнъден къуру сен къал“ деб къызгъан тишни чанчыб, къанын къуюб, сюрреб келтириб биягъы тюргеге атдыла.

Тёртюнчю кюнюнде Халит бла кюрешмедиле. Тюргеге уа талай адамны джыйдыла. Аланы ичинде врачла, учительле болдула. Ич келегини этеги бла кёзюн байлаб Халит бир киши къайгъылы болмай мюйюшге къысылыб турду.

Бешинчи кюн эртден бла Халитни соруугъа чакъырдыла. Биягъы штаба Нарсананы коменданты Поль, гестопону начальниги Вельбен аны помощниги Вебер, дагъы да башха офицерле, переводчик, табджанны къатында

биягъы сары фашист, эшик юсюнде да төрт солдат сирелиб тура эдиле.

Халит киргенлей, Вельбен переводчикге кеслерича селешди. Сора переводчик Халитни аллына келиб:

— Вельбен алай айтады, ахыр акъыл джыйгъан эсенъ, джыйгъанса, айтамыса партизанланы къайда болгъанларын?—деб сорду.

— Бир кере чегетледедиле деб айтханма, мени сизге андан башха джууабым боллукъ тюлдю, алай а бир сорлугъум барды Вельбеннъе,—деди Халит.

Аны айтханын переводчик офицерге анъылатды. Офицерле бир-бирине къарадыла. Комендант Поль тынъыларгъа разылыгъын билдирди. Вельбен а ачы джууаб этиб къойду. Къалгъан офицерле да Поль джаллы болуб Вельбенни дженъдиле.

Халитге эркинлик берилгенлей, Халит сол къолу бла кёзюню байлауун джарашдыра, эки-юч атламны аллына атлаб, тири селешди.

— Мени бир сорлугъум барды Вельбеннъе. Вельбен келиб мени элиме, джериме мурдарлыгъын кёргюзгенча, мен аны джерине кириб, сиз меннъе къадалгъанча, мен да анъа партизанла къайдадыла деб бойнундан буууб турсам, ол айтырыкъмы эди аланы къайда болгъанларын, огъесе тенълерин, миллетин, джерин да сатыб джанын къутхарыбмы кетерик эди?

Тылмачлыкъ этиучю Халитни айтханын немча тилге кечюрдю. Офицерле тынъылашдыла. Вельбен не зат айтыргъа билмей туруб:

— Мени этеримде аны иши джокъду. Эм арт кере сорама, къайдадыла партизанла?—деб, бетин къаралтыб селешди.

— Чегетдедиле!—деди быягъынлай Халит. Вельбен секириб ёрге туруб, кёк кёзлерин джандырыб, асыры ачыуланнъандан сёз айталмай, бармагъы бла табджанны кёргюздю. Иги кесекни кюрешиб джетдирмеген къыйынлыкълары къалмай, алай а бир сёз айтдыралмай, ойсураб тургъан Халитни элиб биягъы тюрге атыла. Ненча кюнню джатханын, джаны саулай къалай къалгъанын Халит эскермеди. Бир заманда эс джыйгъанында, башы, бууну да кир бысырла бла байланыб, алагъа да къан къатыб тура эди. Аны къатында олтургъан бир къарт, Халитни къымылдагъанын эслеб, ийилиб анъа селешди. Алай а Халит аны айтханын эштмеди. Эки къулагъы билелиб дууулдаб тургъан болмаса, ачылмадыла. Къарт ки-

ши аны анъылаб, актырын ёрге туруб, бир кесек заманы ары-бери барыб, келиб дагъыда орнуна олтурду. Халит башын кёлтюрюб къараргъа умут этди, алай а асыры бек аўругъандан къымылдаталмады.

Х

Тешик-Къаяны тюбюнде чунъурну къатына, немчала джюзге джууукъ адамны джыйдыла. Тутмакъланы олсгъатдан огъуна бёлюб-бёлюб джанлары саўлай чунъургъа къуюб тебретиле. Чунъурда взрывчаткала атылыб, ары къуюлгъанланы ёлгени-ёлмегени да адам къаннъа боялыб бир-бирлерине къатышдыла. Къычырыкъ, джылагъан, автомат тауушла хауаны толтурдула.

Чунъурда ёлмегени башындан автоматны атыб къырыб тебретиле.

Бир къара шилли арий джаш тиширыучукъ амалсыздан, кесим ёлсем да балам сау къалсын деб, бысдырагъа чырмалгъан сабийчигин чунъурну кыйырына салыб, чунъургъа аўду. Сабийчикни кёргенлей, немча офицер джетиб, тобну ургъанча, табаны бла уруб бёлениб тургъаны бла анасыны ызындан чунъургъа тюшюрдю. Бу мурдарлыкъны кёргенлей, Халит тёзелмей, офицер таба тебрети, алай а санлары тутмадыла,

Миллет кырылыб, эм артда джыйырма чакълы адам къалгъанлай, былайгъа легковой машина бла Вельбен келди. Машинадан тюшгени бла джетиб, Халитге биягъы соруун сорду. Джууаб орнуна: „Ма сение партизанланы тургъан джерлери!“—деб Халит аны бетине тюкюрдю. Тёрт немча джетиб Халитни буудула, Вельбен къол джаулугъу бла бетин сюртуб, асыры бек ачуланнъандан сёз айталмай, бир кесек симсиреб туруб, сора къолу бла чунъурну кёргюзуб кёйдю. Солдатла сюрреб элтиб Халитни джаны саўлай ёлюкден толгъан чунъургъа атдыла.

Чунъурда джан тартхан, хырылдагъан, ёлелмей кычыргъан тауушла кёлюн булгъаб, Халит эс ташлай тебрети, дагъыда чунъургъа къуюлуб келген адамланы кёрюб, тентирей-тентирей, ёрге туруб орусча:

— Къан ичгеннъе дерт кыйтмай къалмайды, бизни къаныбызны дертин сизден миллет алыр! Ёлюм сизге!—деб кычырды. Халитни тауушун эшитиб кыйсы эсе да:

— Туугъан миллетин сатхан итлеге джаны сау къалгъан бизни джууабыбызны кыйтармай кёймагъыз!—деб чунъурну сол мюйюшюнден кычырды.

Дагъыда кимле эселе да къычырдыла, алай а Халит аланы эшитмеди. Джараларындан къаны асыры кѣб кетгенден къарыусуз болуб, эс ташлаб, Халит ёлюклени юслерине аўду.

ХІ

1961 джыл. Преградна район. Большевик хутор.

Акъбайланы Къанитатны юйю элни огъары джанында эди. Мени аллыма, алаша бойлу, иги кесек уллайгъан, сакъатыракъ бир тиширыу чыкъды. Кѣб кыйынлыкъ кѣргени, кѣзлерини мутхузлугъундан белгили эди. Кѣргенлей Къанитатны таныдым. Мен къол тутуб юйге киргинчи, бизни ызыбыздан бир уллайгъан, чачы агъаргъан къарт тиширыу кирди. Мен ёрге туруб къол тутдум. Ол меннѣ олтур деб олтургъунчу, Къанитат:

— Рахима, Апалистан келгинчи мен отха, суўгъа къарайым, сен бизде олтур,—деб къонакъ юйге кирди, ол юйден кимге эсе да сѣлешген тауушу эшитилди. Сен ары-бери чыкъма, Байдымат, былай олтургъанынъча тур“,—деб Къанитат эшикге чыкъды. Анъа алай нек айтды деб сейирсиндим. Мени алай эслеб Рахима:

— Халитни ёлюгюн чунъурдан къазыб алыб, Къумушха келтириб, Къанитат эшикден „алыб келдим“ дегенлей, Байдымат чартлаб чыгыб, ёлюкню кѣруб къойгъанлай, джюреги кѣлтюрюлюб, акътылындан шашыб къалгъан эди да андан бери кыйынлы саў болмайды,—деб талай хапар айтды.

Инъирде ишден Апалистан да келди.

Тѣрт эгеч, тѣртюсю да саў-эсен, талай джылны къралгъа джумуш этиб, къартлыкъларында тынчлыкълы солуйдула. Апалистан элмюлкде энтда урунады. Тѣрт эгеч бла иги танышыб бошагъанымда, мен джарашдырыб Халитни юсюнден толу хапар сордум. Кѣб айтды Къанитат, кѣб документ кѣргюздю, кѣб къагъыт окъуду. Саргъалгъан, бир къаўумлары да джылтырыб буршу болгъан документледен мени аллымда, къралыбызны джигитлерини бири Акъбайланы Халитни, къысха болса да, унутулмазгъа тыйыншлы джашауу кѣрюндю.

— Халитни ёлюгюн къазыб алыргъа эркинлигим болмай, Нарсанада немчала кетгинчи тургъан эдим. Немчала кетгенден сора, чунъурну къазыб тебregen эдик. Кюрек бла къазаргъа къоркъуб, къолларыбыз бла тырнаб къаза эдик. Халитни ёлтюрген заманда, мен къараб тургъан эдим да биле эдим джыгъылгъан джерин,—деб Къанитат хапа-

рын тохдатыб, джыламугъун сюртюб, дагъыда башлады.— Бюгюн кибик эсимдеди, ол кюн чунъурдан 322 ёлюкню чыгъаргъан эдик. Адамла алай айта эдиле: „Былайда чунъурладан бешджюзге джууукъ чыгъарылгъанды деб.— Къанитат хапарны бошагъанлай, мен:

— Къанитат, Халлиу́ну Халитден айыргъандан сора ёлтюргенлерин эшитгенми эдигиз?—деб сордум.

— Кёб турмай эшитген эдик.

Къанитат акъырын-акъырын хапар айтды. Мен кёзюу-кёзюу эгечлеге къарайма. Къаллы джаула бла къазауат этген тири, джигер къызла ол заманланы эслерине тюшюрюб, мыдахланыб олтурадыла. Мени кёзюме уа талай заманны болуму тюшюмдеча кёрюнеди.

Хапчаланы Маммет

ОТДАН ДА НЮЧЛЮ

(Хапар)

Аскер арт кирпични кьолуна алыб, аны да тыйыншлы джерине салыб, къалагъын кирпичге сюртюб ариулады. Андан арлакъда ишлей тургъан Василий Аскерге айланыб:

— Эштемисе, къалагъынъы ариулама да, мени кирпичлериме да узал,—деди. Ол сѣзюн бошар-бошамаз Аскер да:

— Бери къара, тюзмюдю, сеннѣ алайдан иги кѣрюнеди,—деб Василий таба къарады. Василий кыйырына темирчик тагъылгъан шнурну кьолуна алыб, сол кѣзюн да кысаракъ эте, иги танъ кесек къараб кѣргенден сора:

— Тюз этмезлик болубму алгъанса мюйюшню?—деб накъырда этди.—Ала, экиси да кѣб турмай, Василийни къатында кирпичлени да бошаб, 20 метр мийиклиги болгъан заводну корпусуну башындан тюбюнде кранны ящигине кирпичлени сала тургъан кызлагъа къараб:

— Э-э кызла, дженъил кымылдагъыз, сюелиб тургъаныбызны кѣрмеймисиз?—деб таууш этди. Сора бир-бирлерине джукъ айтмай, кѣол аяздача, кѣрюннѣен строительство баргъан площадха къарадыла. Арлакъда дупбурну чача тургъан бульдозерла, канализациягъа чунъур къазгъан экскаватор, ара площадха бетон къуюб, аны, кюзгюча, джылтыратыб келген бетончула... Ишни быллай сейир къазанына къараб тургъан бу эки джашны кранны звоногу кесине терк къаратды. Къалакъчыкъла, биягъынлай тылданнѣа дженъил-дженъил узаладыла...

Строительство баргъан джерни кыйырында ишленнѣен котельныйдеги узун трубадан чыкъгъан ачы таууш, кюнортагъа солур заман болгъанын билдиреди. Темир ящикде тылданнѣа, джугъун кѣоймай, ариу алыб бошагъандан сора, Аскер бла Василий, ташчыланы эм артларында узун

басхыч бла энишге тышуб, уллу юй таба айланадыла. Василий, Аскерни имбашына онъ къолун сала:

— Энтда ишчиле ашаргъа джыйылгъан сагъатда кирпични сыннъан ууагъын хайырландырыуу юсюнден сѣз къозгъармы эдик?—деди.

— Сѣз къозгъагъанны къой, Вася, аны юсюнден ишни джанъыдан къаты салыргъа керекбиз. Алкъын хар ким сау кирпичге узалгъан болмаса, сыннъанны кѣрмегенча этиб барадыла.—Ала, сѣлеше-сѣлеше, ишчиле солургъа, ашаргъа джыйылгъан джерге кетдиле. Хар ким азыкъларын ашаб бошаб, кими газет окъуй, кими да шашка, домино, шахмат ойнай тебрегенлей, узун столну бир къыйырында олтургъан Василий ёрге туруб:

— Джолдашла, бир кесек эс бѣлюб тынъыларыгъызы тилейме,—деб тѣгерегине къарады.—Ауузундан магъанасыз сѣз чыкъмагъан Василийни бир керекли затны юсюнден айтырын билиб, хар ким шум болуб тохдадыла.—Сыннъан ууакъ кирпични къалай хайырландыргъаныбызны юсюнден стройуправлениени комсоргу Аскерге сѣз бере ме,—деб, кеси да ашыкъмай ызына чѣкдю. Джыйылгъан ишчилеге бир кере къараб чыкъгъандан сора, Аскер къолларын столну юсюнден алыб:

— Тенъле, бу собрание тюдю, алай болса да, бир-эки сѣз айтыргъа керек болабыз. Кесигиз билесиз, былайда бу заводну ишлеуу бардыргъанла саулай да джаш тѣлюдю десек да боллукъду. Мындан алда болгъан комсомол собраниеде да экинчи вопросубуз заводну строительство баргъан джерде, сыннъан, ууакъ кирпични толусу бла хайырландырмагъаныбызны юсюнден эди. Анда талай затны айтыб, тыйыншылы бегим алгъан эдик. Алай а андан бери бир ыйыкъ чакълы заман озса да, алай уллу тюрлениу барады деб, кѣрмейбиз. Саулай да ма бу площадда, тамада прораб Василий да, мен да тюнене айланыб къарагъанбыз да, джетмиш тоннадан артыкъ сыннъан кирпич барды. Аллай бир зат тургъанлай, бюгюн эртденбла Шакъман, Григорий дагъыда башхала башчылыкъ этген ташчы бригадаланы бригадирлери кирпич иги джетмейди деб мастерле бла даулашадыла. Марданы биз сау кирпичле бла артыкъ толтурургъа чабабыз. Ууакъ кирпичлени да тыйыншылысы чакълы сал да, марданы артыгъы бла толтурчу, ол заманда кимни къалай ишлегени белгили болур. Ма бу затны юсюнден, джолдашла, бир тыйыншылы оноу этерге керекбиз,—деб Аскер къатында шиндикге олтурду.

Ол сагъатдан огъуна:

— Тюз айтады, огъай бери бир тынъыла да сора... деген тауушла, даулашыула иги кесек созулуб, хар ким кёлюне келгенни айтды...

— Сёзлеринъ иги синъдиле дейме,—деди Василий, ууакъ кирпич сынъанланы юслерин тылдан бла ариу сюрте.

— Алан, Вася, болумну кесинъ кёресе, алай къатыракъ излемесенъ да боллукъ тюлдю,—деб Аскер кирпич-леге дженъил-дженъил узалады. Аскерни къоллары тохдау-суз алай къымылдагъанлыкъгъа, джаш джюрегини теренинден не эсе да бир тукъум бир ариу макъам, кеси да билмегенлей ауузундан чыкъды. Василий да сёз бла аны ол сейирлик, алапат сагъышларын, джюрегинден чыкъгъан джырчыгъын бузаргъа кёзю къыймай, бир-бирде аны таба къараб, аз-аз ышарады. Бу экиси бир-бирлерине сёз айтмай, бир талай заманны тургъанларындан сора Вася:

— Аскер, Анисатны хапарын эртденбла айта келиб, башха сёзге кёчюб кетген эдинъ, неллай бирге келгенди, кесини джашауу къалайды?—деб сёзню теренден къазаргъа изледи.

Аскер ышаргъан да этиб, бир кесек тургъандан сора:

— Да, тенъим, билирге сую эсенъ, айтайым. Кесинъ билесе, быйыл медицина институтну бошар джылыды. Эки айгъа практикагъа, бери, бизни районда больницагъа, джибергендиле.

— Бизни районнъа келирин сенми тилеген эдинъ, огъесе кесими излеген эди?—деб Вася кирпичлеге узалды.

— Сен билдирмей, адамны ичин айтдырыб къоярыкъ кёреме. Не джашырыу. Эки-юч кере да джазыб, бери келирин тилеген эдим.

— Сени тилегинъи толтуруб келгенди, сора. Мукъладис темирни тартханча, бир биринъе тартыб тура кёреме. Васяны бу сёзюне экиси да кюлдюле. Мюйюш да кюнортадан бери, эки метрге джууукъ кёлтюрюлдю. Ала экиси да манъылайларында чирчик-чирчик терге асыры эс бёлмейдиле. Кюн да батаргъа къысылыб, алтын таякълары, бал таракълача, сюелген, джити таулан башларына джууукълашхандыла. Иш кюнню бошалгъанын билдириб, къычыргъан гудокну тауушун онла бла километрни узакълыкъда тургъан къаяла талай къычырымгъа элтедиле. Василий бла Аскер да башха ишчиле бла бирге къалакъ, чёгюч, хотя, къоллукъла дегенча кереклерин элтиб, ящикге салыб, бешкюнлюк ишни болумун кёргюзген къанъаны къатында тохдадыла.

— Кёресе, Вася, сау кирпичле бла сюрселе да, бизни бригаданы озалмагъандыла,—деб Аскер къанъаны кьолю бла кёргюздю.

— „Уллу кычырма да, уллу къаб“ дегенлей, ол сау кирпич даулаучула бла да бир беш кюнден тюбеширбиз, ол сагъатда иш ачыкъ болур,—деб Вася контор таба къарады. Ишчиле очередге сюелиб, кассадан аллыкъ джалларын алыб, машиналагъа миндиле. Кёб турмай, Аскер бла Василий да касса таба айландыла.

— Билемисе, бюгюн тартмасакъ, сора аванс алыр заманыбызгъа дерн ачха былай кёбюрек тюшер деб билмейме. Сен къалай дейсе, Федя?—деб Мурадин кёзюню кыйыры бла Османнга къарады.

— Мени уа огъайым джокъду. Османды кыйыгъына тартыб тургъан ансын. Осман къачан да кысдырыучу адамды, бир капегим кьорамасын деб турады ансы, аны тартары келмейдими дейсе. Федяны бу сёзюне Мурадин да кшошуб, экиси да кюдюле.

— Сагъат онда ючюнчю сменнге барлыкъма, аны анъылагъыз дейме ансы, мен ачханы кыызгъанмайма. Бармай къалыргъа чырта боллукъ тюлдю. Эсириб тургъанлайыма моторгъа барыб ишлеялырмамы?

Османны бу сёзлерине кюнден тынъылаб тургъан Мурадин:

— Капеклеринги кыызгъаныб, бизден джалларгъа излей эсенъ, бюгюнден башлаб тенълик тутханынги кююб, кенътин джюрюрге. Бизни адамгъа санай болмазса ансы, былай аякъ тирерик болмаз эдинъ. Джюр, кетдик, Федя,—деб аны кюлундан тутду. Ол да аны кюлундан тутуб тыя:

— Осман, керти кёлюнмюдю, огъесе ойнагъанмы этесе, бюгече бир джукъ болса, мен башымы кесдиреме,—деб сёзюн бошады. Осман, джюрегинде уллу кыйгысы болгъан адам, бир кюлкюлю затны кёрюб, амалсыз ышаргъанча, бир тюрю бир мыдах ышарды. Ол сагъатдан Мурадин да, Федя да харх этиб кюдюле. Ючюсю да тюкен таба айлангъанларындан сора, Мурадин Осман бла Федяны ортасына кириб:

— Осман, сен бош кьоркъаса, бирер шишачыкъ тартсакъ боллукъду. Бизге эсириге излейдиле дебми тураса? Андан сора да тебсерге барлыкъбыз, сен да артда ишинге кетерсе. Ачха алгъан сагъатыбызда быллай бир да этмей, биз башхаладанмы кембиз?—деб алгъа таукел атлады.

Суучукъну кыйырында кырдыкта талай бош шиша атылыб турады. Негерлери алайдан, ишлерин тындырыб, джаллагъандан сора, Осман, бутлары да чалдыу эте, суучукъну тюз кыйырына барды.

— Тюшюммюдо, тюнюммюдо, — дегенча болуб, баргъан суучукъгъа бир кесек къараб турду да, тентирей-тентирей бир джанына джыгъылды. Кёбге бармай, ёрге туруб, бармакъларын аузуна салыб, иш этиб къусду. Тёбентин ургъан суукъ аязчыкъ танъ кесек суукъсуратса да, дженъил аязыр эдим деген мурат бла бетин-башын суу бла джууду. Къырдышха олтуруб, иги кесек тургъандан сора, суукъ санларына ётуб баргъанын эскериб, акъырын ёрге турду. Джер тёгерек айлангъанча болуб, джатыб тынчайыргъа излейди. Алай а бууунунда сагъатха кёз джетдиргенинде, он минут онгъа айланыб баргъанын кёруб, амалсыз сменнъе барыргъа кереклисин эслеб, аллына атлаб тебреди. Котельныйге дери эки километр барды. Къачхы кечени суугъу Османны джюрюшюне, аз болса да, себебди. Джолну джарымында олтуруб солуду, алай а аны сакълаб тургъан негери кёжюне кёрюнуб, ёрге туруб, алгъа атлады. Кече сагъат онбирге айлангъанында, Осман котельныйни туурасына келди. Ичгенин негерине билдирмез акъылдады. Ауузунда папиросун экинчи кере къабындырыб, эшикни таукел ачыб кирди. Осман сменасын ауушдурургъа баргъан негери Степан, окъуй тургъан китабын джабыб, ёрге турду. Степан сагъатына къараб:

— Осман, бюгече не эсе да кеч келдинъ, ишинъ зат болубму къалдынъ, огъесе, бир кечеге не боллукъ эди меннъе, ишлер эдим.

Осман бет джанын негерине кёргюзюрге тартыныб, мотор таба къарай:

— Огъай, кесим алай бош, — деб къолу бла моторгъа тийиб кёрдю.

— Да, алай эсе, мен кете барайым, — деб Степан мотоциклин тебериб эшикге чыкъды. Степан кетиб бир кесек тургъандан сора, Осман эшикге чыгыб, солярка, бензин цистерналары къатларына келиб къараб, дагъыда ызына кетди. Кече сагъат онекиге джууукълашыб келеди. Османны санлары сылыт болуб, джатыб джукъларгъа изледи. Олтургъанлай, джукълаб къалырын эскериб, хаман аякъ юсюнде болургъа кюрешеди. Эртден сагъат алтыгъа бетон раствор узелни багында суу джылыныб турургъа керекди. Энди бир-эки сагъатдан моторну газын

кѣлтюртюб, ары пар джиберилликди. Осман олтуруб бир кесек тургъанлай, джукъу дженъе тебреб, дагъыда эшик аязгъа чыкъды. Сагъат бирге джууукълашхан кѣзюуде, ол моторну газын кѣлтюртюб, пар иги ёсерча этди. Моторгъа газ толу берилиб, котельныйден пар бетон раствор узелге толу барады. Арабин, бир кесек джатыб тынчайсам, къалай болур эди деб, Осман мюйюшде тургъан столну къатына барды. Ол шиндикге олтуруб, башын энишге ийди. Ол сагъатдан аны хурулдагъаны моторну тауушуна къошулду.

Солярканы тыйылыр заманы озгъанды. Къазан асыры бек къызгъандан кѣб турмай джанды. Дженьил джаныб кетмегенликге, бир кесекден моторну тюб джанында джау джугъу мычхы умургъа джетди. Отну, хатерсиз къызыл тили нарат къанъадан этилген юйню къабыргъасын джалай, баш джанында шиферлеге бир джетелсем дегенча ашыгъады.

Аскер, адетича, ишден келгенлей, белине дери тешиниб джууунду. Сакъалы иги да джетмегенлей, ариу къырыб, джюлюй тургъанын эслеб, бир комнатада джашагъан тенълерини бири—Заур:

— Алан, джашла, Аскер сакъалын не эсе да эртде джюлюйдю. Бир къайгъысы болгъанына не сѣз барды,—деб чам этди. Кими китаб окъуй, кими да кѣлегине итиу ура тургъан джашла бирден ышардыла.

— Ай, юйюгюзге ашхылыкъ кирликле, мени не къайгъым болгъанын билмегенча этмегиз,—деб Аскер, кеси да ышара, бетин сюртерге джанджаулукъну къолуна алды.

Аскер сакъалын джюлюй тургъан сагъатда, аны кѣнчегине итиу ургъан джаш кѣнчекни орундукуну къулагъына сала:

— Ма кѣрюрсе, Анисат да менден ариу итиу уралса!—дегенлей, джашла барысы да кюлдюле. Былай джерде джашла бир затны сезселе, накъырда бла, чам бла аны бир талайгъа созуб, ашхы къууанадыла, кюледиле. Аскер да ариу кийиниб, эшикге чыгъыб тебрегинчи, юйде чам, ныкъырда тохдамады.

Инъир ала кинотеатрны аллы. Адам кѣбдю. Аскер строителъствода биргесине ишлеген талай джашха тюбеб, ала бла ушакъ этеди. Алай а джюреги тынчлыкъсызды. Бууунунда сагъаты акъырын баргъанча кѣзюне алай кѣрюнеди. Кѣб турмай, Анисат, биргесине практикагъа келген Галина деген орус къыз бла келди. Аскер Галина

бла танышхандан сора, келмей к̑аласыз деб, ичимде джаным джокъ эди,—дегенлей, ючюсю да кюлдюле.

Ала киног̑а к̑араб чык̑г̑анларында, берекетли к̑ач кечелени бири дунияг̑а к̑улачын бирча керген эди. Алай а джулдузлу чууакъ к̑екде, иги да толмаг̑ан айны нюрю табиг̑атха, адам айтыб к̑олундан келмезча, ариулуку салг̑анды. Паркны бир к̑ыйырында сог̑ула тург̑ан музыка, к̑алайг̑а к̑арасанъ да, джарыкъ кюлген тауушла, барындан да бек кечени ариулуг̑у джаш джюреклен чексиз к̑ууанчха б̑елейди. Ючюсю да паркны ичинде иги кесек айланн̑андан сора, к̑ыйырда скамейкаг̑а олтурдула.

Аскер бла Анисат бир-бирлерин суйюб тург̑анлы эки джыл болуб барг̑анын Галина биледи. Алай болса да, аны юсунден былайда с̑з болмады. С̑злерини к̑бюсю кинону, ок̑ууу, ишни, джанг̑ы китабланы юсунден болду. Бу затланы юсунден ала даулашдыла, кюлдюле, хар неге да хар бири бирер тюрюлю баг̑а берди. Саг̑ат онбир бола, Аскер к̑ызланы тург̑ан юйлерине элтди. Хар не затны да к̑озг̑аб, не к̑б с̑лешселе да, джаш джюрекле дженг̑ил айырылырг̑а излемедиле. Заман кеч болг̑анды.

— Хайда, ашхы кечели болуг̑уз!—деб, Аскер эки-сини да к̑олларын тутду. К̑ызла да:

— Ашхы джолг̑а бар,—деб, Аскерни к̑зден ташай-г̑ынчы ызындан к̑араб турдула.

Асфалт джолну бир к̑ыйыры бла Аскер ашык̑май келеди. Аны джаш джюрегини к̑ууанчы уллуду. Энди к̑б турмай ол Анисат бла бирге к̑ууанч тыбырлы болуб, насыблы юйдегилени бири боллук̑ду. Ашык̑май, ак̑ырын келгенликге, ашхы умутланы, к̑ууанчланы терен тенг̑изинде джюзе, общежитиеге к̑алай джетгенин кеси да эскермей к̑алды. Бусаг̑атда ол юйге киргенликге, санлары орунн̑а кириб джатарг̑а излерик тюлдюле. Алай болса да, арбазда к̑б турмай, тынчайыб тург̑ан тенг̑лерин к̑озг̑амаз мурат бла эшикни ак̑ырын ачыб, комнатаг̑а кирди.

Джашла тынчайыб, рахат джук̑лайдыла. Джанг̑ыз к̑ыйырда орундукуда джатхан бир тенг̑и, Заур, орундан башын ерге тутуб, бир китабны, тамам эсин ийиб ок̑уйду. Эшикни ак̑ырын ачыб, кириб келген Аскерге ол бир кере к̑араб, сора даг̑ыда китабны к̑аг̑ытын аударуб, ок̑ург̑а джарашды. Бири-бирине с̑з айтхан болмады. Аскер, б̑ркюн, костюмун тешиб, орнун салды.

— Алан, не затны окъуйса?—деб акъырын сѣлеше келиб, Заурну орундугъуну аллында шиндикге олтурду. Хубийланы Османны „Аманат“ деген романыны экинчи китабыны къагъытларын аўдуруб, Аскер ызына бере:

— Тейри, мен биринчи китабын окъугъанма, тюзю, муну ўа кѣрмеген эдим,—деди. Заўур да джукълаб тургъан тенълерибизни уятыб къоймайыкъ дегенча, тѣгерегине къараб, акъырын:

— Эх, Аскер, сен бу китабда Бархозланы Аскерни этген джигитлигин бир окъусанъ. Немча генералны джаны саўлай тутуб келгенин, бир джюз онтѣрт адамны концлагерден башларына бош этгенин, сѣзню къысхасы, джетиб тохдагъан джигит илячин болгъан кѣреме. Шо, мен, аны биргесине бир кесек болуб ѳлсем, ѳлдюм демез эдим. Заурну сѣзлерине эсин ийиб тынъылаб тургъан Аскер акъырын ѳрге туруб:

— Да, халкъыбызны джигит джашлары болгъандыла. Энтда бардыла,—деб къолунда сагъатына къарады. Сагъат бир болады. Джатарны аллы бла Аскер эшик хаўада бир бѣлек заманны солургъа юрениб къалгъанды. Жакетин сыртына къаблаб, эшикге чыкъды. Атлаўуш ташланы ортасына джетгенлей, аны эки кѣзю, къоллары бла ишлеб, ѳсдюрюб баргъан заводну уллу корпусу таба къатдыла. Аны санлары саўлай джызылдаб, тер урду. Сора кѣз ачыб, терк огъуна комнатына чабыб кириб;

— Котельный джана турады! Дженъил туругъуз!—деб кычырыб, къабыргъада тагъылыб тургъан габрайланы бирин къолуна алыб, эшик таба мыллык атды. Котельныйге юч километр чакълы бир барды, асфальт джол бла барсанъ а андан да узакъды. Габрайны да къаты тутуб, чунъурланы, дупбурланы истемей, эки аягъы джерге тиймегенча барады. Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этген заманында турникде ойнаўда, секириўде, чабышыўда кесини частында биринчи орунну бош ала болмаз эди. Ол котельныйге джетгенинде, уллу агъач юйню ал джаны кюйюб, от башында шиферлеге джанъы джетген эди.

Габрайны къоллары бла бет джанына тутуб, отну арасы бла юйню ичине кирди. Арт мюйюшде башын столгъа салыб джукълаб тургъан Османны, аны кючлю къоллары тюз джаўорунларындан тутуб, ѳрге кѣлтюрдюле. Бир он метрни арлакъда джана тургъан юйню къабыргъасын кѣрюб, Османны бети-къуту кетиб, тили тутулгъанча, аўузундан сѣз чыкъмай тохдады. Аскерни джум-

дуругъу бир кере тийгенлей, столну аллында терезе рам-касы бла бирге тышына къуюлуб тюшдю. Алайы бла эм алгъа Осман, аны ызындан Аскер чыкъдыла. Аскер бетон-раствор узелде сакъланыб тургъан моторну къуругъа чабды. Аны мураты моторну ишлетиб, шлангла бла сууну джана тургъан отха буругъа эди. Ол сагъат огъуна аны ызындан джетген Османнъа, моторну дженъил кър деб кеси джанъыдан отха айланды.

— Юйню ал джаны джаныб бошалыб барады. От арлакъда тургъан бензин солярка цистерналагъа джетсе, саулай строительство баргъан джерде таш, агъач, кирпич къалмай кюерикди. Керек болса, джанынъы да бер деген акъыл Аскерни мыйысын кючлегенди. Юйню башында шиферле джау чыракълача джаныб, беш-алты метрни кёкге чыгыб, учхумлары джерге тюшедиле. Юйню арт джанында экиджюз литрлик солярка бёчкени юсюне отла тюшюб тебрегенин кёрюб, Аскер аны алайдан къроратыр джанындан болду. Бу бёчке атылса, цистернагъа джерине сёз джокъду. Аскерни баш къроркзуу да олду. Бёчкени былайдан къроратмакълык алай тынч да болмады. Аскер аны джатдырыб, тёнъеретиб тебрегенлей, баш пробкасы чыгыб, талай солярка джерге тёгюлду. Шифер кюйгенле солярканы юсюне тюшгенлей, джер джаныб тебреди. Аскер да бёчкеге мыллыгын атыб, тебериб барады. Тёгюлген соляркагъа тюшген от бёчкеге да джетди. Бёчкени атыллыгын билиб, Аскер бир джанына къачды. Тобча, атылгъан таууш саулай тегерекни зынъырдатды. Ол сагъатда Аскер бёчкеден он метрден узакъ кетмеген эди. Арт джанындан ургъан кюч Аскерни тюз аллына къаблады. Ол юсю джана тургъанлай, ёрге туруб, сиреналарыны тауушлары сау ёзеннъе къуугъун этиб келе тургъан пожарный машина бла юч-тёрт джашны эследи. Аллына атлай келиб, джанъыдан джерге джыгылды. Аскерни юсю джана, джерге аугъаны бла анъа Заурну джетгени тенъ болду. Кесини кюллерыны кюйгенине да къарамай, Заур джана тургъан кийимлени джырыб ата, мылы топракълны Аскерни юсюне къуяды. Къараб-къарагъынчы алайгъа дагъыда талай адам джетиб, барысы да кюрешиб, Аскерни юсюн джукълатдыла. Алай а аны териси къаралыб, кюйюб, ол эсин билмей эди. Былайда джаннъан отну кёрюб, джолда кетиб баргъан бир талай машина бери къайтыб, шоферла да баишхала бла бирге тилсиз джау бла кюрешедиле. Аскерни ол маши-

наланы бирине салыб, Заур, дагыда эки джаш да бир-гесине олтуруб, больницагъа алыб кетдиле.

От бла кюреш эки сагъатдан артыкъ заманны барды. Танъны бурну тау башладан къараб тебреген кёзюуде от джукъланыб, сары джалын джугъу болуб арыгъан адамла бирер джерге олтурдула. Бир-бири бла сёлешген хазна кёрюнмейди. Котельный джанды, алай а Аскерни дагыда ма бу олтуруб тургъан адамланы кючлери бла миллион сомла бла тергелген халкъны байлыгына, кыйынына хата джетмей къалды.

Эртденбла сагъат бешден аз озгъанды. Кремлни курантлары къагъылыб, радио сёлешиб башларгъа, алкъын иги кесек заман болса да, станицеден сёлешиб:

— Билдириуубюзге тынъылагъыз! — деген таууш адамланы радиоточкалагъа эслерин бёлдюрдю. — Багъалы джолдашла, бюгече станицебизни тёбен джанында строительство баргъан джерде от тюшгенди. Ол мардасыз уллу заран келтирлик эди, алай а строительствону белгили ишчиси, комсомолчу джаш Аскерни джигитлиги бла дженъил билиниб, кёб заран джетгинчи джукълатылгъанды. Отну джукълатууда Аскерни териси кюйгенди. Аны джанын сау къалдырыр ючюн, дженъил тери керекди. Кесини терисинден берирге сюйген район больницагъа келсин деб тилейбиз, — деген билдириуу эки кере къайтарылыб берилди.

Аягъына да галошла къаблаб, орундукъну къатында джанъы кийине тебреген Василий, радио бла билдириууню бериб бошар-бошамаз, эки къолун да джайыб:

— Анам! Къайдаса сен? — деб бир тюрлю таууш бла ачы кычырды. Тыш юйде от эте айлангъан анасы илгениб:

— Оу, джарлы, не болгъанды, — деб босагъадан къарады. Василий тамагъы бууулгъанча, бир кесек тохдаб туруб, радиону хапарын къысхача анасына айтыб, сора гузаба эшик таба тебреди. Василийни анасы да не этерин билмей, бир джерде тохдаб туруб, сора джашыны ызындан кычырды:

— Вася, юсюнъе бир джукъ кий!

Алай а Василий арбаздан тышына чыгыб, джолну энишге айлангъан эди. Больницагъа къалай джетгенин ол иги да эскермеди. Залда столну къатында олтуруб тургъан дежурный сестра кыыз Василийни аягъындан башына дери къараб, кеси да аз-буз ышара:

— Сизге ким керекди?—деб сорду. Сестра кызыны ышарганы аны бушуулу джюрегине кюч тийди.

— Бусагъатда радио бла кимни хапарын айтдыгъыз, ол къайсы палатадады?—деб Василий сестраны соруууна соруу берди. Кызы джукъ айтмай, ёрге туруб, ашыгъыш дежурный палатагъа кириб кетди. Андан кёб турмай. биягъы сестра, аны ызындан башына кюмюшча акъ чал ургъан, орта бойлу, юсюнде да акъ халаты бла бир адам чыкъды. Ол больницаны хирургу Рамазан эди. Къолун Василийге узата:

— Келигиз, джигит, — деб Рамазан Василийден алгъа сёлешди.

— Айыб этме, доктор, бусагъатда болуму къалайды, сау къаллыкъмыды, меннѐе кёрюрге боллукъмуду? Рамазан аны сёзюн бёле, ашыкъмай:

— Бусагъатда игиди десек, джарамаз, билдириуню эшитген болурса, дженъыл тери керекди. Къоркъма, сау къаллыкъды. Ол а сени ненъ болады?—деб сорду. Василий татлы джан тенъле болгъанларын айтды эмда кесини терисинден алырларын изледи. Рамазан сестрагъа айланыб, атын, тукъумун, джылын джазарын юретиб, кеси кыйыр табада бир палатагъа кириб кетди. Василий тегерегине да къарай, акъырын ары-бери джюрюйдю. Джол таба къарагъанлай, гузаба келген эки кызыны кёрдю. Ала Анисат бла Галина эдиле. Василийни къолун тутуб, эрлей дежурный комнатагъа кириб, юслерине акъ халатла кийиб, ызларына чыкъдыла.

Юсюнде бармакъ басар джери къалмай, чыммакъ марлиге чырмалыб тургъан Аскерни кёрюб, Анисатны къара кёзлери суудан толдула. Бетин аны башы таба джанына тутуб, энишге ийилиб: „Аскер“,—деди. Галина кёзю-къашы бла Рамазаннъа болумну анъылатханлай, ол Анисатха айланыб:

— Э-э, сени огъесе, алай этме, бир джукъ боллукъ тюлдю,—деб ариу айта, аны залгъа алыб чыкъды.

Дежурный сестра, энтда джанъы адамла келгендиле, деб, билдирди. Рамазан эшикге чыкъгъанлай, ол, онбир джаш адамны джыйылыб тургъанын эследи. Аланы кёбюсю Аскерни биргесине ишлегенле болгъаны билинди. Бир талайы да Аскерни кёрген да, таныгъан да этмейдиле, алай а джанын сау къалдырыр ючюн тери керекди деген сёзле аланы бери келтиргендиле.

Анисат бла Галина келгенлени список этиб, хар не кереклиге да чабханлай айланадыла. Аскерни джанын сау кьалдырыр ючюн баргъан кюреш талай сагъатлагъа созулду.

Экинчи кюн эртденбла Аскерни тенълери, строительствону тамадалары келдиле. Рамазан келгенле бла саламлашыб, операцияны юсюнден алагъа хапар айтды. Василийни энди ма бусагъагда къалайгъа танийса?—деген соруууна Рамазан келгенлени барына да айланыб, былай деди:

— Мени медицинада ишлеген отуз джылымы ичинде мен быллай бек кюйгеннге тюбемегенме. Тюзю, биринчи кьргенимде, сау къалыр деб да турмай эдим, алай а сизни тенъигизни саулугъу, чыдамлылыгъы, кыйынлыкъгъа тэзе билгени отдан да кючлю кёре эдим. Бизни бла сизни болушлугъугъузу тышында да аны джанын ёлюмден сау къалдыргъан ма ол затла болдула. Строительствону тамадасы Баранов да Аскерни джигитлиги болмаса, заводха къаллай уллу халеклик тюшеригини юсюнден хапар айтды.

Рамазан келгенлени джолгъа дери ашыра, Аскерни саулугъу бурунча болуб, энтда биягъынлай аланы биргелерине ишлеригини айтыб кьууандырды.

Анисат энди юйюнде кёб турмайды. Иш кюню бошалгъандан сора юйге барыб, сагъат чакълы бир да турмай, дагъыда ызына къайтыб келеди. Аскер энди игиге айлангъанды. Анисат бир кесекни келмей къалса, арабин, не болду экен деб, джюреги кыйыналыб тебрейди. Анисат да башха ишлени тындыра, тюбемей къалгъан заманын сау айча кёрюб, Аскерге ашыгъады.

— Больницадан чыкъгъанлай, ЗАГС-ха барлыгъыбызны унутмай турамыса?—деб ышаргъан да этеди.

* * *

Аскер больницадан чыкъгъанлы эки кюн болады. Ишлемезге деб врач, бир айгъа ишден бош этген къагъыт бергенди, алай а кеси кьоулу бла ишлеб баргъан заводда къаллай тюрлениуле болгъанын кёрюр ючюн, ючюнчю кюн ол строительство баргъан джерге келди. Строительствону тамадалары, былайда ишлеген ишчиле Аскерге бек джылы тюбедиле. Иш бошалгъанлай, ала барысы

да бытовой комбинатны джанъы ишленнъен улуу мея-
мына джыйылдыла. Баранов джыйылгъан ишчилеге Аскер-
ни юсюнден талай джылы сёз айтды. Джыйылыуу ая-
гъында ол Аскерге комсомолну райкомуну сыйлы грамота-
сы бла бирге багъалы сауъга да берди. Къызыу харс
ургъан ишчи тенълерине къараб:

— Сиз да бек мардасыз сау болугъуз, багъалы
джолдашла,—деб, Аскер къууанчлы ышарды.

Семенланы Азрет

ХАПАР

Хапарланы барын да юч уллу кѣауумгѣа юлешедиле. Аладаи экиси кѣз кѣрген бла кѣол тутхан; ючюнчюсю ѱа кѣулакѣ эшитген боладыла.

Бир кѣауумла айтханларыны кертилигин иги бегитир ючюн, ма бу кѣзлерим бла кѣргенме деб кѣзлерин, ма бу кѣолларым бла тутханма деб кѣолларын, ма кѣулакѣларым бла эшитгенме деб кѣулакѣларын кѣргюзюучендиле. Бирсиле ѱа, аман кѣулакѣ нени да эшитир, кѣз кѣрген бла кѣол тутхан кертиди, дейдиле.

Алай болса да биз быланы кѣауумун да керти-ѣтюрюк деб асыры терен сюзмей бир кѣоя турсакѣ деб кѣлюме келеди, нек десенѣ джанѣылыргѣа башласала, кѣзле бла кѣолла да джанѣыладыла. Сѣз ючюн, кѣолларынѣ бла не тинтиб кюрешсенѣ да, кѣара бла кѣызылны бир-бирлеринден айыраллыкѣ тюлсе. Былайда кѣзлеринѣ кѣрмейдиле, кѣолларынѣ да билелмейдиле. Джарыкѣда кѣзлеринѣ бла не кѣадар кѣарасанѣ да, бу суѱукѣ суѱуду, бу ѱа джылымдыкѣды деб билеллик тюлсе. Былайда кѣолларынѣ тиймейдиле, кѣзлеринѣ а таныялмайдыла. Энди аланы сагѣыннѣанымы себеби неди десенѣ, ариѱ, тынѣыларгѣа заманым джокѣду деб кѣоярыкѣ эсенѣ да билмейме, алай болса да, айтханыма кѣулакѣ салырса деб ышанама, кесим сеннѣе яллай бир хапар айтыргѣа деб эсеме тюшгенди да, ма олду.

Теберди суѱ Кѣобаннѣа кѣошулгѣаны керти эсе, мен сеннѣе айтырыкѣ хапар да тюздю. Ол суѱланы кѣошулгѣанларына ѣзенлери шагѣатлыкѣ этгенча, мени сѣзюмю кертилигине кесими кѣзлерим бла кѣулакѣларым да шагѣатлыкѣ этерикдиле.

Былай тюрлюрек башлагъаныма, ётюрюкчю, антчы болур дегенлей, не эсе да бир къоркъуу болуб этеди деб кёлюнъе джукъ келмесин, аны алай, бек анасы джыламаз деб, айтханлыгъымды ансы, терс айтыб артда сенден уялыр затым да джокъду.

Энди, керти сёз кери кетер деб, тилими учунда айлана да тургъанлай, тюзелиб башлаялмай турама ансы, аны кёзлаб кёзосу къаллыкъды деб да сакъламайма. Алай болса да, ишни аллы бла аргы деб, башлагъаны бла бошагъаны къыйыныракъ болгъаны ючюн айта болурла.

Алай тынч, къыйын болса да, айтыргъа керек болгъаны себебли, мен айтайым, сен тынъыла: иш кесин танытыр.

Танытыб да нени танытырыкъды десенъ, „Келининъ джашдан, къыздан бирин табарыкъды!“ — деб, эртде билгич къарт къатыннъа айтханлай, не быллай хапар керек тюлдю дериксе, неда къалгъанын айтырымы излериксе, не уа, ким билсин, аны да сагъынмай, хапар айтыу алай тюлдю, ма былайды деб кесинъ бир алапат айтыб, менне да эс табдырыр эсенъ а!

Энди заманыбыз экибизге да багъалыды. Джашауда хар такъыйкъа хайыр бериб ёгерге керекди. Бирин кёюб, бирин айтайым:

„Совет союзада бир минутха — хар автомобиль завод бир автомобиль ишлейди. Фабрикаларыбыз онёрт минъ метр къумач согъадыла. Джерден юч минъ тонна нефть бла кёмюр чыгъарылады. Джыйырма минъ тонна шекер этиледиди.

Бизни къралны бютеу ишчилери джылны ичинде хар кюн сайын иште, сёзге болуб, бир минутну сирелселе, къралгъа 50 миллион сом заран тюшерик эди..

Алай эсе, андан бери тынъыласанъ, анъыларыкъ эдинъ, джюрюсенъ джол къоратырыкъ эдинъ, джукъласанъ а, джукъудан тоярыкъ эдинъ. Айтмагъан эдинъ сора, неге тынъыларыкъ эдим дерге боллукъса, „Багъасына джарашайыкъ ансы...!“ — деб, Насра-Ходжа айтханлай, сен тынъыларгъа аурсунма ансы, аны айтхан алай къыйын тюлдю.

Тюзю, не бир-эки безийим, неда сени бир джарсытайым деб башламай да турмайма. Минъи-Тауну башы айры болгъанына ийнана эсенъ, мен айтханнъа да ийнан, сени кёргенден тоюб, сенден тансыгъымы алыб, сора тансыкълаудан хапарлаугъа кёчалмай турама.

Адамны не къадар сюе эсенъ, ол къадар аны бла сѣ-
зюнъ да кѣб болады.

Андан бери суу болса джылыныб, сют болса уа уюрукъ
эди дей эсенъ а, алай тюлдо деб мен да эришмей шой-
ма да.

ХАНГЕРИЙ

Ол кѣзюуде элчилени кѣбюсю биригиб, ара мюлкню
къурай башлагъан эдиле. Бир къауумлары уа, алкъын
кеслерини энчи малчыкълары бла бирер джерде къошха
чыгъыб тура эдиле.

Бу биз хапарын айтырыкъ, Ахия улу Хангерий Джам-
молатланы Лейланы сюе эди. Джаш къызны суюгени
саулай джамагъатда да хапар эди. Тийреде эм сѣзчю къа-
тынла (Окъатоб зат) аланы сѣзлерин сюзе-сюзе безиб, арт
кѣзюуде, Батдал Келиматха джашыртын сѣз тауусханлы,
Хангерийни сабыр этиб, Батдалны ызындан болгъанлары
себебли, чѣгючню кѣлтюрсенъ, тѣш солуу алыр дегенлей,
Джаммолатлары бла Ахиялары да сѣзден къулакъ тынчы
болгъан эдиле.

Хангерий орта суюкли, токъ битген, сабыр джаш эди.
Элни ичинде ишленмеген неда анъыламагъан адамгъа да
саналмай эди. Адебلي, чомартлыкъдан да юлюшю бар эди.

Алай, айтама да бир джаны бар эди да, ол да Лейла
бла бирге эди. Биз ол джыл Махарда Таллы-Чат аягъын-
да эдик. Хангерий бизни хоншубуз эди. Алай болса да,
ол къошда кѣб аякъ урмай эди. Аны аты малчы, кеси уа
джолоучу эди. Ол Махар бла Къарачайны араларын нен-
ча джолда къатлагъанын, кеси миниучю къара алаша сау
болса, билирге болур эди ансы, башха киши да билел-
мез. Малларын аманат этиб кетиб къалыучан эди. Элден а
мычыб келе эди. Нек кечикдинъ деселе: „Оллахий, юй-
ге баргъанлай, босагъа мийик болду да, тюшелмей къал-
дым!“—деучен эди. Къара алашаны уа, джауурлары оюл-
гъандан оюла бара эдиле.

Ол кюн а Хангерий, Джолсуз Чатда къысыр тууарла-
ны джокълагъан да этейим, бир туз да берейим деб кет-
ген эди.

Инъир ала Кертибий, не эсе да бир иши болуб, биз-
ни стауатха келди. (Ол кеси маллары бла уллу талада
тура эди). Малчыла мал тындырыб, бары да ичгери джый-
ылдыла. Къайсы эсе да Хангерийни джокълады. Бар со-
ра, сѣзден сѣз чыгъа келди да, аны бла биргелей, бир

аламат оноу да этдиле. Этилген оноуну Хангерийге джарашдырыб айтыргъа, Кертибий борчлу болду. Сагъынылгъан босагъа тюрбюнде дегенча, олсагъатдан Хангерий да келиб къошха кирди.

Саламлашхандан сора Кертибий:

— Хангерий, мен къошума кетеме, мени бир ашыр, — деди да, экиси да чыгъыб кетдиле. Бираз барыб, чат сууну джанында олтургъанларындан сора, Кертибий хапарны джассысын келтириб башлады.

— Да, Хангерий, нокта бауну маджал этерик болсанъ, сеннъе сен джаратылгъанлы эшитмеген бир къууанч хапар айтырыкъма.

Хангерийни джюреги джюз джерге джетиб, эм артынде Лейлада тохтады. Аны юсюнден айтса деб дыгалас эте, Кертибийге бурулуб айтды.

— Айт, Кертибий, тейри къууандырырма.

Кертибий тамагъын ариулаб, Хангерийни иги деменъили агъартыр муратда сорду:

— Хангерий, бусагъатда кълюнъде эм иги муратынъ толурча болса, меннъе не берир эдинъ?

— Оллахий, Кертибий, бир артыма-аллыма къарамай, къара алашамы башы-тюрбю бла берир эдим.

— Хайыр, болсун, — деб, Кертибий, кертини башлагъанча, башлады.

— Мен юч кюн да бола эди, элде эдим. Кетген кече сизни тийрени къартлары джыйылыб, Джаммолатны тамада къарнашы Сарыны да алларына салыб, Джаммолатлагъа баргъандыла. Сёзню кысхасы, сёз тауусуб, иш бегитгендиле. Джаммолатлары мал сойгъандыла. Ашау, ичиу уллу болгъанды. Къалыннъа эки ёгюз бла бир ат берирге сёзлерини ичиндеди. Ала (къыз джаны) болджалны узакъ созаргъа да огъай дегендиле, алай болса да ары-бери эте кетиб, ахыр бир айгъа болджал салгъандыла. Мен бир тукъум бир затдан да хапарым болмай, юнде тура эдим. Эртденбла эртде кесигизни Марджан бизге келиб: „Былай-былай болгъанбыз, ариу бизни ючюн барлыкъ эсенъ да, барыб Хангерийге болушлубузну айт. Кече-кюн демей, эки ёгюзню да, атны да джетдирсин. Ала кечикселе, иш чюйре болургъа боллукъду дегенинде, бусагъатда бери чыгъар ишим да болмагъанлай, иш этиб барсам да, сейир тюрдю, барайым деб, Марджаннъа да алай айтыб, аны сеннъе айтыргъа келгенме. Хайда, огъурлу юй бол! Мен борчумдан чыкъдым“, — деб, къол тутуб, кетиб тебреди.

Алай болгъанлыкъгъа, (суюмей эсем да, джанъы эт къабарым келген заманда аллай Хангерий тутсун белимден) Хангерий белимден бууду да, бир да джиберсенъ а, джибермеди.

Кертибий унамаздан, Хангерий къоймаздан, ахырында къошха къайтарды.

Къошдагъыла да джанъы хапаргъа къууанырла. Эрлей Хангерий кесини къойларындан бир семизин сойдуруп. Бишириб, ашаб бошарла да, Хангерийге алгъыш этерле. Ол кѣзюуге джашла да Хангерийни къураб ашырырла. Кеслери уа, ол кетгенден сора да, бир кесек заманны ойнай-кюле турурла да, джатарла.

Хангерий элге келиб, ёгюзлени кеслерини арбазгъа айландырыб, кеси адамлагъа кѣрюнюрге тартына, озгъанлагъа джол къоя келиб, хоншу тийреде эгечи Марджанны арбазында атын да тагъыб, адеж атын да сабий-субий юркютмесин деб, баугъа джыйыб, отоудан чыгъыб болуш юйге кирген джашча, Марджанлагъа кирди.

Кюеую Добай анда тура эди. Бир кесекден ала бир-бирлерине къошда хапар бла юйде болумну айтханларында, экисини да халлары таб адам джазыкъсынырча болдула. Сора Добай айтды:

— Энди, Хангерий, болур болгъанды. Элге бедишге къалгъанбыз. Джаб-джанъыз бир этерибиз барды. Ол да неди десенъ, сен тюртюлени ичи бла Айланма Кѣпюр Къулагъына бар, мен ёгюзле къачыб кетгендиле деген бет бла, аты ёгюзю да алайгъа джетдирейим, сора не этериксе, кетерсе,—деди да, экиси да айтханларыча этиб, Айланма Кѣпюр Къулагъында тюбешдиле.

Алайда Добай, Хангерий андан айырылгъанлы артыкъ мыдах болгъанын эслеб:

— Эшегинъ нек ёлгенди? Энди уа не болгъанды?—деб сорду.

— Болуб а не болгъанды! Мен да сенден айырылыб, тюртюлени ичлери бла, бугъа-бугъа, баргъанлайыма, билмей тургъанлай, Лейла бла атасыны юслерине чыкъдым да къалдым,—деди.

— Ба, ба, ба! Ой юйюнъ къурумазлыкъ дегин, сора не эте тура эдиле?—деб, Добай къайгъылы сорду.

— Джаммолот джукъ ашай, Лейла да къатында, огъары джанларында да джанъы кесилген тюртюле,—деб Хангерий джууаб берди.

— Да не болдугъуз сора?—деди Добай.

Хангерий, „къайын атасыны“ кел, джууукъ бол деб чакъыргъанын, кеси асыры джунчугъандан аллында тагъылыб тургъан эшекге абыныб сюрюннъенин, алайдан айыбсыз саламлашыб айырылалмагъанын айтды. Хангерийни бютюн джанын къыйнагъан бир сагъыш бар эди, ол не эди десенъ, Хангерийни алайгъа нек баргъаныны юсюнден къартны кёлуне не келген болур деб ол эди.

Добай къайыныны къайгъысындан бёлуб, иги кесегин алыб къайтса да, къалгъаны да Хангерийни кёкюрегин тыкъ-тыкълама этиб бара эди.

Кюн булут не да джауум болса, Хангерий Махаргъа эртде огъуна чыгъарыкъ болур эди. Кертмелиге джетерге ёгюзле чибинлеб, Къош орунла таба кёкеннъе кириб кетдиле да, алай бир аман кёб да излеб, сора салкъын айланыб отларгъа чыкъгъанларында, Къамишли Тарында табды. Алай болса да, адам аягъы тынаргъа ол Кертибийни стауатыны къаты бла озду. Бир кесекден а, Кертибий джукълаб тургъан къошда, шок атылгъан таууш чыкъды. Кертибий мурджардан туруб, Хангерийни эки бутуну ортасы бла чыгъыб, ёлюм къара башы къалыр джары мыллыгын атды. Хангерий да ызындан къысха кирди. Бир аздан ала Алтын Бычакъ Болгъан Шоркъагъа джетдиле. Шок дагъыда атылды. Олсагъат Кертибий ачы къычырыкъ этиб джыгъылды. Хангерий, „ёлтюргенине“ сокъураныб, не къачыб кетелмей, не джыгъылгъаннъа баралмай тургъанлай, шок тауушха къозгъалгъан итле адамла да хырылдашыб джетдиле. Тюзю, Хангерий не къарыуун да салыб, къача башлагъан эди. Алай а тири джашла аны эки да атлатмай буудула. Кертибийге барсала, джаны сау!

— Не болгъанды, къалайынъдан тийгенди?

— Къошха элтигиз, джарыкъда кёрюрсюз.

Хангерийни чырышлатыб сюрей, Кертибийни уа, таб тутуб кёлтюрюб, экисин да къошха келтирдиле.

Къараб-къарагъынчы отну кёмюлгенин ачыб, джандырдыла. Кертибийни уа не кийиминде, не этинде бир сыдырылгъан да табмадыла. Бу къычырыгъы уа төрт дунияны бери къарата, „Ой, белим! Ой, белим! — деб, тохдаусуз бардырады. Болмады деб; балаууз чыракъны джандырыб, иги эслеб къарагъанларында, бел омурауларыны юсю аз сыдырылыб, кёберек да болуб тура эди. Кертибий сёлешелмегенча, бек уллу къыйынлыгъы болгъанча, кесин алай тутады. Не тюрю болса да, окъ тиймегенине Хангерий да, къалгъанла да къууандыла. Алайдагъыла-

да сыннъаннъа, чыкыгъаннъа къарай билген болмагъаны себебли, Гитче Таладан Къайсынны келтирдиле. Ол къараб, сылаб бошагъандан сора, „Не къара ханс джагъаргъа, не да чий териге салыргъа керекди,“ — деди. Къайсын аны айтхан бла этилген ишни арасында беш минут да кетген болмаз эди. Хангерий кесини бир къоюну бойнун тартыб, къаны агъа, тыпырдай тургъанлай къошха алыб кирди. Къасым эрлей сойду; терини джылылай салдыла. Бир кесекден эт да бишди.

Кертибий эртденблагъа кийик сау болду, нек десенъ, аны сырты алай болгъанлы бир ыйыкъ да бола эди.

Экинчи кече уа, Кертибий сау къалгъаны ючюн, аны къашха иркин къазаннъа салдыла. Эт бишерге гара, боза да келтирген эдиле.

Бир талай заман арадан ётдю. Къара алашаны да джауурлары хазна къалмай бителе кетген эдиле. Хангерий аны хар инъир сайын сапын бла джууундура эди.

Бу хапар, таб адам олду деб танымазлай, узун да, кенъ да, ауур да болуб Учкуланда хар юйге юлешиниб джайылды. Тийре-тийреде „сёз базарлада“ халкъны ауузунда къалгъан Хангерий болду.

Алай болса да, тюзню ётмеги тюзде къалса да, бёрю ашамаз дегенлей, Хангерий тюзлюгюн табды! Ол кеси Лейла бла аууздан ауузгъа сёлешиб, экиси да кеслери разылыкълары бла бир юй болдула.

Бу ишде Кертибий да, къалгъанла да адамлыкъ этер ючюн къалмагъандыла. Андан бери кёб джылла ётдюле. Хангерий бла Лейла да кёб къыйынлыкълагъа тёздюле. Кёб зауукълукъгъа да къууандыла. Бир-бирине ауруу болсун дегенлей, ма бюгюннъе джетдиле.

Бусагъатда ала колхозну бал къошунда урунадыла. Тамада джашлары Рамазан ол колхозда мал врач болуб ишлейди. Кичилери Хасан Къарачай шахарда окъуйду.

Кертибийни уа, бу накъырдасы, чамы да ол заманда кибики, сакъалына бираз кюмюш урса да, энтда не менме деген джашны да джыгъарыкъды. Быйылгъа дери колхозда кесинден башха ишлеген адамы да джокъ эди, джаздан бери уа къызчыгъы Роза да ишлейди.

... СЕН СЁЛЕШМЕ!

Акга хариб айтыучан эди, кесинъ билгенден, кёнчекликге барыргъа асыры ёчлюгюм да джокъ эди деб, аллайын, ары дери чабакъ тутаргъа асыры ёчлюгюм да

джокъ эди, ол кюн, не эсе да, къармакъ чыбыгъымы да алдым да суу ызына тюшдюм.

Тюшгенден а не келсин, мени насыбыма кёре, Къобан къутуруб, къаб-къара къаралыб, ташны-агъачны ташыб келе эди да, чабакъ тутарча онъ болмагъанында, ызыма айлана да бир тебредим, сора алайдан узакъ болмай кырдыкда джатыб китаб окъуй тургъанны Джатдай болгъанын таныб, къарнашы джайлыкъдан къачан келлигин бир сорайым деб, мени да алай бурулгъаным болду, къалайдан чыкъды эсе да, Рамазан бир джанымдан чыкъды да, экибиз да окъугъанны къатына барыб, сёз да сёлешмегенлей, таракъ тишлеча ёрге-ёрге сюелдик. Ол да, сизден артхамы къаллыкъма дегенча, къобуб, джукъ да айтмагъанлай, ючюнчю болуб къошулду.

Ол кюн эртденбла контор аллында тюбешгенибиз бизге саламлашмазгъа эркинлик берди. Сёз, мени сорайым деб баргъан сёзюм бла башланды.

Джатдай къарнашыны келиб юде тургъанын, эм бюгюн ызына къошха кетеригин айтханында, кетиб къалгъынчы мен анъа тюберге ашыкъгъанымы нёгерлериме билдирдим, сора Рамазан да, мен да тюберик джаш бла къошха барлыгъын, суу ызына атны тутар ючюн келгенин айтханында дагъыда ызыма туракъладым.

Туракълагъан огъай, адам былайда бютеу ёмюрюн ашырыргъа да огъай демез. Булутла кетген кече жанъурну кёбюрёк джаудуруб, джер-джерде заранлы ырхыланы бардыргъанларына уялгъанча, кёз тутхан къарамладан зинк болгъандыла. Кёкню кёклюгюне уа Кичкине-Къолда Кёк-Кёлге иги бетден къара. Бу кём-кёк кёкню тюз арасындан, джердеги джашау ну иеси джарыкъ кюн джашагъанланы насыблары ючюн алтын нюрюн тегеди, Ол кетген кече джаугъан жанъурну, айыбын джашыра. батмагъын кебдире, кереклиси чакълы бирин джерге синъдире, артыгъын ёрге, хауагъа, кёлтюреди. Андан энди келлик жанъурну хазырларыкъ болур.

Уруннъан адамла бу затха бек къууанадыла. Не ючюн десенъ, заманында джауум джауб, кюн тийиу—байлыкъны бир белгисиди. Аны ючюн болур, бютеу Къобан Ёзенни джайны джашил кийими бла, таб тушман да дау табалмазча, джасаныб, алапат джашнайды. Узакъ болмай, джибек ийген нартюхлени, алтынланнъан арпаланы, сютден толгъан будайланы тауушлукъ тенъизлери салкъын суу аязда шош чайкъала, ишлегенлени быйыл да уллу битим аллыкъларын белгили этедиле.

Ючюбюз да келген суугъа къараб, аны юсюнден сёлеше тургъанлай, суу тауушдан эшитмезле деген болур эди, тирмендеча, абаданыракъ, кёлтюрте, былай къараб бир зат кёреме: сеними болсун, меними болсун?—деб Рамазан Джатдайны китабыны ортасына белги этиб тургъан бармагына чум къамчи сабны кыйыры бла тие, анъа эслегмей, мени аягъымдан басды. Джатдай ышарды да, джууаб бергинчи бурулуб къараргъа башлады, алай болгъанлыкъгъа, Рамазан, анъа адетни бузмай, алгъын сооругъа джууаб этерге керексе дегенча этиб, кёзюню аллына кесини темир бетли кийиз бёркюн тутду, „Къарамагъанлай айт!“—деб, мен да сёз къошдум. Джатдай, ауузун да джыймагъанлай, таукел этиб: „Сени!“—дегенинде, Рамазан бироз джунчуяракъ да болуб, „Таб...!“—деди да, бир да ажымсыз „болсун!“—дерик болур эди, бизден джюз атлам чакълы узакълыкъда, кёб бояулу, гокга оюулу алтын биченликни айбат кюйюзюню ичи бла, Къобандан суу алыргъа келе тургъан эки кызыны кеслерине эслетмей къашы-башы бла кёргозе, бирси джанына къарады. Джатдай да „сени!“—деб бошагъанлай огъуна, акъ кийгенни Роза болгъанын эрлей эслеб, ол кимники боллугъун энтда билмеймисе дегенча бурнун чюйюре, кёсе сакъалын Рамазан таба силкиб, анъа мыйыкъ тюбюнден кюлдю. Мен а амалсыздан Насра-Ходжа эки даучугъа да: „Тюзсе! Тюзсе!“—деб сют этгенча, этдим. Рамазанны бизден уллу хапары болмады.

Ол, фермагъа кетериги эсине тюшген болур эди, менъе къараб: „Хайда, кетдик!“—деди да, алайда отлай тургъан къошкъулакъ тору аджирни башына джюгенин салыб, аякъларындан кишенин алыб, къатыма келиб: „Атхамин!“—деди.

Мен, барлыкъ джолубуз джууукъ болгъаны себебли, минмей барсакъ да зараны болмагъанын айтханымда, тюзю, ол мен айтханныа огъай демеди. Джатдайгъа да „Сау къал!“—деб, биз да былай кете тебрегенлей: „О, хахай! Роза суугъа кетди!“—деген тиширыу тауушну эшитгенибиз бла сууда бир кёмюле, бир кёрюне, тохдаусуз джюзерге кюреше, бизни таба келе тургъан адамны эслегенибиз тенъ болдула.

Рамазан кёзю кысыб ачхынчы аллына эки атлады да, ол эшитгенни да эшитиб, ол кёргенни да кёре, не этерге билмей, джунчуб къалтырай тургъан Джатдайгъа айланыб айтды: „Сюйген кызынъ суугъа кетди, ма, атхамин да бир къарыу эт!“ Сора кесини юсюнде акъ костю-

муну тьюмелерин юзе, гузаба тешиб, мийик хансха атды. Бюгюнъе дери семиз кесиучю аўузу, джетген кюн „къай-дамдан“ сора, сёз айтыргъа да джарамады. „Ханны эгери чабар кюн асхар“ дегенлери бу болур,—деб Рамазанны кёлюне келди.

Сокъур суйген саў кёз дегенлей, Къобан суйген да олду. Аны мураты была „ёгюз джеге тургъунчу“ къызны гузаба оздурургъады. Кесини ол муратын бегите, къараб-къарагъынчы суў Розаны джууукълашдырды. Рамазан экинчи сормады. Ол джюгенни билеклерин аджирни бойнуна атыб, „Тоб!“ деб, юсюне миниб, „Шап“—деб кишен бла уруб, „Шоп!“—деб суўгъа тюшгенинде да, костюм атылгъан джердеги хансланы бир къауумларыны кымылдагъанлары тохдамагъан эдиле.

Алай болгъанлыкъгъа иш Рамазан мурат этгенча болмай: атны ал аякълары суўну кыйырында къаты джерни басмай, ол аты бла бирге къайнай тургъан суўгъа баш тебенине чёмелиб кёмюлду. Аджир, балтача, ташайды, къанъача къалкъды! Рамазан аты къайгылы балмай, аны къабыргъасында ёрге туруб, кесинден эки атламда суў оздуруб баргъан, ёлгени-саўу да анъа белгили болмагъан кызыны къутхарыр муратда къолу бла да джюгенни иймегенлей кирди.

Шоркъа Розаны кесини боз этеги бла джабыб джашырды! Башха шоркъа кёлтюрюб туўрагъа чыгъарды! Рамазан джунчумады. Алгъын ол аны чачындан сора билегинден деменъили тутду. Хы, энди умут къоркъуўну хорлай башлады деб Рамазанны кёлюне келди. Алай болгъанлыгъы ючюн, джибиген джюгенни къолундан сыбдырылыб кетгенин эси анъа эскертгенинде, ол болушлукъ излеб джюгенни ычхындыргъан къолун джанъыдан узатды. Ол кёзюуде атны арт табаны Рамазанны имбашына кюлю тийди. Ол къолу бла тийген табандан тутаргъа кюрешди, алай а аджир кючу бла экинчи силкиб аны билегин сын этди.

Сора джашны, кызыны да къабар къабынлары тауусулмаз кёзюулери болур эди, атны суў джугъу зыбыр къуйругъу Рамазанны бетине тийди. Ол къууаныб сир болгъан къолу бла сермеди. Джан аўруса, сокъур кёзден джаш чыгъар дегенлей, джаннъа джетгенинде бармакъла джараб атны къуйругъундан къаты кысыдыла! Къараб-къарагъынчы аджир Рамазанны, Розаны да суўну ортасында айрымканнъа чыгъарды.

Ат турду. Силкинди. Розаны келтирген толкѳунла, аны тарагъы бла бир туфлийин бир бирлерине узата, ызларындан келген толкѳунлагъа кеслерин джетдирмей, алларында баргъанланы ўа джетелмей, энишге ташайдыла.

Аланы орунларында энди башхала шуўулдайдыла.

Минъ кѳоюм суўгъа кетди, асхакъ Сюлемен ызларындан джетди дегенча, ташайгъан толкѳунланы ызларындан Рамазанны кѳуунчлары кетдиле.

Аланы орунларына сансыз, санаўсуз кѳайгъыла бла бушуўла джетдиле: „Розагъа болушлукъ керекди!“

Алай а, насыбха кѳере, бу хал кѳб заманнъа созулмады. Умутла кѳайтдыла. Ала кѳайгъыланы кѳысдаб, Рамазанны башында, джюрегинде, эсинде кеслерине тыйыншлы орунларын алыб, терк ишлеб башладыла. Рамазан да аланы кючлери бла Розагъа аллай адамгъа, аллай кѳзюўде этилирге керекли болушлукъну этди. Аны кѳыйыны зыраф болмады. Роза кѳзюн ачды.

Энтда бир талай минут арадан кетдиле. Аны насыбы энди умутну сабапына келди! Ол, олтурду!

Андан ары дери Джатдай да кѳачыб кетмей, „джигит киби“, болгъан затны кѳзю бла кѳрюб, таб Рамазан аны алайгъа тагъыб кѳойгъанча, тургъан джеринден тебмей турду.

Эл узакъ болмаса да, алкѳын андан адам келмегенди. Алайлада ишлей тургъан джашла бла кѳызла эшитиб чабхандыла. Ала Джатдайны аралатыб хапар сорадыла. Ол да Рамазанны „хомухлугъун.“ аны орнунда кеси болса, Розаны ары, айрымканнъа, чыгъармай, бери, джагъагъа, чыгъарлыгъын эм кѳыз джунчугъунчу дженѳил кѳымылдаб кѳутхарлыгъын айтады.

Мен ышардым. Нек ышаргъанымы себебин Кокай бла Харун да эследиле.

Джагъадагъыла нелени эсе да айтыб, кѳоллары бла да кѳргюзюб, айрымкан таба кѳычырадыла. Андан да алагъа кѳаллай эсе да бир джуўаб этиледи. Алай а бу тауушла бары да джелде белгисиз болуб кѳалгъанча, кѳобхан Кѳобанны сансытхан даўурунда джутуладыла. Ма кѳайсыла эселе да суўгъа кирирге тебреген болурла, гузаба тешинедиле. Бирсилери ўа аланы тешинирге кѳоймай, кириб ары ѳтгенликге да артыкъ этер хайырлары болмагъанын, ѳтюўню кеси да кѳоркѳуўлу болгъанын анѳылатадыла.

Роза кеси-кесин эскергенден эскере келиб, тарагъын излегенча этиб, тобугъуна джете учларындан суу саркъа тургъан чач эшмелерине узалды, тегерегинде затла аны кезлерине игиден иги кёрюне тебретиле.

Роза кеси-кесин энди иги эскере башлады. Аны тюрсюню, къарамы орунларына келдиле. Уллу къара кезлеринде джашлыкъны къууанч джарыкълыгъы джашнаб башлады. Ол кесинден эркинликсиз белюб-белюб эснеди. Суу алыргъа тебрегенинде узакъ болмай суу ызында Рамазан бла Джатдайны кёргени, аланы юслеринден келю сагъышха кетиб, кезлери чыракъ бара, къолу челек бла суугъа узалгъанлай, басхан джери оюлуб, суугъа тюшюб кетгени—была бары да эсине шаркъ деб тюшдюле. Бир да ажымсыз суу алыучула аякъ салыучу къара ташны тюбюн суу ашаб, джар этген болур эди.

Ышанигъа кёре аны Рамазан къутхаргъаны белгилиди, алай а Джатдай къайдады? Ол нек болушмады? Суюмеклик ишни арт кезюуде болумуна кёре, Розаны суудан Рамазан алмай, Джатдай чыгъарыргъа керек эди.. Нек десенъ, Рамазан бла Розаны суюмекликлери, къачан эсе да джашнаб тургъан биченлик, кюн кюйдюрюб саргъалгъанча болгъанды.

Джатдай бла уа замансыз чыкъгъан гяхиник кибикиди. Быланы былай болууларына ол кеси суюмеклик джолда джанъылычлары бла себеб болгъанды.

Роза бу сагъышланы, кезню джумуб ачхынчы, битдириб, къулагъына къоңнъан багъырбаш чибинни къолу бла къоруй, терен ахсына, кесини суююмлю къарамын Рамазанн суу джугъу болгъан бал бетли чачына, суюгеннге артыкъ да ариу кёрюннге токъ бетине, къамиш къыргъанча, ариу сюегине джетдире, джерге къараб, бир аягъында негерин суу алыб кетген, кеси да джибиб тилимдилик болгъан туфлийин эслеб, болур болгъанды дегенча, аны къайгъылы болмай, узалыб мылы чындайыны бурушун тюзете, джунчугъан халда, къатында ёсюб тургъан суу сипини баш къусханларын къолу бла ууа, мурукгу этди.

Рамазан: „Роза, къалайса?“, „Роза, бираз маджал болдунъму?“... „Роза нек селешмейсе?“—деген сорууларыны бирине да Роза, джууаб этмейди. Къарамы бла: „Хаттам джокъду, сау бол“ деген магъананы анъылатды.

Рамазан, аны эс джыйгъанына къууана, тартыннъанын эслеб аты таба бурулду.

Роза субай санларына териси бла бирча джабышыб тургъан джукъа чебгенин къоллары бла тартыб-тартыб джабышхан джеринден бери айырыгъа кюрешди. Рамазан ётер джерине къарады. Дагъыда адамла ол кёчюуге сайлагъан джерни табха санагъанларын къоллары, башлары бла да кёргюзюб билдирдиле. Ол атны кёб болмай кеслери олтургъан терекни къатына тартды. Экиси да атха миниб суугъа кирдиле. Аджирни аллы бери айланды... Бу кёзюуде джанъыз Джатдайдан къалгъанланы чырмаусуз бир ётселе дегенден башха сагъышлары джокъ эди... Ол ат аллына миннъени ючюн Розагъа тиш къыса эди. Рамазанны уа, Розаны сыртына таянчакъ болуб келген сол билегин да, онъ инбашына тие келген кёкюрегин да, онъ базыкъ бутуна джете келген онъ базыкъ бутун да, къолундан келсе, кесиб атарлай бола эди.

Алай болса да иш джанъыз Джатдай излегенча болуб къалмады, ат аланы сау-саламат ётдюрдю. Мен джаратылгъанлы ол кюнден бек къууанмагъанма деб ант этсем, антыма ёлмезме. Къалгъан адамланы да менден башхалыкълары джокъ эди. Джанъыз Джатдай...

Ат аллындан тюшер-тюшмез къызла Розаны тегерегин алдыла. Рамазан алкъын атыны юсюндеди. Аны не эсе да бир айтыры болуб, бир таб заманны сакълагъанча кёрюнеди. Алайдагъыла барысы, артыкъсыз да къызла, кеслерини тенълери илинемек аджалдан сау къалгъанына асыры къууаннъандан аякъ тюблеринде чёб сынмай, джарыкъ чамланы бардырадыла. Рамазан ат юсюнден ийилиб Айшатха пени эсе да шыбырдады. Ол да, Джатдайдан кёз сакълай туруб, Розагъа не эсе да айтды. Сора къызла Джатдай бла Рамазаннъа кёзюу къараб, къым-тым этдиле.

Рамазан селешген тауушланы тохдата, джыйылгъанлагъа айланыб, кесин джюгеннъе ура тургъан мылы тору аджирни, кебиб баргъан къара джалын къолу бла сылай, кёзлерин бир джерде ёсген кёк къозукъулакъ бла чайыр бетли джыгырагъа къаратыб, Джатдайгъа эслетмей, бир къауумлагъа кёз къыса, айтды: „Барыгъыз да тенълерим болгъан себебли былайда мен уялыр адам джокъду. Кёлюме былай келеди: бу джыйылгъаныбыз бла бизге барайыкъ. Розаны сау къалгъанын да, джууукъ юйюн таныгъанын да, сизни сыйыгъыз да артыкъ болсун, мени юйленнъеними да къууанчларын бирден этейик. Алай болмай амалы да джокъду. Хайдагъыз, тебрегиз, тебрегиз, тебрегиз!„—деб ышармай, кюлмей, ким не айтыр дегенча, тегерегине къарады.

Бу сёзлени чам болгъанын сезген къауум Рамазанны кесине кёре бирер зат айтыб къюдюле.

„Роза эл гуууртха, Гумай джууртха“ дегенлей, не этесе, табу, дерге да бир тебреди, алай а башха къючле анъа чырмау болуб, айталмай ышарды.

Айтылгъан Джатдайны джюрегине туз себе, аны гыж бурнуна ётдю. Къара себгил бети андан да бек къаралыб, джауаргъа къаралгъан кёкча болду. Кёк чагъыр кёзчюклери чартлаб-чартлаб чыгъаргъа джетдиле.

Рамазан бу юч тюрлю халгъа да кесини сынчы кёзлерин бирер джетдире, энтда не эсе да айтыргъа тебрегенлей, Айшат аллына атлаб, аны джибиген кёнчегини тобугъуна илиниб тургъан агъач тюкню къоллары бла тите, айтды: „Рамазан, сёзюню игилик бла бёлейим. Мен экигизден да кичиме. Роза мени къысха эгечимди. Сен а джугъум да болмайса, алай а мен, туугъан къарнашым Османнъа къалай ышана эсем, сенинъе да алай ышанама. Иш джууукълукъда тюлдю, адамлыкъдады. Кёзюнден айтханым ючюн кёлюнъе джукъ келмесин, ачыкъ зат болуб, сен бюгюн Розаны ары, обалагъа, кетиб баргъан джолундан къайтарыб келиб, бери адамлагъа къошханса. Аны ючюн барыбызны да атыбыз бла сау бол!

Ма кеси да былайдады, кертиге ёбгелемесин, бюгюн бу иш Джатдай къыллы къалса, Роза къаргъышлыкъ, Джатдай кеси да бедишлик болуб да къала эдиле. Алай а айтама да, сени былайда болгъанынъ барыбызны да насыбыбыз, Розаны къыйналмаз, Джатдайны уа уялмаз кёзюулери болур эди...

— Уялгъанны андан сора кёзюнде чёбюмю барды?— деб къайсыны эсе да соруу сёзю арагъа кирди.

— Роза суугъа кетди. Зурум къуугъун этди. Джатдай да, Рамазан да, мен да эшитдик. Розаны кюреше келгенин да кёрдюк. Тюзю, былайда хар ким эшитген джеринде тохдаб, кёрген джерине чабхандан башха этер, зат джукъ эди. Алай болса да, оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр дегенча, ишни таблыгъын билмей гузаба этиб, аны ёрге сюер орнуна, энишге ойгъан да иги болмагъаны себебли, мен ат бла кирир муратда джюгеннъе узалдым. Рамазан аны меннъе джибермей, Джатдайгъа: „Сюигенинъ суугъа кетди. Ма ат бла кир,“— деди. Сора Джатдайны халын къысха анъылады да, кеси кириб, сау болсун, къызы, Айшат айтханча, алыб баргъан аджалдан сыйырыб саулагъа къошду. Майыл Гыраудан аз такъыл дегенлей, Джатдайдан эсе уа таб мен да такъыл болдум.

Бир да кѳурусада, ишге хайырым болмаса да, богѳурдагъыма дери суѳгъа ташайыб, кѳарыѳуму таныб чыкъдым.

Мен анѳылагъан бла кѳарнашчыгъым Джатдайны бир огъай эсенѳ, эки терслиги барды. Бир джанындан Розаны ол кесини сюйгенин кѳутхаргъанча, экинчи джанындан а ким болса да, бир суѳгъа кетгенни суѳ азыгъы этмей, алгъанча алыргъа керек эди. Джатдай а бу эки борчну бирин да толтурмады.

Мен сѳзюмю бошаб, ким не айтады деб, джан-джанымы сымарладым. Кѳобан “Не этдигиз эсегиз да Розаны менден айырдыгъыз” деб кѳлю кѳалгъанча, уллу таѳууш этиб шуѳулады. Джатдайны, мутхуз бети алгъындан да бек кѳаралды. Ол эки кѳзюнде эки огъу болса, бири бла Рамазанны; экинчиси бла да мени урурлай болуб, экибизге кѳзюѳ кѳарады.

Розаны анѳысы сюймеклик джолда этген джанѳылычлыкъларын эскере, кесини келлик джашаѳуна бу сагъатдан башлаб тюз оноѳ этерге кѳуреше эди. Энди ол кесини таѳкеллигин Рамазаннѳа тохдашдырды!

Айшат сѳзюн тохдагъан джеринден башлады. „Алайт да, Рамазан, сенинѳе этген адамлыгъынѳ ючюн Розаны алыб кетерге адет да эркинлик бермейди. Экинчи джаны бла ѳа, сени орнунѳа мен болсам да, кесими терсге санырыкъ тѳл эдим“. Айшат сѳзюн бошаргъа таб кѳзюѳню сакълаб туруб Пазлий айтды. „Къыз не дейди, ишден хапары бармыды? Бу къызгъа келишген кѳуѳанч хапармыды?—деб, Сапийтны хапарынлай, сиз айтханнѳа Роза да не огъай, не хо дерик болур, аны да билирге керекди“.

— Аны не билири барды, огъай десе, аѳузу биргесинеди, майна ма кеси деген!“—деб Джанариѳ барыбызны да кѳюдюрдю.

Бу кѳзюѳде кюн кѳюдюрген биченлик сугъарсакъ кѳркейгенча, Роза бла Рамазанны сюймекликлери алгъын орунларына келе эди.

Алайына билмей тургъанлай, кѳая оѳлуб ташла тѳнѳереб тебрегенча, аѳузу от чагъа, Джатдай Рамазаннѳа кесин атды! Башхала орча эте, аны тѳйдыла. „Кѳайгъы чыкъса, менден чыгъар, излесегиз тѳбде излегиз“ деген Рамазанны эсине тѳшсе да, не сѳз айтыргъа, не да темирчилерге кесин тѳйыншлыгъа санамай, тѳзелди.

Ары дери, таб суѳгъа кетгенли да аѳузун джарыб сѳз айтмагъан Роза, барыбызгъа да эшитдире, Джатдайны кѳолу бла кѳргюзе: „Джатдай, ким сѳлеше эсе да, сен сѳлешме!“—деди.

Чотчаланы Маюмет

ХОРЛАМНЫ КЮНЮНДЕ

(Повесть)

I

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла Азнаурну та-
мада джашы Умардан бир ючмюйюш письмочукъ келди.

„Багъалы атам Азнаур!—деб джаза эди ол.—Училище-
ден кичи лейтенант болуб чыкъгъанма, кюллукъ этерге
Смоленск шахарны къатында аскер частха тюшгенме. Ха-
лым аман тюлдю. Биргеме бизни элден бир джаш да бар-
ды. Сизге тансыкъ болгъандан башха джокъду хатам.
Джуртубузну, юйюбюзню джауладан сакъларгъа биз борч-
лубуз, андан уллу сый къайда! Энди юйге къайтыр бол-
джалыбыз да джетеди. Къарнашчыкъларым Хасан бла То-
пайчыкъгъа, эгешчигим Саудатха менден исси салам айт.
Топайчыкъ алкъын джаза биле болмаз, анамдан къарыу
джокъду, алай а Хасан бла Саудат школда окъуйдула.
Письмо джазарча болгъандыла.

Сау, эсен кърюшейик! Аскерчи саламы бла Умар“.
Сабийле, ючмюйюш письмочукъну Сапра бла Топайчыкъгъа
кёзюу-кёзюу окъуб, тышында ючгюл мухуруна къарады-
ла. Ол кюн огъуна Саудат Умаргъа джууаб къайтарыгъа
олтурду. Ол анасы айтханны джазгъан сагъатда, хар ким
бирер сёз къошуб, алай айтма, былай айт деб, Сапраны
чамландырдыла:

— Да, шайтанла, алай усда эсегиз, меннге сормай джаз-
сагъыз а,—деди ол.—Мени халатымы тутаргъа уа джигит-
сиз...

Азнауур, ышара-ышара, къараб турду.

Бары да ортагъа алыб письмону джазыб бошадыла, тю-
бюнде бары да къол салыб, къагъытны бир бетине Топай-
ны къолчугъуну суратын карандаш бла сызыб тюшюрдю-
ле. Сапрадан эрши къол салгъан болмады: аны харифле-

ри, эсирген адамлача, ары-бери джампайгъан эдиле. Хасан бла Саудат, бешинчи классны сохдалары, кеслерин онъ-лугъа санагъанларын билдире, аналарына кюлдюле...

1941-чи джыл июнну 22-де эртденбла Сапра бла Хасан уллу базаргъа бардыла. Нарсананы базары, къачан да болуучусуча, харекетден толу эди: базарны ортасы бла баргъан къанъа табхала тюрю-тюрю кѣгетледен ууала, базарны тыш джанында элледен келген адамла, арбаланы къантарыб, къатыкъ, гардош, тауукъ, гакгы, отун дагъыда башха затла сатадыла. Курортда солугъан омакъ тиши-рыула, хар затха сейирсиниб, хар нени ыстымлай айлана-дыла.

Ары-бериле да алыб, Сапра бла Хасан юйге тебретиле. Нарсананы булутсуз джарыкъ кюню, шахаргъа хурметли нюрюн тѣге, кѣк тауланы башларындан ышара эди.

Орамда Хасан, джопбу-джопбу болуб тургъан адамланы кѣрюб, аланы къол джаулыкъла бла кѣзлерин сюртгенлери-не эс бѣлдю. Талай джерде алай эте тургъанларын эсле-генинде, сейир болуб айтды:

— Анам, ары бир къара, ала джылай тура болурла дейме...

— Къайдам,—деди Сапра, тѣгерегине къарай,—былайда адам ѳлген зат болур... Тѣтя Паша да алайда шойду да, анъа бир сораыйм.

Хоншубуз тѣтя Паша Сапрагъа былай джууаб берди:

— Ах, Соня, сен къалай эшитмегенсе, къазауат башлан-нъанды. Бюгюн танъ-аласында радио билдиргенди, Герма-ния бизге чабханды.

Алайда Сапра да, къатынла бла бираз сюелиб, бушуулу джыламукъларын сыйпады.

Хасанны ол хапаргъа ийнанмазы келсе да, кѣлю та-ктыр болду. Джыламукъ кимге да бал тюлдю, кимни да мутхуз этеди...

Юйге джетерге да орамда джыйылыб тургъан хоншу-лагъа тюбедиле. Ала бары да, къайгъылы болуб, къазауат-ны юсюнден сѣлеше эдиле.

Хасан, сабий башы бла, уллу сагъышха синъди. „Къа-зауат джанъы башланнъанды, алкъын бу джылагъан адам-ланы кишилери да ѳлген болмаз,—деди ол ичинден,—со-ра бусагъатда джыларгъа неге керекди? Къайда эсе да... Кюн батханда, чекде шкок атылгъанды деб... Уруш бы-лайгъамы джетерикди? Бу да Хасан кѣлде, Халхин-Гол-да, болмаз къалса Финляндиядача бир къауъгъачыкъ бо-лур...“

Экинчи джаны бла, фашистлени бизге чабаргъа къалай базгъанларын Хасан башына сыйындыралмай эди. „Тоба, тоба! Ол гитче къамыжакъчыкъ пилге кесин нечик киршей болур? Картада ол къол аяз чакълы бир тамгъачыкъды... Ачырына къутургъанды неда Гитлер деген керти шашханды!...“

Бу затха Хасан чыртда ишек этмей эди.

II

Къазауат Хасангъа бек узакъдача кёрюнсе да, аны ачы джели ол кюн огъуна къралыбызны хар ышыкъ мюйюшчюгюне да джетди...

Къазауатны уллу къыйынлыкъ болгъанын кёб бармай джашчыкъ да анъылады: аны ал кюнюнден башлаб, халкъны джюреги сампал таууш этиб, кёзюнден къан тамгъаны тохдамай, бир кюн бир кюнден къыйын, ачыулу, джарсыулу болуб тебреди. Азнауур да аскерге кетди. Умарлан пиъмола аз келе башладыла. Арт пиъмосунда ол урушха киргенин билдире эди.

„Бу къазауат деген адетни ким табхан болур, ким да юйюнде тынч олтурса ўа?—деб сагъышлана эди Хасан.—Биз кишиге да чабмай тура эсек, бизде кимни неси къалгъанды?.. Майна атам да, къарнашым да урушдадыла. Ала бек залимледиле, кеслерин хорлатмазла... Алай а биз ала келгинчи къалай джашарыкъбыз? Кертиди, бизничала аз тюлдюле, тюзю. Майна Едигаровланы да аналары бла эки гитче сабийлери юйде джангъыз къалгъандыла, Захаровлары —алай, къарт Тимофей—алай, Османлары—алай...“

Уруш а барады, кюн кюнден къызыудан къызыу. Азнауур да фронтха киргенди. Хасан да биледи фронтну: ол аны кинолада кёб кёргенди, анда уруш бек сюйюб къарарчады, сейирди. Кертиси ўа, бек къоркъунчлу зат болур...

Нарсанагъа джаралыланы келтирликдиле деген хапар джюрюйю. Аланы кёрюрге Хасан бек ашыгъады. Толайчыкъны ўа джукъдан да хапары джокъду. Ол, арбазда ящикни ичинде къумну къазыб, джолчукъла ишлеб кюрешеди. Хар арбазда къум, суу хазырларгъа буйрукъ болгъанды, кёб юйню чардагъына да салгъандыла суула. Джаууна самолетлары, бомбала атыб, от салсала, аны джукълатыргъа керекдиле ала.

Кече шахарда бир сынъар от джарыкъ кёрюнмейди: терезелеге къара джабыула джаядыла, атылгъан бомбаны джелинден миялала ууалыб къуюлмаз ючюн, хар кёзю

узуну бла кенъине суу кисейден джурунла джабышдыргъандыла. Бир-бирде „Хауадан къоркъуу!“ деген тревоганы паровозла къысха-къысха кычырыб береди, адамла юй джанлада къазгъан индеклерине къачадыла, башларын сакъларгъа юренеди. Кертиди, бу затла алкъын кзуру юрениудюле...

Орамда сабийле къазауат оюн ойнагъанларын сериуюн этгенди, садакъланы, агъач къамаланы, багъыр герохла-ны аз джюрютедиле, орамны эки джаны эки фронт болуб, бир-бирине чабыу кылыкк унутулгъанды. Аллай оюнну типиреула да келтюрелмейдиле. Шахарда санаторийлени госпиталлагъа джарашдырадыла.

Тамбла джаралыла келедиле деб эшитгенлей, Сапра бла Саудат алмала, тютюн, сернек, тюрю-тюрю ашарыкк затла алыб хазырландыла. Хасан вокзалгъа талай кере барыб къайтды.

Экинчи кюн ал эшала келди. Адамла бир-бирине айта, хар ким саугъала алыб, ары тебреди. Сапралары да, эки корзинканы келтюрюб, вокзалгъа бардыла.

Анда халкк бек къалын басыныб эди.

Акк халаглы сестрала носилкала бла поездден ауур джаралыланы ташыб тебреди. Аланы башлары байланыб, кёбюсю несин да билмей джатады; бир-бирлери, кездерин ачыб, халккгъа къараб, къарыусуз ышарадыла; ким къолун келтюрюб саламлашады, ким бёркюн силкеди; таякъла бла; таякъсыз кеслери джюрюб келгенле да кёбдюле. Юслеринде тер къатхан, къан тамгъалы, букту шинелери бардыла.

Ол кюн халккны алагъа этген хурметин кёзю бла кёрмеген, совет адамланы кеслерини аскерчилерин къалай кемсиз суйгенлерин толу анъылаяллыкк тюл эди. Басыныб, алгъа чыгъаргъа бир-бирин тюртюб кюрешген адамла, мылык атыб, кычырыб, къол силкиб, аскерчиле бла саламлашадыла. Носилкаланы юслери гокга хансдан, саугъадан дагъыда башха затладан толгъандыла, джаралыла разылыкъларын билдиреди, кёллери келтюрюледи, джылынадыла.

Ол халккны арасында тургъан Хасанны джюреги эриб, джыламулклары келедиле. Къатынла эркин джылагъандыккгъа, ол кёз сууларын адамлагъа кёргюзюрге тартынады. Вокзалгъа келгенли аны бурнуна бир тюрю ийисле: дарман, джара ийисле урадыла, ала къазауат ийисле болурла деб, тууралгъан, санджаллангъан адамлагъа джазыкксыныб къарайды. Къалай джаш, къалай ариу адамла-

дыла ала! Амма... тыбыры тартыллыкъ къазауат нечик да халек этгенди аланы...

Андан сора эшаламла кюн сайын дегенча келиб тебрелди. Алгъын солуй айланнъан джарыкъ келлю адамладан толуб туруучу Нарсана энди урушну отунда къууурулгъан, Ата джуртлары ючюн къанларын тѣкген совет аскерчиледен толду, халкъны саулулгъун багъыучу курорт энди толусу бла фронтха ишлеб башлады.

Къазауат а барады, халкъны ююю-кюню ючюн, фашист джаллыны огъурлу стауатха къоймаз ючюн! Хар минут сайын ненча адам ёледи, ненча сабий ёксюз болады, халкъны къыйыны бла этилген ненча хазна зыраф чачылады!..

III

...Къазауатны ал кюнлеринден огъуна Умар окъ, тоб тютюнден чыкъмай келеди, эки кере дженъил джаралы болуб да сынагъанды, алай а аскерчи орнундан тебмегенди. Бир джолда штабха иши болуб келгенлей, анда аскер кенъеш бара тургъан кѣзюуге тюшюб къалыб, кечени аурлулгъу кетгинчи сакъларгъа керек болду. Штаб элни къыйырында бир агъач юйде эди. Эки сагъатны тынчайыргъа эркинлик алыб, юйню арт бѣлмесинде агъач табджаннъа таянды. Тюз башында чардакъгъа чыкъгъан эшикчикге къарай туруб, къалкъыб къалды. Бир заманда Умар, юсюне тоб деб тюшген аур затдан илгениб, кѣзлерин ачханлай, эки сюек къол аны бойнундан къаты бууду. Ауузундан тылпыуун чыгъаралмады, кѣзлери бир сары чачлы себилбетни кѣрдюле.

Не тыпырдаб кюрешсе да, аны тютюнден къутулур къарыу табмады, къолларындан бойнун да ычхындыралмады. „Бу тушман болду кѣреме, тындырыб къояргъа айланады, ый, бир адам кирсе...“ деб, термиле тургъанлай, белинде финка бычагъы эсине тюндю. Кесин ёлгенча этиб, джаугъа билдирмей, бычакъны чыгъарыб, аны быгъыны табасына теберди. Тылы сапыннъа батханча, бычакъ сабына дери ташайыб кетди.

Ачы таууш этиб, юсюндеги бир джанына тѣнъереди, Умар анъыламагъан тилде не эсе да айта, полда джыйырылды. Олсагъатдан аскерчиле да кирдиле.

Тѣнъереген немец разведчик болуб чыкъды.

Джигитлиги ючюн Умарны саугъа алыргъа джаздыла:

...Августну ал кюнлеринде Азнауурдан кѣууанч хапар алдыла. „Келе келиб джашчыкъ болгъан частха тѣшюб кѣалгъанма, энди экибиз да биргебиз,—деб джаза эди.— Мындан ары бизге кѣайгъы этмегиз: халкъ бла кѣргенинъ— байрам, кѣлюбюз бек игиди... Кѣоркъмагъыз, джауу муштукъул этиб чыкъгъан джерине джыярбыз, сауъгъала да алыб кѣайтырбыз. Хайт деб, бел кѣатдырыб туругъуз. Сен, Хасан, энди юде джигит бол, ананъа болуш, айтханын эт“...

— Кѣалай иги болду,—деди Сапра, письмода хапарны эшитгенинде, — бир-бирине болушурла, билек болурла.

Андан сора экисинден да письмо келиу тохдаб кѣалды. Сапраны юдегиси, хапар сакълай, письмо ящикге таймаздан кѣарагъанлай тура эди. Аналары сабийледен джашыртын сытханчыкъ да эте турду. Хоншусу Бабухга тѣшлеринден тарыгъа, ол да аман джоранъы кѣой дей, талай заман арадан кетди.

Бир кюн почтаъон эшикден кѣараб: „Сизге извещение!“—деб, таууш этди.

Тушманнъа келсин аллай кѣагъыт: анда Умарны ѳлген хапары бар эди. „Сизни джашыгъыз,—деб джаза эди частны командири,—Ата джуртубузну баш эркинлиги ючюну рушда джигитлик этиб ѳлгенди...“

Несин да билмей кѣалгъан Сапраны юсюне хоншула басындыла, арбаз джылаудан толду, бетлери-кѣутлары кетген сабийле бирер джерге кѣысдырылдыла. Джылагъан адамла кеслерини кѣыйынлыкъларын сагъына, Сапра да юдегисинде биринчи ачыуъгъа сарнай, талай кюн озду.

Бушуу кюнледе болуучусуча, тенъ, джууукъ, хоншу басыныб, Сапраланы джанъыз кѣоймай, аланы джюрекледин джазыб кѣорешдиле: кими ашарыкъ этди, кими юй джумушха кѣарады, кими кечеле бла юде биргелерине кѣалыб турду.

Сау болсунла адамла: кѣууанчда бушууда да бир-бирин атмайдыла. Кѣууанч аланы кѣюю бла джюз кѣатха ѳсе эсе, бушуу да джюз кереге кем болады. Кесинъ джанъыз кѣалмайса—ма олду джамагъатны насыбы.

— Аман этме, Сапра, джаным, болур болуб бошагъандан сора, кемсизлик джарамайды, атасына да рысла,—дей эдиле кѣатынла.

— Бу сабийчикле да ѳлюб кѣаладыла. Энди ачыу кѣрмегиз...

— Халкъны джыламугъу уу болуб джаусун аланы башларындан!—дей эди Бабух немецлеге.

Къыйынлыкъ, артыкъ да бек халкъ бла бирге кѳргенинъ, адамны джюрегин къатдырады. Сапра да, кесин басыб, къалгъанла къайгъылы болду, белине джаулукъ чырмаб, сабийлеге кѳл этерге кюреше башлады. Юйде бу хапарны фронтдагъы Азнаурдан джашырыгъа оноу этдиле

— Умар бла джаны бир эди, — деди Сапра, — аны эшитсе, сау къаллыкъ тюлдю. Андан эсе, Хасан, джукъ да джазмагъыз атагъызгъа Умарны юсюнден.

— Къайдам, — деди Хасан, — атам кеси да бир сау къалгъа эди. Хапары келмейди. Сора, ала бир частда эдиле эсе, ол Умарны къалай биле болмаз?

— Къайдам, айырылыб кетген эселе уа? — деди анасы. — Бирге болсала бир, джукъ джазарыкъ болур эди... Къайдам...

V.

Кетдиле кюнле, оздула айла. 1942-чи джылны февраль айы бошалды. Бир джолда Топайчыкъ: „Письмо келгенди! Письмо!“ — деб, эшикден чабыб кирди. Хасан бла Саудат, бир-бирин джетелмей, ящикге мыллык атдыла, конвертде Азнаурну хатын таныб: „Атамдан келгенди, кеси джазады!“ — деб, къууанч тыбырлы болдула. Азнаур былай джаза эди: „Багъалы Сапра, Хасан, Саудат, Топай! Кѳбден бери сизге хапар билдирирге заман табмай тургъанма. Бусагъатда госпиталдан джазама. Мен джаралы болуб джатханлы алты ай болду. Энди игиме, къысха заманда юйге барлыкъма. Хапарланы анда рахат-рахат айта турурма“...

Сапра аны саулулгъуна сабийледен кем къууанмады, алай а Умарны юсюнден джукъ сагъынмагъанына, биле болурму, бизден джашырады деб, ишек этди. „Алты ай джатханлы...“ дегени артыкъ да бек къайгъы салды. Ол алай бош джаралы тюлдю, бир уллу пелахы барды деб, къоркъуу эте, башха юйге кириб кетди.

Иш а былай болгъан эди.

...Къазауат башлангъан джылны къачында, Москва таба уруб келген джау бла аур урушла баргъан кѳзюде, Азнаур бла Умар къуллукъ этген часть танъ аласында бир дупбурну фашистледен сыйырыр ючюн кюрешиб башлады.

Была ичи бла баргъан чегетге джауу тоблары, минометлары кѳз ачдырмай къуядыла. Терек ышыкълагъа къы-

сыла, джата-кѡба, аскерчиле дупбур этегине джууукъла-
шадыла.

Азнаур джашына кѣз джетдире, аны керексиз батыр-
лыгына ачыулана, бираз оюмлу джюрю деб айтыргъа
умут эте келди. Алай а алда баргъан Умарны джетген
кыйын эди. Тѣгерегинде уа — ѳлген, джаралы болгъан,
кыйчыргъан. Бир заманда снарядны тюшгени бла Умарны
алайгъа секиргени тенъ болгъанча эсledi. От бла тютюннѣ
къатышхан топракъ кѣнге чыкъды, Умар да чарсда тас
болду. Джюреги чанчыб, бутлары кыйыла, снаряд тюш-
ген джерге чабыб джетди. Топракъдан аякълары къараб
тургъан джашын къазыб чыгъарды. Умар, Умар! деб сил-
киндирди. Бетинден зыгъыр къатышхан къанын сюртдю—
джукъ да джокъ, Тылпыуу да чыкъмады. Джерден кѣлтюр-
юб, кѣзюне къараб, ауузун джабды, сора, алай аякъ тюб-
де кѡюб кетелмей, эки кѡш терекни тюбюнде чунъурну
чучхуб, ашыкъ-бушукъ басдырды. Былайын унутмаз ючюн,
тѣгерекде терекледен ышан этиб, кѣзюнден джыламукъ
да агъызмай, алгъа чабыб кетди.

Ол кюн Азнауур отну джаннъан джерине кириб ай-
ланды.

Джанын бир миндеуге да санамады; исси сермешиде
Умарны къан джугъу тюрсюню кѣз аллындан бир минут-
ну кетмеди, хар атханын джашы ючюн, совет солдатланы
къанларын алыр къаст бла, дерт этиб ата эди.

Танкаланы болушлукълары бла кюнорта заманнъа со-
вет аскерчиле дупбурну алдыла, анда тобла, минометла
къуруб, джаууна башындан от джаудурдула.

Экинчи кюн тушман алайгъа уллу кюч бурду. Снаряд
тиймеген сынъар бир эли джер къалмагъанды дегенча эт-
генден сора, аны танкалары, гюрюлдеб тебредиле. Бизни
аскерчиле, асланлача, кюрешдиле, бек кыйын минутла
оздула. Азнаур, расчѣтлары джукъаргъан тобчукълагъа
болуша туруб, ахырында тобну джанында кеси джанъыз
къалгъанын эсledi. Снарядсалыб, тобну ауузу къарагъан
джерге талай кере атды.

Ѵлген ѳлюб, къалгъан да къачхан эди. Джууукълашыб
келген танкала, тохдаусуз ата, снарядла джерни сюрюб,
топракъны сууура эдиле. Ызына айланыб къача тебреген-
лей, Азнаур аягындан бир зат тартханын, мурса кюйдюр-
генча болгъанын эскерди, къараргъа уа заманы болмады.

Чабыб баргъанлай, не эсе да аягына чырмалгъанча
болуб, тонъкъалач айланыб тюшдю, секириб туруб дагъы-
да къачды, дагъыда аягы чунъургъа кетгенча болуб,

бауурун кьатхан хансха урду,—эс ташлады. Ол алай джатыб тургъанлай, бешиклӕ мотоциклни кьыздырыб, бир аскерчи аллына чыкьды, тохдатыб, джугъун да билмей тургъан Азнаурну бешигине олтуртду.

Полевой госпиталда уяныб, не болгъанын айыралмай, тегерегине къарады.

— Алан, биз къайдабыз?—деди къатында джатхан биреуге.

— Госпиталдабыз, кърмеймисе?

— Къалай тюшгенбиз бери?

— Сени келтиргенли юч кюн болду, бир да уяныр къайгылы тюзсе...

Азнаур болгъан затланы, тюшюндеча, эсине келтирирге кюрешди, алай а аягыны адам тѣзмезча ачыгъаны акъылын джыяргъа къоймады: ма бир уллу къая аягъындан басды, юсюне топракъ къуюлду, кѣзлери от кѣрдюле—ол биягъынлай эс ташлады.

Талай кюнден сора алайдан Азнаурну санитар самолет къралыбызны теренинде джарашыб тургъан госпиталланы бирине элтди. Анда тѣрт, беш ай джатхандан сора, сау болуб, таякъла бла джюрюй тебреди, юйюне къайтыргъа эркинлик алды.

Юйге барлыгъы джюрегине къркъуу салгъанлай турду: Умарны хапарын анда къалай айтсын... Сабийлени анасы кѣлтюреллик тюлдю, джыгъылыб къллыкъды, сора аны да кеси кълуу бла къабыргъа салыргъа керек боллукъду. Умарны айтмай кълйса иги болурму? Алай а эртде, кеч болса да билдирмей а не мадар... Билиб тура эселе уа? Аскерден джазгъан болурламы?—Алай болса, хата джокъ эди. Джылау этиб бошагъан болур эдиле.

Быллай сагъышла да эте, джюрегинде кълуанчы бла бушууу бир-бирине базман бола, Азнаур джолгъа чыкьды.

VI.

„Бюгюн Сегизинчи март шойду. . тишируулары кълуанч кюнлери... Алай а ала, энди кълара кийген болмаса, кълуанчны унутхан болурла, баям. Кълайда кълуанч—джюрек джубанч? Хы... бу таякъларым бла кѣре эселе да, ант этдир, джюреклери чанчады. Аллыма, ахырда да, гитчечик чыгъыб кълалса, ол орамда хахай эте биллик болмаз эди...“—дей келиб, Азнаур юйюню кълбакъ эшигинден къларады. Киши кърмей, арбазгъа кирди. Джюрегини дюнъ-дюнъ-дюнъ деб ургъаны кълулагъына келе эди.

Анѣ биринчи тюбеген уллу кѣра ити болду. Ол, ие-сине асыры чабхандан, кесин **базык** сынджыргѣ уруб, бууулду. Чабмай да кѣлай этсин: кѣолунда эки мазаллы таягѣ бла, мыйыкѣлары ёрге-ёрге кѣайырылган бир узун солдат! Солдат а, аны чабханына да кѣарамай, бир аягѣ бла секире, джууукѣлашыб келеди... Итни бурну джюз тюрлю башха ийисни ичинде кеси таныучу ийисни сезди. Сора ол, ишекли болуб, кѣаугѣасын кѣойду, бойнун узатыб, джыйылады, **ызы** бла кѣууанчлы кѣансый, уятлы халда, орнунда хойнухча бурулду; андан кѣоркѣмай келген солдатны аллында тиш туруб, кѣучакѣларгѣ эки аягѣын джайды; ол джетгенлей, юсюне секириб ийнакѣлады; мылы кѣара бурунчугѣун аны сакѣалына джетдириб, тили бла да кѣулакѣ джанын джалады.

Ит чабханнѣ юй артындан чыкѣган **Топайчыкѣ**, солдат бла итни кѣучакѣлашханларына сейир болуб кѣараб турду, арбазгѣ чыбчыкѣ басдырмаучу ит ол кишини кѣалай таламагѣанын анѣылаялмады.

— Топчукѣ, былай кел, танымаймыса мени?—деди киши.—Атанѣма да...

Топай аллына атламады, баш тѣбенине кѣараб, бармакѣчыгѣ бла бурнун кѣазаргѣ кѣалды, сора, кѣонакѣгѣ да джукѣ айтмай, юйге атылыб кетди.

— Саудат, атам келгенди! Ма, алайда ит бла ойнай турады, алдай эсем, кѣарачы!—деген тауушчугѣун Азнаур эшик аллында эшитди. Сабийле чабышдыла; аскерчи кишини кѣолунда таякѣларын кѣрюб, бираз джунчудула да, аталарын таныб, экиси эки джанындан джетиб, юсюне кѣадалдыла. Сапра уа атлауушлада олтуруб джылау аллы болду. Сакѣ туруучу хоншула да кеслерин кѣб сакѣлатмадыла: оу-уу эте, бирери-бирер джарытын келиб кѣалды, кими кѣучакѣлады, кими джылады, кими Сапрагѣ айыб этерге кюрешди. Сапра да, джылагѣанын кѣоюб, адамланы юйге джыяр кѣайгѣылы болду, Азнаурну кѣолун а тутмады, кѣучакѣламады. Сабийле ол затха неден да бек сейирсиндиле.

Юйге киргенден сора адамла Азнаургѣ кѣайгѣ сѣз бердиле, „Гюнахы кѣурусун хариб Умарны, кѣрюр кѣыйынлыгѣыгѣыз ол болсун, кѣалганларыгѣыз кѣб джашасыла“, — дедиле. Сапра, эрнин кѣабыб, алагѣ кѣарады, айтыб кѣойдула деб, сескекленди.

— Дане этериксе?—деди Азнаур, уллу тюрленмей. Мен а, сизбилмейсиз, деб джашырыб турганма... Умарны кесим кѣолум бла басдырган эдим... Мадар джокѣду. Кѣа-

зауат ёлюмсюз болмайды. Аны киби́к минъле кетгендиле. Халктынъ бла келген кыйынлыкъгъа не ёкюнюу. Ол да бош ёлмегенди, керти иш ючюи джан бергенди.

Кече ортасына дери олтуруб, хоншула кёб хапар сордула. Азнаур да кёргенинден болгъан болушлусуча хапар айтды.

Къуш кёзлерини кызыл къабакъларын джазыкъсындырыб къагъа, Бабух Азнаурну аягъына къарай да ахсына турду. Аны эслеб Азнаур:

— Табан киби́кни да „Ма ашагъыз!“ деб, ол къутургъан бёрюлеге атыб кетгенбиз, — деди.—Иш аны атханда тюл эди, бизни замансыз чотдан чыгъыб къалгъаныбыз табсыз болду. Алкъын фашистледен къан аллыкъ эдик...

— Аланы къанларын ач итле джаласынла, — деди Бабух.—Джалагъан да этерле...

Бабух, сёзню бош айтыб къоймай, адамны титиретирча сёлеше эди. Сора, немецле сагъынылсала, аны ауузундан тюрю къаргъышла джети къат болуб чыгъа эдиле. Бу къатанъы джаш тиширыучукъ урушда айланнъан эки къарнашын ауузундан тюшюрмей, кемсиз къайгъы этиб турса, Сапра безген ауазы бла:

— А кызы, Бабух, ёлгени болгъан да этмейди сенича, — деучен эди. Аны этген къоркъууун джюрекден чыкъгъандан эсе, аууздан аслам чыкъгъаннъа ушата болур эди.

Бирзаманда Азнаургъа хошкелдиге джыйылгъанла чачыла тебретиле, джолоучу болуб келгенди, тынчайтыгъыз, биз гырылдаргъа хазыр болгъанлыкъгъа, бу арыгъанды, дедиле.

Къалгъанладан артха туракълай, Бабух:

— Ий, Азнаур, бу къазауат не бла бошалыр дейсе? Ийнан, ёлеме деб къоркъмайма, муну ахыры не боллугъун бир кёрмей къалама деб къайгъырама,— деди.— Харкимге кёзюу-кёзюу къайгъы сёзге джюрюйбюз, былай сенича келиб къалгъанла аз боладыла. Биз да, тоба деб айтсам, ёлгенлери болгъанладан такъыл тюлбюз. Бююнлюкде сау эселе да, ол джашлагъа бир минутну да ышаныб турмайбыз. Кыйынлыкъ кимге да соруб келмейди?.. Ол кяпырланы да бери джууукълашхан хапарлары чыгъады. Талай кере мында да башыбыз бла учуб, самолетлары кече шахаргъа, элlege пулемётладан джаннъан окъла къуюб айланнъан дыла...

Тынъылаб тургъан Хасан атасы джукъ айтхынчы:

— Шахаргъа бир уллу бомба атхандыла,—деди.—Ол, сызгырыб келиб, бир терен хуюгъа тийгенди да, анда болгъан сууну фонтан этиб, тегерекге джаудургъанды. Ол бомбагъа ненча минъ сом кетген болур эди?..—деди Хасан, атасы таба къарай.

— Алайды, джашчыкъ, къазауат деген зырафлыкъды, бек тюз ойлашханса. Аллай затланы биз кёб кёргенбиз. Немец самолетла, бизникиле джетгенлей, бомбаларын бары да суугъа, къыргъа атыб, къача эдиле,—деди атасы. Андан сора Бабухга къараб:

— Оллахий, Бабух, бизни къралыбыз да ал кюнледе джунчумагъанды десек, киши да ийнанмаз. Бек къыйын эди чот. Кёзюбюз бла кёргенбиз. Алай а кюч джыйгъанбыз бек джентил, тири болду. Ол себебден мени айтырым былайды: ала бу Россияны алгъынчы бир джашайыкъ экибиз да, биз суйгенле да. Биз энди уяна келгенликге, ала табхан кючлерин урушну ауузуна къуюб бошагъандыла, бытырдан быйылгъа ким да эслерча сыннъандыла, мындан ары бола барлыгъы да алайды. Къысхасы, бу къаугъа ахыры бизге къууанч бла бошалырына, хорламны джарыкъ кюню келирине мен ишек этмейме. Кесим кёрмесем бизни асланланы, ол затха ажымлы да болур эдим...

VII

... Джылла кетдиле. Ала уа бош бир заманда да кетмейдиле. Урушну уулу тютюнюн кюн чыкъгъандан ургъан джел бизни джуртдан тышына, Германия таба, сюрюб ётдюргенди. Россияны кенъ тюзлеринде фашист къабырланы къалакълары чегет болуб къалгъандыла. Алай бла Хорламны кюню да келди. Ёлмеген джан алтын аякъ бла суу ичер дегенлей, сау къалгъанла рахат дуниягъа кёзлерин къаратдыла, Бабухчала да къазауат не бла бошалгъанын кёрдюле, миллионла бла адамла, ол кюннъе джетмей, джер тюбуне тюшюб къалгъанланы сагъыныб, ахсындыла.

Азнаурлары да ол кюн джанъырдыла. Сапра Умаргъа кёб джылады, юй иеси да анъа кёлю бла чамланды:

— Бюгюн къууанч кюндю,—деди ол.—Эндиге дери джылагъанынъ джетерикди, халкъны джюрегин бузма.

— Ким огъай дейди къууаныгъыз!—деди Сапра, бетинде тёнъереб баргъан джыламукъларын сюрте.

Байрамда, болуучусуча, интирде хычинла биширдиле, хоншулагъа да чабыб, кеслери да столну тегерегине джыйылдыла. Талай тенъи келиб, ала бла Азнаур тартханчыкъ

да этди, озгъан кюнлени юсюнден кѣб сѣлешдиле. Бу уллу кѣууанч бла бирге кыйынлыкъны да эслерине тюшюрюб, халы тюрлениб айланынъан Сапра, ашаргъа да унамай, эртде огъуна от юйчюкде таяныб кѣалгъан эди.

Кѣонакъла чачылгъандан сора, кечени бир заманында эшик кѣагъылды. Джукълаялмай тургъан Сапра, туруб келиб Азнаурну тюртдю.

— Бир кѣарачы, эшик кѣагъылады, кѣайсы эсе да унутханы болуб кѣайтмады эсе.

— Айюнѣе, бютюн тынчлыкъсызса сен, ким кѣагъарыкъды кече арасында?

Эшик дагъыда кѣагъылды.

— Кимди ол?—деди Азнаур, башын джасдыкъдан кѣлтюре.

— Ачыгъыз, менме,—деди эркиши таууш. — Умарма...

— Ким Умар?

— Да мен а таныдым сени ауазынъы... Умарма мен.

— Танырча айталлыкъ тюмюсе? Биз кѣб Умарны билебиз...

— Сизни джашыгъызма, атам.

— Топайдан кѣалгъанла уяныб ѳрге-ѳрге турдула, Сапра уа кийизчикге чѳгюб кѣалды. Азнаур эшикни кѣатына барыб:

— Иги джаш, кимге болса да айтырса ол таурухунъу, джолунъа бар! — деди.

Сора юдегилеге айланыб, шыбырдады:

— Кѣарагъыз, эгечден туугъаннъа, хапарны билмегенлей, алдаб, эшик ачдырыгъа, бир аманлыкъ этерге кѣарны бурады. Хы... тейри, саныбыз джарты болса да, кючюбюз бла башыбыз алкъын саудула...

— Атам, менме! Барыгъызны да атларыгъызны айтайым: Сапра, Хасан, Саудат, Топай... Энди ийнанмаймыса?

— Бар-бар-бар! Джолунъ мамукъдан, ашхы улан!—деди Азнаур таукел ауазы бла.— Биз алкъын сер болмагъанбыз. Сен айтхан Умарны мен кесим кѣолум бла басдырыб келгенме. Ахыратдан киши кѣайтханды деб алкъын эшитмегенме. Андан эсе тюжюн айт да кѣой: не муратынъ барды?

— Не муратым боллукъду? Юйюме келиб сизни кѳргенден ѳзге... Болмай эсе, эртден бла келирме, ашхы кечели болугъуз!—дей, ол орамгъа чыгъыб кетди.

Олсагъатдан хоншуларыны эшиклери кѣагъылды, ит чабды, орамда башха итле да сагъайдыла.

— Ах, мен джарлы,—деди Сапра.—Меннѣ бир пелах болургъа башлагъанды. Мен, аджаллыкъ, башымы нек ахмадым? Бутларым кыйылгъандан ёрге туралмадым. Ий, сен а аллай бир сѣлешиб турмай, ачыб кыйсанъ а... Ол да бир адам, ким эсе да ашабмы кыйарыкъ эди?

—Кереклисин тюзюча айтса уа?—деди Азнаур.—„Умарма“ деб кыйышдыргъаны ачыу болду да, тюз иннетлиге санамадым, ансы... кыйнакъ алыргъа кыйоркыйуб кыйалмадым.

— Мен ызындан барама!—деди Сапра.

— Тохда! Бизни излеген энтда келир. Кѣз кѣргенни, ким эсе да дженъер деб, хыйлачы дыгаласын биргесине элтмеге кый.

Юйде хар ким сескекли болуб, не этерге билмей тургъанлай, эшикте Бабухну тауушу эшитилди, адам дауурла келдиле. Бабух, бачханы ичи бла дыбырдаб келиб, юйню арт терезесин кыйакъды.

— Сапралары! Ах, мен ёлге эдим андан эсе, кыйалай чыдаб турасыз: Умар келгенди, ача киригиз ары!—деб, гузабалатды.

Азнаур эшикни ачыб, таягъына таяна, артха турду.

— Ой, юйге игилик!—деди Умар, босагъадан атлай.—Кече да ашхы болсун!

Атасыны таягъына эс бѣлюб кыйарады.

— Сау бол... кел,—деди Азнаур джутулгъан ауазы бла.

Умарны кѣкюрегинде орденлери бла медаллары лампа джарыкъда алмазлача джылтырадыла. Атасына кыйараб, бѣркюн кыйолуна ала, накыйрда халда Умар:

— Да сен а, атам, мени басдырыргъа асыры ашыкъгъан кѣре эдим!—деди.

Андан сора киши да джукъ айталмады. Бары да Сапра кыйагъылы болдула...

Ёзденланы Хамзат

СЕЛЕКЕ, НАКЪЫРДА, ЧАМ ХАПАРЧЫКЪЛА

АНЫ АТЫ

- Алан, атынъ неди?
- Гюрюлдеуёк!
- Къайдан табханса ол атны?
- Дауур излей барыб...

МАЛЧЫЛЫКЪДАН «ХАПАРЛЫ»

- Солтан-Мурат, малчылыкъдан хапарынъ бармыды?
- Игитда дейсе: семиз эт къатыш аллыма джаркой келсе, аны ызындан да бир гопбан айран узатсала, эт бла сютню адамгъа уллу хайыры болгъанын эскериб башлай-ма...

ГАЗЕТ ОКЪУГЪАНЛА

- Алан, газетни окъуб башындан аягъына дери чыкъгъанынъ болгъанмыды?
- Огъай, тейри, аллай кюч къайда! Башчыкъларын окъуб да кючден джетдиреме...
- Оллахий, сен да залимсе менден!..

АРИУЗАТНЫ ДЖУУАБЫ

- Ариузатны хоншусу Марзий тюртерек этиб сорду:
- Тоба, Ариузат, бир эрден чыгъа да, экинчиге бара, аллах зауугъун кёрдюнъ!
- Игитда дейсе, сени джауунъ да ханс айырмагъан тууарча болгъа эди.
- Мен сизге сейир этеме, эрикмей бир адам бла къалай джашаяласыз?..

БОЛУШЛУКЪ

Эл советде пенсия ала тургъан тиширыулары кёрюб, жёб къатын къойгъан биреу бойнун да мугур эте, сорду:

— Ий, меничалагъа уа бир ачха болушлукъ джокъмуду, къатын ала, къатын къоя ахырында кийимсиз къалыб кетеме...

— Огъай, аллайлагъа татранчыкъ къабдырадыла!

АТ ДЖАШЫРГЪАН

Бир тиширыу арлакъдагъы эрин таныйламай, тенъине сорду:

— Ий, ол олмуду?

— Олду.

— Олдуму?

— Олду, ол!

— Тобаста, ма энди ол олмуду?

— Хо, олду.

— Хы, энди ол болгъанын кесим да кёрдюм!..

«ЮРЕТИУ»

— Оллахий, джашымы тые-тые „къантулукъ“ этгенме, аны ючюн къарамай, школда устазлары тарыкъдырады!...

— Ол юретиу бла барсанъ, кёб турмай, ол кесинъи да тарыкъдыра тебрер...

КЕСИ АТЫН ДЖАШЫРГЪАН

— Акъыз, Назифатха бир письмо атылгъанды, ким джазгъанын, къайдан келгенин да билмейбиз!...

Ол огъай эсенъ, тубюне къол да салмагъанды. Кеси уа бир омакъ джазылгъанды.

— Ким джазгъаны белгили тюл эсе, сора ол джаш тубаннъа кириб кесин къалай сюдюрюрге умут этеди да?

КЪЫЙЫН КЪАЙЫН АНА

— Мени не айтханымы да этиб турмаса, келиними жъысдарыкъма!

— Джашынъ къоймаса уа?

- Къоймай бир кёрсюнчю!
- Келининъ тюз болса ўа?
- Мени джаным саў болуб, аны алай болургъа не мадары барды!

ДЖАШЫНА КЪАТЫН ИЗЛЕЙ

Бир тиширыў экинчиге:

- Ий, Забида, джашынъа къатын алсанъ а.
- Биз суйген, бизге келирге унамайды, бизге теджелгенни да биз джаратмайбыз... Мынъа сагъыш эте, джарлы джанымдан тойгъанма!
- Мен да сенича, терен сагъыш этгенлей джашайма, алай а аны ючюн—не къошулгъан, не къорагъан кёрмейме... Башыбызны кёб чайкъамай, джаш тёлюню бу ишде кеси суйгенча этерге къоярмы эдик?

КЕСИЧА АНЪЫЛАГЪАН

- Сен кимсе?
- Эл хапарчыма.
- Алай дегенинъ? Адамладан тилми этесе?

КЪАРНЫН СЮЙГЕН

- Мени чола ишден суймезим джокъду!
- Сени кибикме: джарты гырджындан эсе, саў бла кюреширге разыма!..

БИР ФОТОАТЕЛЬДЕ

- Бир джаш картха къараб, тенъине:
- Алан, была бизбизми?—деди.
 - Къайдам... мен да таныялмай къарайма...
 - Кел, была биз болайыкъ!..
 - Тейри, сен къалай эсенъ да, мени быллай мутхуз карикатура болур акъылым джокъ эди!..

НЕ АНЪЫЛАДЫ

- Азамат! Мен бюгюн Къобан-Калаус каналны ишлене тургъанын кёрдюм!
- Да не анъыладынъ, алан?
- Тейри, иги кесек джер къотаргъандыла!..

КРИТИК БЛА ДЖАЛНЪАУ

Критик:

— Алан, сен мени суюмегенинъи билеме, мен ёлсем, сен аз семирмезсе?

— Критик болсанъ да, тюз айталмадынъ: сен тюзете, мен да сюркелирге кюреше джашайма ансы, кеси башы-ма кълсам, ауузум ачылыб, ёлюб кълаллыкъма!..

АУУЗЛАНЫУЧУ ЮДЕ

— Уммо-о-о-ох!..

— Алан, неди ол таууш?

— Ой, сени огъесе, алай бирни кълалай билмейсе: сют ферманы тамадасы „кёк суучукъдан“ асламыракъ уртлагъанды да, энди ийнекле ач кълалсала да, мен токъма дегенлигиди...

КЪЫЗ УШАКЪ

— Лётчик суюгеними кёрсенъ, суюгенинъден кёлюнъ чыгъар!—деди Назифат.

— О кюярыкъ эдинъ!.. Келтир да, сюечи тракторист суюгеними кълатына!..—деди Зоя.

— Экигизники да кюйчу суюгениме кюр,—деди Муслимат.

КЪОНАКЪ

— Ким эсе да сизге бир кълонакъ келеди.

— Ой, джомакълыкъ болгъун дегин!.. Бездирелле кълайда тойгъан!..

— Тойгъан эсе келме кюй, аз ашар!..

ОКЪУГЪАН КЪЫЗ

— Джашыма окъугъан кълыз аллыкъ тюлме!

— Нек?

— Кертда джарыкълыкъ былайды дейдиле да, асыры бек бузулуб кълаладыла!

— Барысы да алай болмазла?

— Мен кълйсысын танийым да?

— Сора иги танымай эсенъ, бузулгъанларын кълалай иблесе да?

НЕЧИНМЕК ИЗЛЕЙ

Бир талай уллайгъан тиширыу джонбу болуб, ахсынадыла, кюусюнедиле...

— Ий, акъыз, келин да келди, къурманлыкъ да этдигиз, ашадыкъ, ичдик, чачылышдыкъ. Къууанчыбыз къуру олму эди? Берне къачан келликди?

— Джаш не берне, не къалын джюрютмегиз дегенди да тохдагъанды!.. Энди былайда сирелиуден хайыр джокъду!

— Ах, энди не бла кечинейик, къалай этейик? Берне санай, „ох“ деучен эдик, къалгъанбыз къара палахха!..

— Ах бла джубанайыкъ, Заурда?

— Мёлек, майна, алайда булкала бардыла, ала бла джубан не халуачыкъдан къаб, неда, джарата эсенъ, ол хычынлагъа, кёгетлеге узал.

Ол табакъчыкъда да татран тузлукъчукъ барды, тили кичиген андан джалагъыз: бир кесекге сериуюн этер...

ЧАРЛАГЪАН ШКОК

— Чарлама, шкок! Чарлама, шкок!.. Тейри, сыбызгъынъа къум къуюб атарма да, ичинъи адамыча чачарма!—деди да, ачыуланнъан уучу айтханыча этди. Уучуну манъылайына шкогуну темири тийиб, уллу джара тюшюрдю. Манъылайы байланыб, шкоксуз, элге киргенлей, элчиле сордула:

— Алан, айю бламы джагъалашханса?

СЁЗЧЮ ТИШИРЫУ

— Мариям, ол тиширыу танъ атханлы къара къазауат этиб, элни сёзюн элек бла сюзеди... кеси алай алааматмы-ды экен?

— Алаамат болса, алай этиб айланмаз эди...

БЮРОКРАТНЫ САУГЪАСЫ

Бир бюрократ тамада джигер ишлеген малчылагъа байрамда кимине къой, кимине эчки бериб бюсюреулю саугъаларгъа сёз берген эди.

Кёб турмай байрам да джетди.

— Къызыл сахтиян портфелине къолун терен сугъуб, малчылагъа ариу ышара, кимине къой, кимине да эчки суратланы узатыб, бюрократны кёлю хош болду!..

«ТОЛГЪАН АЙ»

Бир кызыны озуб баргъанын кёрюб, джаш тенъине айтды:

— Ол „толгъан айны“ кёремисе?

Не, айлыкъ планнымы толтургъанды?

— Эшда, эшда!.. ол джукъ да ишлемейди. Ариу кызыгъа бурундан бери алай айтыучандыла ансы...

— Сора „джарты ай“ десенъ а.

ЗКИ ТИЛЛИ

Бери айланыб:

— Тейри, Солтан, сенден суйген тенъим джокъду!

Ол арлакъ джаллагъанлай, тенъини кыулагъына шыбырдады:

— Не эсе да бу адамдан суймезим джокъду!..

ОКЪУСАНЪ А

— Ибрахим, бу иги китабны бир окъусанъ а!

— Биреуно джазгъанын окъуб кюрешмей, кесим джазыб кыйсам а...

ГИНДЖИЧИК

— Гинджичик, кыйры бараса?

— Кесиме эр излей барама.

— Меннъе кел да кыалсанъ а!

— Огъай, сен кыара иште ишлеген сансыз адамса...

— Сора кимге барлыкъса да?

— Ишле, эт демеген, кёб ачхасы болгъан джашха барлыкъма!

Не да—профессоргъа...

МАЛЛА НЕ ЭТЕ ТУРАДЫЛА?

Къач заман. Бурма сыртлы кёксюл булутла кёкню джарыб джюзедиле.

Покун-Сыртында Гум ёзен сюрем баргъан джолда, джерни букчулата, ызындан джаллы сюрген бууча, «Волга» маркалы легкой дженъил барады. Бир мийик кыаяны башына джетерге, ол кысха тохдады.

Ичинден экеулен чыкыдыла.

Аланы бири совхозну директору Далхатды. Экинчиси бѣлюмню тамадасы Харунду. Была, малланы, малчыланы да кѣрюрге умутлары болуб, танъ атханлы джолоучудула. Къаяны эрнине джууукъ барыб, этеклерин джел тарай, Далхат къолун кѣзюне кѣлекге этиб, мийикден Гум ѳзенни тѳбю таба джити къарады.

гзенни ичи бла баргъан Гум суу, талгъыр джыланча, айланч-буйланч джол салыб, чегетли чатланы арасы бла эниш сюрѳм къаты барады. Сууну ол джанында, чегет та- лада, сюрѳучю малларын джайыб кеси да огъары джанла- рында сюелди.

— Алан, Харун, — деди Далхат, — ол малла къойламы- дыла, огъесе таналамыдыла? Кѣзлеринъ иги кѣрмеймиди?

— Ала танала болургъа керекдиле: асыры уллуракъ къараладыла, — деб Харун сюрѳучюге къычырды:

— Э-хе-хей! Малла не эте турадыла?

— Э-э-эй, — деб бир кесекден къая таууш ызына келди. Экинчиге тамагъын бошлаб Далхат къычырды:

— Малла саумудула?

— А-а-а! — деб, бу джол сюрѳучюню ауазы эшитилди.

— Не дейди?

— «Джокъду хата»! — дейди, — джюр кетдик!

гкиси да ол сагъат ашыгъыш легковойгъа миндиле. Ар- тындан кѣк тютюнчюк чыгъа, элге айланнъан джолгъа джа- гъылыб, къараб къарагъынчы легковой да алайдан думп болду.

СОЛУГЪАН ЗАМАНЫНЪДА, ОКЪУ

— Алан!

— Не.

— Адам нек эригеди?

— гртденден инъирге дери бош айланнъан эригеди ан- сы, иши болгъан адам ѳмюрде да эрикмейди!

КИРПИ ТАБДЫМ

— Алан!

— Не.

— Кирпи табдым!

— Къой, хадауус, аны редакциягъа билдирме!..

— Бу ол «Кирпи» тюлдю, андан джумушагъыракъды!..

Байрамкѳулланы Алибек

РИММА

(Хапар.)

Римма ариу, алай а кѳошакъсыз кийиниб, акъ бетин, дугъумча, къара кѳзлерин кюзгюде энтда бир кѳрюб, кѳксюл-дюм дарий джаулукучугъуну тюбюнде джылтырауукъ къара чачын токъ кѳолчугъу бла тюзетиб, кюзгюню аллында андан кѳб мычымай, орамгъа чыгыб кетди. Кѳолун кѳз туурасына тутуб, кетиб бара тургъанлай, сагъатына къарады. Онеки сагъат, 33 минуг. Бюгюн 16 сагъатда школну пионер лагерине барыб, сабийлеге Ленинни юсюнден китаб окъурукъду. «Ары дери уа больницагъа джетейим да, анамы болумун бир иги билейим», — деген сагъышда юсюне таб джарашхан штапель чебгени атлагъаны сайын санларыны ариулугъун белгили эте, кетиб бара тургъанлай, бир джанындан «Римма», — деб кычыргъан таууш сагъышын чачды. Бурулуб къарагъанында, Аюб легкой машинаны эшигине таяныб, ышара тура эди.

— Римма, къайры бараса?

— Анамы бир кѳрейим деб больницагъа тебрегенме.

— Машина алай ары барады, мине бар.

Римма бир кесекни акгыллыракъ болуб да турду, сора кеси-кесине: «Хо, хо, алкъын заманым барды, тюнене бачхада бир бек сылыт болгъанма, машина бла барайым.

— Да сиз мыый турлукъ болурсуз?

— Огъай, ма бусагъат миндинъ, кетдик, — деб, Аюб машинаны эшигин ачыб, Римманы машинагъа миндирди. Сора ары айланыб: — Ахмат, кел, бара эсенъ, огъесе сен артдамы келирсе? Ишинъ бар эсе, тындыр, биз кетейик, — деб кычырды.

Арлакъда, кеси киби ксѳелеше тургъанланы бири бир саласкюр джаш:

— Алай деген неди? Бусагъат кетмей амалым

джокъду, — деб сюелгенле бла къол тутушду, сора чабыб келгени бла машинагъа олтургъаны, машинаны аллына силкиннѣени тенъ болдула. Машина барыб онъ джанына бурулгъанын ушатмай Римма:

— Ары къайры бураса? — деб сорду.

— Ахматны тирменде унчугъу тартылыб, хаб-хазыр болуб турады, аны ата барлыкъбыз.

Римма ушатмаса да сагъатына къараб, эсин джерни, сууну ариулугъуна бурду. Гюрюлдеген тауушха сагъайыб, къайдабыз деб, эслеб къарагъанында, тирменни эшигине кирит салыныб тургъанын кѣрдю. Аюб да, Ахмат да машинадан тюшюб, «Тирменчи хайырсызны юйюне бармаса къ болмайды», — деб ташайыб кетдиле. Аюб кѣб турмай, къайтыб келиб орнуна олтурду, Ахмат а къайтмай, иги кесекни мычыды. Бир заманда Ахмат бир къарт къатынны биргесине къошуб къайтды. Ол машинаны онъ джанында арт эшигин бери ачыб, къарт къатынны Римманы къатына олтуртду. Ол Римманы кѣзюне джик-джигин тинтгенча къарады. Ышаргъан болумун тюрлендирмегенлей, къарт къатын ариу сѣзню къурмач чартлагъанча башлады.

— Сенден алгъа ёлейим, бир огъур кюнде башлагъанбыз, ий, аллах, сен муну огъурун бу джарлы сабийлеге бер, — деди. — Аурууунъу алайым, ананъ-атанъ да, бир аллах, бир-бири юйюбюзден чыкъмаз кирик адамларыбыздыла. Бюгюн бюгече да ауузубуздан тюшюрмейбиз.

Бу керексиз сѣзлени онъсунмай, Римма къатындан бери бурулуб тюз аллына къараб олтурду.

Бу тиширыуну ауузу джабылмагъаны, машинаны энтда къайры эсе да терсине баргъаны бир-бирине къошулуб, шарх деб эсине бир зат тюшюб, джюреги къаты-къаты уруб башлады:

— Аюб, энди ойнагъаныгъыз болду. Бусагъатдан мени юйюме табдырыгъыз. Эскертиб къояма, башыгъызгъа бир аман къыйынлыкъны алыргъа башлагъансыз.

— Аюнъе, Римма, алай къалай сѣлешесе, меннѣе аллай бирни ышанмай эсенъ, эгечинъме деб нек тураса? — деб, Аюб аман тюшню игиге бургъанча этди.

— Адамлыгъынъ не заманда да джокъ эди, аны заманында кѣргюзюб къойгъанынъы иги этесе. Бир джолда алдарыкъ эдинъ да кюрешесе... Энди сыйыгъыз бла машинаны барлыкъ джолуна буругъуз.

Къутас деген къарт къатын а къайгы дауур да болмагъанча сѣлешеди.

— Сен аланы джашлыкъдан сѣлеше тураса, ансын, уу аллах, неда болсун, суйген ахылым сен баргъан юйге тюшсюн.

— Эгечим, сен да бош сѣз къората тураса, мени ѳсдюрген атам-анам алкъын саудула. Оноусуз къалыб кетсек, ол заманда бир зат болур. Сѣзюнъю къоратма, ол сен насыбларын нохда баугъа сатычуладан тюлме мен. Мындан озмай, тохдай билсегиз, кесигизге игиди.

Римма билген ариуун, хынысын да тауусду. Уялмагъан бетге къазан къара дегенлей, Къутас ауузун джабмай сѣлешеди.

— Биз да, ма сенича, алай эте баргъанбыз эр юйюбюзге, джанчыгъым, керексиз затны несин сѣлешесе. Сенден алгъа ёлейим.

Римма бир кесекни тынъылаб, дагъыда джанъыдан башлады.

— Сиз мени тюз анъылагъыз, мени эрге барыр къайгъым джокъду. Болса да, сиз мени теджегенлени, кимле эселе да, танымайма, таныргъа да излемейме. Къоюгъуз, алкъын иш озмагъанды, артда сокъуранырсыз. Иш законнъа тюшсе, мен артда ызыма тагъаланмам.

Аюб Ахмат да бу затлагъа къатыша келген адамладыла. Алай а быллай тиширыугъа алкъынчы тюбемеген эдиле. Аюб къарышыр къарыуу къалмагъаны себебли, энди узун тынъылайды. Къундузну тюе барсанъ, джылтырай барыр дегенлей, хайырына иги къызыннъанча кѳрюнеди. Къыз не къадар хыны бола барса, Къутас ол къадар тилин татлы эте барады.

— Къызым, балам, аллах берген насыбынъы табанлаучу болма, сенден алгъа ёлейим.

Римма сѣз мадарын тамам тауусханында, зор-джол бла да машинадан тюшюб кетерге кюрешди. Сол джанына силкинеди да «кюеулукъ» джибермейди, онъ джанында уа Къутас олтургъанды да, иеме десе да озаллыкъ тюлсе. Адамлыгъы, эркишилиги болгъан, джюзле бла адамланы аллында доклад этиучю Римма бу чириклени ортасына тюшюб былай болгъанын кѳлтюрелмей, ол къадар сѣзю гакгыны къаягъа ургъанча болуб къалгъанына кеси-кесинден уялды, алай а былайда бу адамлагъа сѣз анъылаталмады.

«Кюеулюк а», «кюеулюк», шкокга юреннъен бѣрюча, ичинден «Быллай гыр-мырланы мен эште келген джашма, ары отоугъа бир джыя кирге эдик ансы, юретирме мен сени къолгъа», — деб, мор тюрсюннъе кириб келеди.

«Арабий, энди уа къайдабыз?» — деб, Римма тышына къарагъанында, кюн батаргъа къысылыб, машина да бир станисени ичи бла кетиб бара тура эди. Машина бир кесекге тохдагъанлай, аманлыкъчыла къуш-муш этиб башладыла. Сора машина барыб Аюбланы алларында тохдады. «Тохда, Аюб, сени юйге киргенлей, орнунъу табдырайым», — деген акъылда Римма джууукъ юй болгъанына, юйге базыныб, эркинирек кирди. Алай а Римма этген акъылла мында да джокъ эдиле. Тиширыулары бир къауумуну сѣз уруму Къутасныкына ушай эдиле...

— Оу, ёлейим андан эсе, Римма, ол иги юйню хатерин этмей, нек этиб айланаса быллайла? Ала бизге турсунуб, ёрге туруб айланнъан заманда, былай къалай этдинъ? Энди не этейик, кѣзлерине къараялмазча болдукъ? — деген болмаса, Римма аладан джакълыкъ сѣз эштмеди.

— Адамлыгъы болмаса, аны тукъумундан юйюнден да меннъе не барды!

Римманы алайда этген «къатылыгъына», къуру да айтханлары болуб юреннъен къутасла, базман болалмадыла. Дарманлары-дарылары джарамай, къуйрукълары сыннъан итлеца болуб къалдыла. Бирине да дженьдирмей, эртденбласында Римма юйюне къайтыб келди.

— Была бары да мени Ахматха теджеб, аладан башларына сый излей кѣре эдим... Айтханларын этсем, бир-эки кюнню «эгешчигибиз» деб, тегерегиме айланникъ болур эдиле, алай а башым бла алагъа ёзденлик этелмем.

Бу сагъышла, Римманы джюрегине миз кирик тюрелиб, джолну-джол узуну инджитиб бардыла. Анасы юйде болса, бир джылаб да кѣл кенъдирлик болур эди. Римма саулай хапарын болушлусуча атасына айтды. Экиси да этген оноугъа кѣре, бу ишни аты «зорлукъ» эди, «анасы больницада, атасы сакъат, была бизге не этелликдиле» деб, онъсузгъа санагъандыла.

III

Район центрни талай орамында адамла тохдаб: «Тамбла адам урлагъанлагъа, Ахмат бла Аюбха, сюд этилликди», — деген билдириуню окъуйдула.

Судья Ахматха былай сорду:

— Эндиге дери юйленнѣнми эдинъ? Ахмат арам-къа-рам этмей:

— Огъай, алкъын мен юйленмегенме, — деди.

— Унутханлыкъ зат этиб джанъыла болурмуса, бир иги сагъыш этиб айтчы, — деди прокурор. — Алай а Ахмат огъайдан сора джукъ да айтмады. Биягъы прокурор: «Джандарланы Мѣлеханны таныймыса?» — дегенлей, былтыр алыб къойгъан къатыны эсине тюшюб, Ахматны ауузу ачылыб, бурнуна къарыусуз тер урду. Джыйылгъанланы ичинде ким эсе да базыкъ ауазы бла: «Къазахстанда юч сабийи бла Чораланы Акълиманы уа ким къоюб келгенди?» — деб къычырды. Халкъ бирден гюрюлдеди. Адамла «Налат болсун быллай джаныуарлагъа, бѣрю!» — деб къычырдыла. Ахматны бети тюрлю-тюрлю болады. Судья билмей тургъанлай:

— Энди уа кесинъи къоруулар ючюн не айтырыкъса? — деб соргъанында, гюрюлдегенден, тѣрт джанындан эрши къарагъан кѣзледен илгеннѣн Ахматны ауазы тунакы чыкъды.

— Джукъ да огъай, — деб шыкъыртсыз болду. Бу джыйылгъан халкъны аллында эски дунияны мутхуз къаранчхалары гимигиб, мискин болуб бошагъанларында, сѣз Риммагъа берилди. Римма ашыкъмай ёрге тургъанында, анъа къарагъанланы кѣзлеринде, къарамларында, Риммагъа разылыкъ таныла эди.

— Судья джолдашла! — деб башлады Римма сѣзюн. — Была кѣблени юйюне джылау келтиргендиле. Энтда тыйылмасала, кѣблени джылатырыкъ джаныуарладыла. Джанъыз мени ючюн тюл, ма ол затладан къараб, мен былагъа азаб бериллигин тилейме.

Джыйылгъанла бары къол къакъдыла. Бир аууздан «Тюз айтады!» — деди. Римма уа сѣзюн бѣлмеди.

Была этген бу зорлукъну не зат болгъанын кесим сынагъынчы анъыламай тургъанма. Была анъылатдыла. Кѣресиз бу адамны. Кесине ушагъанланы тѣгерегине джыйыб, «келирге сѣз берген эди», «суююб келген эди», «артдан сокъураныб айланады», деб нелени нелеге джарашдырыгъа кюрешедиле. Тюзюн излесегиз а, бюгюннѣ дери была барысы да мен къараб кѣрген затла тюлдюле.

Джыйылгъанла: «Тюз айтады!» — деб къычырдыла. —

Джамагъат, судья джолдашла! Мени айтырым: былагъа кечим джарарыкъ тюлдю, бёрюлюктери ючюн мен былагъа азаб салынырын излейме! — деди.

«Тюз айтады!» — деген тауушла чыкъдыла.

* * *

Бир сагъатдан суд приговорун окъуду. Ахмат бла Аюб-ха тутмакъ азаб салыныб, юслерине часовойла сюелгенлеринде, джамагъат къол къагъыула бла терен разылыгъын билдирди.

Биджиланы Борис

ЫШАНЫУ

(Хапар)

Джазгы эртден... Эки мийик тау ну ортасындан кюнню джартысы кёрюнүб, узун таяклары бла чегетлени, суулары, тюзлени ийнакылады. Темир бетли къара булутла, Къобандан артмакларын толтуруб ёгюз арба тикни баргъанча, къаялагъа ёшюнлерин ура, тауладан ташайыб барадыла. Кюнню тюбюнде кечеги чыкъ, алтынча, джылтырайды. Кечеги джукъудан уянгъан къанатлыла да, бири-бири бла эришгенча, джырлайдыла.

Узакъ болмайын итлени чабхан тауушларын эшитгенimde, «Хы, джете ушойма да» деген акъылда атны дженъилирек сюрюр мурат этдим, алай а ат мени къамчиме уллу эс бёлмеди. Ёитче чегетчикни бир джанына чыгъаргъа, ырхы суучукъну тауушуча, кимни эсе да джырлагъан ауазын эшитдим. Меннге мындан джырны къыз джырлагъаны белгили эди, алай а танъ атмайын, бу ким болду деб, сагъышха кетдим.

Джыр былай башлана эди:

...Сеннге ийнар айта, наным,
Атады кюн сайын тангым...

Джырны сёзлерини кёбюсюн унутсам да, макъамы эсимден кетмейин, кёб заманны къулагъыма келиб турду.

Узакъ бармайын, кюнбетде къой сюрюуге джууукълашханымда, къабанлача, уллу къош итле тауушлары бла тауланы зынъырдата, мени таба сюзюлдюле. Сюрюуге джууукъдан джууукъ келгенim сайын, былайда сеннге не барды, дегенча итле тегерегимден алыб, кючлюден кючлю чабыб башладыла. Аны эслеген къойчу да итлени бир джары къысдаб, къатыма кёлди.

— Салам алейкум, кёб болсун, — деб, атдан тюшюб кишини кюлун тутдум.

— Алейкум салам, джигит. Джууукъ бол, — деб, ышара, ол меннѣ улуу зыбыр къолун узатды. Къайры тебренге былай эртде?

— Былайлада Зулкъарнай деб къойчугъа тюбер ишим бар эди. Билмеймисиз, аны къошу къалайда болгъанын?

— Нек билмейме, билеме, — деб, киши акъырын ышара, къырдышха олтурду.

— Къалайтын барсам джолугъургъа боллукъма мен ол кишиге, — деб, атыма миниб кетер акъыл этгенлейиме, киши былай айтды:

— Ашыкъма, ашхы улан, излеген адамынъ къатынъдады, айтырынъ бар эсе.

— Асдо, сенмисе Зулкъарнай?.. — деб, бир кесек да джунчуяракъ болуб, тѣрт бюклениб тургъан къагъытны узатдым. Ашыкъмайын къолумдан алыб окъуб бошагъанында, былай айтды:

— Сеними ийгендиле?

— Хо, нѣгеринъ ауругъаны себебли, мени ийгендиле сени бла къойланы кютерге.

— Ким?

— Управляющий.

— Ненча джыл болады кесинѣ уа?

— Онсегиз, — деб джууаб бердим.

— Кѣлюнъ къалмасын, джаштуу, толу бир сюрюуню сеннѣ ышаныб бир сагъатны да тынчлыкъ табарыкъ тюлме. Джаш адамгъа иш къойладан сора да табылады, — деб, къолунда джабышмакъ таягъы бла джерде гитче тѣгерек ташчыкъланы ары бла бери тюрте сагъышланды. «Мен да, Зулкъарнай кертти айта болурму? Мен туугъанлы къошда мал кютмегенме, бу уа ёмюрюн была бла ашырыб келеди, эшда, тюз айта болур», — деб, киши таба къарадым. Аны кѣксюл кѣзлери, улуу тюз бурну, къара сакъалы, къызыл бети ол сабыр болгъанын билдире эдиле. Бир кесекден, къагъытны ызына узата, былай айтды:

— Джашым, кѣб сагъыш этдим, алай а сени сюрюу бла къояргъа болалмайма.

— Мен кютелликме, ма кѣрюрсюз...

— Бир да, эки да айтма. Сен къой эсенъ, сенден уллуракъланы да кѣргенбиз къалай кютгенлерин, толу бир сюрюуню джюрютген алай тынч иш тюлдю.

Киши атына да минмегенлей, башындан тартыб ичинден да эски къарачай джырны макъамын айта, сюрюуню ызындан айланды.

Мен да, джерге орналгъан къазыкъча, не этеригими билмейин, иги кесек заманны сюелиб, Зулкъарнайны ызындан къараб турдум. Энтда къайтарыб айтхандан хайыр чыкъмазлыгъын билиб юйге кетер акъыл алдым. Атыма миниб кете тебрегенлей, мени таба джууукълашыб келе тургъан бир тиширыуу эследим.

« Ким болду бу? О биягъында мен джолда келе тургъанлай, эшитген джырымы бу джырлай болурму эди», — деген акъылда тиширыугъа эртден ашхы бериб къолун тутдум.

— Қъайры ашхы джолгъа атланнъанса?

— Зулкъарнай деген сюрюучюге тюбер ишим болуб келген эдим.

— Тюбединъми да?

— Тюбедим... алай а... — андан ары сёз айталмайын, тамагъымда тюкюрюгюмю джуталмагъанча болуб, башымы бир джанына бурдум.

— Тюрсююнъе къарайма да, кёлюнъе джетмеген зат барды. Уялма да, меннъе бир айтчы, боллукъ эсе.

— Сен Зулкъарнайны кими боласа?

— Юй бийчесиме, келсень а кесинъ да юйге, бир да къуруса да, бир суусаб ичиб чыгъарса.

— Сау болугъуз, ызыма ашыгъама.

— А джаш, алай дегенинъ неди? Дженъил огъунакъгъа чыгъарса,—деб къатынны бекден бек боллугъун таныгъанымда, андан кёб айтдырмайын, ызындан тебретим. Алай таулада малла кютюлген джерде тиширыуу «кел юйге» деб сёлешгенине улуу сейирсиниб, керти да юйдеми джашайдыла, огъесе чалман къошхамы айтады, — деб сагъышлы болдум.

Джолда бара, нек келгеними, Зулкъарнайны этген джууабын толусу бла айтдым.

Аллыбызда гитче къалын чегетчикни бир джанына чыгъаргъа, улуу къаяны къатында джашил чегетге бёлениб тургъан акъ юйчюкню кёргенимде, къатынны айтхан сёзлерине толугъа ийналдым.

Юйню ичи бек салкъын эди. Ачыкъ терезеледен ургъан эртденнъи аязчыкъ гокга хансланы ариу ийислерин юйню ичине джыя эди.

Мени столну къатына олтуртуб, Байдымат ушхуур келтириб аллыма салды.

— Бош къыйналмагъыз, Байдымат. Кёб болмайын юйден ашаб-ичиб чыкъгъан эдим.

— Хата джокъду, джаш къарында таш эрийди. Иги ашаргъа кюреш, мен суусаб берейим, — деб, экинчи юйге киргенлейине, эшикле дженъил ачылыб, — анам, аўругъан малланы аякъларына джагъыучу дарманны къалайгъа салгъан эдинъ? — дей, юйге къара кёзлю, чачы эки эшилиб белинден оза, бир джаш къызчыкъ кирди. Мени кёргенінде, уяларакъ болуб бир джанына да турду, алай болса, да, келиб къолуму тутду.

Джукъа эринчиклери аз ачылыб, инджилеча, чыммакътишлери кёрюне эдиле. Бетине ургъан къызыл нюрю танъны атхан заманын эсеме тюшюрдю. Аны алай кёргенимде, аллымда ашарыкъгъа да алай уллу эс бёлмейинн, джанъыз джюрегими дженъил-дженъил тебгенине къайгъылы болдум. Биз экибиз да бу халда тургъанлай, Байдымат суусаб алыб келди.

— Нек къайтдынъ, къызчыкъ?

— Дарманны алыргъа къайтханма. Қъалайгъа салгъан эдинъ? — деб, къыз Байдыматха иги эшитдирмейин айтды.

— И-и-и, эшитдириб айтсанъ а.

— Қъойланы аякъларына джагъыучу дарманны къайры салгъанса? — деб къыз эшикке чыкъды.

— Оу, мен тели берирге унутубму къойгъанма? Сен бу суусабдан да ичиб ашаргъа кюреш, мен къызчыкъгъа аны бериб бир келейим.

Байдыматны келтирген суусабындан ичиб, болгъан сапым къызыб юй тюбюнде ары бла бери джюрюб башладым. Юйге Байдымат кирди...

— Джюрегинъи къыйнама, инъирде келгенлейине, энтда бир айтыб кёрюрбюз. Сеннъе къой эсенъ, биргесине толу он джылны ишлеген Сеит-Алийге да чарпыу кюнледе сюрюуно джанъыз кесине ышаныб къоймай эди.

— Ашхы, сиз айтханча этейим, — деб, къызны къайры баргъанын бир кёрсем деген акъылда, дженъил эшикке чыкъдым, алай а кишини да эследемид.

Кюн иги ёрге кёлтюрюлген эди. Тауладан ургъан аячыкъ тереклени чапыракъларын бир-бирлери бла сёлешдиреди. Мен да, эсирген адамча, юйню мюйюшюнде ёсген къайын терекге таяныб, терен сагъышландым. Ол къой эсенъ, кесек заманны ичинде Зулкъарнай да, сюрюу да эсимден чыкъдыла. Не болду меннъе? Кесими къолгъа къалай джыялмайма? — Бу соруулагъа джууаб этелмей амалсыз болуб тургъанлайыма, эки къулакъны ортасы бла тар джолчукну джортуб келген атлы мени эсими бёлдю.

— Ким болду болур экен? Огъесе Зулкъарнайгъа баш-
ха адамны ийген болурламы? — деген акъылда келген
атлыдан кѣз айырмайын къарадым. Юсюнде къара джам-
чысын джел тарай, атлы учуб келгенча кѣрюне эди.

Ол а быйыл мени бла онунчу классны бирге бошагъан
джаш эди.

— Къара-къара Муратха, не ишлейсе былайда?

— Мен ишим болуб келгенме, сен нек джокълаучу
болдунъ Зулкъарнайны къошун ансы?

— Районда малчыланы совещаниелери бола эди да, Зул-
къарнайны ары чакъырыргъа келгенме. Юйдемиди, огъесе
къойла бламыды?

— Огъай, ала блады.

— Кел, заманынъ бар эсе бир джетиб келейик. Мени
ашыкъдырыб ийгендиле.

Мен разылыгъымы билдириб, экибиз да атлагъа миниб
тебрedik. Бир кесекни бир-бирибизге сѣз айтмайын бар-
гъандан сора, Махмуд сѣлешиб башлады.

— Энди Зулкъарнай бла къой кютерге джарашамамы
дейсе?

— Хо, айтханымча, унамай къоярыкъ тюл эсе.

— Къачан да билмеген адам тюл эдинъ...

— Нечик айтдынъ аны?

— Зулкъарнайны къызын кюн сайын кѣрюб туруп
ючюн да ишлерикди адам.

— Сора сен а къайдан таныйса аны?

— Сени акъылынъа къалгъанла кѣз къысыб турадыла
дебми келеди?

— Мен алкъын таныгъан да этмейме, алай бусагъатда
бир кесек заманны ичинде кѣрдюм ансы.

— Э-э-э, Мурат, ол къыз ючюн Зулкъарнайгъа кѣб ке-
лечиле келедиле, алай къуру къайтадыла ансы.

— Сора атасы къызын юйюнден тышына чыгъармаз-
гъа антмы этгенди.

— Юйлерини терслиги джокъду, кеси унамайды ансы.

— Тейри, Махмуд, былай къарайма да, сѣлешгенинъ,
ала сенинъе болгъан хапарларын айтыб тургъанчады.

— Энди, алайды десем, сен да ийнанма. Мен да анам-
дан эшитгеними айтама.

— Къызыны аты да къалайды?

— Аны уа тюз билмейме... Тохда, тохда, не Люаза, не
Шерифат. Эки атны бири болгъанын ачыкъ билеме, алай,
бу неда ол деб айталмайма.

Бу хапарыбызны бошагъанлайыбызгъа, сюрююню къа-
тына джетерге суйсек, суймесек да тохдатыргъа керекли
болдукъ. Сюрююню бир джанында Зулкъарнай къойну
джууакларын кесе тургъанлайына юсюне бардыкъ...

Махмуд кишиге нек келгенин билдирди. Алай а Зул-
къарнай эшитмегенча, ичинден кеси кесине сёлеше, бир
кесекни турду. Бир заманда къойну джууакларын ариулаб
бошагъанлай, бизге айланыб сёзюн башлады:

— Мени эки джаным джокъду, иги джаш, бирин мын-
да къоярча. Нёгерим ауругъанды да, джанъыз кесим къа-
лыб турама.

— Сен келгинчи Мурат къарарыкъды.

— Огъай, огъай, джашла, мен ол ишни этелмейме.

— Да къалай этейик да сора? Элде районъа барыр-
гъа машина джанъыз сени сакълаб турады.

— Мен да бир кесекни тынъылаб туруб, джукъгъа да
санамагъанына джюрегим къыйналыб, бу сёзлени айтдым:

— Сюрююню быллай бир ышанмагъанлыкъ нек эт-
динъ, сен да ананъдан сюрюучю болуб туугъан болмазса?..

— «Садакъачы ач джыл къысар дегенлей». — кёреми-
се, энди бюгюнъе къарагъанча бу совещание къайгъы-
гъа. Ашхы... Мен дженъил огъунакъ эниб келейим. Инъир-
ге къайтыргъа болурма. Иги джаш кирик, сакъ бол. Атны
алыб келчи, джаш, — деб, Зулкъарнай ёрге тура, къу-
лакъда исилей тургъан атны кёргюздю. Бир кесекден
экиси да атлагъа миниб джолгъа чыкъдыла.

— Мурат, иги джашча, къайтарыб айтама, бек сакъ
бол маллагъа. Кюн иги ёргеге келгенлей суугъа сюрюксе.
Инъирде уа кечге къалмайын, къошха барырса, юйде да
айта барайым, инъирде сени аллынъа къарагъыз деб. Кюн
бузулмай бир къалса ансы... Минъи-Таууу булутла асыры
табсыз къучакълагъандыла, — деб, Зулкъарнай дженъил-
дженъил ызына къараб, аман этибми барама дегенча,
дупбургъа ташайдыла. Мен да къууанчлы болуб, Зулкъар-
най берген таякъны да къолума къысыб, уллу-уллу атлай,
сюрююню ызындан айландым.

Кюн орта болады деген заманда, Зулкъарнай айтхан-
ча, къойланы суугъа сюрдюм. Тойгъан малла суу ичген-
леринде, эртдеден кенъешиб тургъанча, джатыб тынчайыр
акъыл алдыла. Мен да сууу джагъасында кюн къызды-
рыб тургъан ташха олтуруб, къолумда китабы ал къа-
гъытына «Люаза неда Шерифат» деб джаздым. Къызыны

аты къайсы болгъанын тюз билирге бек суюуб, юйге къайтыргъа бек ашыкъдым.

Кюнортадан атлай, Минъи-Тауну башында булутла, ким эсе да юркютгенча, ёрге кёлтюрюлдюле. Джел да кючлюден кючлю болуб, тереклени башларын бюгюб башлады. Кёб турмайын чууакъ кюнню бузула башлагъаны ачыкъ болду. Джелни ызындан джанъур джаумай-джаумай туруб, челекден къуйгъанча башлады. Джатыб тургъан къойла тынъысыз болуб бир бири къарын тюблерине башларын сугъуб джанъурдан кеслерин къутхарыргъа кюрешедиле. Мен да джамчыны юсюме къаблаб сабыр болур деген акъылда бир кесек сакъладым, алай а бир кесекден джанъургъа кюшулуб уллу буз бурчакъла тюшюб башладыла. Джанъурдан къутхармасам да джел болмагъан бир ышыкъ джерге элтсем деб, къойланы сюрюб башладым, алай а кёб да бармагъанлай джерни ийнакълаб келген тубан кёзге тюртгенни кёрмезча этди. Биргеме келген эки ит сюрюуню эки джаны бла аллына ётдюле. Бир заманда къойланы кёбюсю суудан секириб, уллу мийик къаяны ышыгъына джыйылыб баргъанларын эследим. Кёб турмайын къойла бары да джыйылды. Ишни кыйыны аллында боллугъун билмейин, мен да бир кесек солуу алып акъылда къая дорбуннъа кириб олтурдум.

Кесек заманны ичинде, гитче суучукъ кюбуб уллудан уллу болуб, аллында тургъан ташланы тенъеретиб алыб тебреди. Сюрюуню кюбхан суу бла къаяны ортасында къалгъанын эслеб, ким эсе да бир джанымдан мизни чанчанча болуб, дженъил дорбундан чыкъдым, алая этер мадар табмадым: бир джаны мийик къая, бир джаны уа уллу кюбхан суу. Уллудан уллу болуб келген суу сагъатдан, сагъат джарымдан къойлагъа джетерине сёз джокъду деб, тубан басыб тургъан къаялагъа къарадым.

Гитче заманымдан бери къаялада айланыргъа бек суюе эдим, алай а бусагъатда ала, джюрегинде бир джакъсынмакълыгъы болмагъан, ёге анагъа ушай эдиле.

Сибиртги бла багушну сибиргенча, джел къаяда булутланы кюугъанында, сюрюуню бир джанында къаяны башына чыкъгъан тар джолчукъну эслеб чабыб чыкъдым. Джолну къойла биришер-экишер ётерге боллукъ эдиле, алларына тюшюб тургъан таш тыйгъыч болмаса. Мен кёб сагъыш эте турмайын, ташны тенъеретир къайгъы этдим, алай а ол да алай дженъил бой салыб кюяргъа унамады.

Ючюнчю кере ташны тюбуне джабышмакъ таякъны тиреб тебергенимде, таш къаядан учуб барыб тюбунде шоркъулдаб баргъан суугъа тюшдю. Суу да къаядан-къаягъа ура, энишге тёнъеретиб кетди, мени да къаяны къыйырына тиреб тургъан аягъым тайыб кетиб кесим да гашны ызындан джыгъылдым. Андан сора сюрюуден къой эсенъ, кесимден да хапарым болмады.

II

Кёзлерими ачханымда, орунда джатыб, башым да байланыб тура эдим.

Ойню ичинде кесимден сора бир джан да эследемиз. Дженъил орундан туруб кийинир къайгъы этдим, алай а юсюмден аур джюк басханча болуб, биягъы орнума кирдим. Къойланы юсюнден хапар сорургъа бир инсан да табмадым.

Ол джолчукну чыгъалмай къалгъан эселе, ажымсыз, суу элтгенине сёз джокъду. Мени уа ким келтиргенди? Бу сагъышла мени кемире тургъанлайларына, эшиклени акъырын ачыб Зулкъарнайны къызыны юйге кириб келгенин эследим.

— Сюрююн юсюнден не хапар? Суу барын да элтгенмиди? Сора мен нек турама былайда? Ким алыб келгенди мени бери? — дей келиб, ким эсе да тамагъымдан буугъанча болуб, андан ары сёз айталмайын къалдым.

— Кесинъи къыйнама, сюрюуге хата болмагъанды.

— Кертими айтаса?

— Хо, алай а сен тынч джатыб тур. Бусагъатда сенне кёб сёлеширге болмайды.

— Болсун, алай а джанъыз мени былайгъа къалай тюшгеними бир айтсанъ.

— Къобсанъ, айтырма.

Мен андан бусагъатда айтырын тиледим.

— Алесе сен кесинъи къыйнамай тынчлыкълы тур, мен айтайым... Инъирде ишден келгенлейиме, менне анам къайгъылы болуб тюбеди. Не болгъанды, анам? — деб соргъанымда, атамы элге кетгенин, сюрюу бла сени къалгъанынъы айтханында, эрлей эки чархлы арбачыкъдан да тюшмегенлей, сени къайгъылы болуб, излер акъылда джолгъа чыкъдым.

Къызы бети тюрлю-тюрлю бола, солууун алды. Аны тюрсюню джюрегинде болгъан затны ачыкълай эди. Къы-
з

дан кёзлерими алмайын къарагъаным себебли, джунчу-
гъанча кёргенимде, бир башха джары къарадым.

— Андан сора ўа?

— Андан сора ўа мен сени эмда сюрюўню табхынчы
къаранъы болду. Табмагъанлай юйге айланыб кетерик
болур эдим, мийик къаяла башында ит юрген таўуш мени
эсими бёлмесе. Чыгъыб баргъанымда, къойла бир джерге
джыйылыб тура эдиле алай а сени эслемегенимде... —
деб къыз, андан ары айталмайын къалды. Мен да арты не
бла бошалгъанын билирге ашыкъдым.

— Андан ары ўа не болду?

— Излей кетиб, джолчукъ бла къаяны энишге тюшюб
тебрегенимде, бир джанымда ынъычхагъан таўуш эшит-
дим. Къоркъаражъ да болуб, сен болгъанынъа толугъа ийна-
ныб къатынъа баргъанымда, кёлюнъе кириб, ойсураб тура
эдинъ, — деб, къыз хапарын бошады.

— Сен алыб келгенсе сора мени, не?! Саў бол. Джа-
шаўумда кесими сени аллынъда уллу борчлугъа санаб
турлукъма. Айыб этме, алай а энтда бир зат сорайым.
Сен врачмыса?

— Ветеринар врачма. Ставропольда институтну 2-чи
курсунда заочно окъуб, мында ишлеб турама. Башынъда
джаранъы хаталы кёрмегенимде, врачны да чакъырыб
айланмай, кесим байлагъан эдим.

Иги эслеб къарагъанымда, мен тюнене ал къагъытына
джазгъан китабны къызны кёлунда кёрюб, къайгъылы
болдум.

— Китабынъы таныбмы къарайса? Бюгечели муну
окъуб чыкъгъанма. Сёзсюз да, мени джазгъанымы окъу-
гъанды, — деб мен атын билир мурат этдим.

— Айыб этме соргъаныма, алая атынъы билирге ра-
зы эдим, мени атым...

— Сени атынъы мен билеме — Муратды, мени атым да
китабха джазылыб турады, — деб къыз дженъил эшикке
чыгъыб кетди.

«Окъугъанды сора. Нек джаза эдим? — деб, кеси-кесиме
уруша тургъанлайыма, юйге Зулкъарнай бла Байдымат
кирди. Зулкъарнай узакъдан ышара, кесими атамча, ме-
ни къучакълады.

— Саў бол, балам. Сеннъе энди адам малланы къой
эсенъ, джанын ышаныргъа да боллукъду.

— Люаза ўа кирмегенми эди бери не, Мурат? — деб
Байдымат менден сорду.

— Ким?

Къызчыкъгъа айтама.

— Огъай — деб джууаб бердим. Люаза деген атны эшит-генимде, Шерифат — деген атдан эсе иги кёрюнуб, унутуб къоярыкъча дженъил-дженъил ичимден айтыб турдум.

— Да, джашым, дженъил сау бола кир, сени къыйын. алай а бек сыйлы иш сакълайды, — деб, Зулкъарнай кё-зюме джити къарады.

ПАТИЯ

(Хапар)

— Джюйюсханла! Не къарыуну да салыб, бу эки кюнню ичинде ызыбыздан окъ, тоб кюч келгинчи, чыдар-гъа керекбиз, билесиз, былайда партизан штаб орнал-гъанды, — деб полковник, къолунда да пистолети бла картагъа къарайды.

— Анъылашынды... эркинлик беригиз барыргъа, — деб, аны аллында экеулен сын къатдыла.

— Эсигизде болсун, биз бери бугъунчакъ ойнаргъа келмегенбиз. Тамбла инъирге алай болмаса, бюсюкюннъе партизанла чекден къораргъа керекдиле, — деб, полковник уллу къарны да энишге салыныб, ары бла бери джюрюб башлады. Эшик дженъил ачылыб, солууун кючден ала, юйге адъютант кирди.

— Джюйюсхан полковник! Бюгюн танъ аласы бла элден тышында чегетни къыйырында, бир къызны тутхан-быз. Уруб, туюуб да кёрдюк, алай а ауузундан сёз чыгъа-рыргъа унамайды.

— Тиширыгъа кючюм джетмейди деб келирге ёлген кибики сенинъе. Бир да къуруса да, манъылайына **бериб** аударургъа бир къоргъашын окъдамы табмадынъ? Дженъил огъуна былай алыб кел, мен аны бла сёлеше билirme, — деб полковник, къолундан келсе джутуб къоя-рыкъча, эки кёзюн джандырыб, адъютанты таба къарады. Ол да берилген буйрукъну дженъил толтурургъа ашы-гъыб, эшикге чыгъыб кетди. Андан сора полковник бия-гъы экисине былай айтыб ашырды:

— Сиз бусагъатдан огъуна ол чегетге уллу аскер къу-рагъыз. Ызыгъыздан джолну иги билген усда адам нерме. Эсигизде болсун, бир минут бусагъатда бизге бир джылны багъасы барды. Экиси да эшикге чыгъыб кетди-ле. Полковникге да къайгъы кириб, не олтуруб, неда ту-

руб чыдааялмай, кьутургъан игча, ары бла бери джю-рюйдю...

Эки кьолун да артына байлаб, адьютант автоматны учу бла сыртындан тюрте, юйге бир джаш тиширыуу алыб кирди. Къызы узун къара чачы чакъмакъ болуб, бетинде да къамчиден тюшген къан кюлтюмле кёрюнедиле. Туююлген санла ауруб къыйнаса да, къыз тири-тири атлай, полковникни столуну къатына келиб сюелди.

— Бумуду ол сёлеширге суймеген? Не ючюн келтирдиле сени?! Не ишлей эдинъ танъ атмайын чегет бауурда?

— Наныкъ джыя эдим.

— Къаранъыда?

— Наныкъла эртденликде иги кёрюнедиле кюндюзден эсе. Ол себебден бизни таулула наныкъны танъ аласы бла джыяргъа ёчдюле, — деб джууаб берди къыз.

— Джюйюсхан полковник, къызы айтханы ётюрюкдю. Биз кёрген заманда аны кьолунда наныкъ джыйгъан саууту джокъ эди. Биз тохда деб кюрешгеникде да къачыб кьутулургъа умут этген эди. Аны эшитгенинде уа, полковникни бет къаны гюрлениб, къыз таба айланды да:

— Къайтарыб сорама. Кертисин айт, алай тюл эсе уа, — деб, джанындан пистолетин чыгъарды. Къыз да ол кьой эсенъ, кесинъ бомба болуб атылсанъ да, менден бир сёз алалмазса дегенча ауузундан бир сёз чыгъармады. Ачыуланнъаны бла полковник къызы уруб кьояргъа болур эди, бир чурум чыкъмаса. Урур акъылда пистолетни къызы бети таба айландыргъанлай, къызы къайда эсе да кёргенча болуб, ол терен сагъышха кирди. Къайда кёргенме мен бу бетни деген сагъыш башындан кетмегенлей, ол шиндикге олтурду. Бир кесекден, ким эсе да сыртындан мизни чанчханча, секириб ёрге турду да, уллу шкафын ичинде къагъытланы къармаб башлады. Къыз да аны эсегенинде, болгъанны билибми кьойду деген акъылда къайгъылы болду. Энди уа иш ачыкъ болду. Мен джанъылмай эсем, сени атынъ Патияды, — деб полковник бу сёзлени окъуду: «1920-чы джыл туугъанды, 1939-чу джыл КПСС-ге член болгъанды. 1940-чы джылдан бери партия къуллукъда ишлеб башлайды. Тутхан ишин деменили толтургъаны ючюн, райкомну эмда обкомну сыйлы грамоталары бла саугъаланнъанды».

Бу сёзлени окъуб бошагъанлай, къагъытланы столну юсюне атыб, Патияны къатына келди.

— Сен партизанлада къуллукъ этгенинъе толу ийнандым. Ол себебден энди сен меннъе штабны къалайда бол-

гъанын айтаса, мен да аны ючюн сени саў къояргъа сёз береме.

— Мени джукъдан да хапарым джокъду, минъ кере сорсагъыз да, олду берир джууабым, — деди Патия.

— Ма, итден туугъан, кереклинъ бу эсе! — деб полковник къызы джаягъына джумдуругъу бла урду. Эки къолу аргына байланыб тургъан къыз полгъа джыгъылды. Ачыуу бла къызгъа ол энтда табанны джетдирлик болур эди, юйге Унух бла аны ызындан келген акъ сакъаллы къарт эсин бёлмеселе. Унух, къызы джыгъылыб тургъанлай, аны юсю бла атлаб кетди, алай а къарт аны кёрюр-кёрмез къызы аякъ юсюне сюеди. Башха кёзюуде болса, Унух кишиге аны ючюн иги айтырыкъ болмаз эди, алай а бусагъатда эслемегенча этиб къойду.

— Ол сиз излеген къарт ма бу эди, джюйюсхан полковник, — деб Унух къартны кёргюздю.

— О-о-о, карашо, карашо!.. — деб, полковник кишини тубюне шиндик салды.

— Огъай, мен сюелиб да тураллыкъма, — деб, киши акъ сакъалын сылай, бети къан ырымла болуб тургъан Патия бла аны къатында автоматны къолуна кысыб сюелген адъютангха къарады.

— Сени не ючюн чакъыргъаныбызны биле болурса, къарт?

— Билгичим джокъду мени, — деб джууаб берди Азрет-Алий. Биз эшитгеннъе кёре, сизни джашыгъыз партизан болуб таугъа чыгъыб, немец аскерге къол кёлтюреди, ол себеден аны ючюн сени эмда сизни юйдегигизни не зат сакълагъанын билесиз, — деди полковник. Қъарт гулоч таягъына таяныб, терен сагъышха кирди. Бошуна чакъырмагъанларын ол билди. Ишни артына дери бир тёзейим дегенча, Азрет-Алий полковник таба къарады. Ол да, Азрет-Алийни къатына келиб, сёзюн былай башлады:

— Алай а сизни сакълагъан къыйынлыкълардан къутхарыргъа айтама, мен айтхан ишни толтурсагъыз.

— Қъаллай ишди ол?

— Тамбла инъирге бизни аскерге джол усда болургъа керексиз, бу ишни иги толтурсагъыз, сизни ёлтюрген къой эсенъ, уллу саугъала бла саугъаларыкъбыз, — деди полковник.

Патия да къайгъылы болуб кишини арт сёзюн эшитирге бек ашыгъады. Азрет-Алий да айтханларын этмесем, ёлтюрлюклери ачыкъды, алай а он кере ёлген кёб игиди, ол ишни этгенден эсе деб, ичинден бу сёзлени айта, Па-

тия таба къарагъанында. кызыны кыйгылы болуб тургъанын эслеб, былай айтды:

— Къоркъма, кызым, менден ол иш чыгъарыкъ тюлдю. Ёлюм итлеге! — деб, Азрет-Алий кюлунда гулоч таягъы бла джууаб сакълаб тургъан полковникни гагай башына деменьили джетдирди. Таулу кишини кюлунда джабышмакъ таягъы немец полковникни ол сагъатлай ойсуратыб аудурду. Алай а бир кесекден дагъы да ол эсин джыйыб, джанында пистолетин алыб къартха айландырыб атды. Къоргъашын окъ кекюрекни тешиб ётдю. Патия къарт таба тебреди: алай а ол сагъатлай Унухну хыны кюлу аны артына тыйды. Азрет-Алий да гулоч таягъын джерге тюшюрюб, эки кюлу бла да джарасындан тута тентиреб джыгъылды.

— Азрет-Алий! — деб, Патия кычырыкъдан алыб не бек кюрешсе да, Унухну мурдар кюлу аны иерге унамады. Къарт да, эсин ташлай, бу сёзлени айтды:

— Къой, кызым, кыйналма, мен дуняда кереклим чакълы бир джашадым. Джуртум ючюн, миллетим ючюн ёлгеними кёб ашхыгъа санайма, ма, аныча, мурдар болуб джашагъандан эсе, — деб Унух таба кёргюздю. — Тюзлюк къачан да кесине джол табады. Тюзлюк а бизни джаныбыздады. Ол себебден биз хорларыкълыз! Ёлюм итлеге!..

Сёзюн бошагъынчы Азрет-Алий джан берди, полковник да, алыннган итча, Патияны манъылайына пистолетни тутуб, былай айтды:

— Юч минут береме. Ол заманны ичинде айтмасанъ, сеннъе да бир окъ къоратырыкъма.

Бир минут кетди, экинчи минут кетиб барады, алай а Патия да башын ёрге кёлтюрюб, насыбынъ алай болсун, сен пистолет бла мени къоркъутмасанъ дегенча, ауузундан бир сёз чыгъармады. Ючюнчю минут башланды... Ачыуланнган бла полковник кызыны да уруб къоярыкъ болур эди, терезеден келиб тийген окъ, аны къабанча кычыртыб, джерге аудурмаса. Адъютанты бла Унух аны кёлтюрюрге чабдыла, алай а ала да олсагъат эшикден кирген партизанланы кёрюб, эслерин ташладыла. Партизанланы ичинден орта бойлу, акъ шилли бир кызычыкъ Патияны кёргенинде, «Патия, дорогая, ты жива!» — деб, орусча селеше, аны ийнакълады. Къаты джиб бла байланыб тургъан кюлларын бошлаб, солуулукъ берди.

— Наташа! — деб, Патия да кызыны кыучакълады.

— Наташа бла Патия, партизан отрядда, туугъан эгечлеча, бир-бирлерин суйген эдиле. Патия былайда партизанлагъа Азрет-Алийни немецле не ючюн ёлтюрген-лерини хапарын толусу бла айтды.

— Атам, сени къанынъы ол итледен джюз къат алма-сам, мени джанымдан суйген тауларым къаргъасынла, — деб партизанланы ичинден узун санлы, къара мыйыкъчыкъ-лары бла бир джаш Азрет-Алийни къолу бла манъы-лайын сылады...

...Партизан отряд чегетде джаяу джолчукъну тизилиб барады. Чынъ алларында экеуленни къоллары артлары-на байланыбдыла Тёртеулен да, сал агъачха салыб, би-реуленни алыб барадыла. Ала кимле болгъанларын ха-парны аллындан окъугъан анъыларыкъды.

Акъбайланы Азрет А.

НЮЗЮРЛЮ ДЖОЛДА

(Очерк)

Дамба, суу ёмюрлени ашаб, джерни онла бла метрни терен къазгъан джарланы эринлери бла тенълешгенди. Аны башына чыгъыб къарасанъ, мындан джарым ёмюрню алгъа аталарыбызгъа: Къобанны аллын тыйгъан бу тауну сизни туудукъларыгъыз ишлегендиле десенъ, аз бек сейирсинмез эдиле деб, кёлюнъе келе эди.

Топракъ, таш, зыгъыр ташыгъан бу тулпар машиналары гюрюлдегенлери къулакъларынъы сасытады. Ахырысы, хар къалайгъа къарасанъ да, адамла бла машиналары сейир тукъум таукеллик бла кюрешиулерин кёрюб, къазауатны тюз ортасына тюшюб къалгъанча боласа.

Къызыу келе тургъаны бла эрлей тогъай бурулуб, алын джолгъа тюзетеди да, «СЯ-19-чу» номерли самосвал артына ыхдырыб тебрейди. Дамбаны къыйырына джетерге, джукъа битген, узун бойлу саргъылдым бурма чачлы джаш бир къолу бла рульну тута, бир къолу бла да кабинаны эшигин кенъ кериб, машинаны арт чархларына къарады. Энди уа джарны къыйырына джетди деген заманда, терк тохдады да, кабинаны ичине кириб, кюбюрюн кёлтюртуб тебреди. Сап-сары джумушакъ топракъ а, кирелени башындан къуюлгъан будайча, бу мийик тикдеъ энишге саркъыб башлады.

Машинаны кюбюрю акъырын къымылдаб, басылыб тебрерге, ууакъ таш зыгъырланы жыгъырдата, чархла да къызыудан къызыу бурулуб кетдиле...

Сагъат беш болургъа санаулу минутла къалгъандыла. Бюгюн «СЯ-19-чу» машинаны шоферу Семенланы Борис, аны бютеу тенълери да алакат джигерлик бла ишлейдиле. Аланы асламысы энди эллинчи кере къайтадыла.

Экскаватор деу тукъум темир хамхотун джерге басдырыб джибериб, ёрге кёлтюрсе, эки тоннадан аслам топракны алады. Сора аны айландырыб келиб, ол уллу машинаны кюбюрлерине бошласа уа, тюз бешикча чайкъалады.

Алай болгъанлыкъгъа, экскаваторщик Иван Филиппович Тизенко бир минутну да солургъа мадар табмайды. Борис арт рейсин алыб келгенинде, Иван Филиппович аллындагъы джау джугъу къагъытха 249-чу машина джюкленди деб джазды.

Борис сабийлигинден огъуна урунургъа чыныгъыб ёсенди. Джыл сайын ол джай каникулланы, атасыны биргесине тана кютюб тау джайлыкълада ашырыучан эди. Кишиге асыры хапар айтмагъанлыкъгъа, Хасан джашы китабны сюйгенине, ётгюрлюгюне, айтылгъан джумушну тамаллы тындырыргъа тырмашыууна хаман да къууаныучан эди.

Бир кюн Хасанны, амалынъ джокъду, дженъил джетмесенъ деб элге чакъырдыла. Айхай, терк огъуна барыб къайтырча джер болса уа. Сюрюню сау юч кюннъе кююб кетерге керекди.

— Кече сакъ бол. Къатларындан тайма, иги джашча, сеннъе ышаныб барама ансы... Кюндюз ананъ бла саябийле кютерле, — деб ол атын джортдуруб кетди. «Алай а, къайдам, ант этдир, бу сабий бла къаллайла болурла?» — деб, Хасанны джюреги сагъышлангъанлай тура эди.

Экинчи кюнню инъиринде къара булутла къат-къат басыныб, кёк ачы-ачы джашнаб, джаууб тебреди. Андан джел къобду. Джаш танала уа джел къатыш ургъан сууукъ джанъургъа чыдаямайдыла. Джыаргъа орун джокъду, сора ала атларын борангъа буруб, бир-бирлерине кысыла, акъырын-акъырын чыгъыб тебредиле.

Тал чыбыкъладан этилген къазакъ кюрке, арабин, учубму кетеди экен дерча, кючлю-кючлю чайкъалады. Джюреклери чыкъгъан сабийле уа Халиматны тегерегине джопбу болгъандыла. Аланы кююб чыгъаргъа да мадар болмайды.

Алай бла, усу тутхан табигъатны хатасындан малланы сакъларгъа Борис кеси къалды. Хасанны, кетен плащы, аякъларына чырмала, тууарланы алларында ары бла бери чабыб, не аямай кычыралгъанын кычырады. Сууукъдан бузлагъан плащха кючлю тукъум тийген джантур тамчыла да дауурбаз таууш этедиле.

Сюрююню аллын тыялмазлыгына тамам ишексиз болгъанында, талай патрону бла шок да алыб, не болса да, была бла болайым деди.

Таналаны тюз аллары кириш къаяладыла. Кёзге тюрт-генни кёрмеген бу къаранъыда бу барыудан барсала, къуюлуб кетерге боллукъдула. Аны ючюн Борис сюрююню аллын, башха джары барыра, буруб кюрешеди.

Джюрекден къоркъуу тас болгъанды. Табигъат не бедерленсе да, Борис аны сан этмеди. Къолунда шкогу, уллу сюрююню биргесинде болгъаны анъа сауутланнъан аскер бла баргъанча кёрюнеди.

Сюрююню аллы къулакъны ичи бла баргъан джаяу джолчукъ бла тёбен саркъыб тебегенинде, асыры къууанч тыбырлы болгъандан, Борисни джюреги гып-гып эте эди.

Малла терен къулакъны ышыгында джопбучукъ болгъандыла. Джаллыдан джарсыу джетмесин ансы, энди башха къоркъуу къалмагъанды. Ол сагъатда сабий кёлю джигитликге учуна эди. «Бёрю келсе, мен аны...» — дей эди ол кеси-кесин гёджебсиндириб.

Кече аязыды. «Танъ атады, къоркъма, хомух!» — дегенча, Чолпан къаяланы тёпбелеринден къарады. Танъ бозара башлагъанлай, Борис сюрююню къоюб, стауат таба чабды. Джыламсыраб тауушлары къарыла, Халимат бла сабийле стауат тегерегине джайылыб:

— Бори-и-с!

— О-о-о Борис!

— Бо-ри-ис! — деб къычыра тура эдиле.

— Не болгъанды сизге?

— Саумуса?

— Саума, саума!

— Танала уа?

— Анда къулакъны ичиндедиле. Саудула барысы да!

Алай бла совхозну 150 танасы чарпыусуз къалды. Ким да биледи, олсагъатда онбешинчи джылы баргъан Борис алай джигитлик этмесе, маллагъа не болурун.

Мал бла ёссе да, Борисни техникагъа талпымакълыгыны учу-къыйыры болмады.

Сабийле бир джерге джыйылыб, «ким не боллукъду» деб сёлешселе, ол хаманда: «Мен шофер боллукъма», — деуцен эди. Таныш шоферладан бири аланы юлерини къатында тохдаса, Борис чабыб чыгыб, кабинагъа кириб, рычагны ары-бери къымылдатыб, рульну буруб ойнаучан эди.

Джылла дженъил оздула. Борис орта школну бошаб, джашауну джанъы джолуна чыкъды.

Школ тенъледен экеулен бир джерде къалмагъанча, хар ким бирер джары кетди. Борис а аскерге чакътырылды. Анда ол айырмагъа къуллукъ этеди. Командованиеден келген алгъышлау письмола ююн джыл сайын къууанча бёлей эдиле. Сураты да райвоенкомну сыйлы къанъа-сындан тюшмеди. Семен улу аскерден тамада сержант эмда экинчи класслы шофер болуб къайтды.

Энди сабийликни эм татлы, эм къууанчлы нюзюрю толду. Суйсенъ, шахарда ишле, суйсенъ элде ишле, суйсенъ окъургъа бар.

— Хар къалайгъа да эшик ачыкъды, джол кенъди.

Алай а совет школ, ленинчи комсомол ёсдюрген джашны анъысы джашауну джанъы, Ата джуртуна эм хайырлы джолун излейди. Ол не элли шошлугъунда, не шахарны рахатлыгъында тохдаялмады. Кесини къамамагъан джигерлиги бла тамам толгъан кючюн туугъан джеринде уллу ишлеге берирге талпыды. Алай бла ол Къобан-Калаус каналны ишлеген «Ставропольстрой» трестни биринчи автогаражында уллу самосвалланы бирине олтурду.

Андан бери юч джыл озду. Андан бери канал ишлеуде миллионла бла тонна топракъ бир джерден бир джерге ташылды. Бююнлюкде коммунист урунуу джигери деген атны алыр ючюн кюрешген Семенланы Борис кесини татлы тенълери кёб джигер джашны биргесине кюн сайын мардасын иги огъуна артыгъы бла толтуруб, алда келеди. Инъирде уа институтха кирирге хазырланады.

Кёб турмай канал битер. Аны кючю бла минъле бла гектар кём-кек джер джашнар. Минъле бла юйледе Ильични чыракълары джанарла. Сора Борисни бююнню кюнлери да ёмюрню бир джарыкъ кёзюю болуб къаллыкъдыла.

ДЖОЛУГЪУЗ БОЛСУН, ДЖИГЕР АДАМЛА.

(Очерк)

Танъ белги берирге энтда юч сагъат барды. Тёгерекни тубан басыб, къышхы кече бютюн да кёзге тюртгенни кёргозмезчады. Юч джаш адам ашыгъыш, сёлешмей барады. Сора атлагъанлары сайын ууалгъан къабырчакъ бузчукъланы джыгъырдагъан тауушлары бекден бек эшитилгенча болады.

Патеген фонарны тунакы джарыгы бла кьарасанъ, кесинъи кѣлекгенъ Минъи-Тауча деу тукъум болуб кѣрюнеди. Таб кьоркьарынъ да келеди. Бир-бирде уа кѣлюнъ кѣлтюрюлюб, башынъы кьанатлы романтика кючлеб да кетеди.

Джаяу джолчукъну джарытыб юч адам кетиб барады. Ала туугъанлы бирге джашайдыла. Бюгюн да бирге уяныб, бирге ушхууур ашагъандыла. Энди фермагъа да бирге-бирге барадыла. Эки эгеч бла бир кьарнаш. Юч джигер джаш адам. Инъирге дери бирге ишлеб, сора кышыны биягы тубанлы кечеси кьара джабыуун джайыб бошаса, фонарь джарыгы бла юйге алай кьайтырыкыдыла.

Ишинъ бар эсе, не хатанъ барды? Тень кызла бла на-къырда, чам эте, бир ишлер эди игисагъан! Бу сагъышла Зариятны кючлей башлагъанларында, алкын онбеш джылы да толмагъан эди.

Уллу нюзюрлю талпымакълыкъ дженъмейми кьояды! Орта Азиядан былай келгенлей огъуна, джаш кызычыкъ совхозда ишлерге джарашды. «Кюн сайын бир тюрлю иш. Тамбла этеригинъи биллигинъ джокъ, Огъай, мен былай бла болалмайма», — деб, ол юлеринден узакъ болмагъан сют фермада ишлерге изледи. Кѣб турмай бир саууучу кызы бла танышды.

— Рая, сен ишинъи джаратамыса?

— Сора ишни джаратмагъан да боламыды?

— Болады, Рая, мен джаратмайма.

— Бизде уа, билемнсе, Зарият, кертиси бла да игиди.

Хар ийнегинъ кесинъе кютю болады да, кьатларына барсанъ, бир кьауумлары боюнларын созуб тохдайдыла. Ол «бойнубузну бир кьашы» дегенликлериди. Бузоуланы кьатларына барсанъ а, юзгере тешикчикледен бурунчукъларын узатыб, бирча ѳкюрюб тебрейдиле. Сора эми-зирге керекди...

Рая дагъыда малчыланы алапат джашауларындан, ишлеринден кѣб сейир хапарла айтды.

Энди Зариятда тѣзюм кьалмагъанды. Тюшю-тюню да фермады. Джукъ айтса:

— Сени огъесе. Бармакъчыкъларынъ эмчеклени тар-таллыкъ тюлдюле. Бир эки-юч джылдан сора, ансы, — деб кьойгъан болмаса, киши кьулакыгъа алмайды.

— Оу-шау, тар-кѣр. Зарият бир айтханындан эки бол-майды.

— Ма кёрюрсюз. Мен... Мениъе Рая болушурукъду. Бютеу малчыла да, — деб, ол бёлюмню тамадаларына айтханын этдирмей къоймады.

Биринчи кюнле кёзге кёрюнмей кетиб барадыла. Зарият фермагъа хар кимден да алгъа келеди, кеч кетеди. Арыгъанын, тынчайгъан, солугъан заманында санларыны сылыт болгъанларындан сезеди. Ишлеген кёзюучюгюнде уа джукъну да эскермейди.

Эм алгъа: «Керти кёлюмюдю экен бу къызчыкъны?» — деуцен малчыла, энди Зариятны ишге тамам къадалгъанын, къысха заманны ичинде къолларын ийнекни таб сауаргъа юретиб тебрегенин кёргенлеринде, анъа юйорсюне башладыла.

Тюгел ай да толгъунчу, Зарият кесини ийнеклерин башхала бла тенъ саууб тебреди. Огъурлу адамгъа мал терк илешеди дейдиле. Зариятха да ийнеклери илешиб, Рая айтханча, айырыб кесин таний башладыла. Алай бла Зарият бираз кыйналса да, джамагъатны ичинде насыбны джолун башлады. Ма энди ол джолда, къаджыкъмай, джанъы джетишимлеге, джанъы махдаулагъа ёрлеб келгенине беш джыл болады. Беш джылны ичинде ол къуру башыны сагъышын этиб турмагъанды. Аны эм уллу мураты бютеу ферманы, бютеу тенълерин не къадар бет джарыкълы этиу болгъанды.

Зарият джуртубузну кыйын джылларында туугъан эди. Фашизмни къара къаргъалары шахарларыбызны, эллерибизни, насыблы джерибизни кёгюнде учуб, бомбала ата эдиле. Ма ол заманда халкъыбызны джигит патриотлары бла бирге Зариятны атасы Алий къанлы душман бла сермеширге атланыб кетгенди.

Сора Зарият атасын танымайды, аны ауазын эшитменди. Тюрсюнюн къуру суратларына къараб кёреди. Атасы къазауатда ёлсе да, артында къалгъан юдеписине кенъ дунияны, эркинлик джашауу, коммунизмни джолун къоюб кетгенди.

Ёмюр дунияда андан уллу байлыкъ, андан уллу берекет джокъду. Зарият алайын иги анъылайды. Сора атасыны джолунда не уллу хорламлагъа джетсе да, не бек кыйналса да, артыкъ кёрмейди.

Анасыны ёлюмю да Зариятха тынч болмады. Алай а Зариятны тенълери, туугъан халкъы, уллу нюзюрлю иши не тукъум кыйынлыкъны да хорларгъа, аны бла таукел юреширге болушадыла. Бусагъатда анасы, джанындан суйген анасы, биргесине болмагъанлыкъгъа, аны акъыл

сёзлери, къайгырыуу хаман да Зариятны биргесиндедиле. Ала бюгюн, бюгече да джигер къызгъа кюч-кёууат бергенлей турадыла. Зарият атасыны патриотлукъ джолун, анасыны «къызым, халал урунуб, кеси кыйынынъ бла джаша» деген осиятын бир заманда да джерге тюшюрлюк тюлдю.

Покун сыртына джанъы кёчюб келгендиле. Алкъын мекам, баш джарашмагъанды. Киши да билмей тургъанлай, къар къатыш боран башланды. Дуния барамтады. Хар ким кеси къайгылы болгъанды.

Джелинлери къызгъан ийнекле ёкюрюрге къалыб, дуняны башы тюбюне этдиле.

Саргъылдым къалын къашлары туюлюб Зарият тенълерине кёзюу-кёзюу къарайды. Алай а кишини къозгъалыр акъылы джокъду.

— Былай этибми турлукъбуз? Кермеймисиз ол джарлы хайуанланы кыскынык этиб тургъанларын?!

— Ёзге не акъылынъ барды? Сенден джигитле да кысылыб тургъанларын кёрмеймисе?

— Да сора мен кетдим. — Къызла чам эте болур деб тура эдиле. Алай а бу джол кёлю кёре эдим. Ол палтон джаулулгъун габрайыны ичине кысыдырыб, белин да тыбына бла къаты тартыб, челегин да кёлуна алыб, чыгъыб кетди.

Очередге тургъанча, ийнекле тегерегине басындыла. Зарият къайсысын сауаргъа билмейди. Не да болсун, сеники, меники деб къарамады. Таблыгъы келгеннъе кёре, саууб барады. Бармакълары буюгъуб кымылдамайдыла. Боран ёлюм къара къарны сууруб тылпыуунъу алыргъа къоймайды. Алай а Зарият, ёлсе да, былайда ёллюкдюансы, къачыб ызына кириб, кесин селеке этдирлик тюлдю.

Бир заманда къарагъанында бирем-бирем бир талай эркиши чыкъды. Ала да къадалыб сауаргъа кюрешедиле. Бир кесекден ийнек сауаргъа къызла да кюшулдула.

Адам кюлгъа алса, табигъатны не зор кючюн да хорлай кёреме. Анъа энди Зариятны кеси да, ферманы бютеу коллективи да ишекоиздиле. Зариятны ол кюннъю джигитлиги, этген уллу адамлыгъы малчыланы ортасында бюгюн-бюгече да айтылады.

Фермагъа келиб, джыл бла джарым ишлегенинден сора, Зарият чотну бираз табсыз болгъанын анъылады. Нек десенъ, фермада малчылыкъдагъы джанъы джорукъланы ишге таукел синъдириб барырча, джаш адамланы аз болгъанларын, коллективни къарыусуз ишлегенини баш чу-

румуна санады. Бу болумну юсюнден ол бир-эки кере сакгыныб да кёрдю. Бир кесек замандан сора ол элинде орта школну бошагъан тенълерин фермагъа бирем-бирем тартыуу тыйыншыгъа санады. Ол бир кюн Байрамукъланы Нюрсюйге иш этиб барыб:

— Нюрсюй, билемисе, мени иек келгеними?

— Мен «билгич» тюлме.

— Да бусагъат боласа сора. Сен фермада ишлерге керексе.

— Кесими да акъылыма келиб тура эди. Базмайма ансы.

— Мазаллы къыз. Не айтханлыгъынды, шо? Мен биринчи ишлеб башлагъанымда, ийнеклеге башбау салалмай эдим. Сен келирге айт ансы, къалгъаны мени бойнумда болсун.

— Къачаннъа?

— Ма бу ыйыкъны ичинде джарашыргъа керексе.

Алай бла Зарият Байрамукъланы Халиматны, Семенланы Муссаны, Аджиланы Саниятны, Чабдарова Екаторинаны, Аджиланы Туугъанны дагъыда бир талай джаш адамланы фермагъа келирлерине болушду.

Бу азды. Коллективде джанъыгъа таукел узалыб, башхалагъа юлгю кёргюзюрча комсомол къауум болургъа керекди. Комсомолланы айтханлары, аланы бирикмекликлери, къалай болса да, фермагъа джанъы джетишимле келирлерине джол ачарыкъдыла. Анъа Зарият ишексизди.

Кесини бу акъылларын Зарият Нюрсюйге да, Муссагъа да айтды. Джанъыз айтыб къоймады. Кёб айтды.

— Джигерликлери, кючлери аллына келген джаш адамлабыз. Сора кесибизни коллективибизни не къадар бет джарыкълы этмей джашагъаныбыз айыбды. Комсомолгъа эм иги адамла, эм алчы адамла алынадыла. Биз да аман адамла тюлбюз. Ахырысы, быллай джаш адамны ичинде бир комсомолчу да болмагъаны къалайгъа баргъан ишди. Мен эм алгъа заявление джазама, ким къошулукъду?

— Мен къошулама, — деди Нюрсюй.

— Сора биз а? Комсомолчу болургъа талпымагъан ким барды?

Энди ферма комсомолчу джаш тёлуден къуралгъан коллективди. Энди ишле алгъын бир заманда да болмагъанча джетишимли барадыла. Былтыр ферманы коллективи хар ийнекден 2400 орнуна 2555 килограмм сют саугъанды. Бу хорламда Зарият къурагъан комсомол

кѡауумну уллу юлюшю барды. Ол джыл Зарият кеси уа хар ийнегинден 3700 килограмм сют саууб, областда алчы орунланы бирине ие болгъанды. Ийнеклени хар кюн сайын белгили бир кѡзюую бла сауа эди. Не ючюн десенъ, бюгюн биринчи саугъан ийнегинъи, тамбла эм артха, бирси кюн ортасында саусанъ, аны сютюню таркъайырына себеб болады. Зарият бу джорукъну буздайды. Аны Сирень бла Римма деген ийнеклери быллай режимге юре-ниб бошагъандыла да, болджалдан бир кесекчикни кечиксе да, ѳкюрюб, ызындан тебреб къаладыла.

— «Холодно-Родник» совхозну 4-чю сют фермасыны ийнек саууучусу Аджиланы Зарият областда биринчи орунну алады деб талай джолда джазгъанбыз. Сени бу джеттишимлеринъи ачхычы неди? — деб сордукъ.

— Ашларын-сууларын айтмасакъ, хар малгъа адамыча джан аурутуб къарагъанынъды, кесинъи да, ийнеклеринъи да бир джорукъгъа юретиб, аны буздай ишлегенинъди, — деди джигер ийнек саууучу къыз.

Кырдык къозлагъан джолчукъ бла юч адам кетиб барады. Алларында баргъан джукъа сюекли, орта бойлу, къызыл къаплы, келбетли къызчыкъ Зарият, ызындан баргъанланы бири Туугъанды, бири да Соняды. Ючюсю да бир фермада ийнек саууучула болуб ишлейдиле. Ючюсю да ай сайын планларын артыгъы бла толтуруб келедиле.

Ючюсю да кюлюб, къууаныб барадыла. Зарият накъырда, чам этерге ѳч адамды. Аны биргесинде болсанъ, кюлкгюню къайдан чыкъгъанын биллигинъ джокъду.

— Коммунист урунууу фермасында ишлейме деб эйтыргъа бир да бек ашыгъама, — дейди Туугъан, къууанчылы сезимлери сѳзлерин бѳле-бѳле.

— Тюз айтаса, Туугъан. Мен да ашыгъама, — деб Зарият, билир-билмез ышара, тѳгережни кѳм-кѳк къырдышына кѳзлерин иеди. Кырдык джетди. Кѳб сютню заманы джетди. Игит да, бу джаш адамла быйыл да уллу муратларына джетерикдиле. Биз быланы ѳмюр джоллары бусагъатда башлагъанча, бютеу джашауларында комсомол джюрекни нюзюрю, талпымы бла алгъа барыб турурларын излейбиз.

Гочияланы Джагъафар

АЛТЫН БЮРТЮКНЮ УЯСЫ БОЛГЪАН ДЖЕРДЕ

(Очерк)

Мийик сыртны ары джанындан чыкъгъан эртденнѣи кюнню алтын таякълары «Къарачай» совхозну биринчи бѣлюмюню бачхаларына кеслерини нюрлерин тѣкдюле. Къарлы таулары кѣкюреклеринден ургъан салкъын аяз, чегет кибик, ёсген нартюх бачхаланы саргъала башлагъан узун чапракъларын бир-бирлери бла шыбырдашдырады.

Сыйдам джолну огъары джанында кенъ чатны бетни джасаб тургъан нартюх бачхаланы комбайнла тюбю бла чалыб, аны ууакъ туураб, бир-бири ызындан тизилиб келген машиналагъа джюклеб ашырадыла. Арлакъдагъы бачхалада мюрзеуге джыйылгъан нартюх бла гардошчу ташыгъан машинала бѣлюмню ындыры таба баргъан джолну букъулатыб, бизни къагыбыз бла дженъил-дженъил озадыла. Будаيدا, ишни тамам къызыу баргъан джеринде, биз бѣлюмню тамадасы Гербекланы Солтанны кѣрдюк.

— Иш къолай болсун, Солтан!

— Сау болугъуз!

— Къалайды халыгъыз, иш къайнай болур дейме?

— Ишибизни барыуу аман тюлдю, бачхаларыбызны битимлери да бек аламатды.

— Сора быйыл алгъан социалист борчларыгъызны толтурлукъ болурсуз?

— Толтурлугъубузгъа уа сѣз джокъ эди, иги огъуна артыгъы бла толтурургъа мурат этебиз ансы, — деб, узун бойлу, токъ санлы сары шинли тамада бизге ышарыб къарады.

— Тейри, мен бу джерледе, быйылча, уллу битимни не айтыб эшитмегенме, не кесим кѣзюм бла кѣрмегенме,—

деб, талай джылдан бери былайда бачхаланы кьоруучу-су болуб ишлеген кьарт Азрет да сёз кьошду.

— Бёлюмде джерчиликде урунъан юч бригадабыз барды да, аланы ючюсю да бек джигер урунъандыла. Алай а экинчи бригадада Муссакайланы Тамараны звеносу силосха деб ёсдюрген нартюх артыкъсыз да бек сейирлик болгъанды.

Бусагъатда биз ол звенону бачхаларында хар гектар джерден 800 центнер силос сала турабыз.

Солтан Тамараны звеносу ёсдюрген бачханы кыйырындан юч-тёрт мазаллы кочаны бла белин бюгюб тургъан бир базыкъ нартюхню кьолу бла тутуб:

— Джашла, не сёз барды бу нартюхге?! — деб, аны тюбюнден ёрге къарады.

— Сау болугъуз, быллай нартюхню ёсдюрген джигерле!

— Бёлюмню урунъанлары, КПСС-ни Ара Комитетини январь Пленумуну бегимлерин джашауда толтура, Коммунист партиябызны XXII-чи съездине белгили бир иш саугъа бла тюбер ючюн, тамам джигер урунадыла, — деб, Солтан тюгел да сёзюн бошагъынчы, бизни къаты-бызгъа машина бла совхозну тамада агроному Лепшокъланы Сапар бла бёлюмню агроному Гаджаланы Магомет келди.

Сапар бла Магомет быйыл мында нартюхню, гардошну, шекер чюгюндюрню уллу битимлерине кеслерини юлюшлерин кьошханларына ичлеринден кьууансала да, аны бизге билдирмегенча эте, машиналарына бизни да олтуртуб, бёлюмню сабан тюзлеринде урунъан джигерлени ишлери бла бизни шагърей эте тебретиле... — Бусагъатда Надяны звеносу хар гектардан 50 центнер мюрзеу джыя турады. Урлукъ нартюхню быллай уллу битимин бизни районда эндиге дери бир джанъыз звено да ёсдюрелмегенди, — деб, Гаджа улу джолдаш сыртлыкъны тюбюндеги кенъ чатда уллу нартюх бачханы кёргюздю.

«Буковинская-3» бу джерледе тамам уллу битим берген нартюхдо, ол дженъил бишеди, суукукъга чыдамлыды. Биз нартюхню ол сортун бек хайырлыгъа санайбыз, эндиги джыл саулай нартюх саллыкъ джерлерибизге аны урлугъун салыргъа умут этебиз, — деб, Лепшокъ улу джолдаш 1960-чы джыл нартюхню бу сортлу урлугъун Украинадан келтиргенини хапарын айтды.

...Уллу тёртгюл бачхада гардош къазгъан машинала бир-бири ызындан джюрюйдюле. Сыйдам къара топракъ-

ны юсюнде мазаллы акъ гардошла томалыб-томалыб джатадыла. Юч-тёрт къауумгъа юлешилиб, арлакъдан къарасанъ, гокга ханслага, кёрюнъен къызла, ол гардошланы кирелеге джыядыла.

— Бу ўа кимни звеносуду?

— Бу биринчи бригадада Эбекгуланы Супият башчылыкъ этген звеноду. Супиятны звеносу 50 гектар силослукъ нартюхден гектары сайын 70 тонна силос салыб бошагъанды. Бусъгъатда гардош къаза турады. Битими бек игиди,— деб къуўана, джуўаб этди биринчи бригаданы бригадири Алмейисланы Манаф.

...Хар къалайгъа къарасанъ да, иш бек кызыу барады, игитда дейсе, бюгюн бу бёлюмде 700-ден аслам адам алтын бюртюкю нартюхню сындырады. Ол адамла сындыргъан нартюхню 30 машина ындыргъа ташыб, кючден-бутдан джетдиреди. Ындырда къаланыб тургъан сары алтынны кёзю бла кёрген адамны джюреги къуўанмай къайдан чыкъсын! Нартюхню керти да берекетли, сыйлы мюрзеу болгъанына бу бёлюмню ындырыны берекети тамам шагъатлыкъ этеди.

— Мюрзеулюк нартюх ёсдюрюу бла ўа къайсы звено онълуду, Магомет?

— Тейри, звеноланы барысы да уллу битим ёсдюргендиле, алай болса да, 3-чю бригадада Батчаланы Розаны звеносу ма бу биз кёре тургъан сары алтындан гектары сайын 70-шер центнер мюрзеу джыйгънды. Экинчи бригадада Гюрюкланы Любаны звеносу ёсдюрген бачхаладан да андан кем чыкъмайды.

Биз ындырда бир кесек мычыдыкъ, былайгъа таймаздан машинала келиб кетедиле. Аланы бир къауумлары бачхаладан нартюх келтириб, ашыгъыш халда джюклерин къотарадыла, дагъыда былайдан тёрт джанына баргъан джолла бла нартюх бачхаланы ичлерине ташаядыла. Бир къауум машинала ўа ындырдан биринчи сортлу нартюх джюклеб, Ата джуртубузну гюрбелерине къуяргъа алыб кетдиле.

Бу ындыр болгъан дупбурдан къарасанъ, кёб джерде ашхы ишлени этиле тургъанларын кёресе, майнама, алайда нартюхню кёк кочанларын, гардошну, биченни, ючюсюн да бирге, туўраб консерва этиб, уллу чунъургъа сала турадыла. Аланы ары джанындан эниш сюрем баргъан къабыргъада, урлукъ гардош къуюлгъан урула саф-саф тизилгендиле. Анда, ол кенъ тюзде, силосха чалыннъан нартюх

Бачхаланы энди тракторла сюрюб барадыла. Аланы бери джанында къазылыб, джер-джерге кире-кире болуб турган гардошну машинагъа джюклейдиле...

...Кси батаргъа кысылгъанды. Алай а бёлюмню сабан тюзлеринде иш сериуюн болгъанды деб танылмайды. Мында хар урунган адам бары бирер ашхы мурат бла урунады. Аны мураты КПСС-ни 17-чи октябрьда ачыллыкъ XXII-чи съездине бёлюмде къачхы ишлени толусу бла баджарыб къууанч бла тубеудю.

Джазаланы Балыуа

МЕН ДА АСКЕРЧА УСТА БОЛЛУКЪМА

Бизни аскер деб бир хоншубуз барды. Ол колхозда темирчи болуб ишлейди. Хар кюн сайын мен школгъа дери Аскер бла бирге барама. Школдан ары бир кесек барыб, Аскер да гюрбеджиге бурулуб кетеди. Бизни хоншуларыбыз Аскерни усталыгъына бек сукъланадыла. Мени анам а хар къуру:—Аскерни эки къолу алтынды, бизни Нюрчюк аныча бир уста болгъа эли дегенлей турады. Анамы бу сёзлери мени бек сейирсиндириучен эди. Юсюнде да андамында джау тамгъалары болгъан кёлеги бла хар къуру темирле бла, агъачла бла, тюрлю-тюрлю чархчыкъла бла кюреше тургъан Аскерни эки къолу къайдан алтын болсун. Артда, бу сёзлени Аскерни хар ишге уста болгъаны ююн айтылгъанын аныылагъанымда, мени да Аскерча уста боллугъум келди. Энди Аскер ишден келген сагъатда хоншуларыбызны бузулгъан сагъатларын, сёлешмей къалгъан радиоларын джарашдырса, мен да анъа, не темир чыбыкъ, не ачхыч узатыб болушлукъ этеме. Ол огъай эсенъ, Аскерден кёргеним бла Вованы велосипедини юзюлген сынджырын да джамагъанма. Юйде уа, суу келген кранны джыгырыгын орнуна бегитгенме.

Бир кюн Аскер гюрбеджиден узакъ болмагъан амбарлагъа тюшгсн отну джукълатама деб, къолларын кюйдюрген эди.

Ол да къалай болгъанды: ючюнчю классдан кёчмей къалгъан Ханафий, школгъа да бармай, анасындан джашыртын сернек тобну алыб, ойнай-ойнай, бригаданы амбарлары болгъан джерге келгенди. Амбарланы къатында ол сернекни джандырыб от этеди, от иги джанмагъанында уа арбаладан акъгъан саламчыкъланы джыйыб, аланы бир амбарны мюйюшюнде къабындырады. Къургъакъ салам

дженъил къабыныб, амбарны агъач къабыргъасына дже-теди. Ол кѣзюуде элни кѣбюсю иште болгъан себебден, ичинде урлукъ мѳрзеую бла джаныб тебреген амбарланы киши эслеб, къутхарырча болмайды. Амбарланы джаныб тебрегенлерин гюрбеджиде арба чархланы ишлей тургъан Аскер эслеиди. Ол кесини ишчи тенълери бла джаныб баргъан амбарлагъа джетгенинде, тютюнден отдан да джунчуб, алайда джыгъылыб тургъан Ханафий бла амбарланы от хорлай тебреген эди. Сыртдан силос алыб келген ферманы ишчилери бла гюрбеджиде адамла амбарлагъа тюшген отну джукълатхандыла. Айыблы Ханафийни да ёлюмден къугхаргъандыла. Ма ол сагъатда отха эм алгъа кириб айланынъан Аскерни къоллары бир кесек кюйгендиле...

Аскер къолларын кюйдюрюб ишлеялмагъан кѣзюуде бир хоншубуз: — Нюрчюк, сен ол асыулу адамны биргесине кѣб айланыучан эдинъ, андан бир джукъгъа юреннъен болурса, примусубузгъа бир къара, иги джанмай, джукъла-ныб къалады, — деди. Примусну патеген чыкъгъан джерчигин тазалаб, мен аны ариу джанарча этдим. Арадан кѣб заман озмайын Аскерни да къоллары сау болдула. Аны колхозну правлениеси амбарлагъа тюшген отну джукълатханы ючюн, бууун сагъат бла саугъалады. Ханафийни уа школну пионер джыйылыуунда экинчи къылыкъ этмезча иги кереклиси берилиб, пионерлик айыб салыннъан эди. Энди ол кертти пионерча тюзелгенди.

Мен а бусагъатда да школгъа дери Аскер бла бирге барама, андан ары ол, биягъынлай, гюрбеджиге бурулуб кетеди. Энди мен школдан келсем, алтын къоллу Аскерден бек кѣб затны юренеде. Заманым джетсе мен да аныча кертти уста боллукъма.

ПИОНЕРЛИК БОРЧ

Шахарны орамларын кюнортагъа чыкъгъан ишчиле, дерслерин бошагъан сохдала толтургъандыла. Уллу асфальт джолда автомашинала да къызыу ёрге-энишге джорюйдюле.

Автобус тохдаучу джерде джылы келген къарт Дауут, кимни эсе да аджашдыргъанча, тегерегине къараб, джунчуулуду. Къарт Дауут тартыннъанмы этеди, огъесе базмаймыды? Не да болсун, орамда джюрюгенлеге кесини джунчуууну юсюнден джукъ айтмайды, ишлерине ашыкъгъан адамла да Дауутну къаты бла озуб кетедиле. Ол

кёзюуде дерслерин бошаб чыкыгъан Науруз да, автобус тохдаучу джерге келди. Тёгерегине къарай тургъан Наурузну кёлюне: «Бу акга шахаргъа элден келиб, барыр джерин табмай тура болурму», — деб келди, сора ол:

— Акга, не керекди? — деб сорду.

— Джашчыкъ, барлыкъ юйюмден аджашыб айланама. Ма, былайда уллу школ бар эди, — деди, къарт таягыб болгъан кёлу бла онъ джанын кёргюзте. — Андан ёргерек, узун тюкенлени огъары джанында уа, бизни джашны юйю барды. Энди ол юйню табалмайма.

— Орамны аты бла юйню номерин, неда автобусну тохдаучу джерин билемисиз?

— Огъай, бери, шахаргъа, келсем, базарны къатындан онъ джанына бурулгъан автобусха миниб, бешинчи кере тохдаучу джеринде тюшюб къалыучан эдим. Бу джол а миннъен автобусум онъ джанына бурулмай, тюз кетиб къалгъанча эследим, алай а ол узун тюкенлени танырыкъ болурма, дегенча болуб, тюшмей келиб къалгъанма.

— Акга, сен Совет орам бла баргъан автобусха миннъенсе. Базардан онъ джанына бурулгъан автобусну бешинчи кере тохдагъан джери 9-чу номерли школду. Автобуса кёб орамла бла джюрюйдюле. Сен айтханча, узун тюкенле да дженъил-дженъил ишлениб барадыла.

Ёзденланы Борис

ЗУЛИХАТ

(Хапар)

Хамит эки кёлу бла хатхусундан тутуб, энишге ийиле, эшикден кириб келгенинде, арбазны сибире тургъан анасы кьоркьуб дженъил сорду:

— Не болду, джашым?

Хамит аўруууну къатылыгъын кёзю, къашы бла билдире, юйге кириб орундулукъга кесин атды. Анасы эте тургъан ишин да кёюб, чабыб джетди, грелкагъа исси суу къуюб келтирди. Хамит грелканы къарнына басды.

— Не зат ашагъан эдинъ, джашчыкъ? — деб сорду анасы, джылы кьоллары бла джашыны башын сылай,

— Теньлерим бла олтуруб аш юйде ашагъан эдик, ач къараны аўур зат ашагъан болурма дейме...

— Мен юйде ашарыкъ этиб, сакълаб турама, сен а...

Хамитни хатхусу къатыдан къаты аўруй тебреди. Анасы дагъыда грелканы сууун джанъыртыб келди. Алай а аўрууу тохдар къайгъы этмеди. Болмазлыгъын таныгъанында, Хамит кьолларын къарнына салыб, тёрт бюклениб, юй тюбюнде ары бла бери барыб тебреди.

Къысха заманчыкъга Хамитни бети бютюн агъарды. Аўруу бек кьоркьутду. Хамитни анасы хоншуларын чакъырыб келди. Сокъур ичеги болур деб ишек этдиле. Грелканы пайдасы боллукъ тюлдю, андан эсе «дженъил болушлукъ» чакъырайыкъ, — деди хоншуларыны бири...

Хамит больницагъа баргъанында, адамны таниялмазча болгъан эди. Олсагъатлай огъуна Хамитни къатына орта бойлу, чырайлы тишируу келди. Ол Хамитни кёргенлей, артына туракълаб, аны бети тюрлю-тюрлю болду.

— Къайда, Зулихат Исмаиловна, сен да бир кёрчю, — деди врач, Зулихат кёргенден сора.

— Аўруу ичегидеди.

— Мен да аллай диагноз салгъанма, Зулихат Исман-ловна, — деди врач; — дженъил операция этерге керекди.

— Сестрала Хамитни алыб чыгъыб кетдиле, Зулихат кеси джанъыз къалды. Ол эки къолун кёкюрегине салыб, джюрегин басаргъа кюрешди. Алты джыл мындан алгъа болгъан затла эсине тюшюб тебретиле.

Зулихат онунчу классны бошагъандан сора, ол таным-агъан къатынла юйге дженъил-дженъил джюреючю болду-ла. Зулихат аланы кимле болгъанларын алгъын билмесе да, артдан-артха келечиле болгъанларын билди. Институт-ха кирирге хазырлана тебрети. Алай а, не келсин, инсти-тутха быйыл иймедиле. «Быйыл окъумасанъ, экинчийыл окъурса, кюеу да окъутурукъду», — деди анасы, Зулихат унамай кюрешсе да, аны бюкдюле. Унады. Ол акъыртын-акъыртын джаш бла таныша башлады. Джашны не бек сынаса да, келишмеген затын эслемеди. Джаш хирург бо-лур мурадын айтханында, Зулихат анъа да къулакъ тикген эди. Иш этилиб, экиси да бирге джашау къаласын къураб башладыла. Алай болгъанлыкъгъа, бу джашау насыблы джашау болмады. Хамит аны окъургъа талпыгъанын чырт ушатмай эди. Алгъын ариу сёлешгенини, эркелетгенини ор-нуна хыны болуб башлады. Артдан артха окъуу «унутул-ду», къыз сабийчик да тууду. Сабий болгъандан сора да, «анъыларыкъ болур», — деб кёб туракълады. Алай а ту-ракълагъанындан хайыр джокъ. Зулихат школну бирге бошагъан тенълерини кими окъууда, кими иште айлангъан-ларын эсине тюшюруб джюреги чырмалгъанына къыйнал-ды. Бу болумлагъа тёзерге кюрешсе да, болмады, ачыкъ сёлешиб тебрети. Эри: «Сабийинъ уллуракъ болса, окъур-са», — деб, энтда да бир кере «къууандырды». Зулихат учебникле алыб, экзаменлеге хазырланыб тебрети. Хамит бу джол да алдагъан эди, умутуча болмады. Бир джолда кече дерс эте тургъанлай, къызчыкъ джылады. Зулихат къызчыкъны тыйгъынчы эри уяныб: «Сабийни джанъыз къоюб, къайда айланаса?» — деб къыджырады. Зулихат дерс эте тургъанын айтды. Ол кюнден башлаб ала бир-бир-лерине болуб, бир бири айтханнъа сыйынмай тебретиле. Бир кюн Зулихат былай бла джашау болмазын билиб, къызчыкъны да алыб юлерине кетди.

Кёзню къысыб ачхан чакълы бир заманчыкъгъа была бары да Зулихатны эсине тюшдюле. Аны сагъышын сестра бузду.

— Зулихат, ол джашха сен операция этериксе дегенди профессор, — деди сестра.

— Мен? — деди Зулихат, операция эте билмегенча, — болсун.

Хамитни аүрууу кыйын эди: ичегиси чырмалыб, джол тыйылыб, чырмалгъан джери да тюрленнген эди.

...Зулихат операцияны дженгил бошады.

— Бир кесек кечиксе, ёллюк эди, — деди, ол ишин бошаб. Операция таб этилсе да, Хамит не кымылдамай, не кёжюн ачмай эди. Зулихат мынга кыйгылы болуб, кече, кюн да халын билгенлей турду...

Ол бир кюн кызын да алыб келди.

— Маша, Хамитни халы калайды? — деб сорду Зулихат дежурный сестрагъа.

— Тюненеден маджалча кёрюнеди, — деди Мария.

— Игиди, алай эсе.

— Зулихат, — деди бир сестра, бир затны эсине тюрюгенча, — Хамит нень болады? Джууукъ адамынмыды? Зулихатны бети кызарды.

— Бу адам мени эрим эди... — Алай а Зулихат хапарны эм кысхасы бла айтды. — Ол кызым да ма буду, — деб кызчыгын кёргюздю.

— Анам, — деди кызчыкъ, — кёргюзмеймисе атамы?

— Кызчыкъ атасын кёрсюн, — деди бир сестра.

— Алкын танырыкъ болмаз?

— Нек танымайды. Ол эртден бла: «Меннге операция этген врачны бир кёргюзюгюз», — деб тилеген да этгенди.

— Алаймыды? — деди Зулихат айланыб, — мени былайгъа келгеними билгенмиди?

— Билмей болур, кызынны да биргенге алыб кирсенъ.

— Болсун, Маша, кызчыкны да алыб ызымдан кирсе.

— Болсун, — деди Мария ышарыб, ол кабинетден чыгыб тебреди. — Мен бусагъатдан келейим, — деб.

Бешинчи палатадагъы ортада салыннган орундукъда Хамит коридоргъа къараб сагъышланыб тура эди. Ол Марияны кёргенлей, къууаныб сорду:

— Келдими?

— Хы, келди, бусагъат кирлик болур, — деди, Хамитге джити къараб. Хамит кесин ёлмуден къалдыргъан адамын кёрюрге хазырлана тебреди. Сора аүругъанлагъа къараб айтды:

— Бусагъат меннге операция этген хирург келликиди, уста адам кёре эдим.

— Операцияны профессорму этгенди?—деб сорду аўру-
гъанладан бири.

— Огъай, врач, — деди Мария.

— Мен бюгюннѣ дери врачланы ким болгъанларын
билмей эдим, — деди Хамит, — джашауну сакълаууларын
кѣреме...

Эшикни аллында акъ халатлы Зулихат кѣрюндю. Ха-
мит, кѣзлерине ышанмай, сейирсиниб къарады, сора эши-
тилир-эшитилмез «Зулихат» деб шыбырдады «Мени кѣ-
рюрге келген болур», — деб умут этди ол.

— Сеннѣ операция этген хирургубуз ма буду, — деди
Мария, Хамитге къараб кюле.

Хамитни санлары къызды, юсюне тер урду. Алгъын этген
терсликлери кѣзюне кѣрюндюле. Бусагъатда ол бир кере
тюл, минъ кере кечмеклик тилерге хазыр эди... Зулихат
анъа джууукълашханында, кѣлю бузулуб, кѣзлеринден
джыламукъла акъдыла.

— Къалайды халынъ? — деб сорду Зулихат, Хамитге
джууукъ барыб. Хамит джибиген кѣзлерин Зулихатдан ал-
май, тюкюрюгюн джута, симсиреди.

Сүйюнчланы Азамат

ХАЛАЛ ДЖЮРЕКЛЕ

Повесть

Адам къатында адам ёлмейди.
Нарт сез

Мен районну халкъ окъуу бёлюмюнде къуллукъ эте эдим. Майны джыйыrmасында орта школаны биринде зрелостну аттестатына экзамен берген классха бардым.

Школда ол кюн сабырлыкъ, тазалыкъ, байрам хал бар эди. Къызыл байлауу бла дежурный усдаз сюеле эди. Онунчу классда экзамен алгъан комиссия тюрюлю-тюрюлю гокга хансла джасагъан столну джанында, сохдала да кирсиз кийиниб, бирем-бирем парталада олтура эдиле. Бюгюн биринчи экзаменди. Окъуучула литерату-радан сочинение джазадыла. Литератураны усдазына:

— Къалайды, Людмила Николаевна, темаланы джаратамысыз? — деб сордум.

— Айхайда, инспектор джолдаш, «Евгений Онегин-ни», «Джаш гвардияны» экзаменлеге хазырлангъан кёзюуде да сюзгенбиз. Ючюнчюге, «Адам адамгъа—шох-ду, джолдашды эмда къарнашды» деген темагъа ушаш-ланы да джылны ичинде джазыб тургъанбыз. Бу джол къалай джазарыкълары ким билсин, джазгъандан со-ра кёрюбюз, — деди.

Сохдала юч темагъа да джаза эдиле.

Мен дагъыда усдазгъа:

— Классда айырмагъа окъугъанла ненчадыла? — деб сордум.

— Бютеу предметледен да айырма окъугъанла тёр-теулендиле, — деб, окъуучулары атларын айта келиб, аланы ичинде ол Есина Ленаны да айтды.

— Есина, — деди усдазы, — школда комсомолчу ал-чылары бириди, ол быйыл кеси энчи хазырлаб, эки аман

окъугъан сохдагъа болушуб, аланы орта билимли этгенди, мени классда помощникимди.

Ол тукъумну эштгенлей, мени къулакъларым кыздыла. Мен аны таный эдим. Ма къарай келиб, орта партада олтургъанын кёрдюм. Ол ишине асыры синънъенден кишиге да къарамай эди.

Сочинениени джазыб бошагъанла бирем-бирем эшикге чыгыб тебретиле. Усдаз меннъе: «Бу сочинениелени бир кёрюгюз» — деб, талай тетрады узатды. Бирин окъуб чыкъдым, джаратдым. Экинчисин ачсам, ол Есина Ленаны тетрады! Мен бу абаданыракъ, ариу хатха экинчи кере тюбейме, алай а джазылгъанны магъанасы къалайды? Ол «Адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген темагъа джазгъан эди. Сочинениени окъуй келиб, мен быллай джерине джетдим: «Бу теманы мен бошуна алмагъанма. Ол меннъе бек джууукъду. Бир ыйыкъ мындан алгъа кесими юсюмден бир тахсаны билгенме. Аны усдазларыма айтмасам, кимге айтырыкъма. Мен бусагъатда эки экзамен береме: бири — школда, бири — юйде. Хапарны созуу неге керекди. Ачыкъ айтайым: мени эки анам барды, бири туугъан анам, экинчисин — асырагъан анам, огъай, алай бёлмеклик да меннъе тюз тюлдю. Экиси да меннъе мени табхан бир анадыла. Бири мени табыб бир джыл къарагъанды. Бири уа оналты джылны ёсдюргенди. Биринчи анамы таныгъанлы талай кюн болады. Ол, джазыкъ, сабийин атыб къойгъанладан тюлдю. Ала кёчген машина авария этгенинде, мени къойнундан ийиб къоюб, кеси джаралы болуб кетиб, артда уа къаллай бир излеб кюрешгенди...

Ол анам, хариб, меннъе къалай тюбеди: къучакълаб, ийнакълаб, теббемден башлаб тырнакъларыма дери убба этиб ийнакъланмагъан бир тюгюм къалмагъан эди. Тюрсюнбюз ушагъанны къой, тырнакъларыбыз да ушайды дейди. Мен да алай болгъанын кёрюб турама. Ол кюндеча ёмюрюмде джыламагъанма. Мен аны къучакълаб кёб джыладым. Ол кюн бизни кёрюб, экинчи анам да джылай эди. Мени энди эки анам, эки къайгъым, эки къууанчым! Ала меннъе этген игиликни мен къайтарыгъа къолумдан келмез, ол тюббе тюздю. Алай а былайда арада чын сауутча бир болум барды. Эки анамы, эки атамы джууукълары, поселокда хоншула, танышла, таб танымагъан адамла да мени джазыума кеслерини къайгырыулары, кенъешлерин

кьошаргъа излейдиле. Барын кыйнагъан, артыкъсыз да бек мени кыйнагъан, бир соруу барды: «Мен энди ким бла къалыргъа керекме?!»

Мен сезгеннѣ кѣре, мени эки бѣлюрге излегенле бардыла, алай'а бѣлюнмезлик бир затны экиге къалай юлешгин? Ол къалай кыйын ишди. Айтыгъыз, багъалы усдазларым, мен къалай этеим? Бу мени зрелостха экинчи экзаменим болду. Мен онунчу классны бошайма: окъургъаamy киреим, ишлергеми барайым. Сиз мени уллу иш усда этерге излегенигизни эштиб тургъанма, сау болугъуз, бек сау болугъуз. Алай а мен мындан ары окъумай къалсам да, «Адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген сыйлы иннетни ъмюрде унутмам. Ол адамлыкъны тамалыды. Мен кесим аны джашауда тутхан, аталыкъ, аналыкъ, эгечлик, къарнашлыкъ этген адамланы кючлеринден сау къалгъанма, аны джылыуунда, аны нюрюнде ѣсгенме. Ол керти адамланы джюрек тамырларында туугъанды. Аны юсюнден бюгюн айтмай къалай къояйым. Мен аны юсюнден былай аз джазгъаныма айыб этмегиз, ѣнѣ мени эки анамы джазыулары сеирди, аланы хапарларын джазыучу билсе, сау повесть боллукъ эди...»

Бу сѣзлеге джетгенлей, джюрегим кызыу урду. Гитче джилтинден от тюшгенча, бу сѣзле мени джюрегими джандырдыла. Мен муну юсюнден билгенлерим бютеу эсге тюшюб, ол повестни бетлери кѣз аллымда кѣрюндюле....

Мен хапарны ортасындан башлагъанымы эслей болурсуз. Аны юсюнден мен сизге айтмай болалмайма, тынъылагъыз аллындан айтайым.

АНА

195... джыл Къарачай-Черкесияны районларыны бирини окъуу бѣлюмюнде мен школлагъа къарагъандан сора да ѣксюз сабийлени кеслерине бала этген адамланы ишлерин джюрте эдим. Ол сабийлеге кѣз-кыулакъ болургъа, къалай ѣсгенлерине таймаздан къараргъа борчум эди. Бир кюн иш бошалырны аллы бла кабинетимде олтуруб джаза тургъанлай, эшик къагъылыб, бир тиширыу кирди.

Сѣлешиб башлагъанлай, ол таулу тиширыу болгъанын билдим. Аны башында къара джибек джаулуугу,

юсюнде эркин бичилген мор кашемир чебгени, аякларында алаша, сары туфлилери бар эди. Ол орта суюкли, кыаракёз, тегерек бет, бетинде нюрю болган, кыркырдан атлаган тишируу эди. Аны мийик кёкюрегинде эки медалы бар эди: бири ахсыл «За трудовое отличие», бири уа алтын бетли Бютеусоюз эл мюлк выставканы медалы эди.

Мен саламлашыб олтуртдум. Ол столга джууук шиндикге чёгюб, джаулугуну чачакларына айыра, халына башлады.

— Мени сизге районуну тамадасы джибергенди. Джанынга кырман болайым, мени тарыгыуума бир эс бёл. Кесим бусагыатда совхозда ишлейме. Орта Азиядан джангы келгенме. Андан ненча кере джазган эсем да бир ыз тюзеталмаганма. Юй башчым фронтда ёлген эди, мен бу районда бир сабийчикден айырылганма, аны тас этиб, табалмайма.

— Кыачан, кыалай болганды?

— Ауруунуну алайым, аллындан айтайым да бир тынгыла. Мени атым Назифатды, кызчыкыга Амина атаган эдик.

— Ашхы, айт. Назифа.

— Ол кёжюу, — деди келген тишируу, — тирмении чархы солуна айланган заман эди.

Кызауат чыгар джыл джаз юй башчыбыз тракторист негерлери бла бир кюн бригаддан юйге келди да, анга тенгелери:

— Айтек, быйыл сабанланы алай терен сюрдюрюб, тырнауун кюклю салдырыб, джерни мамук кибик этдиргенсе. Ат тишлеча аллай айырма нартюхден урлук атханбыз, кыачда мюргеуе дегенни джыйыб, кюлу-буздан келлик тюлю, — дедиле.

— Ала кыачан джетедиле. орунга эки кюлум кичиб турады. Эндиги джыл бизни колхоздан эл мюлк выставкага бютеу бригадабыз бла барырга керекбиз, — деди бригадирлери — юй башчыбыз.

Ала иги джорала эте эдиле. Алай а сабанланы орунга анга эмда аны тенгелерине буюрулмады; кызауат башланды да, юй башчыбыз аскерге кетди, алай турганлай бригадлары бла кетдиле.

Сени сыйын да теббемде болсун, мен төрт джыл болган джашчык, кыарында да бирчик бла юйде кыалдым. Тоба, алай айтханыма айыб этме, кыарнашым. ол мени кюлуну аязындача тутта эди. Кесибизни джа-

рагъан юйюбюз, черномор ийнегибиз, къарачай къойларыбыз, бал четенлерибиз — небиз да бар эди. Экибизни да колхозда ишлегенибиз бир-бирине джалгъаныб, кереклибиз болмай джашай эдик. Ол джыл юйюбюзге къызчыкъ къошулду. Тыбырда юч джан болдукъ. Турабыз. Амма не, джашауубуз бузулду. Насыб, рысхы да ызына кетди.

Аталарыны урушдан письмолары келе туруб, дынь болду да къалды. Джай бир кюн ишден келиб эшик аллында гюх туюе тургъанлай, элни тамадалары: Советни, колхозну председателлери, бригадир бла военкоматдан бир лейтенант джаш, дагъыда хоншубуз къарт арбазгъа кирдиле. Борбайларым къыйылды. Юйге кириб, олтурмаздан:

— Энди бел къатдыр, Назифа, болур болгъанды: Айтек Ата джурт ючюн урушда джигитлик этиб ёлгенди... Смоленск областда басдырылгъанды... Джатхан джери джумушакъ болсун, джашауу халкъгъа, сабийлерине къалсын, — деб къайгъы сёз бердиле. Башым тегерек айланыб, джюрегим джер бла тенъ болду. Къара къанла джаудуруб эгечлери келдиле. Тийре, джууукъ, тенъ джыйылыб, бушууун, джылауун этдиле.

Айтекни тенълери джазгъаннъа кёре, ол онбир гитлерчини ёлтюрюб, джаннъан юйден бир къызчыкъны къутхарама деб джанын бергенди.

Назифат эрини юсюнден извещениени дагъыда бир конвертни менъе узата:

— Къалай ёлгени мында джазылгъанды. Бу письмо эгечинде сакъланнъанды.

Алыб къарагъанымда, письмону ичинде ма бу къагъыт бар эди.

«Аскер тенъибизни багъалы юй бийчеси, сабийлери, джууукълары!

Бу уллу бушууну сизни бла бирге кёребиз. Айтекни ёсдюрген ата-анагъа, джууукъларына, халкъына уллу бюсюреу этебиз.

...Юч айны мындан алгъа Айтек партиягъа кирирге заявление берген эди. Аны Ата джуртну къоруулауда джигитликлери ючюн коммунистлени тизгинине алгъан эдиле. Бизни рота бюгюн атакагъа эки кере барды. Айтек взводну командири бла тенъиш алда бара эди. Ол автоматындан атыб, онбир гитлерчини ёлтюрген эди.

Рота элге кирди. Немецле кючлю къадалгъандыла. Эл джау чыракъча джанады. Бизни къатыбызда джана

тургъан бир саламбаш юйню ичинде ачы кычырыкъ таууш келди. Ол онъсуз сабий тауушха ушай эди. Адам башын кѣлтюралмазчады. Айтек терезени автоматы бла уруб, юйню ичине тюшдю, окъла джюйюлдейдиле. Ол боркъулдаб тургъан тютюнню ичи бла джаннъан отдан бир гитче сабийчикни алыб чыкъды. Ол эки джыл чакълы болгъан кызычыкъ эди. Аны анасы алайда ёлген эди. Биз болгъан тийреде граждан адам кѣрюнмеди. Ол сабийни кюйнуна алыб, Айтек экинчи арбазгъа кирирге тюз башыбызда самолет ойнай, ары джанындан атылгъан минала юсюбюз бла шууулдаб аудадыла. Биз да чабыб баргъанлай, башыбыздан окъ, тоб чачылыб тебреди. Кызычыкъгъа темир кесекле тиедиле деб, Айтек башында каскасын (темир бѣркюн) алыб, аны бла сабийни башын, юсчюгюн джабды. Анъа къараб тургъанча, тюз ол кѣзюуде чачыла келиб, темир кесекле Айтекни башына тийдиле. Кызычыкъ да кюйнунда тургъанлай, Айтек ауду. Биз джетиб тутханыбызда, ол кызычыкъны кучакълай алай айтды: «Мен ёлеме, тенъле, бу джашасын, алыгъыз... мени да быллай гитче кызычыгъым барды, джаугъа бу ачылыкъланы кечирмегиз...» — деб кѣзлерин джумду.

Кызычыкъны тынчлыкълы джерге ашырдыкъ. Бизни къаныбыз джаугъа къаршчы андан да бек къайнаб, уруб фашистлени элден чыгъардыкъ. Алай а Айтекча кѣб ашхы тенълерибизден айырылдыкъ. Аны биз элли башында къарнаш къабырлада асырагъанбыз.

Айтекге ёмюрлюк махдау!

Биз аны не заманда да унутмазбыз. Ол Ата джурт ючюн, совет адамла ючюн, орус кызычыкъ ючюн джашауун бергенди. Биз хорларыкъбыз.

Немец-фашист кюклеучюлеге ёлюм!

Аскер салам бла № частны солдатлары бла офицерлери...

Немецле Украина бла Россияны кѣб джерлерин алыб, Ростовха джеттендиле деб, бизге да аман хапар келди. Биз извещениени алгъанлы арадан кзуру ючыйыкъ кетгенди. Немецле Кавказгъа джууукълашыб келгенлери себепли, ашыгъыш эвакуация башланды. Коммунистле эмда коммунист болмагъанла да тебреди. Киши къалыргъа излемей эди.

Алгъан джерлеринде фашистле аз адамнымы кыра эдиле, кюркъдум. Ол фашист мурдарланы бетлерине

къарамаз ючюн, сабийлени да алыб, джау кирмеген башха джерге кетерге хазыр болдум. Мени къарнашым да юйдегиси бла келеди, бирге барыргъа оноулашхан-быз. Къатышхан заман эди, машина, арба да джетиш-мей эди.

Бир кюн танъ атмай, бизни элтирге грузовой машина келди, аскер машина эди. Районда ударникни юйюдю деб, бизни сыйлай эдиле. Шофер, бир ашхы джаш, кеси да болушуб, джибин, аркъанын къысды. (Биз кимни юйдегиси болгъаныбызны исполкомдан келген айтхан болур эди, ол бизге бек джан аурута эди). Машина джолгъа чыкъды. Джюрютючю кабинагъа олтур дегенде, уялдым да не эсе да олтуралмадым. Биз машинаны башында: джашчыкъ къатымда къысылыб олтурады, къызчыкъ къойнумда — кетиб барабыз. Танъ джарыгъанды. Къобан ёзенни, кесинъ билесе, джоллары къочхар мюйюзлеча ары-бери айланч-буйланчдыла. Гулоч-Къолгъа джетерге машина тохдаб-тохдаб джюрюрге къалды. Кече джаугъаны себебли машина тайыб, эте болур деб туруб, не шофёр къалкъый болурму деб джюрегим къоркъду. Мен да машинаны кабинкасын къагъыб айтайым деб, ауузуму ачдым: олсагъатдан машинаны чархлары неге эсе да бир къаты затха миниб, кёлтюрюлюб, шын туруб, бизни ёрге алай атды, сени джауунъа да ол кюн келсин, сора биз джардан къуюлдукъ!.. Мен, къурурукъ, сабийледен айырылдым. Джашчыкъ хо, бир джанымда келе эди, къойнумда тургъан къызчыкъны къалай ийиб къойдум, артыкъсыз да бек бюгюн-бюгече да анъа кюеме... Гулоч-Къолну туюб ёзеннъе кетиб ким сау къалгъанды? Алай болса да мени бир насыб дукгулум болур эди... Бир заманда къарасам, кесим эскергеннъе кёре, адамла тегерегимден басыныб, мени кёлтюрюб айлана эдиле. «Сабийле!»... деб хахай салгъанымда, «джашчыкъ ёлгенди» деген таууш къулагъыма чалышыб, кёзюмю ачханымда, ёзен сууну джагъасында, кырдыкчыкъда джашчыгъымы къап джугъу болуб, тюзетилиб тургъанын кёрюб, джанъыдан эс ташладым.

Ол кюн мен нек ёлмедим, уахды унутхан, мен ёлюб, ол джашаса, не боллукъ эди?..

Къатынны джарыкъ бети кюнню булут басханча тюрлене келиб, джыламукъла бетин джуууб башладыла. Мен аллыма келген адамны терен джаралары аш-

ланнъанын кѣрюб, кѣл эте, столдагы графинден кѣюуб, **стакан** бла суу бердим. Андан бир уртлам этиб, сора кесин джыйыб, хапарны созду.

...Алай бла мен больницагъа тюшдюм, болгъаным сыдырылыб, сол аягъым инчигимден сыннган эди.. Ол барыудан барыб, санитар вагон бла мен Къазахстангъа ѳтген эдим. Сау болсунла совет адамла, менне кърнашлыкъ, эгечлик да этдиле. Мен аякъ юсюме миндим, бир джылдан ишге джарашдым. Адам кеси башына кѣалса, джигит болады. Алай айтханыма айыб этме. кърнашым, мен алгын, къазауатха дери кѣбузчу эдим. Юйде джангыз кыз болуб, эрке ѳсген эдим. Джашлыкъда иги чыныкмагъаным себебли артда ишде кѣыйын болду.

Толу арбаздан, толугъа юйюрдан, толугъа ырысхыдан чыгыб, джангыз кесим узакъ джерге кѣчдюм. Эм алгъа колхозгъа член болдум. Кѣум тюзлеге суу салыб, чюгюндюр ѳсдюрдюм, звеньеовой этдиле. Гетменне, таякъгъа да кѣолубуз джарашды.

Къазауатны кѣыйын джылларында инджилсем да, кѣалган халкъча, ашарыкъгъа, кийерикге да тѣздюм. Уруннанны сыйын кѣрген къралда джашайбыз. Малчылыкъда да ишлегенме: ийнек сауғанма, кѣой кютгенме. Бютеусоюз эл мюлк выставкагъа да барғанма. Талай харекет, ачха саугъа да алғанма, ырысхы сартындан джашауум аман тюлдю. Къазахстанда кърнашым да табхан эдим...

Енне мени джюрегим бла кече-кюн да бир ырхы барды...

Кѣатын сабыр болду, кѣкюреги ауур солуб кѣыйналгъаны танылды. Аны джюрегинде джуммакъ болуб турган тѣюмчекни тешилгенин билдим. Мен биягъы суудан кѣюуб узатдым да:

— Эгечим, ишчи бир кесек, — дедим.

— Ырхы дегеним да неди десегиз, ол кызчыкны кѣайгысыды. Джашчыкны басдырган адамла хапарын айтхандыла. Кызчыкны уа аты-чуу чыкмады да кѣалды. Эсим кѣб тюрю сагъышлагъа бѣлюнеди: кѣулакъ суугъа кѣмюлюбмю кѣалды, суу ташламы эздиле, джылан эмибми кетди, ѳзенде айю, бѣрю ашабмы кѣойду, чырпыгъа кѣаягъа илиниб кѣалыб, кѣаргъагъа, кѣузгъуннъа азыкмы болду?... Ажымлы болгъаным билеме, ѳнне бир-бирде иги умутла да этеме: сау болур-

му, энди уа уллучукъ болгъан болур!... Джанъыз саулу-гъун эшитсем, дунияны мюлкюнден алыр эдим. Джюрегиме бир себеблик болур эди. Бу озгъан заманны ичинде бир сабий джылагъан болса да сытыла, сабий кийим кёрсем да термиле, тиш айландыргъан сагъатында тиш джырна ким этди дей да тыхсый, къаллай сагъышла, къаллай кюнле, къаллай кечеле ётдюле...

— Эгечим, излеген табар дейдиле, аман этме. Бусагъатха дери излегенмисе, къалай излегенсе?

— Ма оналтынчы джылы, мен аны излеб ненча кере джаздыргъанма, къалайлагъа сордургъанма, бир деб бир ышан, бир ыз табылмайды.

— Шофёр, аскерчиле уа?

— Бизни элтген шофёр хариб да ёлген эди. Ол кюн алайда болгъанланы барысы кырытыб къалмагъан эселе, биллик болур эдиле, айхай, атын, тукъумун билмеген адамларынъы къайдан табхын, къалай излегин? Ярабин, сау бармыды экен?

Къазауат болмаса, мен толу юй болуб, рахат джашарыкъ эдим... Фашист итле, къан къусарыкъла, артда иги кереклилерин табхан эдиле: тюк-тюк болуб чачылдыла. Алагъа мен айтхан къаргъышланы къуру джартысы джетсе да, кюл-кёмюр болур эдиле, мурдарла! Аланы юзюклери юзюлсюн, ала тюлмюдюле мени юйсюз, сабийсиз этген!

Бираз тынъылаб, къатын дагъыда айтды: «Ол кюн алайда адамладан ким болса да билликиди... ансы... къайдам...»

Ол алай айта тургъан заманда мени эсиме бир эштген затларым тюше башладыла. Алай'а аланы айтыргъа бусагъатда боллукъмуду?

— Да, къарнашым, ол табыллыкъ да болмаз, ёнъе бу районда сен ёксюз сабийлени ишлерин джюрютесе деб эштгенимде келе турама. Айыб этме, башынъы да бездирдим. Атанъы, ананъы джаны ючюн, эсинъе бир тут, бир чык айырсанъ, билдирирсе деб, тургъан джерин айтды.

Талай джыл мындан алда мен, эшитген бир хапар джюрегими джылытыб, джарыкъ ауаз бла:

— Сен айтханча, кызчыкъ бизни районда тас болгъан эсе, эгечим, кёлюнью аман этме, излейик, кёбюне тёзген азына да тёз, иш алдады, биз аны табаргъа да болурбуз, — дедим.

— Ий-й-й аууузунъа кърман болайым, иги аууз ачдынъ эсе, ашхы сагъатда, джылы ауазынъ джюрегими джылытды.

— Сенича келиб, балаларын табханла боладыла. Сени кызычыгынъы бусагъатда не тукъуму, не аты, не атасыны аты бизде джазыулагъа келишмейдиле. Аны туугъан джылы бла, тюрсюню бла, хапары бла излерикибиз.

— Айхай, гитчечик эди, ол кыйын заманда элде сурат алыучу джокъ эди да, суратха тюрюрмеген эдик. Алай а аны юсюнде бир кетмез ышанчыгъы бар эди, кергенлей, танырыкъ эдим...

— Ол неди?

— Къой, аны, къой... кетмез ышанчыгъы дегенлигиме ол бош затды, аны бла излеб адам кишини табалыкъ тюлдю. — деб айтмады. Мен да андан бек къадалыб кюрешмедим. Мени эсим башхагъа кетди. Мен бир хапар эштген эдим да ол бу тиширыу айтханны юзюмдюсю болурму деб умут этдим. Алай а тюз ачыкъ билмеген затынъы къалай айтхын. Айтмай да къалай этгин. Быллай халда таралгъан анадан джукъну джашырыргъа боллукъмуду? Анъа болушмай а къалай къойгъун.

— Эгечим, кызычыкъ сау къалгъанына ишек джокъду. Алай а артда не болгъан болур, мен анъа сагъыш этеме, — дедим.

— Къайдан билесе, сау къаллыкъ, — джюрегими халыгъа тагъыб турма да бир джукъ биле эсенъ айт! — деб, сескеклениб кезюме къарады.

Джыламукъла кезлерини гинджилерин джабыб, джуммай-джуммай тенъередице. Ол тас болгъан кызычыгыны юсюнден не аз да хапаргъа тынъыларгъа табса, кезюне чеб болуб тюшсенъ да уумай тынъыларыкъ эди, алай тансыкъ, сусаб болгъан эди.

Мен да бу джол кеси тохдагынчы джукъ айтмай сакъладым. Кезлери нюр джаныб, хапаргъа аралдыла. Мен бу хапарны бир самаркандчы шофердан эштген эдим.

ГИНДЖИ

Ташкентде поездге кечигиб, машина бла барыргъа шахарны кыйырына чыкъдым. Мен Самарканд джанына барлыкъ эдим. Машинала тохдаучу джерде къол

кѣлтюре танъ сюелдим. Былайда ары бла бери озгъан машинала чебген сокъгъанча джюрюй эдиле. Джюгюм кѣб тюлдю: ичинде китабларым да бар, бир чемоданым барды. Окъуудан келеме. Сора сеялкала джюклеб келген, кабинасы бош бир «ГАЗ—51»-ге къолуму кѣлтюрдюм. Машинаны тохдатаракъ этиб, шофѣр кабинаны эшик терезесинден бойнун созуб:

— Къайрыса?

— Джизак шахаргъа дери.

— Олтур!

Мен эшигин эрлей ачыб, машинагъа миндим.

Джай эди. Кюнорта бола эди. Азияны кюню иссиге чомартды. Мотордан келген джылыу кюнню къыздыргъанына къошулуб, терибиз барады. Сол джаныма айланнъанымда, шофѣр да асыры бек терлегенден тер тамчыла эки хончасын сызыб, имбашларына тама, аны аскер кѣлегин суу тамгъала этгендиле, бурнундан акъгъан тер тамчыла рульгъа тийиб, бир джанына чортлайдыла.

Джол узакъды. Былай джерде ушакъ эте бармаса, тамам эригириксе, мен заманны къалай ашырыргъа билмей:

— Шофѣрланы ишлери къыйынды, хаман джолда, учсуз-къыйырсыз джол. Кирпик къакъмай джюрюрге керексе. Ансы джолда не мал, не адам басдырыб кетериксе, — деб сѣз башладым.

— Мени ишим меннѣе къыйын кѣрюнмейди. Не ючюн десенъ, мен машинаны бек сюеме. Не болса да, суюген ишинъ къыйын тюлдю.

Бусагъатха дери шум болуб келген шофѣрну тили ачылды.

— Мен Донда туугъанма, — деб ол шофер, тыйылыб тургъан сууну аллы бошланнъанча, хапар айтыб башлады. — Сабийлигим Волгоградда ѣтгенди. Атам, анам джашаргъа ары кѣчген эдиле. Мен Волганы джыгъасында кюнню-кюн узуну тас болуб айланыучан эдим, Барындан да бек мен тенълерим бла уллу автострадагъа чыгъаргъа сюе эдим. Артыкъсыз да бек тизилиб, сынджыр болуб баргъан, бизни къатыбыз бла шыб деб гюрюлдеб ѣтген машиналагъа кѣзюм къарай эди. Былайда бензин акъгъан бла къызгъан асфальт ийис эте эдиле. Ёнѣе бензин ийис ол заманда меннѣе не алапат гокга хансланы ийисинден да иги кѣрюне эди. Мен шофѣрлагъа кѣзюм къараб, кесим да алача болургъа сукъ-

лана эдим. Школда тенълеримден мени бир башхалыгым болмай окъуй эдим. Алай а кюн сайын балчыкъга батхан грузовиклени къатларында сюелиб къарай, неда шофёрлагъа болушама деб къалыб кетиб, дерслериме кечиге эдим. Кёнчегиме, курткама джау тамгъала тюшюб, юйге алай къайтыучан эдим. Къысха айтыргъа, шоссени тюз баргъан лентасы бла автомобиль меннге тюшюмде да кёрюне эдиле.

Мен сегиз классны бошагъанлай, салыб Къызыл Октябрь заводну гаражына бардым. Завгар меннге къараб, ышарыб, ремонт этген цехге джиберген эди. Анда бир ай ишлегенден сора джал алдым. Биринчи джал алгъанымда асыры къууаннъандан, аягъым джер тутмай, джыларым келген эди. Мени тегерегимде ашхы адамлагъа, ала мени ишчи юйюрге къошханларына, кесими халал къыйыным бла алгъан сомлагъа къууана эдим. Андан сора окъугъан да этдим. машинаны да билдим, меннге шофёр болургъа эркинлик берилди.

Джаб-джанъы, джашил бояуу джылтырай, бир гезикге миниб, къуру юч кюн ишлегенлейиме, къазауат ачылгъаныны ачы хапары келди. Ол кюн огъуна мен машинаны да платформага салыб, урушха кетдим. Аскерде машина бла Украинаны, Кърымны, Север Кавказы, Узакъ Востокну дагыда башха джерлени джолларында бек кёб айланнъанма.

Окъууну юсюнде аны бла къалмай, эл-мюлк техникумда заочно окъуйма, механик болургъа, башхалагъа да техниканы суюдюрюрге мурат этеме, — деб, джолда чунъурлагъа тюбесе, рульну ары бла бери усда бура, ишине разылыгъын танытды.

— Алгъын тоб, окъ ташый эдик, андан эсе урлукъ, сеялкала ташыгъан тынчды, — деб меннге ышара, — Самаркандны ары джанында джанъы къырдыш джерледе мюрзеу сюрген совхозга элтеме, — деб билдирди.

Асфальт джол — машинага рахатлыкъды. Тебси кибик Голодная степни ортасы бла кюн къыздыргъан чайырлы асфальт джол джау джагъылгъан къаиш джибча джумушакъ болуб, тюб-тюз тартылгъанды. Джанъы асфальтдан эски асфальт джолга чыгыб, машина ариу джолга къадалды. Бир кесекки баргъанлай, асфальт ашалыб, ташы-зыгъыры ачылыб, машина силкиннъени сайын, башында джюгю да зынъырдай тебреди. Мен да аман джолга джетгинчи ушагъыбызны арты болгъанына къууандым. Негерим сёзню суюген,

джарыкъ адам болгъанын билдим. Быллай адамгъа джаншакъ да дейдиле, алай а кесини тутхан ишине быллай бир джанын бергеннге алай айтыргъа боллукъ-муду. Дагъыда бир кесек баргъанлай мен шофёргъа джолну аманлыгъын чертдим. Ол бюгюн меннге къаршы сѣлеширге ант этгенча, джууабын башлады.

— Мен кѣргенлени къатында бу джол мамукъ тѣшек кибики. Мен къазауатны кѣзююнде Кавказда болдум. Анда таулада, ѳзенледе, къаялада бир къауум джол шкафны къобусу бла баргъанча алай барады. Мен Невинномысски. Черкесски ары джанында, Къарачайда болгъан эдим. Анда тийреле къаяланы тюбюнде, джарланы башында тюшген эдиле. Сен ол джерлени кѣрсенъ, сейирсинир эдинъ. Ол джоллада ат, эшек джюрге болмаса, машинагъа бек къыйын эдиле. Ол джерледе джашагъан таулула батыр, ачыкъ джюрекли, къонакъны сыйлагъан миллет эдиле..

— Да мен да Къарачайданма, ол джерледе ѳсгенме. кесим да къарачайлыма, — дегенимде, ол сейирсинди. Мен да бир эртдеден таныш адамыма тубегенча болдум. Ол таныгъан эллерин сагъына келиб:

— 1942-чи джыл сизни тау джолларыгъызда къалай болгъан эдим, билемисе? — деди.

Мен тѳзалмай:

— Не болгъан эди? — деб сордум.

— Бир алаамат тенъимден ѳмюрлюкге айырылгъан эдим... Ол ахсыныб, кѣзю чыракъ кетиб, бир кесекни барды. Сора мени таба къаргъанында, джууаб сакълагъанымы эслеб:

— Къач ала эди, воинский частда бизни подразделениени талай машинасын Минъи-Тауъгъа джууукъ бир элден эвакуациягъа кетерик адамланы келтирирге джиберген эдиле. Биз ары кече баргъан эдик. Юйлени джюклеб, ызыбызгъа тебреник. Мени аллымда эки машина ѳтген эди.

Шоферла бек арыгъан эдиле. Муну аллында госпиталны кѳчюрген эдиле. Ала джукъламагъанлы эки сугка бола эди. Аны уа киши анъыларгъа суюмей эди. Тамадала: «Машинаны джюгюн джюклеген, джюгюн тюшюрген заманда джукълагъыз», — деб къойгъандыла.

Насыбха, мен элтирик юйню адамлары тири къымылдадыла да, кеслери да джюклерча кѣргенимде, кабинкагъа кириб, ала машинаны джюклегинчи шинелиме чырмалыб къалкъыдым. Бошагъанлай уятдыла. Кетдик.

Ол бираз солуб, андан сора меннѐе айланыб:

— Нени айтыб башлагъан эдим?

— Ызыбызгъа къайтыб барабыз.

...Хы, барабыз бир тар ёзен бла: онъ джаныбыз къаяла, сол джаныбыз джар, туюбу болмагъанча терен ёзен, туюбнде тау сууну шоркълдагъаны кълулагъыбызгъа келеди. Танъ джарыгъанды. Учхан джуддузла бир-бирде кълню сызыб джукъланадыла.

Келебиз. Аллыма къларасам, джолну онъ джанында джаргъа ёсген уллу эмен терекни бутагъында бир гинджи тагъылыб тура!... Джужукълашыб, машинаны газы аз этгенimde, сабий джылагъан таууш чыкълды. Кължум кълргеннѐе кесим ийнанмай, дагъыда кълзлерими уууб къларадым. Къларасанъ, аллайгъа кълара, ол тюкен гинджи да тюл, джаны сау сабийчик... Кълызчыкъл, чебгенчиги эмен терекни бери башы кесилгън бутагъына илиниб, кълочукъларын, аякълчыкъларын кължюу-кължюу хауада ойната, джылай тура эди. Секириб машинаны капотуна миниб, эки кълолуму узатыб, сабийчикни кълйнума алдым. Базар гинджичикча, бир ариу кълызчыкъл. Кълызчыкълны машинадагъылагъа кълргюздум, танымадыла. Гитчечик эди, анъа бир джылдан кълб болгъан болмаз эди. Алкълын аны киши танымагъаны да сейир тюл эди. Ол да анасындан башха кимни таный болур эди? Тѐгерекге къларадым да, джукъл эслемедим. Кече джауум болгъланы себебли, августну эртденнъллиги сууукъл эди. Сабийчик асыры сууукълдан кългерген эди. Мен аны кълкюрегиме кълсыб, ары, бери да чайкъладым. Ёнѐе джылагъланы тохдамады. Аны ачы назик ауазчыгълы джюрек джаууму ашай эди. Энди не этейим, джылы фуфайкама чырмаб, кабинада тюз кълатыма салдым. Ауузчугълундан сютю да келди, сора джылыны татыуун анъылаб, кълзчюклерин джумуб кълалкълды. Меннѐе да бир кесек тынчлыкъл берди. Бу сабий кълайдан чыкългъланды деб не бек сагълыш этсем да бир оюмгъа келалмадым. Джолда кълызчыкълны кълайдан чыкългъланын излебми айланныкъл эдик, биргебизге алдыкъл да кетдик.

Да алай бла келтирген адамларымы станциягъа тюшюрдум.

Олсагълатдан командирибизге барыб, джолда сабийчикни табханымы юсюнден билдирдим.

Кълызчыкълны сабий юйге элтиб берирге оноу этдик.

Командирибиз тау элlege баргълан машиналаны сататды, бир машина джокъл. Ары-бери чабдыкъл, изледик,

джолда ким кёрдю, тарт-соз машиналары бири табылмады. Башсыз мени тенъим Николай болду. Мен кызычкыны терекни бутагындан алганма дегенимде, не эсе да алайда бир зат болганды деб ишек этдиле.

— Анатолий, сен сабийчик табылган джерни энди таныяллыкмыса, — деб сордула.

— Айхайда! — дедим.

— Джур ызынга, дженъил алайга, — деб командирибиз меннге буйрукъ берди.

Салыб сабий юйге барганыкта, ол кечюб кетиш тура эди.

Шахарны ортасына джетерге кызычкы уяныб, мени кыйры алыб барасыз дегенча кычырыкъ этиб джылаб тебреди. Бир джанындан тенъиме эсим бёлюннёнди, экинчи джанындан кызычкыны джылаганы джунчутады. Алай а кызауатны заманы — хомухлукъ джарамаз. Халкынгъа болушлукъ, кыаллынга джаулукъ этерге керекди.

— Биз сабийни мындан кёб кёлтюрюб айлансакъ, инджилликди, ашатырыгыбыз да джокъду, шахарда кыоярга керекбиз, — деди командирибиз. Шахарда биз тиширыу джоббугъа кыйтдыкъ. Алагъа кызычкыны берирге изледи. «Асыры гитчечикди», — деди бири, «джашчыкъ болса аллыкъ эдим», — деди экинчиси, унамадыла, биз да машинаны ызына бурурга тебрегенлей, ол кыауумдан биреулен:

— Биз да алыр эдик, ёзге ма ол орамда дыранбаш юйде, эри аскерге кетген бир кыаратон кыатын джашайды. Аны кесине бала этерге деб сабийчик излеген хапары барды, — деб кыалай барлыгыбызны юретди.

— Кыаллай юйдегиди, иги адаммыды? — деб сорду командир.

— Биз аны аман адамга кыалай теджер эдик, ол ашхы адамды! — деди бири. Ол сёзню кыалганла да бегитдиле.

Салыб барыб, ол юйню эшигин кыакъдыкъ. Керти да бир кыатангы тиширыу чыкъды. Биз анга сауага алыб келгенибизни айтдыкъ. Джангыз аны бир сорганы болду:

— Атасы, анасы бармыды? — деди

— Джокъду, ёлгендиле, — деди командир. Ол кызычкыны кыолуна алыб кёрдю, джаратханы эринлерини ышарганындан белгили эди. Дагыда сорду:

— Кыайда тууганды, кыайда табхансыз?

— Терекде ёсгенди, бутакъда табханбыз, — дедим мен.

— Иги джаш, накъырваны къой, бусагъатда накъыр-да этер заман тюлдю...

— Билебиз, билебиз сау къалыгъыз! Сюйсегиз ий-наныгъыз, сюйсегиз къоюгъуз, тюзю ўа алайды, — дедим.

Къатын сабийни къойнуна кысыды, биз да «насыблы болугъуз» деб айырылдыкъ. Къазаўат болумда болма-сам, мен аны кишиге бермез эдим. Ой мени тюкен гин-джичигим, сау къал, кёрюшюрбюзмю, кёрюшмезбизми, сен рахат ёс, бизни ўа алкъын джолубуз тютюн, от, джа-лынды деб ичимден алай айта эдим. Ма алай бла мен гинджимден айырылдым.

— Айыб, этме, кимни сабийн эди ол, кимге берди-гиз, — деб сордум.

— Тохда, тынъыла. Алгъан адамны бусагъатда ке-сим барсам орамын тюзетиб, юйюн танырыкъма, ёнъе не сабийни, не аны алгъан къатынны атларын билмей-ме. Алайда тенъими излерге ашыкъгъанлыкъдан бол-ду. Аны адресин алмагъаныма бюгюн-бюгече да ёкюнеме.

Андан сора машинаны излей, таўлагъа кетдик. Ая-май машинаны газын басыб барабыз. Бугъунчакъ ойпа-гъанча ол джоллада бизни барыўубузну кёрсенъ. Ма сабийчик табылгъан джерге жетдик. Кюнню таякъла-ры таў джюзюнден чыгъыб, джолгъа тюшдюле. Сабий-чикни алгъандан сора мен кесиб атхан бутакъ уллу ташны къатында тура эди. Джаўумдан сора джолгъа таш тюшген эди. Тобасда, мени машинам мынъа тий-мей къалай ётгенди... Ёнъе таш бир джаякълаб эди. Джолда чарх ызлагъа къарай кетгеникде, бир машина ыз джаргъа барыб тура эди. Арлакъ атлаб къарасакъ, мюргеў чачылгъан, аны тюбюнде чырпылагъа иляниб анда, мында хабджюкле... адам'а джюкъ... Авария!..

...Кенътин айланыб барыб ёзеннъе эмен терекни туу-расына тюшдюк. Барсанъ аллайгъа барма — машина гютдю болуб, шофёр ёлюб, джашчыкъ ёлюб, къатынны джаны сау, ёзге къабыргъасы, аягъы сыныб, кёлюне чабыб тура эди. Къатын бир кере эсине да келди. ёнъе не эсе да мурулдаб, кычырыкъ этерге къалыб, сойла-ныб тургъан джашчыгъын кёргенлей дагъыда кёлюне кирди. Ёлюклени алыб барыб, аскерчи джашла да, мен да басдырдыкъ. Ах, Николай, Николай, бир ашхы те-

нѣим эди... Ол джаны сау кѣатынны ѱа алайда бапша машина алыб кетиб, санитар вагонѣа берген эди. Сау кѣалдымы билмейме, ауур эди, эшда, сау кѣалгѣан болмаз.

Биз ойланнѣаннѣа кѣре, кѣызчыкѣ бу юйдегиден болгѣанды. Шофѣр кѣалкѣыяракѣ болуб, кѣызыѱ келгени бла ташха урдуруб, кѣызчыкѣ машинадан чортлаб кетиб, терекге тагѣылгѣанды. Ол бутакѣгѣа илинмесе, энишге кетиб, кѣалгѣанлача болуруна не сѣз бар эди...

Анасы сау кѣалса, кѣызчыгѣыны саѱлугѣун айтыб билдиригиз деб шофѣргѣа аманат этген эдим. Кѣим эсе да артда ол а ѣлген эди деб алай айтхан эди.

Немецле кѣысха кирген эдиле. Бизге отход этерге олсагѣатдан буйрукѣ болду. Биз алайдан Владикавказ таба айландыкѣ. Андаң сора урушла, дагѣыда созулгѣан кѣазаѱат кѣб ашхы тенѣлерибизден айырды. Мен кесим да джаралы болуб кѣайтдым.

...Джолла, эх, таѱ джолла! Тенѣим Николай, аны бла бирге ол чачылгѣан юйдеги! Былай сагѣыш этиб кѣарасанѣ, адам тѣзмезлик зат джокѣду. Джолда табхан кѣызчыгѣымы кѣѣрюрге ѱа бек излейме. Кавказгѣа бир джол чыкѣгѣанлай, мен аны табмай кѣоймам. Ол мени гинджичигим эди. Аны аналыгѣы: «Сен терекде ѣсгенсе, сен бутакѣдан тюшгенсе», — деб накѣырда этиб ойнай болур, ийнакѣлай болур... Эх, багѣалы гинджим, унутулмаз гинджим! Энди ѱа уллучукѣ болгѣанды. Саѱ эсе, анѣа сѣзсюз он джыл толгѣанды...

Ушакѣгѣа кѣызгѣаныбыз бла мен джолгѣа кѣз джетдирмей туруб, бир заманда кѣарагѣанымда, тюшѱѱѱ, джеримден озуб. Джизакны джанѣы шахарыны кѣыйырына чыгѣыб бара эдим. Аны шофѣр да эслеб, машинаны тохдатды. Шофѣргѣа келтиргени ючюн бюсюреѱ эте, джол хакѣ тѣлерге излегенимде:

— Мен кишиден ачха алмайма, — деб алыргѣа унамады. Биз алай бла айырылдыкѣ.

Кузовда сеялкала зынѣырдай, машина джел этдириб озду.

Сеирди джашаѱ дегенинѣ, джети джукѣлаб эсинѣде болмагѣан зат джашаѱда кѣалай тюбѣб кѣалады! Ненча джыл мындан алгѣа джол кѣоратыр ючюн айтылгѣан хапарны энди мен тас болгѣан кѣызчыкѣны туугѣан анасына айтама, эшда, алай болур!!

— Сен мени кѣызчыгѣымы хапарын айтаса, тамам

олду... Саўду... саўду! Саў бол къарнашым, саў бол! Бу игиликни мен сениъе къачан къайтарырма, — деб къууанъан ана не этерге да билмей эки къолун кёкюрегине къысыб ууа эди.

Андан сора дагъыда мен кесим кёрген бир зат бар эди, ёнъе аны мен бюгюн айгъакъларгъа тыйыншылы кёрмедим.

БИР ЮЙЮРДЕ

Назифагъа тюбегинчи бу бир джылны алгъа болгъан эди. Окъуу бёлюмге мен ишге джангъы джарашхан сагъатда, заведующий чакътырыб, урунъанланы юйдегилеринде ёсген ёксюз сабийлени халларына къараргъа буйрукъ берген эди. Ала уа районда: шахарны ичинде, ишчи посёлокларында, эллеринде да бар эдиле. Шахардагъыланы кёрюб, бошагъанлай посёлоклагъа, элlege кетдим.

Джаз эди. Тау джитиле мычхы тишлеча джылтыраб кёрюне эдиле. Гыдай къаядан акъгъан шоркъа чач эшме кибик чулгъана эди. Ёзенни арасы бла уллу суу шуу-улдаб бара эди. Джолну юсюнде ишчи посёлокда Есина Лена деген къызчыкъны кёрюрге керекди. Посёлокда менъе бир къызыл къошунбаш юйню кёргюздюле. Аллыма бир эркиши чыкъды. Ол юйню тамадасы Алексей Степанович болду.

Алексей Степанович, ортадан мийикге тартхан, сары шилли, кёк кёзлю, келбетли киши эди. Мен саламлашыб, не иш бла келгеними билдирдим. «Юйге киригиз», — деб ол мени чакъырды. Юйде башха киши джокъ эди.

Джангъы адамны кёзюне былайда толу тазалыкъ болгъаны ачыкъ эди. Юйню къабыргъасында юч портрет бар эди: бир солдат, бир тиширыу, бир къызчыкъ. Солдат Алексей Степановичге ушай эди.

— Шахарда не джангылыкъ барды, — деди къонакъбай.

— Коммунист урунууу ударниклери кюнден кюнне кёб болуб барадыла. Бир къауум предприятиеле саулай коллективлери бла ол сыйлы атны алыргъа излейдиле. Сизни ишигиз а къалайды?

— Бизни участокну коллективи да коммунист урунуууу коллективи атны алыр ючюн кюрешеди. Буса-

гъатда шахтоуправлениеде биз да алчыланы бирибиз. Джангы шахта ташкѣмюрню бир ашхы къатларына джетгенди.

— Кечигиз, бу шахтада тѣрт сутканы джер тѹбюнде къалгъан Есин сиз болурмусуз?

— Хо, ол'а менме.

— Эслилик этген эдигиз.

— Оюлгъанындан сора джер тѹбюнде къалгъаным-да да, мен кесим ючюн алай къоркъмай эдим, аланы къутхарылгъанларына къууана эдим.

Ол затны къалай болгъанын мен школда эштген эдим.

Алексей Степанович лавагъа къарай келгенинде, тау-геолог халла тюрлениб, породаны джарылгъанын эслеб, оюлуб тюшерча кѣргенди. Олсагъатдан ишлей тургъан адамланы забойдан чыгъарыб, кеси ызына кириб, дагъыда бир тинтиб кѣрюрге мурат этгенди. Ол лаваны арасына джетгенлей оюлуб башлагъанды эмда талай секунддан чыгъар джер джабылгъанды. Бир джанындан да суу чыгъаб башлагъанды. Шахтада къыйынлыкъдан къутхарыучула эмда Есинни ишчи нѣгерлери бѣлюнмей лаваны тюрлю-тюрлю джерлеринден ачыб кюрешгендиле, табалмагъандыла. Ёнъе дагъыца умут юзмей, шахтачыла оюлгъанны къазыб, ичине теренден—терен кириб башлагъандыла. Ол барыудан барыб, тѣрт суткадан сора, суу да тобукъларына джете, участокну тамадасын табыб къутхаргъандыла. Есин больницада джатыб чыктыгъанды.

Шахта оюлгъан кѣзюучюкде лаваны баш джанында ол бир гитче дорбунчукъну эслеб, анъа кириб къутулгъанды.

Порода аллын джабханды, ёнъе аз болса да ол алайгъа ётген хауа уртламны солуб джашагъанды.

— Бусагъатда къалайды саулугъугъуз? — деб сордум.

— Энди хатам джокъду, иги болгъанма, юч кюнден ишге чыгъарыкъма, бюллетеними болджалы бошалады, — деди.

Биз да алай эте тургъанлай, юй бийчеси келди. Эри бизни танышдырды.

Нина Ивановна къатангы битген, къара шилли, сѹйюмлю тиширыу эди. Кириш къургъанча юйюн алай тутта эди. Ол: «Къонакыгъа чай салгъанмыса?» — деб эри-

не сорду. Мени чай ичер кереклим джокъ эди. Ишими тындырыб, дженъил къайтыргъа излей эдим. (Не ючюн десенъ, ёксюз сабийлени асырагъан адамла ол сабийлени юслеринден кёб хапар айтыргъа ёч боладыла). Ёнъе къонакъбайла къоймадыла. Эртденблалыкъ ауузландыкъ. Сора алайда огъуна хапар башланды. Мен кёбге къалырымы анъыладым, алай'а биринчи кере келгеним бла бу юнню иги билсем, сора артда кесиме да тынч боллукъду дегенча болуб, хапаргъа къулакъ салдым.

Нина Ивановна:

— Мен аны алгъан сагъатда, анъа джылдан кёб болгъан болмаз эди. Ма аллайчыкъны алыб асырагъанбыз.

Эри:

— Къызчыкъ да бизни насыбыбызгъа кёре, эсли, акъыллы сабийди.

Нина Ивановна эрини сёзюн бёле.

— Бир зат айтайым, эсигизде болсун, -- деди менъе, — къызчыкъ «сизни туугъан балагъыз тюлдю» деген сёзню ол эштирге да суймейди. Бир къауум адамлагъа не керек эсе да билмейме. Къызчыкъ кеси да тургъанлай, аны чучхуб, чертиб сорадыла.

Бир джолда Леначыкъ бла мен сыртда гардош бачхабызны хансын этерге джолгъа чыкъдыкъ. Ызыбыздан бир ат арба джетди. Арбачы бизни танышыбыз Матвей Сидорович ол элде совхозда арбачы болуб ишлей эди. Ол трактор бригадагъа азыкъ таший кёре эдим.

-- Къайры барасыз?

-- Батыу-Сыртха.

— Олгуругъуз. Мен тюз Батыу-Сыртыны этеги бла ётеме. — деди ол.

Къызчыкъ да, мен да арбагъа миндик. Алая бу минъенибиз мени бурнумдан чыкъды. Мен аны иги кесек замандан бери кёрмеген эдим. Алексейни да сорду, тансыкълады.

Башха хапарны бошаб:

— Бу къызчыкъ'а кимникиди? — деди.

— Кесибизникиди, — деб джууаб этдим.

— Энди мен сизни билмеймеми, эгечинъден, къарнашынъдан туугъан болур ансы?

— Огъай, кесибизникиди.

— Къазауат чыкъгъанында, Алексей бла мен аскерге

бирге кетгенбиз, сора бу къайдан чыкъды да, — деб демлешиб башлады.

— Къарында къалыб, ол кетгенден сора туугъанды, — дедим.

— Къой накъырды, — деб ол меннѣ ийнанмай, ол кюн бир азаб берди да, джерге кирирча этди. Джарым джолдан тюшюб кетерча болдум. Мен ушагъыбызны алмашдырыргъа дыгалас этеме, ол а мынъа чыгъа-накъча джабышханды да къалгъанды. Сѣзюбюзню кыызчыкъ да эштеди. Бир-бирде аны бетине къарасам, къашчыкъларын тую, арбачыгъа эрши къарай эди. Алай бла аманны кеминде, ушакъны башха сѣзге бура, бачхалагъа да тюгел джетгинчи, бизге былайдан кысхады, — деб тюшдюк...

— Аллаила ючюн джюрегигизни кыйынамагъыз. эл болгъан джерде ашхы, тели да болады, — деб кѣл этерге кюрешдим.

— Мен ол сабийни зор этибми алгъанма, — деб сѣзю джанъыртды.

...Алексей аскерде эди. 1942-чи джыл августну биринчи кюнлеринде болур эди дейме, юйюбюзню аллында бир аскерчи машина гюрюлдеб тохдады. Мени Алексейни келибми къалды?.. Уруш этген часты Кавказгъа, берими тюшдю, огъесе джаралы болуб юйюме алыбмы келедиле? — деген сагъышла тюшдюле. Чартлаб чыкъсам, Алексей джокъ, бир лейтенант мени аллыма келеди. Ол джылы салам бериб:

— Бир сабийчик табханбыз да, биз урушха кетебизаны алыб айланыргъа болалмайбыз, сизден бек тилейме, алыгъыз, бир сабий излегеннѣ, неда сабий юйге берирсиз, ансы ёлюб къаллыкъды, — деб бек джумушакъ айтды.

Мен акгыллы болдум. Джашчыкъ эсе аллыкъ тюлме, камсыкны, — дедим. «Огъай, кыызчыкъды», — деб лейтенант ауузумдан алды. Мен огъай деялмадым, от машинагъа кычырды. Шофѣр фуфайкагъа бѣленнѣнчикни алыб келди да, башын ачыб, убба этиб: «Алыгъыз, тилейме, ариу кыызчыкъды!» — деди.

Мен джанъыз алакъытай чебгенчиги бла къаракѣз кыызчыкъны къойнума алдым. Джылай тургъан сабийчик кѣкюрегиме кысылды. Алай кысылгъанлай, джуммакъчыкъ болуб, ауузчугъу бла эмчек излеб башлады. Ол мени кѣкюрегими тюртгенлей, джюрегиме бир тюр-

лю бир джылыу урду. Мен сабийчикни кьаты кьучакъ-лады, ол джылагъанын тохдатды...

Машина ызына айланыб, кесин джолгъа салды.

Тюшюмдеча, не болгъанымы иги анълаялмай, алагъа неле айтханымы да эскералмай, орамда кьаты джукъугъа киргенча болуб, кёкюрегимдеги кымылдаб, джанъыдан тюртюб сагъайтхынчы турдум. О, мени кьызчыгъым, мени джумушакъчыгъым, кел юйге барайыкъ. мен сени ненча джылны сакълагъанма, балам! — деб, кьызчыкъ бла арбазгъа кирдим...

Олсагъатда къайнаб тюшген сютюбюз бар эди. Андан къашыкъчыкъ бла ичирдим. Джылы суу салдым, джууундурдум, ары-бери чабыб бысдырла джыйдым да, бёлеб орнумда джатдырдым. Ол джукълагъанлай чабыб барыб, эгечими бош тургъан уллу бешиги бар эди да аны келтирдим. Эгечим биргеме келиб кьызчыкъны кёрдю да кьызчыкъны джаратды, ёнъе «орус тюлдю», деди. Мен анъа «не башхасы барды» дедим. Экибиз да олтуруб кийимчикле тикдик, ары — бери къайгъысы кёб болду. Ол кече бешикке да салалмадым, джумушакъ джуммакъчыгъым джылыуума кысылгъанында, танънъа дери аны къойнумдан иймей. кесим да джукъалаялмай чыкъдым. Арабин, тюзмю этдим, терсми этдим алгъанымы, — дей эдим кесим-кесиме. Эрим унамаса уа, нек унамайды? Мен айтханнъа ол да унар деген сагъышла келе эдиле.

Экинчи кюн Алексеиге письмо джаздым. «...Сеннъе бек тансыкъ болгъанма, андан сора былай да былай бир кьызчыкъны асыраргъа алгъанма, сен келгинчи аны бла кечинмесем, кыйналама, не этерге билмейме, меннъе джууаб джаз... ариучукъду... кёрсенъ. сен да джаратырыкъса. Сен аскерге кетгинчи да сабий юйден бир сабийчик алыб бала этсек деген оноуубузну унутхан болмазса. Энди ол сёзюбюз керти толургъа башлагъанды. Къалай этеим, мени багъалым, джууаб джаз, кесинъ ат атаб джибер, мен ол атны атарыкъма. Сен аскерден къайтхан кюн ол къууаныб, аллынъа чауук эте, «папа» деб чыгъарыгъын сюйеме... Алёша, бизде хал аманды. Фашистле джууукълашыб келедиле. Дженъил джууаб бер. Къалай этерикме, кесим да эвакуациягъа кетерге излейме», — деб джазгъан эдим. Алты кюн озгъандан сора, ма башы сауду, кеси былайдады, бир ючгюл письмо келди. «Алгъышлайма, кьызчыкъны

атына Елена ата, иги къара, мен да барырма, эсен кёрюшеик. Сени Алексейинъ». Андан сора къызчыкъгъа джюрегим андан да бек илешди. Кюнден — кюннъе ёсюб, ол бир эсли сабий болду.

Къыркъ бешинчи джылда, къазауатны Берлинде бошаб, Алёша сау—эсен аскерден къайтды. Алгъын айтханымча Леначыкъ «папа» деб чаук эте, аны аллына чыкъды. Алёша да менден эсе алгъа къызын къучакълагъан эди. Алай бла биз толукъ юй болдукъ. Бу да бизге джубанч да, тутурукъ да болду, ансы алгъын биз бир-бирибизни суйгенликге, аны джууукълары «тиши-рыуунъ сабий табмайды, аны къояргъа керексе» дегенни эштдире туруучан эдиле. Бу бизни арбазгъа киргенли, ала да шум болгъандыла. Аны къой, Алёшаны келлини бизге келсе, Ленаны махдагъандан сора иши джокъ эди. Аны джашчыгъы бла Лена школда бирге окъун эдиле.

Андан сора Алёша ишге башха джерге джарашханы себебли биз алайдан кёчюб кетген эдик. Кеси кыйыныбыз бла джашайбыз. Ол да, мен да ишлейбиз. Алгъан джалыбыз бизге татыйды. Таб мени кърнашымдан туугъанлагъа да къаллай бир болушдукъ... къазауатдан сора карточка системаны заманында (кърнашым фронтда ёлюб, ууакъ сабийлери къалгъан эдиле).

Къызчыкъ не ашар, не кийер керекли бола эсе, ма къарагъыз, деб биз олтургъан комнатадан эшикни ары ачды. Кесини столу, шиндиги, орундугъу, орну, китабла салыучу этажеркасы, ол комнатада дагъыда пианино «Кубань», аны юсюнде Ленаны сольфеджиодан тетрады.

— Айыб этмегиз, не китабланы окъуйду?, — деб этажеркагъа къарадым. Шекспирни «Ромео бла Джульеттасы», Войнични «Оводу», Низамини поэмалары бла назмулары, Шолоховну «Тихий Дону» эмда башха китабла бар эдиле...

Анасы къызына разылыгъын билдире, аны окъууда, спортда да, школ, район, область спартакиадалада алгъан махдау, сыйлы грамоталарын кёргюздю. Ленаны артыкъсыз да бек литературадан, музыкадан пахмулу болгъанын айтды.

Этажерканы къатында, гитче джасдыкъчыкъда «За спасение утопающих» деген бир медаль тагъылыб тура эди.

— Алексей Степанович, бу медаль сизникими? — деб сордум.

— Огъай, меникиле кюбюрдедиле. Ол къызчыкъны-кыды. Къызчыкъ аны алтынчы классда окъугъан заманында алгъанды.

Мен тюзю муну къалай алгъанын билирге суюдюм. Нина Ивановна:

— Лена, кёлге къараргъа бар ансы, суугъа кирме, — дей эдим.

— Къарагъандан не хайыр? — деб сора эди.

— Батыб къалсанъ'а?

— Бютеу ёзен суу болуб къалса да, алдырмам кесими.

Алексей Степанович: «Къызым суугъа кесим кибикди», — деб китабла тюбюнден бир газет кесекни чыгъарды. Ол газетде былай джазылгъан эди.

Школну вожатыйи къыз пионерлени табигъатха экскурсиягъа элтгенди. Сууну ары джанында нарзан болгъанды. Сохдала тау суудан ётерге керек эдиле. Лена бла нёгери Надя бир—бири къолларындан тутуб, суудан бирге ётюб баргъанлай, Надя абыныб, суугъа кетгенди. Толкъунла къаты уруб, аны айланмагъа сюрюб башлагъандыла. Лена сууну аргъы джагъасына чыгъыб, къызчыкъны ызындан суу джагъа бла чабханды. Надя айланмагъа тюшюб, чачыны учу бла лентачыкълары болмаса джугъу кёрюнмей ташайгъанды. Сууну бойнунда чегет болгъанды. Лена эс ташламай, чегет къыйырда эрлай бир узун чыбыкъны алыб, айланмагъа джууукълашыб, таякъны бутакъчыгъын Надяны чач лентасына илиндириб тартханды. Лента тешилиб кетиб, сууну башында джюзюб тебрегенди. Дагъыда Лена эс ташламай, аллына атлаб, биягъы таягъын айланмагъа сугъуб, къармаб башлагъанды. Сора тунчугъуб тебреген Надяны сууну тюбюнде таш—суу къармай тургъан къолчугъу таякъдан тутханды. Таякъны ауур болгъанын сезиб Лена тартыб сууну джагъасына чыгъаргъанды. Ёнъе суудан чыкъгъанлыкъгъа, Надя бек къарыусуз эди, солтуун алалмай эди. Сора Лена тенъини джашауу ючюн дагъыда кюрешиб башлагъанды. Ленаны алгъын китабдан окъугъанындан бир зат эсине тюшгенди. Ол сермеб алыб, Надяны бауурундан салгъанды. Къызчыкъны ауузундан, бурнундан суу тёгюлгенди. На-

дя бир кесекден иги эс джыйгъанды, аякъ юсюне мин-
нъенди.

Батыр пионерка Есина Ленагъа тенъин къутхаргъа-
ны ючюн школ эмда районо бюсюреу этгенди. Бу ме-
даль да анъа берилгенди. Энди эки къыз да бусагъат-
да тогъузунчу классда бирге окъуйдула.

Ол тенълери бла иги болгъаны анъылашынды.

— Айыб этмегиз, къызчыкъ сизге уа къалайды? —
деб сордум.

— Бир ишексиз, кесибиз табхан болса да мындан
адебли, мындан иги болмаз эди... Дерсден келсе, юде
ол этмеген зат джожьду. Лена бизге туугъан атам,
анамды деб турады. Тюзюн а билмейди. Къалгъан са-
бийле табхан аналарына, аталарына аныча болсунла, —
деди атасы.

Анасы Нина Ивановна:

— Бир кюн орус тил бла литературадан усдаз Люд-
мила Николаевна сохдаларына айлана келиб, къызынъ
сени бир бек суюеди, тиширыулары кюню Сегизинчи
мартха «Анам» деген сочинениесин бир иги джазгъан-
ды, — деб махдады.

— Анасы, инспекторгъа къызчыкъны сени юсюнден
джазгъанын бир берчи, узакъда тюл эсе. Ленаны хатын
бир кёрсюн. — деди атасы.

— Мени ючюн ишден къалмагъыз, Нина Иванов-
на, — дедим мен.

— Бюгюн бош кюнюмдю, — деб джууаб этди.

Сора кёб да изледи, ёнъе столдан бир къалын те-
тардны чыгъарыб берди. Ол Ленаны сочинениеле джа-
зыучу тетрады эди.

Мен ол тетрада джазылгъанланы барын да сизге
къалай айтайым. Биринчиси, мен аны джазгъан затла-
рын кесинден эркинликсиз басмагъа берирге не эркин-
лигим барды, экинчиси, ол аланы басмагъа деб джаз-
магъанды. Классда усдазыны берген темасына джууаб-
ха кесини кёлюне келген затланы джазгъанды. Аны
ичинде «Ата джуртум», «Адамны ариулугъу недеди»,
«Бизни школубуз», дагъыда ала кирик темалагъа джа-
зылгъан сочинениеле — сау тетрадь.

Ол себебден аланы ичинден (анасыны эркинлиги
бла) къуру ананы юсюнден джазылгъанны алама. Ана-
сы болмагъан ким барды? Ананы хар ким да суюеди.
Буюрсагъыз, мен аны джазгъаныча келтирейим.

МЕНИ АНАМ.

Биз ёмюрлюк борчлу болуб
турган бир зат барды — ол
анады.

М. Горький

Ана! Ол сёз хар адамгъа къалай багъалыды. Хар адамны анасы барды неда болгъанды. Аналаны юсюнден аз джыр этилмегенди, кёб художество эмда музыка чыгъармала джазылгъандыла. Бизни анагъа суюмеклигибизни толусу бла не алапат джыр да айтыб билдиреллик тюлдю. Ана! Бу сёзню хар бир адам къаллай болса да бир анъылаталмазлыкъ сезим бла айтады. Ол сезимге суюмеклик дерге боллукъ тюлдю. Не ючюн десең, бизни анагъа кёлюбюздеги сезим не кючлю суюмекликден да ёлчемсиз уллуду.

Анасы болган бек уллу насыбды. Андан джууукъ бизге ким болургъа боллукъду? Алайды, мени анам да меннге эм ашхы, эм игиди. Бир соруу сорулургъа болур, биз аналарыбызны алай нек суюебиз? Ангъа джууаб берген къыйын тюлдю. Ол затха джууаб этер ючюн, аны джашауун билирге керекди. Мени анам Донбассны шахталы шахарында туугъанды. Ангъа он джыл болган заманында анасы ёлюб, атасы башха тишируну алгъанды. Ана ёге къызына хыны болгъанды. Ол себебден онбир джылы джетгенлей анам бай помещицаны экономиясында ишлеб башлагъанды. Анам къазланы кютгенди. Ол бир джолда ненча эсе да къазны тас этгенди. Аны ючюн анамы кючлю туйгендиле. Мюлк иеси къатын аны ыйымыкъдырыб тургъанды.

Кёб турмай Совет власть орналгъанды. Анам шахтагъа баргъанды. Шахтада беш джыл чакълы ишлегенди.

Андан сора Кавказгъа келгенди, андача шахтада откатчик болгъанды.

Андан сора ол больницагъа санитаркалыкъгъа джарашханды, бусагъатда да анда ишлейди. Къазауатны къыйын джылларында бизни аналарыбызны сыртларына фронт эмда иш аурлукъ тюшгенди, алай а ала аны сый бла кёлтюрюб чыкъгъандыла. «Къазауат» деген ачы сёз эштилгенлей, атам фронтха кетген эди, анам а госпиталда ишлегенди, бизни совет солдатла бла офицерлени джараларын байлаб, къараб тургъанды.

Немец оккупантла бизни областда болгъан кёзюуде мени анам эмда аны нёгерлери джатма тюбюнде темир чыгъананы ичинде тургъан пленлеге, совет адамлагъа ашарыкъ, азыкъ бериб тургъандыла. Пленден къачхан джаралы эки совет солдатны мени анам джашырыб, партизанлагъа ашыргъанды. Аны ючюн фашистле анамы ёлтюрюрге излегендиле, ёнъе табалмагъандыла. Госпиталда ўа ненча адамгъа къаратгъанды!

Ол меннъе джылы джюн чындайла неда къол къабла этсе, аллай бирни да фронтха джибериб тургъанды. Аны къолларыны джылыўу эрине неда къарнашына неда ол танымагъан адамгъа, бизни насыбыыз ючюн кюрешгенлеге тийер деб кёлюне келгенди. Мен эскералмайма (гитчечик эдим) ол кёзюуде анам кесин сан этмей: бизге джанъыланы бериб, кеси ўа эскилени кийиб айланнъан эсе ўа...

Былай айланыб ызыбызгъа, сабийлигибизге, джашлыгъыбызгъа къарасакъ, анагъа бизни былай къаты байланнъаныбызны эмда терен суймеклигибизни тынч билирге боллукъду.

Ол бизни эм ашхы шохубузду, эм иги акъыл нёгерибизди.

О, мени багъалы анам! Адамны ётген. бусагъатдагъы эмда келлик джашаўу бу сёз бла къаты байланыбды.

Хар ана кесини баласын неден да сакълайды. Баласыны биринчи сёзлери, биринчи атламлары аны бек къууандырады.

Анам, мен билген адамланы барысындан да сен меннъе багъалыса! Сен ашатыб, ичириб ёсдюргенсе, мени ючюн кёб къыйналгъанса. Къолумдан тутуб сен мени биринчи кере школгъа алыб баргъанса.

О, мени къолчукъларымда «Элибле» деген алапат китабны кёрюб, анам, къалай къууаннъан болур эдинъ.

Сен къазаўатны къыйынлыгъын, ачлыкъны эмда суўукъну чекдинъ, эркишиле бла тенъ ишлединъ.

Ол бусагъатда да меннъе къайгъы этеди, мен джолда мычыб къалсам, къаллай сагъышлагъа киреди.

Мен анамы бек суйеме, аны суйемезге да болмайды, не ючюн десенъ ол халал, ачыкъ джюрекли, ишни суйген адамды. Мен ишлесем, аны къыйынын къайтарырма. Ол кюнлени сакълаб турургъа да излемейме. Аны юде, огородда, неде да ишине бусагъатда да къолум-

дан келгенича болушургъа, аны джумушун дженъиллетирге кюрешеме. Къууанчны, бушууу да бѣлебиз.

Бусагъатда бизни юйдегибизни джашауу игиди эмда мени анамы бир тилеги барды, ол да — джер юсюнде рахатлыкъды. Дунияда бютеу аналаны да тилеклери олду деб алай мурат этеме. Анала джашауу тамалыдыла, джашасынла анала!

«Анам, анам!» деб мен къайтарыб айтама. Ол не заманда да къыйын затдан артха турмазгъа, ашхыладан юлгю алыргъа юретеди. Ол мен школну бошаб, институтда окъуб усдалыкъ алсам суюеди. Хар адамны да усдалыгъы болургъа керекди дейди. Анам мени урунургъа юретеди. Атам, анам да ишни багъалы кѣредиле.

Ала кеслери ишлеген предприятиелени, учреждениелени юсюнден кѣб хапар айтадыла.

Коллективни сыйы, тюзлюк — алагъа неден да башды. Атам горнякды, анам бурун ишлеген шахтасы бла бусагъатда больницасыны юсюнден алагъа «мени шахтам, мени больницам» деб сѣлешеди.

Мени анамы къоллары хыртдылыдыла, ёнъе ала меннѣ джумушакъ кѣрюнедиле.

Ала меннѣ ненча игилик этгендиле. Мен аланы барын къайдан айтыб къолумдан келсин.

Ким билсин, школну бошаб, Ата джуртну чакъырыуу бла, иш борчубуз бла неда башха сылтау бла аналадан узакъгъа кетгенибиз болса, бу заманда анала биз бирге джашагъан аламат кюнлени, татлы джырлача, эсге тюшюрлюкбюз.

* * *

Мен Ленаны кесин кѣрюге изледим, ёнъе андан кѣб сакълаялмадым: къызчыкъ кюнортагъа юйге келмеди, автобусну шахаргъа къайтыр заманы болгъан эди. Мен ол эки адамгъа да бюсюреу этиб кетген эдим...

Эшда, энди тас болгъан къызчыкъны мен сеннѣ табыб берейим да, ана, бюсюреу этеринъи уллусу алдады деб, ичимден алай айта тургъанлай, эшик ачылыб, чырпа бѣрклю бир адам къарады.

Назифа анъа: «Бусагъат чыгъама» — деди. Сора меннѣ айланыб: «Ол мени къарнашымды. Мени излеб айлана болур»...

Ол эшикден атлаб, Назифаны кѣргенлей: «Табылды, табылды!!.. деб ашыгъыш айтды. «Манъамы айта-са?» — деб сорду Назифат. Сора чырпа бѣрклю «Къыз-

чыкъ!.. Аминачыкъ!...» дегени бла Назифаны да къарнашыны юсюне аугъаны тенъ болду. Къарт да, мен да аны тутуб диваннъа олтуртдукъ.

— Алан, сен акъылынъданмы чыгъыб айланаса, айтырыкъ сёзюнъ бар эсе, джарашдырыб акъырын айтыргъа билмеймисе? — деб мен чырпа бёрклюге разы болмагъанымы билдирдим. Сора кёб турмай Назифа кёзлерин ачыб:

— Инспектор да айтхан эди, — деб башын тутду:

— Къайдады Аминачыкъ?

— Сау — эсенди, уллу къыз болгъанды, мен да кенъден къараб кёргенме: ма адреси, — деб къарт меннъе бир къагъытчыкъны узатды.

Къарасам, ол Есинлени адреслери!

— Эгечим, джылама, баланъ табылгъанды, алгъышлайбыз, чарх халыча насыб халынъ чырмалыб турады. Насыб халынъ юзюлмесин. — дедим.

— Эсинъдемиди, тик ёргени бир тик энишгеси да болады деб айтыучан эдим да мен. Ма бютеу сени джашауунъда ол тик ёргелени энишиди бу, аллах насыбынъы алмасын, — деб къарт анъа кёл эте эди.

— Олтуругъуз, къалай болду? — деб мен анъа ханар сордум.

Къарт чырпа бёркюн башындан алыб, тобугъуна салгъанында, аны ашыгъыб келгени кёрюндю. Асыры терлегенден бети—башы тютюнлей эди. Эгечине, меннъе да кёзюу-кёзюу къарай, айтыб тебреди.

— Назифаны кёбден бери кёрмеген эдим да, аны да бир кёрейим деб келе тургъанлай, джолда сизни коншугъуз Хасан тюбеб, сени районогъа кетген хапынны айтды.

Бизни автобусубуз ишчи посёлокда тохдады. Мен машинадан тюшюб, суу ичерге атладым. Ма ол кёзюуде тюз аллым бла акъ хотачыкъларын агъарта бир къауум сохда къыз озду. Аланы бири орамны сол джанына бурулургъа тебреген кёзюуде эки къара эшме чачын аллындан сыртына атыб нёгерчигине къарагъанында, тамам сени гитче заманынъ аллыма келди да къалды. Джюрегим чанчды. Бу Аминачыкъ болурму? Шашмай сени бурнунъдан тюшгенча, быллай ушагъан ким кёргенди? Джанъылыб айыб алмайым деб, бир стакан суу да ичиб, келиб орнума олтурдум, автобус тебреди, ёнъе аны кёз къарамамы аллымакелиб. «Тохдагъыз, мен

тюшеме! — деб кычырдым. Автобус толу бир адам мени ызымдан кырадыла. Мен да ызыма айланыб, ол гоҳдагъан джерибизге чабдым. Кызчыкъ бурулгъан орамга джетгенимде, ол узайыб, уллу орамны кыйырында бара тура эди. Мен эркин атладым. Кызыу баргъаныма, орамда джюрюгенле эс бёлюб кырай эдиле. Кызчыкъ бир кызыл кышунбаш юню аллына бурулуб, арбазына кирди. Мен да джетдим, ол да юню эшигини сабына кыолун салды.

— Кызчыкъ, анань юдемиди? — деб сордум. Ол бери кырагъанлай, саламлашмагъаныма уялыб, артдан «кюн ашхы» бердим. Ол юйге кириб кетди да, хотасыны кыйыры бла кыолларын сюрте, бир кыууракъ тиширыу чыкды.

— Не керекди, гражданин?

— Мени сени бла сёзюм бар эди...

— Не сёзюнь болургъа болур, не излейсе?

— Айыб этме, бу кызчыкъ сизникимиди?...

— Да!..

— Аллах ючюн, тилеб айтама, тюзюн айт, бу кызчыкъ туугъан кызыгъызымды?!

Къатынны бети тюрлениб, ызына, юй таба кёз джетдириб, киши кёрмегенинде, меннге джууугъуракъ келиб:

— Ол сеннге неге керекди?

— Сен кыоркъма, мен билирге сёйеме, айт, тилейме!

Сора къатын меними джазыксынды, огъесе кесини ашхылыгъымы эди.

— Бу кызчыкны мен табмагъанма, алай а мен ёсдюргенме, сен не излейсе, ашхы адам!?

— Табылды... Табылды... деб эринлерим кымылдадыла.

Къатынны бети бир агъарыб, бир кызарыб кыйналды.

Сора мен сёзюню узакъ созмай:

— Бу кыз мени эгечимден туугъанды, атасы фронтда ёлгенди, кыарнашчыгъы да ёлгенди, анасы уа саууду... Излеб табмай тургъанбыз деб, кыалай тас болгъанын да айтдым.

Ол кёб армау болуб туруб, сора эс джыйыб:

— Энди не дейсе бизге?

— Сизге сау бол дейме, сау болугъуз! — дедим.

Мен алай айтхандан сора аны бет кыаны тюрлениб, сёз уруму да башхаракъ болду. Кызыуум бла мен да-

гъыда кьошдум: «Мен сизни джаныгъызны кыйнаргъа излемейме, алай а туугъан баласын табхан анасы бир танысын, ол келсе, сиз хыны этмегиз, аны тилейме. Къызчыкъны атасы ёлгенди, анасы джанъызды, башха баласы джокъду эмда бу къызчыкъны ол атыб кетмегенди, кыйынлыкъда айырылгъан эдиле», — дедим.

— Мени юй башчым эгечине, элге кетгенди да, мен ол къайта эсе инъирде анъа айтайым... — деб, джууаб этди.

— Айтыгъыз... Мен кетдим эгечиме. Сора кесим алайдан чыгъардан алгъа, къызчыкъны манъа бир кёрмеге кьоюгъуз энтда бир ашхы къарай кетейим деб тиледим. Ол унамады. Мен да биреуню юйюне сормай кириге болалмадым. Аминачыкъны арбазгъа чыкыгъаны болуб бир кёрмезмедим деб, ызыма къарай кетдим. Ма андан бери келелгеним буду.

— Ол болмазмы, алджагъан болурмуса, Бекир, бизге аллай игилик къайда, кёзюм бла кёргюнчюн инаналмайма!... деб анасы ахсыныб, джер тентере эди.

Бюгече ала шахарда къалыргъа, эртденбла автостанциягъа джыйылыб, алайдан поселокга бирге барыргъа оноулашыб чачылдыкъ.

АЙ КЕПЮР

Экинчи кюнюнде сагъат тогъузда автостанциягъа келгенимде, къарт, къабдалыны баш тюймелери да этилмей, чебгенин да кьолтугъуна кысыб, ары-бери бара тура эди.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам!

— Назифа къайдады?

— Назифа кетгенди да къалгъанды!...

— Алай деген неди!?

— Инъирде кьонакъ юйге барыб джатдыкъ, эртденбла уяныб къарагъанымда, танъ джылары келгенча мыдах болуб, къаралыб тура эди. Назифа да джокъ.

— Да алай къалай болду?

— Тейри кече бла огъунакъ кетиб къалгъанды.

Инъирде танънъа къалай чыгъарыкъбыз деб тыхсыгъан эди. Ол адреси болгъан къагъытчыкъны да алыб джатхан эди. Мен анъа кече автобус джюрюмейди, такси джокъ, бараллыкъ тюлбюз, экинчиси, инспектор бла

барсакъ иги эди деген эдим. Ол а кетгенди да къалгъанды. Джолда бир джукъ болмай къалгъа эди: бюгече уллу джауъгъанды...

Телефон бла школгъа сѣлешдик. Бюгюн Лена школгъа келмегенди дедиле.

Къарт да, мен да автобуса миниб тебретдик.

— Бекир, мен анъа алай этерикди деб турмай эдим. Назифа мени сакъламай эсе, да сени ала барса не боллукъ эди, — дедим.

— Ол мени эгечим болгъанлыкъгъа, мен аны ариу-лугъун эталлыкъ тюлме. Кеси менден кичи болса да, меннѣ сыйынмагъан бир бирде аллай бир адети барды.

— Кече ол джауумда къалай кетди, бир къыйналмагъа эди...

— Ол аллай кѣб джанъурланы сынагъанды. Бирин къоюб, бирин айтайым. Назифа бир джыл Азияда заманыбызда алай этди, аны джауумда бир болгъаны эсимден кетмейди.

Къазауатны ючюнчю джылында, джетген джашла аскерге кетиб, къартла бла тиширыула, сабийле къалгъан эдиле. Мен колхозда тамада къойчу эдим. Сары-Езек деген бир джайлыкъда кийиз юй тигиб, мал кютебиз. Мен ол заманда племенной къой сюрююнню кюте эдим. Назифа мында джашагъан къазакъ тиширыулача саууучуду. Ол заманда къойланы саууб, сютню заводха бере эдик. Анда бышлакъ, джау эте эдиле.

Джаз къой къозлаб, саууу да бошалды. Назифат элге къайтыр заман болду. Алай а мени бир сюрюучюмю аскерге алдыла, бири да (къарачай джашчыкъ эди) ауруб джатды да къалды. Сюрюу джанъыз кесиме тууарылды. Сюрюучю изтерге керекли болдум. Бу халымы кѣрюб, Назифа:

— Аскерге кетген джашны орнуна сюрюучю мен болайым, — деди.

— Къой, Назифа, сен андан эсе элде ишлегенинъ кесинѣ тынчды, бизге эркиши керекди, — дедим.

— Мен башымы эркишигеми ауушдурама! Къыйынды дей эсенъ, мен дженъил иш излемейме, — деди да тохдады. Назифа къошда къалды.

Мен къойланы кютюб келеме, ол да малгъа суу ичиреди, джем береди, къошда шапалыкъ да этеди. Хар неге да къолу джарашады, андан сора аягъына эркиши чарыкъ-чурукъ кийиб, къой кютеди.

Бир кюн бир таякъны да къолуна алыб, къойланы ышыра кетди. Ол кютген кюннѣ къарагъанча, бу тѣгерекледе болмаўчу бир уллу джаўум келди. Анѣа буз къошулду. Мен къоркъуў этдим. Сюрюў джайылыр джерге баргъанымда, не къой, не Назифа джокъ. Буз къатыш къара джаўум челекден къуйгъанча джаўады. Анѣа да джел къошулуб, сюрюб, хыйсабсыз эрши кюн болду. Кючден-бутдан къойланы ызларын тюзетиб, джел сурген джанына тебрeдим. Саў эки-юч сагъатны барыб, бир тѣбеден къарагъанымда, бир къаралды эс-ледим. Чабыб барсам, бир деб бир ышыгъы болмагъан сыртда солдатла бир-бири къолларын тутуб адам буруў этиб, къой сюрюўню арагъа алыб тура эдиле. Ол аскерчилени санын билмейме, бир ротамы дейдиле, батальонму дейдиле, аны тюзеталлыкъ тюлме, ёнѣ иги кесек адам!... Мен эски къойчума, ёнѣ быллай буруў бла къой сюрюўню тыйгъан кѣрмегенме! Джуўукълашыб къарагъанымда, юслери джибиб, башларында пилоткалары киминики тюшюб, киминики джанбаш, кимини башы ачыкъ, ма ол халда башларын, бетлерин, юслерин, бутларын таўукъ гакгылача уллу буз джуммакъла туюе, джашла да башлары, бетлери ачыса да къолларын ийиб къояргъа мадарлары болмай, (къойла бир джерден ычынсала, юрюлюб чыгъыб кетерик эдиле), тѣгерек чалман болуб суйелиб тура эдиле. Солдатланы ичинде Назифа да бир джетген солдатча суйеле эди. Темир сын-джырны ол да бир чыгы эди.

Бу сюрюў кеси да айтханымча племенной мал эди. Къойла бухар тукъумлу эдиле. Къулакъларында сыр-гъалары, уллу сары эркеч ичлеринде, барын кѣрюб таныдым.

Кѣк чартлаб, джаўум биягъынлай сѣдегей уруб джаўа, буз гакгыла да бет-къол айырмай сопалай эдиле. Мен алагъа джуўукълашыргъа, бир чынлы командир, ойнаргъа эсинеми тюшген эди, огъесе керти кѣлюму эди, ол солдатлагъа:

«Бери айланыгъыз!» — деб, команда бериб, аллыма атлаб келиб, черс бере: «Джолдаш тамада къойчу! Подразделение ара мюлкню сакълаўда борчун толтурады! Сюрюў толусу бла сакъланыб турады. Дежурный офицер — капитан Петров!» — деб, ышарыб, бир джанына атлаб, джол къойду.

Асыры къуўаннъайдан мен не айтыргъа билмей, аны

къолун эки къолум бла тутуб: «Сиз керти да халкъны, ара мюлкню да сакълаучула болгъаныгъызны мен энтда бир кере сынадым. Машалла, джигитле! Быллай къойчуланы мен ёмюрюмде кёрмеген эдим. Қыалай аламаты деб, аскер буруугъа сейирсиниб къарадым. Джанъур бузну келтириб бирден ургъан заманда адам буруу джаш чёртлеуок чыбыкъдан джанъы эшилген чалманча ары бла бери майрыша эди. Ёнъе ол буруу темирден да кючлю эди...

Мени башымда кийиз бёркюм бар эди да, алача болама деб, бёркюмю алыргъа башыма узалгъанымда, тюз къолуму сыртына эки буз гырт тийиб, къолуму къурушдурдула, ачыуу сыннъанлай, бёркню къолума алыб, мен да алача сюелдим.

Биз сюрюуге бу сыйны бериб, аны тегерегинде абезкегге баргъанча иги кесекни чыдадыкъ. Сора бир алада буз тохдаб, джауумгъа бурулду, ол да сериуон болгъанында «буруу» чачылды. Солдатла бек къыйналсала да, дагъыда бизге, Назифа бла меннъе, не бла болушайыкъ деб тебретиле.

Назифаны башы догъурадан, бети да кюлтюмден толгъан эди. Аскерчиле да алай болгъан эдиле. Барыбыз да суудан чыкъгъанча джибиген эдик. Алайда къой сюрюуню тыйыб санадыкъ. Мал башы толу чыкъды. Командир сюрюуню стауатха дери ашырыргъа бизге беш солдат бла бир сержант берди. Биз къойланы сюрюб келиб, къорагъа¹ джыйдыкъ.

Насыбха къойла къыркълмагъан эдиле да иги теген эдиле. Алай'а Назифат да, солдатланы кёбюсю кибик башында догъуралары, бетинде буз этген джаралары, юсюнде кюлтюмлери къуруммай, ыйыкъдан артыккыны айланнъан эди.

Колхозну правлениеси солдатлагъа саугъала берген эди. Ол аскерчиле бла мен кесим да артда уллу татах болгъан эдим. Кёб да тургъунчу ала да алайдан кечдюле, биз да къой къыркъларгъа башха джерге кетдик.

— Назифа аскерчилеге къалай тубегенди?

— Аллында уа къалай болгъанды десенъ, джауум, буз сюрюб къойла сыртны барыб тургъандыма. Сора бир адамланы кёрюб, Назифа хахай салгъанды. Сыртда аскер кесек юрениуледен къайтыб келе тургъанды. Мал

¹ Қъора — (къазакъча) кулдаладан этилген буруу.

аджашыб кетиб, бир палахха тюбемесин деб, коман- дирлери сынджыр тутаргъа буйрукъ бергенди. Ол буй- рукъну къалай толтурулгъанын'а мен сеннге айтдым.

— Назифа аскерчилени чакъырмаса, сюрюу джый- ын джаллыгъа, неда бир башха зараннга тюбеб, зыраф болургъа боллукъ эди, — дедим мен.

— Ол айтханынъ да тюздю, ёзге джаны чыкъмай, тутхан ишин чийсил этерге амалы джокъду. Алгъын бир хилеу эди, къазауатдан бери уа уллу къатханды.

Артда ол солдатланы бирн былай айта эди. «Ала Назифаны джазыкъсыныб, сыйлаб, джауумда аскер сынджыргъа къошмай, «Сен тиширыуса, солу» — де- гендиле. Ол'а унамай, тизгиннге сюелгенди.

Бизни сюрюуню сыртда солдатла тыйгъан хапар эл- ге джетгенди. Назифаны тенълери ол джыл чюгюндюр- де ишлегендиле. Къалай эсе да индекни суу ашаб ке- тиб, бачхаланы суу басыб къояргъа тебregenди. Аланы звеноводлары: «Назифа сюрюуню тыйдыргъанды, сора биз бачханы къалай сакълаялмазбыз... Эй, хомухла, бери келигиз!» — деб звенода къызланы чакъыргъанды. Ала бир-бири къолларындан къаты тутуб, сыртларын суугъа беджен этиб, сууну башын бегитгинчи тыйгъан- дыла. Алай бла бачханы сакълагъандыла деб эштгенме.

Ол этмеген не къалгъанды, ишге джетсе, джанын атыб къояды.

— Да, Бекир, сиз дагъыда аллай адамны къонда ишлерге алмай къояргъа излегенсиз.

— Къойчуну иши кыйынды, къойчу джауумгъа тю- бейди, бораннга тюбейди, бузгъа тюбейди, джаллыгъа тюбейди...

— Бекир, ол джерледе да бармы эди джаллы, бё- рю? — деб сордум.

— Болмай'а бёрюню кёзю къалкъыугъа кирсе да, тюшюнде къойну кёреди дейдиле, тюбей эди.

— Назифа андан сора да малда ишлеб турдуму?

— Эркиши къойчу келгинчи ишледи. Артда ийнек сауаргъа кечдю, малны ашына, сууна бек сакъ эди. Бир джыл бир къош тегерегинде айланнган ёксюз улакъчыкны къулакъ суу къобуб алыб кетген эди да, аны къоймай суугъа кириб, Назифа алгъан эди. Ол кюн кеси да улакъчыкны къойнуна алыб: «Ме- ни къозучугъум, мени улакъчыгъым, къайда къалгъан- ды? — деб, Аминачыкны сагъыныб джылады, мени

да джылатды. Ол улакчыккыны кеси кьо́лу бла ёсдюрюбуллу эркеч этди. Бусагъатда сюрюудеги эркеч олду.

Анда заманда Назифа джаш эди. Адамла тиледиле, эрге барыргъа унамады. Эри, Айтек, джаннъан отдан юлюш алгъан бир джаш эди. Эй-и, аслан, къаблан киби́к къаллай джашла ёлюб кетдиле... «Чыбыккыла да этедиле уя, сен былай этиб нек тураса?» — деб джанъы юйю́р кью́рау́ну юсю́нден Назифа бла сёлешсем: «Сени этегинъ кю́йеди, мени этим кю́йеди», — деб менден кёлю кялыу́чан эди.

Кью́ну джумушакъ затны кю́сей эди, кесини джаны сау сабийин кё́лундан тас этиб кю́йгъанына ёкю́не эди. Назифа бери келгинчи. анда тургъан заманында да бу сабий ауу́зундан тюшмей эди. Йги танымагъан адамла: «Назифа, Кавказ, Кавказ деб быллай бир нек тараласа, анда алтынынъмы кя́алгъанды?» — деселе, ол алагъа бир-бирде: «Алтын кесегим кя́алгъанды», — дей эди, бир-бирде уа: «Алтындан да багъалы затым кя́алгъанды», — дей эди. «Мен кесими кё́лумдан келгенин адамладан аямайма, сора ала кы́йынларын меннъе нек аяйдыла: кы́зчыккыны джазыу́н билирге иги болушмагъанча кё́реме. Аллай бир тилесем, ташдан джыламу́к алыр эдим», — деб алай айтыу́чан эди.

...Бизни бу ушагъыбыз кё́бге да созуллу́к болур эди, амма кя́атыбызда, автобусну ичинде бола тургъаннъа тынъыламай болалмадыкъ.

Автобусубуз джыйырма орунлу автобус эди. Муну бла кё́бю́не адамла элден, посё́лекдан шахаргъа келиб, эртден базарларын этиб, ю́лерине кя́айтыу́чан эдиле.

Бизни онъ джаныбызда олтургъан тиши́руу аллында акъырын сёлеше келиб, артда ачыкъ, кя́аты сё́лешиб башлагъанында, анъа дагъыда башхала кю́шулдула. Алай бла ичги сё́з туру болду. Дау́ургъа тынъыласанъ, сё́з урумларындан аланы эки кя́ауумгъа ю́леширге боллу́к эди.

Барындан да бек кы́чыргъан, кё́зю́н, башын, санын да кы́мылдатыб кю́решген, доммай киби́к бир семиз кя́атын эди. Бу ашагъаны ичине джарашхан адам кё́ре эдим. Доммай кя́атынны кя́атында башы джабылгъан корзинкасы, аны ичинде кесине ушаш мазаллы кя́азны

башын ачыб къарай эди. Андан сора ўа джаны сѣзге кетиб эди.

Даулашыў кызыўгъа кирди. Доммай къатын сѣз нѣгерлерине:

— Айхайда, сабий заманында атыб кетиб, энди биреў асыраб уллу кыыз этгенинде, ана болургъа излейди... Къайдам, аллай телиле бармыдыла, анъа джетген кызыны ма деб бериб къоярча?.. Анасыны къарнашы табхандымы дейсе?!

— Табхан анасы кызыны сыйырыргъа излер, мен Нина Ивановнаны орнунда болсам, — деди экинчи къатын, — къатыма къоймаз эдим.

— Сиз мурат этген бла кыыз энди ким бла къалыр-гъа керекди? — деб, сорду ючюнчюсю эмда кеси джуўаб этди.

— Табхан анасы бла.

— Нек?

— Не ючюн десенъ, мен эшитгеннъе кѳре, анасы аны гитче заманчыгъында атыб кетмегенди, автомобиль авария этиб, амалсыз айырылгъанды, кыйынлыкъда айырылгъанды, анъыладыгъызмы?!

— Энди ўа нени да айтыркъды, хазыр кызыны табса, — деди семиз къатын.

— Бу быллай бир джылны ичинде келиб, кызын нек излемегенди да? — деди дагъыда биреўлен.

— Кеси келмегенликге, излегенди, ёнъе табалмай тургъанды, — деген джуўаб чыкъды.

Бу тиширыўла ишчи поселокдан болгъанлары, Нази-фа бла кызыны юсюнден сѣлешгенлери ачыкъ болду. Элде, тийреде, хоншуда не сѣз болгъанын кишиге сорма да тынъыла. Тюнене анасыны къарнашы келгенин да къалай билиб къойдула?

— Айхай да мен, табхан анасыча болсам, кызымы сормагъанлай да алыр эдим!

— Кызынъ сени бла барыргъа сюймесе ўа къалай этериксе? Кызынъ сени тилинъи да, дининъи да, адетинъи, джоругъунъу да билмесе ўа къалай этерсе? Ол къарачай элде ёсмегенди.

— Ана, бала бир-бири кѳзлерине къарасала, тиллери бла сѣлешмегенлей да джюреклерин анъыларыкъдыла. Ах, таралгъан ана, хариб ана, ансын да аллай бир джылны саў баласын кѳрюрге излеб, къалай чыдаял-

гъанды? Андан джазыкъ болурму,—деди дагъыда бири.

— Бу ишни юсюнде ким терс, ким тюздю?

— Была барысы да тюздюле, къазауат терсди! Къазауат болмаса, сабий кесини табхан атасы, анасы бла ёсерик эди, — деди дагъыда башха биреулен.

Аланы ичинде орус, къарачай тиширыула да бар эдиле.

— Была тюзюн билмегенлей джармалай тура кёреме, Бекир, — дедим мен нёгериме.

Бекир мен артдан билгеннъе кёре, урунууда айтылгъан, элде сыйы болгъан киши эди. Ол былагъа джууаб этерикмиди деб мен да тынъылаб келеме.

— Къызгъа онджети джыл болады, ол эки джанын да тутар. Лена усдазлагъа аллай къыйын соруула сорады, — деб дерследе биргесине олтургъан сабийле сирсинедиле, — деди дагъыда тиширыулары бири.

Гулоч таягъыны юсюне эки къолун салыб, анъа акъ сакъалын тиреб келген Бекир мындан ары тёзалмай, сёзге къошулду:

— Балаларым, сёзню къоюгъуз, сизге мен бир таурух айтайым. Соруу дегенинде эсиме тюздю.

Къызыб сёлешген къатынла бираз сериуюн болуб, симсиреб, къартха айланыб, бу сер къарт нени айтырыкъды дегенча этдиле. Къарт акъырын ауаз бла башлады. Къатынла бирем-бирем шум болдула.

— Эртде, эртде бир къушну баласы болгъанды. Ол аны уясындан чыгъармай, ашатыб, ичириб ёсдюргенди. Джумушакъ тюкчюк табса да алыб келиб, аны тюбюне тёшеб тургъанды. Мюрзеу бюртюк, эт кесекчик табса да анъа келтириб къабдыргъанды. Аны бла бирча ол хауада къалай учарын уяда айтыб, сёз бла юретиб тургъанды. Бир кюн къуш балачыкъ: «Анам, меннъе эркинлик бер, кесим да учаллыкъма», — дегенди да тилегенди. Къуш анъа: «Сен акъыл-балыкъ болмагъанса, менсиз учсанъ, сабийле таш бла уруб, тюшюрюб къоярыкъдыла. Алая сен учаргъа бек талпый эсенъ, бюгюн бир сынайым», — деб баласын кенъ хауагъа алыб чыкгъанды...

Ана къуш хауаны арасында къанатларын джайыб, къалкъыб, баласына хали юретиб башлагъанды. Алай эте келиб, анасы баласына:

— Къуш хауаны патчахыды. Адам болмаса, къанатлыладан анъа къоркъуу джокъду. Менсиз учхан са-

гъатда, джерде джюрюген адам неда адам къарантха кърсенъ, мийикге чыгъа тур. Къарантха болмаса, алаша тюшюб, тахсагъа къара. Бара тургъан адамны джерге ийилиб кърсенъ, бир ишексиз, ол сениъе атаргъа ташха узалгъанын бил, ол кѣзюуде кѣкге мийик чыгъаргъа керекди, — дегенди.

Баласы анасыны сѣзюн бѣлюб:

— Анам, ол адамны сыртына джашырыб келген ташы болуб, джерге да узалмагъанлай уруб аллыкъ эсе ўа къалай билликсе? — деб соргъанды.

Къуш ол соруўгъа джуўабны орнуна: «Энди бюгюнден ары сениъе кесинъе учаргъа буюрама», — деб эркинлик бергенди. Къалайды, таўрухну джаратамысыз? Ма къыз да энди анычады.

Тиширыўла биягъында артыкъ айтхан сѣзлерине уялгъанча, бир-бирине къарай сабыр болдула. Мен да ичимден «къарт къойнунда къалач барды» деб быллай къартха айта болурла дедим.

...Мычымай машина да барыр джерибизге, ишчи посѣлокга, джетди.

Кюн кѣлтюрюлюб, кюнорта болгъан эди.

Салыб, барыб, къарт да, мен да таныгъан арбазыбызгъа кирдик. Биз юйге киргеникде быллай халны кърдюк: орта бойлу субай къызчыкъ, бели ышым баўгъа сыйынырча инъичге, аягъында алашатабан акъ туфли-лери, эки къалын къара эшме чачы, инъичге джюнден къызыл кофтаны юсю бла белине дери джетген эдиле. Къарылгъачны къанатларыча инъичге къара къашларыны тюбюнден къара кѣзлери, джарыкъ джулдузлача джылтырай эдиле. Аны кенъ манъылайы, сабыр къарамы акъыллылыгъына, эслилигине, сабырлыгъына шагъатлыкъ эте эдиле. Саны, тюрсюню ѳлчелениб этилгенча ол аллай бир джарашыў къыз Назифагъа джити къараб, тансыкълай эди. Арлакъда, плитаны къатында Нина Ивановна ышарыб, не эсе да айта, чоюннъа, табакъгъа узала эди. Быланы бир-бирине кѣллери ачыкъ болуб, бал бла джаўча джарашыб тургъанларына биз да бек къууандыкъ. Мен кирир кирмез Нина Ивановна: «Саў келигиз, бизни шохубуз, бюгюн уллу къонагъыбыз барды. Леначыкъны анасы табылгъанды, танышыгъыз! Бу анасы бу да Леначыгъыбыз», — деб Назифа бла Ленаны кѣргюздю. Мен барыны да къолларын тутуб, Бекир бла танышдырдым.

Анасы юретген болур эди, кызычык кеси чабыб келиб; «Дядя»!.. деб анасыны кярнашыны бойнундан кыучакылады.

— Аперим, эгечден туугъан, уллу кызы болуб тура-са да!..

— Бекир, Нина Ивановна бла Алексей Степановични бизге этген адамлыкъларын кыйтарыргъа кюлубуздан келирми? — деди Назифа кярнашына.

Бекир алагъа айланыб: «Сиз бизге кярнаш, эгеч-сиз. Сиз этген уллу адамлыкъны биз ёмюрде да унут-мазбыз!» — деди.

Табхан анасы бла кызы бек ушай эдиле, бет тюр-сюнлери ушаш болгъан бла кълмай ауазлары да бир-ча эдиле...

Ал кюнде Назифа кюнак юйде кызычыкны кюрюрге излегини, чыдаялмагъанын айтханды. Ёнъе кыарт Бекир арыб келгени бла уллу эс бёлмегенди.

Кюнак юйде бир кере джатхандан сора Назифа тургъанды, кийиннъенди да, эшикке чабыб чыкыгъанды. Ол уллу джолгъа тюшгенди. Машина джюрюген джокъ. Сора бир заманда джарым джолуна барлыкъ ауур джюгю бла бир машина тюбегенди. Назифа ол машина бла барыб, андан сора джаяу кетгенди.

Кече шыбыла чартлаб, джауум кюлю болгъанды. Тетрадь сызлача аллында инъичге таякълы бир джанъур келиб, артда уллудан уллу болуб, джел ургъаны сайын суу, боран этиб буруб башлагъанды. Бир кёзюде джанъур тохдай келиб, дагыда кёлуне джетмегенча джанъырыб, каяяланы башын кыагыб, андан тигелеб, кёзлеулеге тюшюб, чабхан атча кюбанны кёмюклендиргенди.

Асыры кёб джаугъандан кёкню тюбю тюшюбмю кълды дер эдинъ. Шыбыла чартлаб, уругъа керилген кёкден кюркыуб булчукъла кыамчи таууш эте, терекле джопбу бола эдиле. Ала башларын энишге тутуб, сыртларын джанъургъа джуудура эдиле. Джауумну суу этеклери ары-бери бурулуб, джел этсе, джылыта эдиле.

Назифа кюлуна бир таяк да алыб, кюйюб баргъан джюрегин сууталмай, кёкюрегин кёк джашнагъаннъа, джауумгъа ачыб, чачы да тозурай, Кыара чегетни ичи бла ётгенди. Джанъыз кеси салыб барыб, танъ атаргъа посёлокга киргенди. Ол джол айырылгъан джерде кыарауулгъа соруб, Есинлени юйлерин табханды.

Была да ол кече тынчлыксыз джатыб, эртденбла джукъу хайыр да эталмай, уяныб тургъанлай, терезе къагъылгъанды. Ачсала, бир джибиген тиширыу суюе-либ тура...

...Инъиринде Алексей Степанович бла Нина Ивановна экиси да ариу кийиниб, столну къатына олтургъандыла. Къызчыкъ аланы эслеб: «Атам, анам, къайры барасыз, нек джасангъансыз? — деб соргъанды. Къартла къызчыкъгъа: «Биз барлыкъ тюлбюз, бизге бусагъатдан къонакъла келликдиле, акъыллы, сен да юсюнге таза кийим кий, ансы бизге айыб этмесинле, — дегендиле.

— Ким? — деб соргъанды къызчыкъ.

— Айтырбыз, кийин! — дегендиле экиси да.

Къызчыкъ кеси эм бек суйген къара тебен джанын, атасы алгъан къызыл джюн кофтасын кийиб, столну къатына келиб, не эсе да сескекли болуб (ол боллукъ затны билмегенди) олтургъанланы кезлерине къарагъанды. «Сен айт, мен айт», — деб бир-бирин тюртюб, айтыргъа тиллери бармай ала къым-тым этгендиле. Къыз андан да бек кезчюклерин джандырыб къатханды. Сора анасы эсин да джыйыб башлагъанды: «Къызчыгъым, сени биз къалай кергенибизни кесинъ билесе, бизни ёмюрде киши да айыралмаз, алай'а сен бусагъатха дери билмеген бир затны билирге керексе. Аны ючюк кишиден келюнгъ къалмазгъа керекди...»

Эсли къызчыкъ не айтыргъа да билмей, кесинъ къатдырыб, ауузундан бир сёз, джарым сёз, бир таууш да чыгъармай, къарыусуз чыбчыкъ балачыкъ анасыны аузуна бир зат берирмеди деб къарагъанча, кезчюклери сюзюлгенди.

Сора Нина Ивановна къызны кезюне къараб да айталмай, башын бир джанына буруб: «Балам, сени туугъан анангъ... табылгъанды... Ол сауду»... дегенди.

Къыз секириб туруб, къычырыкъ этиб джылаб, атасыны, анасыны да боюнларындан кезюу къучакълаб, «алай болургъа мадары джокъду, сенсе, аначыгъым, меннге ана, мен башха кишини билмейме, билирге да излемейме. Атам, сен бир тынъыла, аначыгъым не айтады, анъылаймыса?» — деб, атасына къадалгъанды. Былайда ючюсю да джюрек тамырлары къозгъалыб джылагъандыла. Сора къобхан суу аллына уруб туруб, сёньюб ызына тюшгенча, бир заманда сёз анъыларча

болгъанлай, аталары кызычыкны кёлюн чапыргъанды, акъыл юретгенди.

Мен анъымагъаннъа кёре, къарайма да, «табхан ана-
нъа да иги бол, сени юсюнде ол терс тюлдю» деб, туу-
гъан анасы келгинчи ала кызыларына синъдиргендиле.
Андан сора не сёлешген болур эдиле? Бу кече ала джат-
сада да, кёб джукълаялмагъандыла. Алексей Степано-
вич, Нина Ивановна эмда Леначык не тюшле кёрген
болур эдиле десегиз, мен аланы кыруу бирин, Ленаны
тюшюн айтайым.

Сау кечени узуну аны туугъан анасы къаллай боллу-
гъун, аны сифаты, аны не сёлешши кёзлерине кёрюнб, ол
кёрюннёнле джанъыдан ауушуб, аланы орунларына
дагыда башха затла чыгыб, танъ аласында, кёзю
къалкъыугъа баргъанында, ол быллай тюш кёргенди.

...Лена эшикке чыгады. Юйню къатында ёгюзле
джегилген бир арба тохдайды. Кыараса—арбадан бир
тиширыу тюшюб, арбазгъа кириб келеди. Ол тиши-
рыу Ленагъа: «Кызым, бизни арбабыз сыныб, буса-
гъатха дери келелмей тургъанбыз», — дейди.

Аны кёйнунда кёб гокгалары, оюнчакълары барды.
Мен быланы барын да санъа джыйыб тургъанма. Бу тат-
лы затланы, бу чебгенчикни да... санъа».

Алай а ол чебгенчик гинджиге тенъ аллай бир гитче-
чикди. Лена бу чебгенчик меннёе кьерге джарарыкъ
тюлдю, энди гинджи бла да ойнамайма, сора ол мен-
нёе неге керекди деб кёлюне алай келеди. Тиширыу
анъа:

«Ал, бу сеникиди, къоркъма, ал! Сен мени унутубму
къойгъанса, таныялмаймыса, джанчыгъым, мен сени
ананъма!».

Тиширыу аны кыучакъларгъа да ашыкъмай: «Сен ме-
ни танымаймыса, менден джукъ алыргъа сюмеймисе?...»

Анасыны кёлю къалыб бир джанына бурулады.

Лена анъа: «Аначыгъым, кеч, билмей тургъанма!...» —
деб кыучакъларгъа чабханлай, анасы тас болады да къа-
лады.

Кёрюннёнле джанъыдан ауушуб кызычык дагыла
тюшюнде кёреди.

Джити мийик таула кыуршалагъан улуу талагъа
тёрт джанындан тиширыула тохдаусуз джопбу-джопбу
джыйылыб келедиле.

Тюрлю-тюрлю, улуу эмда гитче, къара эмда акъ шил-

лиле, къарт эмда джаш тиширыула. Тиширыуланы сабийлери барды. Келгенлени учу, кыйыры болмайды. Лена бла Надя тау тюрюнде гокга хансла джыя турдыла.

Бир окъа чебгенли, кюрюегинде алтын тюрюмеси, белинде кямары болган субай таулу тиширыу алга чыгады. Ол джыйылганлагга айланыб:

— Багъалы тенглерим, мен таулада есгенме, меч таудан селеширикме. Мени сюзюмю бютеу адам улу эшитсе сюеме, — дейди.

Ол таулагга айланганында, Минги-Тауну эки башына жангы айны эки джитиси илиниб, кюмюш кюрю болуб тура эди. Таулу тиширыу ай кюрюрге мингенди. Бары да сейирсиниб бу тамашага бурулгандыла. Мазаллы Минги-Тау накъутналмазча джылтырай, аны эки башын кюшхан ай кюрю, анга да эки аягын салыб турган таулу тиширыу — бары да чууакъ кекде дуу джаныб, бек джарыкъ кюрюнгендиле. Таулу тиширыу эки кюлун да аллына силкиб, башлаганды:

— Мен эм мийик джерге нек чыкганма десегиз, былайдан бютеу джер иги кюрюнеди. Джер калай ашхыды, хауа эркинди. Адам улу урунады. Аны кюллариындан бал агады, ол тамчыладан бал кюбанла болуб барадыла. Кек тазады. Енге узакъда булутла кюрюнедиле, къара булутла. Ала бизге айланыб келедиле. Эгечлерим, нек къараб турасыз? Ала бери джетгинчи биз алларына барыб кюуайыкъ, чачайыкъ... Эгечлерим, жанларым, адам улу, мен сизге айтама, булутла джууукълашыб келедиле, аладан дуняны сакълайыкъ! Адам улу, сакълагъыз, сакълагъыз...

Эм артында таулу тиширыу ай кюрюрден не къарыун да салыб бютеу дуняны зангырдытыб, былай кычырганды:

— Айтыгъыз, мен сизге сорама, анала, адам улу, кыйадады мени кызым, кюйнулда турган кызычгым?..

Ол кезюуде алайда тиширыуланы бири анга:

— Ма сени кызынг! — деб Ленаны кюлу бла кюрюзюб, джууаб этеди. Анасы кючакъларга Ленага мыллыгын атады. Лена да кюлунда гокга ханслары бла анга чабыб барганлай, бир таууш эшитеди, ызына айланыб къараса, тиширыуланы орнуна акъ кюрючюнле, ол таууш а аланы къанат тауушлары.

Лена таулу тиширыугъа джетиб: «Анам!»—деб, къучакълайды, айланыб кѣзюне къараса уа, Нина Ивановнаны къучакълаб турады. Дагъыда да андан да бек «Анам!» деб къычыргъаны бла уянгъаны тенъ болады.

Къараса, къатында киши джокъ. Джууургъанны бирджанын джопбу этиб кѣкюрегине къысыб тура...

Бу тюшден сора кѣзюне джукъу кирмей танънъа чыгъыб, эртденбласында анасына тюбегенди.

Аны тышында дагъыда биз баргъынчы табхан анасы къызы бла сѣлеше болур эди, кесини хапарын билдирмейми тургъанды?..

...Былай эшикден киргени бла Назифа: «Аминатчыгъым!»—деб къызын къучакълаб, кѣзюн-башын упба этиб, марал бузоуун джалагъанча ана тили бла джалагъанды. Джылы джыламукълары бла къызыны бетин джуугъанды, къызы да, анасы да джылаб, иги кесекни баргъандыла.

Амина-Лена анасына былай соргъанды дедиле: «Мени атам бла къарнашчыгъым болгъандыла дейдиле, аланы мен къачан кѣрлюкме?».

— Огъай, къызчыгъым, аланы кѣреллик тюлсе,—деб анасы тюзюн айтханды...

Къызчыкъ ол кюн дерсге бармай къалгъан эди. Юйде барыбыз да олтуруб, кѣб сѣлешдик. Сора Алексей Степанович:

— Энди сиз бла биз джууукъ болдукъ. Инъирде вечер этерикме, тилейме, юйюгюздеча джарашыб олтуругъуз. Айыб этмегиз, мен бир джерге барыб, къысха къайтайым,—деб тебреди.

Биз аны ызындан юйден чыкъдыкъ. Арбаз ийне тас болса да табарча кирсиз эди.

Эшик аллында бирджаякълаб, ичинде бир артыкъ чѣбю болмагъан гокга ханс тахда бар эди.

— Мынъа ким къарайды, бу ариу затланы ким ѳсдюреди?—деб сордум.

Лена айтыргъа буюгъуб къарады.

— Да сени кесинън сынам бачханъ бар кѣреме, ма-шалла!—деб мен сохдабызны махдадым.

Ленаны тюшю эсине тюшюб дженъил-дженъил узалыб, гокга хансладан уллу джоббу этиб эм алгъа Назифагъа берди. Ол аны анасына биринчи саугъасы эди. Анасы да аны убба этди. Лена, андан сора хар бирибиз-

ге бирер джоббу берди. Биз да уллу разы болуб, «сау бол» дедик.

Майны оңючюсю эди. Бир ыйыкъдан школлада экзамен башланлыкъ эди. Аланы кёллери къалмаз ючюн, мен ишими кёблюгюн айтыб, кетерге эркинлик алдым. Биринчиси, керти да ишим кёб эди, экинчиси, аланы кеслерин къояргъа изледим. Аланы юйлю кенъешлери, юйлю оноулары да болур эди.

— Сау къалыгъыз, насыблы болугъуз! — деб аллыма атладым.

Аланы бетлеринде къууанч ойнай эди. Кёкде кюн да алагъа эришиб, жарыгъын тамам танытыргъа излегенча жарыта эди. Аны алтын таякълары юйню терезелерине джопбу-джопбу джыйылыб, кёз къамата эдиле.

Бекир ызымдан къычырды:

— Бюгюн заманынъ джокъ эсе, билдирибиз, къызчыкъгъа, джанъы джууукъларыбызгъа къурманлыкъ этерикбиз, элге келмей къалма!

— Сау болугъуз, кёрюрбюз, — дедим. Ала барысы да гокга ханс тахтаны къатында кюйюзню къатындача сюйеле эдиле. Кюн таякъла гокга хансланы, гокга хансла да аланы, ала да бир-бирин ийнакълай эдиле.

Тау ёзенден ургъан аязчыкъ гокга хансланы ийислерин келтире эди. Хауаны сабырлыгъын буза, къаяладан джууаб къайтара, агъач жаргъан мычхыны тауушу эштиле эди.

Эй, адамлыкъ, дуняда сенден ашхы, сенден онълу не болур? Сен кюнден жарыкъ, отдан исси, таудан мийик, тюзден кенъ, тенъизден теренсе, кючюнъ, къудретинъ кёбдю!

Сени къулачынъ джетген джерде бюртюкден ханс, терек ёседи, адам адамгъа къарнашлыкъ-эгечлик этеди.

Адамлыкъ, сенсе бизге ырысхы, насыб, джашауубузнуну маъанасы. Алтындан багъалы, пахмудан баш, джан-дан татлы — адамлыкъ!

Адамны джазыууну ийеси адамлыкъ! Сен джер юсюнде хар инсанны арбазында, тёрюнде, кёкюрегинде бол! Сенсиз биз бир кюнню да болмайыкъ!

ЭПИЛОГ

Мен эштгеними, кёргеними айтдым, энди джюрегим рахат болду. Алай а ахырында сиз сорлукъ талай соруугъа джууаб берирге излейме. Бу эки юйню адамлары

бла мен артда да тубей-тубей тургъанма. Тюзю, ол чакъыргъан къурманлыкъларына баралмагъан эдим. Ёнъе уллу той болгъан хапарын эшитдим. Ол тойда он-алты джылдан бери къобузну къолуна алмагъан Нази-фа къобузгъа джан салыб сёлешдиргенин айтдыла.

Бир джолда мен Назифагъа тубегенимде, эсимде къалгъан бир соруучугъум бар эди да, аны да сордум: «Сен кызынъы къайда кёрсем да танырыкъма, белги-чигим барды», — деб неге айтхан эдинъ? — дедим. «Кё-рюнюб тургъан ышанларындан башха да, аны сол би-лекчигинде бир табчыгъы бар эди. Ол табчыкъны кёрюб таныгъан эдим. Бешике заманында отджагъада джан-нъан кёсеуледен мыдых кесекчик чартлаб кюйдюрген эди», — деди.

Алай бла кызычыкъ керти да Назифаныкъы болгъа-пына мен да ишексиз болдум.

Лена орта школну айырмагъа бошагъан эди. Ол школда выпускной вechерде Ата джуртха, школгъа этген назмуларын окъугъанды. Аланы мен бу джол табыб сизге айталмагъанымы кечигиз.

Андан сора туугъан анасыны, Назифаны, юйюнде Ле-на бир айны тургъанды. Тансыкъларын алгъандыла, ёл-ген атасыны атын джюрютюрге сюйюб, ол кесин Айтек-ни кызы деб джаздыргъанды. Тукъуму бла аты алай-лай джазылгъаныча къалгъандыла.

Лена къарачай тилге юрениб башлагъан эди. Джуу-укъларындан ким эсе да биреулен анъа саугъагъа орус-къарачай словарь берген эди.

Андан сора не айтайым?

Эм ахырында тубешгенибиз да, айырылгъаныбыз да былай болгъан эди.

Ол джыл августну аягъында мен, тенъими ашыра, аэродромгъа бардым. Самолет учар болджалына келиб джерге тюшгенлей, пассажирле чемоданларын алыб, бир-бирини ызындан турналача тизилдиле. Тюз къатым-дан бир таныш ауаз чыкъды. Мең ызыма айланыб къа-рагъынчы биреулен эки къолу бла кёзлерими кысыды. «Ол-бу», — деб айтыб кюрешдим, ёнъе ким болгъанын билалмадым. Сора джиберди. Къарагъанымда — Алек-сей Степанович, дагъыда Нина Ивановна, Елена, Нази-фа, Бекир!

— Къайдан чыкъдыгъыз, къайры барасыз!?

— Ленаны Москвагъа ашырабыз, — деди Бекир, бетинде къууанчы ойнай.

Эки ана да мени багъалатдыла.

— Хайда, Лена, джолунъ болсун!

— Сиз айтханча, педагог болама... Педсовет бла комсомол комитет рекомендация берген эдиле, МГУ-гъа киргенме.

— Джаша, Лена, ашхы джолгъа, джолунъ джарыкъ, кенъ болсун! Ленинни тауларына бизден салам айт! — деб къолун къаты къысдым.

— Сау болугъуз, бизге сиз кѣб джарагъансыз, сиз эмда усдазларым ышангъанны толтурургъа кюреширме», — деб джылы айырылдыкъ.

Къартла кѣзюу-кѣзюу упба этиб, къучакълаб, къызларын кѣб эркетледиле. Лена тилини тюрюнде татлы сѣзле къат-къат салыныб тургъанча, ашыргъанланы хар бирерине кеслерине джараулу бирер сѣз айтды: атасына, анасыны къарнашына, аналарына. Ол Назифагъа къаражайча: «Анам, джаным, сау къал», — деди. Нина Ивановнагъа да: «Мамочка, душенька, до свидания!»... Была да: «Ашхы джолгъа, къууанч бла тюрбешейик», — деб айырылдыла.

Къартла тюрюнде, къырдышда къалыб, Лена самолетну бачхычына миннгъенлей, зыр деб джыламукълары къуюлдула. Ким билсин, аны кѣлюне не сагъышла, не къайгъыла келдиле. Ол самолетха биринчи кере мингъени бла кесини джазыуунда болгъан затланы эсиними тюрюрдю, огъесе ата-анадан айырылыб, джашау джолуна кетгенинеми эси бѣлюндю? Аны кѣзлерине не къадар къарадым эсе да джукъ анылаялмадым. Ызындан баргъанла ашыкъдырыб, Лена къолун булгъай, ийилиб, самолетну эшигинден ѣтдю.

Мотор тауушу хауаны толтуруб, самолет учуб барыб, ызына бурулду. Кѣкге мийик чыгъыб, Север таба джол салды.

Бекир бизге бурулуб:

— Шохларым, кеси соруу берген къуш баланы учхан хапарын мен сизге айтхан эдим да... Бизни къуш балабыз да учду! — деди.

Кѣкде бир булут ышан къалмай, таб таза, чууакъ эди. Бу тѣрт адамны да кѣллери бир-бирлерине алай ачыкъ, таза болгъаны аланы бир-бирлерине джагъылыб сѣлешгенлеринден белгили эди. Аланы бюгюн джюрек-

лерин ачыб кѣргюзюрча аппарат болса, мен анъа къарамай къоймаз эдим. Ала къызларыны деменьили, кючлю джашау къанатлары болгъанына къууана эдиле. Ол кючлю къанатланы уа анъа халал джюрекли керти адамла бергендиле. Аллай керти адамла тюлмюдюле джерни тутуругъу!

Аланы къызлары, джашауу джоллары айырылгъан багъалы джерге — Москвагъа баргъанына артыкъ да бек къууана эдиле.

Ала тѣртюсю да ушакъ эте барыб, кѣк «Волгагъа» олтурдула. Таксини джашил чыракъчыгъы джаныб, джужъланды. Машина тебреди. Бу барыу бла ала алгъа кимни юйюне барлыкъларын билмеклик къыйынды. Ёнъе бюгюн къызларын ашыргъанлыкъгъа бир-биринден дженъил айырылмазлыкълары ачыкъды, айырылмай къалсала да, аланы мындан ары да бирге сѣлешир сѣзлери, этер ушакълары, ишлери алкъын кѣбдю.

1962 дж

Хубийланы Осман

«ДЖАРЫКЪ ДЖОЛДА»

Областны китаб издательствосу «Джарыкъ джолда» деген китабны басмадан чыгъарыб, окъуучулары кюуандыргъанды. Мынъа дери къарачай джаш джазыучулары джазгъанлары бирге джыйылыб, былай китаб чыкъмагъанды. «Джарыкъ джолда» деген китабда 31 адамны джазгъанлары джыйылгъанды. Аланы ичинде джыллары келгенле да, орта школну кѣб болмай бошагъанла да бардыла, алай а ала бары да литературагъа кѣб болмай кюшуллуб башлагъандыла. Бу китаб къарачай халкъгъа, аны ѳсуб келген литературасына уллу саугъады.

Джангъы китабны кюлгъа алсала, окъуучула тинтерге ѳч боладыла: бир кѣауумла кюлгъа да карандаш алыб, не халат табайым, къалайына илинирге боллукъду деб чучхуйдула. Биз бююн бу китабны къарачай литературагъа хайырыны юсюнден, аны ичинде назмулары, хапарланы юслеринден айтыргъа, ашыгышлыкъда, кюл юсюнден учхара джазылыб китабны бетни мутхузлагъан затланы ачыкъларгъа излейбиз. Ол себебден, бу статьяда атлары сагъынылмай къаллыкъла, неда джазгъанларыны талайм базмангъа салынмай, кесамат берилмезликке да болурла.

Китабны ичинде адамны терен ойлашдыргъан, оюм берген, сагъыш этдирген, кеслерин сюйюб окъутхан назмулагъа тюбеб, джай чилледе къая тюбюнден боркъулаб чыкълан къара сууну ичгенча, джюрегинги къандыраса, аллай назмула аз тюдюле. Таб джазыла келиб, дагъыда бир кере къаралыб сюрмеленир керекли къалыб, къангъа джарыллыкъ субай наратны бутакъларыча, табсыз кѣрюннѳенлеге да тюртюлесе, не суратлаб кѣзюнѳе джукъ кѣргюзмеген, не мыйынгъа сингиб сагъыш этдирмеген, не бир игиликке учундурмагъан, барлыгъа бла джокълугъуну башхасы болмагъан, тизгинлери кысха джазылгъандан сора, назмугъа ушагъан джери болмагъан назмучукъла, хапарла да бардыла.

Соменланы Азретни, Чотчаланы Магометни, Ёзденланы Хамзатны, Лайпанланы Сейитни, Джаубаланы Хусейни джазгъанларын атлары джазылмаса да башхаланыкыла бла къатышдырмай танырыкъса. Ала-ны литературада энчи сокъмакълары, хатлары эсленедиле. Ала кёр-генлерин кеслерича анъылаб, кеслерича суратлай биледиле.

Семенланы Азрет «Ленингле» деген гитче назмучугъунда Ленинин юсюнден айта келиб:

«Олду ёмюрге, ёсеге, хорларгъа туугъан,

Къарт болмагъан, хаман джашлай, джашнай тургъан, — дейди. Эки тизгинде мындан таб, мындан кескин, мындан терен магъана бериб джазмакълыкъ кыйынды. Халкъланы, миллетлени арасында шохлукъну юсюнден кёб затла джазыладыла, алай болса да, Семенланы Азрет аз сёзле бла терен магъана бериб кёргозе биледи:

«Бирча сюеди ол тау бла тюзню

Бирча урунадыла таулу бла тюзлю, —

Алай юретеги партия бизни».

(Тау бла таулу)

Алай а китабда назмуну арт тизгинлерин андан эсе таб джараш-дырыргъа боллукъ эди. Азретни «Нызы», «Акътон ата» дагыда бир талай назмусун уса джазгъанды. Азрет джашаудан да, тилден да терен хапары болгъан, назмуларын ашыкъмай джарашдырыучу джазыу-чулу.

Батчаланы Бергер басияла джазады. Ол аланы магъаналарына, эс бёлүб, таб къурашдырыргъа излейди ансы, созуб кюрешмейди. Мында Бергерни беш баснясы барды. Ала ачыкъ, кескин таб джазы-лыб, уллу кёллюлени, хаулетлени, уручуланы, ким айтхангъа да ийна-ныб, эллерине заран салгъанланы самаркъаулайды. Ол аллай кы-лыкъны булбулну юсюнде кёргозуб былай айтады:

«Барыны кёлуне джетиб,

Ол тюрлене баргъанды,

Эм артында булбулчукъ

Джукъ да болмай къалгъанды».

Аз сёз бла терен магъана бериб джазар ючюн, хар куплетни огъай-сенъ, хар тизгинни, хар сёзню кеснин орну, магъанасы болургъа керекди. Бергерни бир кысха баснясын алайыкъ. Сегиз тизгинде ол магъана берелген эсе къарагъыз:

«Бир гудучу сюрюуде

Семиз кыйну кымгъанды,

— Сени бёрю элтмесин! — деб

Къулакъгъа аудургъанды.

Къой да сагъыш эте барыб,

Джахил ишни сезгенди:

Гудучугъа: «Мени кый да

Бёрюню сюр», — дегенди.

Ёзденланы Хамзатны литературада хаты кългъанладан башхады. Аны тогъуз хапары бу китабы юч бетине сыйыннъанды. Биреуно он бетде джазылгъан бир уллу хапарындан эсе дагъыда унутулмай, эсинъде ала иги сакъланадыла, не ючюн десенъ, Хамзат нени юсюнден джазарына терен сагъыш этиб, бизни джашауубузда кече, кюн да гюртюле тургъан затланы таба, сайлай биледи.

Хамзатны аз сёз бла уллу затланы кёргюзе билгенине ийнандырыр ючюн, аны юч тизгинден къралгъан бир хапарына кърарыкъ. Ол хапарында кюн сайын къатын кьоюб, юйдеги чачыб, аны да бир уллу адамлыкъгъа, эркишиликке санаб айланнъанланы кёргюзеди.

— «Ой алан, билемисе, бюгюн мени уллу кюнюмдю!..» —

дейди бёркюн джамбаш кийген бир омакъ.

— Кертими айтаса? Къатын алгъан болурмуса?

— Огъай, къатынымы кьойгъанма! — деб, махданыб джууаб этди ол».

Бизни джашауубузда эринчекле, джалкъаула, ётюрюкчюле, не джаны бла бизни ишибизге хайырларындан эсе, заранлары кёб тийгенле элкын тубейдиле. Аланы тюзетиб, тюз джолгъа салыу—литератураны борчларыны бириди. Хамзат ол борчун толтурур ючюн кюрешеди.

Лайпанланы Сейитни алты назмучугъу бла бир хапары, сора бир да суратлауу барды. Сеит да джазгъанларын созуучуладан тюлдю. Ол лирика назмучукъларын, «Люаза» деген хапарын таб джарашдыргъанды. Аланы бошалыб къладыла деб, кьоркъуб окъуйса. Китабы ичинде Люаза деген хапарчыкъ уллу тауда гокга хансы чегет талачыкъча юйюрсюндюреди. Хар тизгинине хар сёзюне ийнаныб бараса, нек десенъ, бу хапар джашауда бола тургъан затланы юсюнден туб-тюз джазылгъанды.

Керти зат кьошакъсыз, ариу тил бла джазылса, окъуучуну ийнандырмай кьоарыкъ тюлдю. Джазыучу окъуучуну ийнандыралмай эсе, сора джазыб бош кюрешеди.

Китабы ал джанында кыркъ бети Чотчаланы Магометникиди. Аны бир поэмасы, талай джыры, назмулары, орус тилден кёчюрюлгенлери да бардыла.

Магомет назму джазыуу джорукъларын таб хайырландыра билген, литературада кесине джанъы джол ачаргъа излеген пахмалу джаш поэтлени бириди.

Аны «Мария» деген поэмасы кърарай литературада биринчи болуб, сабан тюзледе техниканы хайырыны юсюнден джазыб, шохлукъ бла урунуу юсюнден ишни кесин суратлайды. Поэмаы таб, усда джазылыб терен магъаналы джерлери кёбдюле:

«Хар сабийчик кълунда

Суюб тутхан кълалачха,

Хар ишчини столунда

Ашалгъан татлы ашха

Биз джерден оруб алгъан

Бир джанъыз бюртюк тюшсюн».

Шохлукъну, тенъликни, рахатлыкъны юсюнден Магомет адамны кёсюне суратлаб, эсинде къалырча таб джазады.

«Джырны туугъаны» деген назмусу джапшауда бола тургъан затны юсюнденди. Аны бир артыкъ неда табсыз сёзю джокъду. Чотчаланы Магомет Къарачайны литературасына хайыры тиерик назмучуду.

Байрамукъланы Умарны назмулары джонулур, сюрмеленир керекли тюлдюле, аны кесини чемерлиги анъа джетишеди. «Джазыгъучу тенъиме» деген назмусу таза джюрекден тенълери бла оноулашыб сёлешиуюдю. Алкъын литератураны джолуна тюзелиб бошамагъан джаш джазыгъучу гъа юретиб былай айтады:

«Джазмай чырта болмасанъ,

Ол зат тюртюб къоймаса,

Келе эсе кючюнъден, —

Джаз халкъынъы юсюнден».

Чанкаланы Къазий-Магометни «Кёлджагъасына бара» деген хапары таб джарашдырылыб, иги джазылгъанына къууанаса. Къобанланы Ахмат «Насыблы бол» деген назмусунда суйген кызындан узакъгъа тюшюб айырылгъанында, кирсиз суймеклиги тюрленмегенин айтады:

«Ким биледи, бююнлюкде, кызычыкъ сен,

Табхан болурса кесинъ кибик ашхы тенъ,

Энди сениъе джанъыз джырды этерим,

Насыблы бол — мей сениъе тилерим».

Байчораланы Магомет «Акъыл» деген назмусунда былай джазады:

«Кёзлерим сарыды, бурнум батыкъды, —

Деб тарыгъалла бир-бирле.

«Акъылым кемди, неда артыкъды, —

Деб эшитмезсе ёмюрде».

Байчораланы Магометни, Къаракётланы Юсуфну, Джаубаланы Хусейни лирика назмулары айыбсыз джазылгъандыла. Аланы бир кере окъусанъ да, кёб джерлери эсинъде къаладыла, дагыда окъурунъ келеди.

Бу китабда 31 назмучуну ичинде тиширыула да бардыла: Сылпагъарланы Кулий, Габийланы Апалистан, Баучуланы Келимат, Чагъарланы Мариям. Ол иги шартха барыбыз да къууанабыз. Кулийни назмулары окъууну, урунууну, шохлукъну, джаш тёлую, адамлыкъны юсюнден джазылгъандыла. Ол созмай джазады. Аны 13 назмусу джети бетге сыйыннъанды. Апалистан кёбюсюне сабийлени юсюнден джазады. Кеси школда устаз болуб ишлегени себебли, сабий тилде джаза биледи. Чагъарланы Мариямны «Анам бла мен», «Къозучукъ», «Олдү» деген назмуларын окъуучу разы болуб окъурукъду. Китабда дагыда иги джазылгъанла аз тюлдюле. Джазгъанла бары да иги мурат бла Къарачайны джаш литературасына болушур иннетде джазгъандыла.

Алай болса да, муратны толтурган алай тынч тюлдо. Талпыу-тыр-машуу бла усталыкны арасы иги кесек джолду. Тырмашханла кѣб болганлыкыгъа, устала аздыла. Иги поэмаланы, назмулары, хапар-ланы бир-эки чий джерлерин тюзетир керекли кююб, джазганларыны бетин бузганла да бардыла. Ол себебден бу китабы баш кемликлерини юсюнден кѣлюбюзге келгенни айтыб, мындан ары чыгармаларында джаш джазыучула джазганларын не кѣдар иги этерлерин излейбиз. Джаш джазыучулары бир кѣууму не кѣдар махдаларны, харс урулурун излеген болмаса, джетишдирмеген затларын эшитирге суймейди. Крылов аны юсюнден бир баснясында былай джазады: ол критиканы джанъур этиб, назмулары да гокга хансла этиб кѣргюзеди. Джанъурда кѣагытдан этилген гокгала титилиб агъадыла. керти гокга хансла уа букъулары джууулуб, джылтыраб алгындан да ариу болуб джашнайдыла. Крылов «Джанъурдан керти гокга ханс кѣоркъмайды, не ючюн десенъ, ол анъа заран этмейди, джанъурдан кѣоркъган: кѣагытдан этилген джалган гокга хансладыла», — дейди. Аны маганасы: керти пахмулу джазыучуну керти кемликлерин айтсанъ, ол аланы тюзетиб, назмуларын андан да иги этерикди. Джаза билмеген кесин литературагъа кюшаргъа дыгалас этиб, гыгылыб-сугулуб айланган а кѣоркъаргъа боллукъду, не ючюн десенъ, ол кемликлерин тюзете биллик тюлдо, тюзетирге да излемейди. Бу китабда, джазганлары болганла ойлашыб, кемликлерин кеслерге да эслерле деб мурат этебиз.

Чотчаланы Магометни пахмусу болганын, иги назмула джазганын айтханбыз. Алай болса да, бары да аламатды деб кюйсакъ, ол кеси да ийнанмаз. «Рахатлыкъ ючюн» деген назмусу тыш кѣарам бла аман джазылмаганды. Алай а ичине кѣарасанъ, «Биз джоллагъа да, сыртлагъа да, мешиналары кѣабыргъаларына да, бешикlege да — кысхасы, кѣалайгъа да «Рахатлыкъ» деб джазабыз, кѣгюрчюнню суратын салабыз» дейди. Адамланы джюреклерине сары суу алдырган кѣазауат кѣоркъууну кетерир ючюн «рахатлыкъ» деб джазыуу бла кѣгюрчюн суратны салыу азлыкъ этедиле; адамланы джюреклерин кѣазауатха кѣаршчы кѣайнатхан, кѣазауатны ууун толу кѣргюзген назмула керекдиле.

«Кѣк чакъырады» деген поэмагъа аны улуу кыйыны киргенди, таб джазылган, иги джерлери кѣбдюле, алай а асыры созулганды, сора Брунодан, Коперникден башлаб, бююнню спутникlege дер астрономияда болган затлары барын да назмуда тизерге керекми эди?.. Астрономияны юсюнден назму бла джазылган лекциягъа ушайды. Назмуну джоругъун бузмай кючлю этеме деб, асыры чемерлеб, маганасына заран салганлары, тынч анъылашынмаган джерлери да барды:

«Кюн-хар кюнде, ол а — кече,

Кѣача-кѣче.

Кюндюз мутхуз, кюмюш сууну —
Кече иче..

Неда тилде асыры джюрюмеген табсыз сёзле:

«Совет илму ёсуб джетди,
Чакъды, тебди».

Тебди деген сёз былайгъа джарашмай, магъанасын бузуб къойгъанды. «Тебди» — деген ачыуланды, къызды демекликди. Алай болмай, тебди — аллына аз атлады деген магъанада джазгъан эсе ўа:

Илму ёсуб джетиб чакъгъандан сора «тебди» деген асыры азлыкъ этмеймиди? Аны оруна чакъгъандан да кючлю сёз керекди.

«Юч ракета кёкню джырыб,
Сокъду къобуз, —

дейди. Къобуз сокъгъан былайгъа таб келмейди.

«Андан сейир табмаз киши,
Айры тишли».

Кимди айры тишли? Бу тизгинни магъанасы да анъылашынмайды, сёзлери да эршидиле.

«Ай «тенъизде» хаўа кеме
Салдыр бетджан», —

дейди. Айгъа бетджан нек салады, кимден къоркъуб саллыкъды? Бетджан—урушда солдат кесин джаўну огъундан сакъларгъа деб аллына къалагъан топрагъыды. Сора кемеге айда аллай бетджан-ны нек керек болгъаны анъылашынмайды. Алай болса да джангъыдан къараб, артыкъ затларын къоратыб джарашдырса, ол иги назму боллукъду.

Семенланы Азретни «Къошба» деген поэмасыны магъанасы: ийнеке иги къарасанъ — кёб сют береди, къарамасанъ — сют бермейди, кеси да азгъын болады, Умар иги къарай эди да, Къошба кёб сют бере эди, Хаўагъа сатханында ўа Къошба таркъайды. Сора Умар келиб ызына сыйырды. Аны анъылатыргъа, суратлаб, толу кёргюзюр-ге, бизни акъылыбыз бла, 10—15 куплет боллукъ эди. Азрет а поэма этиб, 180 тизгин джазгъанды. Джазыўчу заманны джырчысыды. Къошбаны Хаўаны арбазында кёргюзмей, колхоз, совхоз фермалада кёргюзсе тыйыншлы эди.

Байрамкъулланы Алибекни назмулары керекли затланы юсюнден джазылгъандыла, ала бизни бюгюннъю джашаўубузну кёргюзедиле. Алай болса да, «Базама» деген назмусун чийлей къойгъанды:

«Эришгенча барадыла ёрлеринде» —

дейди. «Ёр» деген сёз былайда тюз магъанасында тюлдо.

«Къууандыра берч къоллары таўлуланы», — дейди.

Бусагъатда бютеу иш машина кючге бурулуб баргъан заманда берч кюллагъа биз нек кюуаныргъа керекбиз?! Ишге юренмеген, «гёбеллик» этген, чыныкмагъан адамны кюллары боладыла берч. Биз бусагъатда берчлеге кюуаныргъа керек тюлбюз, усдалыкъ алыб, халкъны тракторлада, комбайнлада, заводлада ишлегенлерине, аланы усдалыкъларына кюуаныргъа керекбиз.

«Партияны тюзлюгюню татлылыкъы» — деген сёзлери да таб джарашмагъандыла. Былайгъа татлылыкъдан эсе башха сёз керекди.

«Мен базама рахатлыкъны хорларына
Темиркъазакъ тебмезине базгъан кибик», —

деб, рахатлыкъны кючлюгюню кёргюзюрге излеиди. Алибек Джерни да, Темиркъазакъны да, къалгъан джулдузланы да биргелей галактика бла джюрюгенлерин, тебгенлерин бек ариу биледи. Бираз сагъыш этерге керек эди.

Баучулары Қелимат бла Ёзденланы Барисбийни хапарлары биринчи кере басмаланадыла, алай болса да, ала джазгъанларыны кемликлерин билирге огъай дерик болмазла. Аланы баш кемликлери неди дессё, адам ийнанмазча джерлери барды. «Марзийни гектары» деген хапарда тёртюню классха кёчген Марзий бла Шамший сау гектар джерде чюгюндюр ёсдюрюб, 550 центнер аладыла. Акъыл-балыкъ болмагъан сабийлени аллай кыйын иште кёргюзюрге неге керекди? Аллай сабийлени саулуқъларын сакъларгъа керек тюлмюдо? «Насыбсыз юйдеги» деген хапарда келинни кёрюб болмай гургъан Минат джашы бир кере хыны къарагъанында, тюрлениб, башха адам болуб къалады. Джашауда аллай затлагъа тюртюлмейбиз, тюртюлгенибиз болса да, аллайланы юслеринден джазаргъа керек тюлдо.

Аппаланы Билалны иги назмуларын, хапарларын барыбыз да окъуй тургъанбыз. Алай болса да, «Мени хоншуларым» деб, хапар халда джазгъаны 1957 джыл газет корреспонденция эди. Заманында ол керекли эди, хайыры да болгъанды. Китабха бере эсе уа, аны джанъыдан къараб, джарашдырыб, берирге керек эди.

Тохчукъланы Азрет-Алийни хапарлары газетде басмаланыучандыла. «Къара кыпба къалай седиреди» деген хапарында ол ючеуленни джазады: 13-чю тюкенни директору Баймурза, экспедитор Рамазан, сатыучу Люба, директор да, экспедитор да аманлыкъчыла боладыла, тюкенни «экспедитор джауно кыйда эсе да кююб, кыагъытха кюл сал деб кюймайды» — дегенинде, «Ненъ кюрарыкъды, сал кюл. Салмасанъ а кысдарыкъма», — деб, ишинден керти да кысдаб иеди. Азрет совет тюкенлени ишлеринде къара кыпбадан эсе джазаргъа башха зат табса, иги эди. Сора талай игини ичинде бир осалны кёргюзгенликге хата джокъ эди.

Сарыланы Владимир «Фатима» деген хапарында джаш тёлюню бюгюнню джашауун кёргюзюрге излегенди. Анда ол Фатиманы,

Валяны, Надяны, Зулихатны, Рамазанны, Сапиятны, Ахматны юсюнден джазады Алай а, не келсин, быланы не халилери, не болумлары, не тюрсюнлери кёрюнемейди. Фатима суугъа кетгенинде, Исхакъ къутхарады. Андан сора араларында башха сылтау болмагъаңдай, бир-бирлерин суюб къоядыла. Аланы бир-бирине не зат суюджургени ачыкъ тюдю. Аланы къаллай тюрсюнлери, сыфатлары барды деб из-легенлигинъе табарыкъ тюлсе. Хапарны ичинде хар айтылган нек болгъаны кёрюнемейди. Фатима Исхакъны ауругъанын эшитгенинде, 1000 километр узакълыкъда окъуй турганлай, больницагъа келиб къалады.

«Исхакъ Фатиманы алыб къояр да.. Фатима бетсизди, уялмазды, тыяры-джыяры болмай, суюген джеринде суюгенича айланган адамды», — деб кюрешиб турган Зулихат, Ахматны ушагына бир кере тынъылаганлай огъуна, чырт да башха адам болуб къалады. «Зулихат да, эшта, мен тюз болмам» деген акъыл бла кызына;

— Кызчыкъ, бери келчи, юйге къара, мен кертиси да, не билеме, атанъ тюз айта болур!.. — деб, юй тюбюнде тегерек айланады».

Кёб турмай Фатиманы келин этедиле. Ёмюрю кинону къатына бармаган Зулихат келини бла джашын Исхакъны алыб, ад кюнлеринде сгъуна киногъа кетиб къаладыла.

Эски адетленн тутуб турган къартланы бюгюнню джорукълагъа буруу алай тынч иш болса, бир кюнне тынса, сора эски-чирим адетле бюгюн да къораб бошамай нек турадыла?.. Ол тынч иш тюдю. Аны болумуча кёрюсюб, адамланы анъа къаршчы этиб къозгъаргъа керекди. Хапарны, назмуну литературагъа къошхан тилни ариулугъу, кескинлиги, таблыгъыды. Бир зат къайтарылыб айтылмазгъа керекди. Фатима деген хапарны аягында джанъыз бир бетни джартысында (224 бет) кюлкюню юсюнден ненча кере къайтарылгъанына къарагъыз;

«Ахмат кюллюгюн кючден тыя»,

«Исхакъ бла Аминат кеслерин тыялмай кюлюб»...

«Фатима да ышарды, кюлюрю келди».

«Исхакъны кюлгенин Зулихат онъсунмай».

«Бары да кюлдюле»...

«Ахмат кюлдюрюрча бир сёз къошса, бары да кюледиле».

Гочияланы Джагъафарны къарачай окъуучула биледиле, аны пьесасы, очерклерин, хапарлары, самаркъаулары газетде чыгъа тургъандыла. Аны «Тюзелген джашчыкъ» деген иги хапарыны къаралыр керекли къалган джерлери бардыла. Хапар школ джашауну юсюнденди. Дербилмез, кылыкъсыз, эринчек джашчыкыны—Хусейни ташатхычын тенъи Умар сыйырыб урушады, Хусей джылай турганлай, школну директору Мусса келиб: «Эй, джигит, джылама... Бу джолдан сора къанаттылагъа таш атма, ала бизни шохларыбыздыла», — дегенлей Хусей этген затларына сокъураныб алайда огъуна тюзелиб, чага алыб, тенълери бла

чагагъа барыб, алчылары бири болуб къалады. Ким къалай болса да, школда устаз болуб кѣб ишлеген Джагъафар къылыкъсыз сабийлени тюзетгенни, аланы игилеге къошханны тынчлыгъы бла къыйынлыгъын бек ариу биледи. Таб, алай бир сабий болгъан эсе да, литературада аны юсюнден хапар джазартгъа неге керекди... Кеси аллына тюзете тургъан сабийни юсюнден мазаллы хапар керекмиди?.. Къыйналыб тюзелгенни кѣргюзюн. «Сермешиу» деген хапары да аман тюлдю, алай болса да, китабха бергенден ары, аны магъанасын андан эсе кючлю этерге керек эди.

Къысхасы, быланы кѣбюсю джазартгъа къолларындан келлик адамладыла. Бизни акъылыбыз бла, бютѳулей бу китабда джазыуучулары баш кемликлери неди десенъ:

а) хапарланы, назмулары керексизге асыры созулгъанлары тюбейдиле;

б) джашауда бола тургъан затлары иги сынаб билмегенлери себбли, бир къауум джазыуучула не асыры семиртиб, не да асыры аздырыб джазадыла, ол себебден окъуучула алагъа ийнанмайдыла.

в) адамны джюрегин учундурмагъан, къыздырмагъан, джукъгъа талпытмагъан, башына оюм этдирмеген, джукъгъа юретмеген сууукъ назмула, хапарла да тюбейдиле;

г) бир къауум джазыуучула назмуну хапарны да джюреги — аны магъанасы болгъанын, бусагъат заман къаллай затла излегенин унутадыла;

д) тили ачыкъ, ариу, кескин, таб джарашмагъан эсе, ол не назму, не хапар болаллыкъ тюлдю. Тилге уста болмай, джазыуучу болургъа джол джокъду. Аны джаш джазыуучулада алкъын толу анылаб бошамагъанла бардыла;

е) джазгъанларын айыбсыз этерге кюрешгенден эсе, аланы дженгил басмаларгъа ашыкъгъанла кѣбдюле, «ашыкъгъан суу а тенгизге джетмейди»;

ж) джазылгъан затлары тюз джартысы кѳру суймекликды. Хар зат орну бла мардасында джюрюрге керекди. Хантха тузну оздурсанъ да, джетдирмей кѳйсанъ да, аны татыуу бузулмай къаллыкъ тюлдю.

Алай болса да, саудан алыб айтсакъ, китаб иги китабды, аны хайыры уллуду, ол къарачайны джаш джазыуучуларыны кюзгюсюду, аланы ёсгенлерин, фахмуларын, джолларын кѣргюзеди. Джазыуучуну къармагъан ашыгъышлыкъ бла уллу кѣллююкдю; тилге къаруусузлукъду, билимни азлыгъыды, джашаудан хапарсызлыгъыды; джазартгъа усдалыгъы болмагъанлыкъды.

Джазыуучулары борчлары уллуду. Ала джашауну терен билиб, андан артха къалмай, бусагъат заманны джигерлерин, тулпарларын тыйыншысыча тюз суратлаб, алчылары юлюлерин халкъгъа джайыб, урунъанланы партия юретгенча, коммунист къылыкълагъа, джорукъгъа юретирге керекдиле. Башхаланы юретирик, алагъа юляю

кёргюзюрюк адам — чынъ алгъын кеси неден да айыбсыз, тыйыншлы, тюз адам болургъа керекди. Ол себебден джанъы джазыуучула окъууда да, иште да, халкъны арасында да кеслерин джюрюте билирге керекдиле. Джаш джазыуучу кеси бир джерде урунуб ишлемей эсе, кесин джюрюте билмей эсе, хаулеликге джол салгъан эсе, ол джазыуучу бетин тас этгенди, таб пахмулу адам эсе да, аны къалгъанланы юретирге эркинлиги къалмайды. Литература бютеу халкъны ишиди. Ол себебден халкъ анъа кеси къараууллукъ этеди. Партия, халкъ, кърал ышаныб, джазаргъа берген эркинликлерин толу хайырландырыб, ашыкъмай, хар назмуну, хар тизгинни, хар сёзню сюрмелеб, кебге къуюб, ким да суюуб окъурча, алай магъаналы, таб джазарыкълары излейбиз. Джарыкъ джолда аджашхан болмасын.

Къагъыйланы Назифа.

БИЗНИ ДЖАШ ДЖАЗЫУЧУЛАРЫБЫЗ

Окзуучу басмадан чыккыган китабха, сабий анасын кѣрюб кзууан-нъанча, кзууанады. Аны анасы кюзгъаб, кзатына келмей, бугъунуб кзалса, сабийчикни кѣлю такыр болады. Окзуучу да алайды: кзолуна алган джанъы китабы аны кѣлюне джетмесе, кзууандырмаса, ол мы-дах болады, китабны авторуна ийнаныуун аз этеди.

Джанъы китабларыбыз бизни сейир заманыбызны суратлай билирге, заманыбызны адамын тыйыншлысыча кѣргюзюрге, коммунизмни дженъил кзуарар ючюн кзалай ишлерге, кзаллай адам болургъа керек болганын кѣргюзюрге керекдиле, китабны автору уа хар джазгъан тизгини адамлагъа файда берирча, эстетика сезимлерин ѳсдюрюрча кю-реширге керекди.

Совет адамлагъа суюуб окзурча, фахмулу, джашауу ачыкъ су-ратлагъан китабла керекдиле. Ол себебден бизни джаш джазыучу-ларыбыз да джазгъанлары халкъларына джарарча этерге кюреше-диле.

Бу статьяда биз бир кзауум джаш джазыуучуну юсюнден сѣлеширге сюебиз. Аланы бири Ёзденланы Хамзатды.

Анъа окзуучула «бизни миллетни Чехову» деб накъырда этедиле.

Бир джаны бла ала тюздюле, не ючюн десенъ, уллу орус джазыучу Чехов да Кесини творчество биографиясын литература миниатюрала бла башлагъанды, гитчеликден башлаб джашауу бек иги билгенди, джазгъанларында аны ариу суратлагъанды. Бизни Хамзат да Чеховну литература джолу бла барыргъа юрене, аны джазгъанларын кесине юлгю эте, кзарачай литературагъа эндиге дери болмагъан жанрны кзошуб барады.

Хамзат эл мюлкде ишлейди, хаман элчилени ичинде айланады; анда ишге тюрлю-тюрлю кзараган адамланы кѣреди. Ол себебден

хапарчыкъларында бизни джашауда орну болмазлыкъ затланы башларын сылаб къоймай, аланы тюрсюнлерин ким да танырча, ол затны киши этмезча кѣргюзеди.

Миниатюраланы окъугъунчунъа: бу бурху затчыкъланы не магъаналары болур деб, кѣлюнъе келеди, алай а окъуб бошасанъ, ала сени кѣз аллынъа кѣб затны келтириб сюейдиле, сагъышландырадыла, эндиге дери эсинъе келмей тургъан затланы юсюнден терен акъыл бла сѣлеширге болушадыла.

Ол гитче затчыкъла аллай бир къарыууу къайдан табадыла? Бу соруугъа авторну усдалыгъы джууаб береди: хапарчыкъла тынч, ким да аныларча тил бла джазылгъандыла, композиция джаны бла да къынъыр-мынъыр джерлери джокъду, темалары бюгюннъю кюннюкюдюле Элде, малда, ишлеген коллективинде Хамзатны кѣзю кѣб затха джетеди. Аланы ичинде джашауугъа джарамагъан затланы ол самаркъауу бла кѣргюзеди. Бу затланы история теблеб, тюрсюнлерин аяусуз халек этиб баргъанын, ала бизни сейир заманыбызда орунсуз болгъанларын аз сѣзлю, уллу магъаналы хапарчыкъларында билдиреди. Бу джазыуучуу джазгъан затларыны юсюнден Чеховну сѣзлери бла айтыргъа болукъду: «Къысхалыкъ фахмуну эгечиди», — деб. Быллай хапарла авторуна «бездирди, жаншакъ» — деб айтдырмазлыкъларына ким да ийнанады.

Бюгюнлюкде Хамзат ёсюб, кесине джол салыб келген джазыуучулары бириди, ол себебден аны хар иши да бирча тюз, бирча сыйдам тюлдо. Аны иги хапарларыны ичинде къарыуусузлары да барды, ала окъуучу билмеген, эшитмеген затны юсюнден джукъ да айтмайдыла, бир-бирлери уа автор да, окъуучу да «хо» деген затха — «огъай», — деб да тохдайдыла. Хамзат джазгъанларында артыкъсызда бек суратлау джанына уллу эс бѣлурге керекди. Быллай затларын къоратыр ючюн, автор джазаргъа усдалыкъ — аман джазгъанын къората билмеклик болгъанын унутмазгъа керекди.

Фахмулу, джашаууу тюрлю-тюрлю джаны бла да ачыкъ суратлагъан, окъусанъ кѣлюнъ зауукъланнъан «Мария» деген поэмаы Чотчаланы Магомет джазгъанды. Автор бу поэмада кесин керти художникча танылханды. Аны алай иги суратлай билгени джюрегинъи зауукъландыргъандан сора да, бютеу суратлагъан затларын ариу сагъышдача келтириб аллынъа сюеб къояды. Поэма былай башланады:

«Алтын будай чайкыалыб,

Тозуратса чачларын,

Бишген башла саргъалыб,

Силкселе сакъалларын...

— Башлайыкъ, джетди заман, —

Деб, мени тюрте эди».

Магомет тракторну моторун къургъанны юсюнден терен поэтик халда джазады. Бир къауум назмучула не алаамат, не уллу поэзиясы

Болгъан затны юсюнден да быллай ариу суратлангъан, поэзия бла музыка мындача гармония болуб тургъан затны былай кѣргюзеллик тюлдюле.

«Хайда, шохум, от алдыр!
Ма солуду чючкюрюб,
Джырлады, макъам салды,
Титиреди кюч кириб,
Айландыла къанатла,
Бурулдула сынджырла.
Силкиндиле къурч атла —
Джокъду заман будджургъа!» —

къаллай ариу перифразла таба билгенди поэт сууукъ темирге! Рыскыны, насыбны, байлыкъны къайдан чыкыгъанын, халал ишни, иги миллет адетле бююн да джашагъанларын, ишчи халкыны джюрегини газалыгъын, аны ариу иннетлилигин ол бу сейир тизгинледе кѣргюзеди:

«Ындыр... Муну кѣрмеген
Танырмы тюз иннетни,
Бюртюкге сый бермеген
Болурму берекетли?»

Поэмаы темасы бизни миллетни бююнлюк халындан алыннганды. Бизни Ата джуртубузда миллетлени къарнашлага джашагъанлары поэмаы аллындан аягына дери кѣрюнеди. Композициясы субай болгъаны себебли, окъуучу поэмаы башындан аягына дери тюз анылайды, эсинде тутады, суюуб окъуйду.

Джазыучуну поэмасында белгили совет поэт Твардовскийден юреннгени танылады: бу поэтни эм иги джазгъан затларыны бири болуб, къарачай литературада кесине тыйыншлы орун алып, не ючюн десенъ, идея тематикалыкъ, композиция джаны бла художество теренлиги, эстетика байлыгы дагыда башха художество элементлерини игиликлери аны къалгъан джаш джазыучулары чыгармаларыны арасында кесине энчи орун алыргъа болушады.

«Шохлукъ» деген китабда къарачай окъуучу кесини ана тилинде уллу инъилиз джазыучу Шекспирни сонетлерин окъугъанды. Аланы Магамет кѣчюргенди. Джазыучу проза бла да кюрешеди. Былтыр аны «Таукел бол» деген сабий китабчыгы чыкыгъанды. Прозаны да ол таб джарашдыра биледи. Бу китабчыкъ сабийлеге джазылгъанды, аны темасы, хапарчыкларыны тили, композициялары сабийлени къарыуларына кѣре этилгендиле. Алай а тенълешдирсек, Магаметни прозасындан поэзиясы игиди. Сѣз ючюн, «Мария» деген поэмасында ол литература, идея джаны бла фахмусун кѣргюзген эсе, прозада алкын ол джетишимлеге келелмегенди. Прозасыны эм учхара джери — бююн кюн кѣрюнмейди, хар неда кетген заманны юсюнден айтылыб турады.

Озгъан заманны кѣргюзмесин деб айтмайбыз, алай а бизге тюнене-

ден эсе бююн бла тамбла бек керекдиле. Андан сора да сабий геройну кѳуру кесини джигитлигин кѳргюзгенден сора да общества, сабийлени ичинде (сѳз ююн, пионер организацияда, сохда бригадада...) кѳргюзсе, андан да иги боллукъ эди.

Бусагъатда Магометни «Эм таза кѳкню тюбюнде» деген сабий китабчыгъы чыгъа турады.

Къарачай джаш джазыѳчуланы ичинде къалгъанлагъа ушамагъан, поэтлик хаты бла, ана тилин терен билиб, аны кесини поэзиясында тюрлю-тюрлю поэтлик фигурала бла тыйыншлы хайырландыра билиѳу бла окъуѳчуну къуѳандырыѳчу джазыѳчуланы тизгинлерини аллында Семенланы Азрет турады.

Азретни назмуларын хар ким да сююб окъуйду. Аны джырча ариѳу затларын окъуб тебресенѳ, уллу орус критик В. Г. Белинскийни поэзияны юсюнден бир айтханы эсинѳе тюшмей къалмайды: «Суратлаѳу произведениеде поэзия болмаса, анда не ариѳу муратла, не тукъум да соруѳула болургъа амалы джокъду; анда болгъан зат — осал суратлангъан иги муратладыла»

Семен улуну назмуларыны юсюнден: «Тюз, таб, ариѳу суратлангъан иги муратла», — дериксе. Андан сора да Азретни назмулары къыскадыла, къарачай халкъ поэзиягъа ушаш тынч окъуладыла, эсинѳе кѳб замангъа къаладыла. Азрет назму жанрда кесини энчи джолун табханды деб айтыргъа боллукъбуз, ол себебден аны къалгъан джаш авторлагъа юлгю болгъанын да билдиребиз.

Поэт назмудан тышында поэмала, проза да джазады. Окъуѳчула аны «Къошба» деген поэмасын окъуб, назмуларында болмагъан артыкъ затланы эслегендиле, ала да: поэманы темасы асыры таб алынмагъаны, мардасыз узунлугъуду. Аллай кемликлени окъуѳчу къалгъанлагъа кечсе да, Азретге кечерик тюлдю. Ол затланы этмей къояргъа Азретни поэтлик кючу джетерине биз ишексизбиз.

Айтханыбызча, поэт проза бла да кѳрешеди. Кертиди, бу китабха дери аны прозасы окъуѳчуну къолуна тюшмегенди, алай а бир-эки сѳз айтыргъа боллукъду. Азретни прозасы да, поэзиясыча, кесин иги джанындан танытады: биз анда кѳб джазыѳчуланы прозаларында болмагъан затланы кѳребиз. Ол метафорала, тенѳлешдириѳле, символла, аллегория дагъыда башха поэтлик фигурала бла фахмул хайырлана биледи. Прозасыны синтаксиси да башха джаш джазыѳчулагъа ушайды. Биз анда, къалгъан джазыѳчулада аз тюбеген, кеслерини орунларын тыйыншлы табхан риторика соруѳлагъа, восклицаниеlege, многоточиеlege, байламлы, байламсыз къош айтымлагъа, галай бойсунгъан айтымы болгъан къош айтымлагъа да тюбейбиз.

Бююнлюкде, биз окъугъан прозасыны джетишимсиз джери: бир-бирледе джазгъан затыны геройларын асыры кѳб сѳлешдиреди, бир къаѳум загланы юсюнден къайтарыб айтады.

Джаубаланы Хусей да фахмулу джаш джазыучуланы бириди. Аны джазгъанларында адамны джюрегине ариу джарашхан, назмуну айбат этиб джыргъа ушатхан поэтлик интонация эшитиледи. Ала бек тынч окъуладыла, эсинъден кетмей кѳ турадыла.

Хусейни назмулары сьемекликни, урунуу, Кавказы ариу табигъатыны юсюндендиле.

Хусей сабийлеге да эс бѳлгенлей турады: алагъа джомакъ маталлы назмучукъла джазады. Сабийле аланы бек сюйюб окъурукъдула. Ала да гитче окъуучучукъланы акъыллары, сезимлерин ёсдюрюкдюле, азбаргъа тырмашдырылкъдыла.

Хусейни бу сабий назмуларын окъугъан заманда, уясындан джерге тюшюб тургъан чыпчыкъ балачыкъны, ууучуна алыб, аны тылпыуу бла джылыта тургъанча кѳрюнеди. Алада аллай бир сьемеклик, джылылыкъ, ариулыкъ барды.

Сабийлерибизге аталгъан поэзиябызда биз быллай назмулагъа бек аз тюбейбиз.

Хусейни башха темалы назмулары да къысхадыла, джыргъа ушайдыла: алада ритмика кескин эшитиледи. Поэтни джолу орус классика назму бла къарачай фольклорну традицияларыны юсю бла барады.

Хусейни поэзиясында Кавказы лирика сыфагы къуру табигъатны болуб къалмай, Джуртубузну, сьемекликни, адамлыкъны, урунуу, шохлукъну, гуманизмни символу болады. Быллай назмулагъа макъам салыргъа да тынчды, не ючюн десенъ, Хусей назмугъа къуру поэзия джаны бла къараб кѳймай, техникасына да уллу эс бѳледи, тохдаусуз ишлеб тургъанлай кеси-кесини кѳлюне аз джетеди. Бу зат фахмусу болгъан адамны бир шартыды.

Хусей, джаш, ёсюб келген поэтлени бириди, ол себебден аны хар джазгъаны да бирча джарауладу десек, биз кесибииз да ийнанмазбыз. Джетишмеген джерлери барды, алай а Хусейча, эринмей ишлей билген, джазыучула тюз джолгъа дженъил тюшедиле.

Хусейни назмуларында уллу сьемеклик, джылылыкъ, ариулыкъ барды.

ОМАКЪ КЪОНАКЪ

Чапракъсыз, ийнели,

Эркелете тау джелы,

Этекчигин кенъ кериб,

Джай да, къыш да кѳгериб

Ол битеди мийикде:

Къаялада эм тикде.

Джыл башында къууанчха,

Сохталагъа джубанчха

Школгъа болуб ол къонакъ,

Джасанады бек омакъ.

Не да:

ТАБАНЫН ДЖАЛАУЧУ

Чегетледе джашайды,
Кёгетле ашайды,
Сюйгени ўа балды,
Чабаргъа осалды.
Қыш кириб тешикке
Чыкъмайды эшикке,
Табанын джалайды —
Джашаўу алайды.

Бу тилич, ариу, терен жалда суратланнъан мийик эмоциялы назмула, окъугъан сагъатда кеслерин сюйдюргенден сора да, сабийлени эстетика сезимлерин ёсдюредиле.

Быллай назмула бизни сабийлени, партияны Программасында айтылгъанча, ёсдююрге болушурукъдула. Быланы ичинде бир артыкъ сёз, бир артыкъ интонация, неда образны орнуна салыннъан схема, образны кёлекгесин табмзаса. Былада, табигъатдача, хар неда кесини орнун табыб, джарашыб турады.

Кимге да белгиледи, автор кесини эстетика сезимин улуу искусствону болушлугъу бла ёсдюргеги (Пушкин, Репин, Айвазовский, Шишкин, Глинка, Чайковский д. б. аны сабий заманында сейирсиндирмегендиле), не ючюн десенъ, аны сабий заманы Ата джурт къазаўатны ол кыйын джылларында ётгенди. Аны эстетикадан биринчи усдазы Кавказы сейир табигъаты болгъанды. Ол а (табигъат) сюйдюре, кёргюзед, дагъыда, китабы окъулмагъан бетича, джанъылай тура билген себебли, аны сюйгенлени эстетика билимлерин къалгъанладан бай этеди, кесин алагъа ёмюрлюк саўгъагъа беред. Эсигиздемиди, М. Ю. Лермонтовну Кавказгъа, къыбыла таўлагъа сюймеклиги аны творчествосун къалай ёсдюргени? Ол алагъа къараргъа бек сюйгенди. Сора табигъат да анъа кесини кюлю кюлун узатыб, ийнакълай, ичги сёзюн билдире, къалгъанла эслеелмеген затларыны ариу сыфатларын кёргюзеди, арымазгъа, талмазгъа юретеди. Бизни Хусейин сабий назмуларында да бу шартла бардыла; аланы хар не тюрю джаны бла да субайлыкъларын кёрсенъ: «Быланы, бир ишексиз, табигъатны кюлу ишлегенди», — деб кюярынъ келеди:

Джазгъа чыгъыб терекчик
Кийди ариу кёлекчик:
Башы бурма, бели акъ —
Кийиннъенди бек омакъ,

Джауба улу орус классика, къарнаш литератураладан да ана тилине кёчюреди. Бизни окъуучуларыбыз Хусейин энчи китабын окъуб, аны улуу поэзияны кенъ джолуна чыгъарына ышанадыла.

Партия кесини Программасында былай айтады: «Ашхы кёллю, джашаўу алаамат кёрген, коммунист иннет синънъен совет литература бла

искусствону бек улла иннет-юретиу магъанасы барды, ала совет адамны джангы дуня ишлерча халили ёсдюредиле. Ала кёб миллион адамланы кыуанчлы этерге эмда учундургуа, аланы излегенлерин, актылларын айтыргуа, аланы иннет байлыкъларын ёсдюрюге, намыслы юрениулерине болушургуа борчлудула.

Литература бла искусствону ёсюулерини баш джолу халкыны джашауу бла байламны бегитиудю, социалист джашаууну байлыгын, кёб тюрлюююн тюз халда уста суратлаб кёргюзюудю, джангылыкыны, керти коммунизмникин кёл салыб, учунуб ачык суратлауду эмда обществону алгуа барыуун тыйган затланы барын айгъакылауду».

Литература ёсюб келген тёлюю коммунизмни ишине кесин бериуге, обществону хайырына тюз иннетли урунургуа, аны байлыгын ёсдюрюрге эмда сакъларгуа, обществону борчун терен антыларгуа, аны излемлерин бузганнга тёмезге, общества эмда энчи джашауда тыйыншлы джорюй билирге, бютеу къралны халкълары бла кърнаш халда бир иннетли джашаргуа юретирге керекди. Кысхача айтыргуа, «литература джашаууну учебниги болургуа керекди». Бизни джаш джазыучуларыбызны кёбюсю литератураны ол улла борчларын тюз антылайдыла. Ол себебден, аланы джазганларын адамла сюйюб окъуйдула, басмагуа чыгъарларын сакълайдыла.

Бизни джазыучуларыбыз тууган халкыбыз бла бирча джашайдыла, аны, халкыбызны, джашаууна, излемлерине таймаздан улла эс белгенлсй турадыла. Аланы ариу иннетли, литератураны сюе, антылай билген совет окъуучулары барды. Аллай окъуучугуа керти искусство керекди. Керти искусство этер ююн а джазыучула тамбла бюгюнден эсе иги джазаргуа, фахмуларын таймаздан ёсдюрюб гурургуа керекдиле. Не ююн десенъ, совет халкыны джашауу кюнден кюннге игиден иги, сейирден сейир болуб барады. Литература уа джашаууну кюзюсю — ол тюрлениулене барын да тюз суратларгуа керекди.

Бюгюнлюкде бизни партия Сталинни культун джашаудан тас этиб, хар адамгуа чемерлигин кёргюзюрге джол ачханды, — бу зат творчество кюуллукчулагуа улла саугуа эмда кыуанчды. Ол саугуа кърарчай джаш джазыучуларыбызгуа да кълган миллетлерибизгечады. Бизни джаш литературабызгуа кюнден-кюннге джангыдан-джангы джазыучула келиб, кеслерини энчи хатларын кёргюзюрге юрешедиле.

Сёз ююн, Джаубаланы Хусей кысха, кескин ритмикалы, ариу музыкалы назмуларын, Батчаланы Бергерни джашаугуа кёлекгеле иерге юрешген затланы айгъакылаган баснялары бла Ёзденланы Хамзатны миниатюраларын Чотчаланы Магометни хапарлары бла къатышдырыргуа боллукъ тюлдо. Бу авторланы тюрсюнлери бир-бирине ушамагъанча, джазганлары да ушамайдыла, алай а ала бары да бир иннетли бир улла иш ююн юрешген миллетни ичинде туууб, аны ююн ишлейдиле.

Батчаланы Бергерни назмуларын окъуучу талай кере «Ленинни бай-

рагы» газетде, «Джарык джолда» деген китабда окъугъанды. Джаш джазыучуну кесини энчи китабы («Сенсе джашауум») басмадан чыкыгъанды.

Анда Бергер кесини биринчи поэзия атламларын окъуучугъа сюзерге береди. Китабны ичинде лирика назмула бла басняла бардыла. Анъа кирген произведениелени ичинде къарыулусу, къарыуусу да болур, алай а джашлыгына кёре, автор окъуучусун баснялары бла къууандырыр деб турабыз. Бергерни баснялары сюжетлидиле. Ала кёбюсюне эки кесекден къураладыла: биринчи кесеги хыликге, самаркъау этилген затны кёргюзеди, экинчи кесеги — автор моральды.

Бизни литературабызда эпика поэзияны бу тюрлюсю кесини тыйыншы орчун энтда табыб бошамагъанды. Грецияда, Индияда, Египетде уа бизни эрагъа дери да болгъанды, биз билген бурунгу басняланы эм аламатлары Эзоп деген урум басня джазыучунукъудула. Россияда басня джазыу XVIII ёмюрден башлангъанды. Хемницер, Сумароков, Дмитриев Крыловну орус литературагъа келирине джол ачхандыла.

Къарачай литературагъа басняны жанрын бизни улуу художник. просветитель, поэт Кърымшаухалланы Ислам киргизгенди. Аны «Бёрю бла Кшдик» деген сейир баснясы бусагъатдагы басня джазыучулагъа терен магъаналы юлгюдю.

Бюгюнлюкде да басня кесини общество магъанасын чыртда аз этмегенди, ол бизге эм бек керек жанрланы бириди, ол себебден бизни тамада джазыучуларыбыз Бергерге болушуб, ол кесини джолун тюз табарча этерге борчлудула.

Лирика назмулары да, къалгъан джаш джазыучулагъа кёре, аман тюлдюле, алай а алкъын автор алада эки адамны бир-бирлерине сыймекликлеринден, поэтни кесини энчи сезиминден башха затны кёргюзелмейди. Къуру бу затланы къайтарыб айтыб туруу уа лирика назмуну конкретностлугъун аз этген кёй эсенъ, окъуучуну эрикдирген да этедиле. Къуру кесинъи джапынъа джетген затланы, кесинъи эмоцияларынъи юсюнден джазгъан затларынъ бла не фахмалу болсанъ да, окъуучуну кёбге джубандыраллыкъ тюлсе. Неда магъанасыз сёзлени джыйыб, рифмаларгъа тизерге кюрешген дыгалас сени атынъи поэтке санаталлыкъ тюлдю, окъуучу сени бир кереден сора окъургъа излерик тюлдю. Аллай затла сени заманынъи бош къоратхан болмаса, не сенъе, не башхалагъа хайыр берлик тюлдюле. Кертиди, назму джазгъан бек къыйын ишди. Ол затха хар ким да бирча тырмашмайды. Джаза билгенинъ бла билмегенинъи анъыламасанъ, джазмай кёйгъандам игиси джескъду. Бир къауумла уа бир авторну повести китаб болуб чыкыса, ол да олтуруб «повесть» джазыб тебрейди, не зат этерин кеси да иги билмегенлей.

Джазыучу нени юсюнден джазса да — сыймекликни, ишни, къазафатха къаршы турууну, коммунизмни — ол (джазыучу болгъаны ючюн) заманны излемлерин, адамларын, джашауларын, аланы кюнден

кюннѣ ёсюмлерин, хар кюн сайын эте тургъан уллу ишлерин кѣргюзюрге керекди, джазгъанынъы темасын бюгюн кюнден алгъанлыгынъа тюз кѣргюзген затларынъы ариу суратлай билмесенъ, джазыучуну борчларын унутсанъ, ёмюрде да керти литературагъа джууукълашаллыкъ тюлсе. Бусагъатда джаш джазыучулары кѣбюсю вузлары бошаб, неда вузлада окъуй турадыла, литературадан, искусстводан хапарлыдыла, ол себебден алагъа окъуучу кѣб затны кечерик тюлдю, алай а джаш джазыучулары бир къауумлары бу затха иги эс бѣлмейдиле. Сѣз ючюн, бир джаш джазыучуну назмусу бла эски къарачай джырны тенълешдирсек, ай бла кюнню тенълешдиргенча болады.

«Алтын, кюмюш
джашырыб,
Таула бизге кюлдюле,
Сенича билимдиле,
Аланы таба билдиле.

(«Геологга, Г. А.).

Къурч санлада бегиген ол
темир джан
Терк чыкъмайды быллай
тулпар джашладан,
Ётгюр сандан чартлаб
чыгъад исси къан,
Тешиб, ётюр кетед къаты
ташладан.

(Умарны джыры)

Бу эки назмугъа бирча сый къалай берирсе! Биринчи юлгюбюз прозаны да аманды. Поэзияны къой эсенъ, «кюлдюле» бла «билдиле» деген шаблон рифмадан сора, не поэзиясы, не суратлагъаны джокъду. Кимге керекди быллай литература? Кишиге да огъай. Экинчи юлгюбюз а. Аны окъуб тебресенъ, къанатла битиб, учуб кетейим дегенча боласа. Быллай назму джаш, къарт джазыучугъа да ёмюрлюк юлгю болургъа керекди, не ючюн десенъ, фольклор болушмагъан, ол усдазлыкъ этмеген бир джазыучу да (ол керти джазыучу эсе!) болмагъанды.

Сюжети, геройлары эки назмуну да джашаудан алынгъандыла, алай а биринчиде поэзия болмагъаны себебли, не мелодиясы, не ритмасы, не образы джокъду. Неси барды да? Информация планда этилген джалан схемасы. Быллай поэзия джашау салгъан соруулагъа джууаб берген къой эсенъ, аягъына дери окъуб чыгъаргъа (12 тизгинни!) тѣзюм бермейди.

Быллай назмулары окъуб тебресенъ, артыкъсыз да «барад», «беред», «келед», «турад» дегенча этим рифмалары бла, зыгъырны чайнагъанча

Болады, акъыл юретир, санларынъы солутурну, джанъы сезимле туу-
дурур орнуна да, башынъы сасытыб къоядыла.

Арт джыллада къарачай поэзиягъа Дибирланы Шамилини да назму-
лары къошулгъандыла. Аны творчество биографиясыны къалгъан джаш
джазыучуладан башхалыгъы джокъду: джазгъанларын газетде,
«Джарыкъ джолда» деген китабда басмалай тургъанды. Аны энчи
джыйымдыгъы да чыкыгъанды. Анда Шамилини сабийлеге аталгъан
маджал затлары барды. Алада джазыучу сабийлени ишни сюерге, иги
окъургъа, адеблиликге юретир ючюн къурешеди, ол бек керекли затды,
артыксыз да бизни сабий литературабыз аз болгъаны себебли. Сурат-
лау поэзия джаны бла да Шамилини къалгъан затларындан сабий наз-
мулары маджалдыла. Сёз ючюн, партиягъа аталгъан назмулары сурат-
лау джаны бла бек къарыусуздула.

Сабий назмуларында уа къаллай джетишиимсизликлери барды? Ша-
мил сабий психологияны хар назмусунда да бирча тюз анъылаялмайды.
Кёбюсюне сабийни иште джанъыз кёргюзеди. Ол зат сабийлени коллек-
тивден тышында, индивидуализмге юретеди, педагогиканы джорукъла-
рына къаршчы тургъан сабий назмулары да барды. Аллай назмула
сабийлеге коммунист анъы бермейдиле.

Белгили совет педагогла Макаренко бла Н. К. Крупская «Сабийлени
коллективде, коллективни юсю бла юретирге керекди», — дегенлей тур-
гъандыла. Шамил ол затланы бир-бирледе эсинде тутмайды. Аны
«Джигер къызчыкъ», «Къозучукъ», «Кечикди дерсге», «Къарылгъаш-
чыкъ», «Къарнашчыкъла», «Тохдарчыкъ» деген назмулары педагогика
юретгеннге кёре, тюз тюлдюле.

«Джигер къызчыкъ» деген назмусунда къызчыкъны кеси джанъыз
тахдада ишлегенин кёргюзеди.

Кюндюз чага этеди,

Ашхам суугъа кетеди.

Сау кюнню ишлеб арыса да, ол аны кишиге айтмайды.(?) Сабий-
ни энчи тахдада болгъанын кёргюзмей, аны коллективде иш къууан-
дыргъанын, булджутханын, учундургъанын кёргюзюрге керек эди, алай а
бу сабий акъыл-балыкъ болгъан адамча ойлашды:

Бюгюн джигер ишлерге

Излейме, — дейди ол, —

Артда татлы тишлерге,

Кесиме ача джол(?)! —

бу сёзле да чыртда кеслерине ийнандырмайдыла, не ючюн десенъ, сабий
ёмюрге да былай айтырыкъ тюлдю, бу авторну акъылыды, автор зор бла
салгъанды сабийни аузуна аланы. «Къозучукъ» деген назмусунда да
сабийни джанъыз кёргюзеди, аны кый эсенъ, сабийни къозучукъну
кютгенине къалгъан сабийле кюлген этедиле. Бу керти да кюлкюлюкдю.
Джанъыз къозуну кютеме деб ол дерслерин да этмейди, алай а назмуну

аягында автор бир амалсыз вывод этиб джашчыкны ариуларга кюрешеди. Ол да не затды десенъ, къачда къозуну джюнюнден анасы къоллукъла, боюнлукъ этеди, джашчыкъ тенълерине махданады. Бу назмуда сабийни коллективден айырыб, энчи мюлкге сукъландырыр дьгалас этеди.

«Кечикди дерсге» — сабий джюджекни къушдан къутхарама деб дерсине кечигеди. Иги иш этгенди, алай а ол иги ишни дерсине кечикдирмей этдириб къркюзсе иги эди.

«Къарылгъашчыкъ» деген назмуда, «терезеден къарылгъашчыкъ джырлагъанлай», джашчыкъ къобады. Андан ары бютеу джашчыкны не зат этгенин толугъа тизеди... Назмуну окъуб бошасанъ, къарылгъа бла сабий кече арасында къоба болурла деб акъылынъа келеди, не ючюн десенъ, къобханлай ол бютеу дерслерин этеди; «китабларын алыб къолгъа», «шорпа ичиб», «гырджын ашаб» д. а. к. затланы этиб школгъа да биринчи сменагъа барады. Кюнортада школдан келсе, бу не зат бла кюрешеди? Аны автор кишиге да айтмайды. Сабий 8—9 саягъат джукълар орнуна кечени арасында къобады — бу да педагогика ушатмагъан затды.

«Иги кызычыкъды Акътамакъ». Акътамакъ башлангъан школну окъуучусуду. Ол да кеси джанъычыкъ юде джумуш этеди, «шkolда къоянлагъа аш береди» (?!). Алай а автор бу назмуда кызычыкны ю джумушда сылыт этиб, андан сора тутдурады къолуна китабланы:

Юй ишден айырса къол,
Башын джуууб тарайды.
Китабларын алыб ол
Дерслерине къарайды (?) —

тиюз режим саламыды Дибир улу окъуучугъа? Педагогла унамазла быллай режимни.

Назмуну былай айтыб бошайды:

Школгъа эртдерек келиб
Ол кѳб затха джарайды:
Быхы, чюгюндюр бериб
Къоянлагъа къарайды (?!) —

Сабийлени ишге энтда коллективни тышында тырмашдырады.

Школда окъугъан сабийлени эм баш борчлары — иги окъургъады, дерслеринден сора юде, школда да бош заманларында ишлерле, китаб окъурла, киногъа къарарла, спорт бла д. а. к. затла бла кюреширле. Шамилни сабий назмуларында эстетика магъаналары да азды, аллай назму уа бутакълары кесилген терекге ушайды.

Джаш джазычуларыбызны ичинде тиширмала да бардыла. Былайда Сыспагъарланы Кулийни бир-эки затына къарайыкъ.

Кулий окъуучула ышаныб тургъан джаш авторланы бириди. Ол аны

кѣб тюрлю гематикалы джазгъанларын, кѣууаныб кѣолуна алады. Кулийни джазгъанларыны ичинде бюгюнлюкде маджаллары фольклор тема бла байламлы болгъанла, сабий эмда сатира назмуладыла. Былай темагъа джазса, ол кѣбюсюне тюз, таб суратлайды. Сѣз ючюн, аны «Билимин урлатхан» деген хапарчыгъы кѣб тюрлю джаны бла да гыйышлы джазылгъанды.

Окъуб, кесини халал кѣыйыны бла билим алып ючюн, кесин кѣыйнаргъа суймей, бир адам джалгъан шагъатны (дипломну) сатыб алып келе тургъанлай, аны тас этеди. Кулий ол адамны «билимин» урлатхадеб самаркѣау этеди. Джазыуучуну джазгъанларында бу нотасы айырылып кючлюдю.

Джазгъанларыны кѣарыусуз джерлери, бизни кѣлюбюзге келген блз, былайдыла: поэзияны джорукъларын джазгъан заманда эсинде тутмагъан кѣзююю болады, бир-бирледе уа назмуну рифмасына да эс бѣлмейди, бек созады, конкретностлугъун тас этеди, бир юч, тѣрт назмуда бир затны юсюнден айтыргъа да ѣчдю.

Байчораланы Сосланны да «Дугъум кѣзле» деген китабчыгъы басмадан чыкългъанды. Сосланны поэзиясыны иги джаны: ол, арымай, кесинен энчи джол излегениди; кѣарыусуз джаны; бирча заты кѣбдю, тематикасына Тебердини нзратлары, суйген кызы, кеси болмаса, башха затла аз киредиле, бир-бирледе уа обществону, историяны джорукъларын унутуб, терс выводла этеди.

Сослан кѣадалыб ишлесе, кесини назмуларына башха адамныкыла гъагъа кѣарай, учхара джерлерин тюзете барса, ол иги поэтлини бири болур деб турабыз.

Байрамукъланы Умар (Кѣарачайлы) джаш джазыуучула гъа «Джазыуучу тенъиме» деген назмусунда бир иги акъыл юретеди.

«Джашауу бек билмесенъ,
Тюл эсенъ бек фахмулу,
Генъим, сенден тилегим:
Алма кѣолгъа назмуну.
Излеме джукъ джазаргъа
Чыгъарып ючюн базаргъа!
Джазмай чыртда болалмасанъ,
Ол зат тюртуб кѣоймаса,
Келе эсе кючюнъден,
Джаз халкынынъ юсюнден!

Джангъы джазыб тебрегенлени ичинде бир кѣауумла поэте керек болгъан затланы бири да юсюнде болмагъанлай, прозаны экинчи бла тѣртюнчю тизгинини артына эки этим рифманы джабышдырыб, инкубатор джуджеклеца, бир сыфатлы галай, «назмуну» джыйыб, джазгъанларымы сайламалары! — деб не редакциягъа, не издательствогъа

алыб келедиле Ала «Назму джазгъан, ийне бла кёр къазгъанча, кый-инды», — деб айтыуу кыулакъга алмайдыла.

Эсигизге тюшюрююз, дуния поэзияны эм джарыкъ джулдузу А. С. Пушкин да, къаламын чайнай, излеб, тинтиб, талай кере тюрлендире, джазгъанды. Биз а бююн;

Балбу челекни алды,
Ийнек сауаргъа барды,
Андан кыйтыб олтурду,
Ол джумушун толтурду... —

ма быллай, джукъгъа ушамагъан, затланы бир-бири ызындан тизиб, «заманыбызны кызыны сфаты» деб къоябыз. Бу джалан схемада заманыбызны кызыны сфаты, не тукъум да поэзия кый эсенъ, джансыз, тылпыусуз маникенне ушагъан зат да джокъду.

Быллай назмуланы бизни окъуучубуз унарыкъ тюлдю.

Байрамукъланы Умарны джазгъанларын биз газетде, джыйымдыкълада окъуйбуз, аны фахмусу болгъанын эслейбиз.

Ол кеси да литераторду, джашаудан, поэзиядан, тилден да хапарлыды. Бусагъатда Умарны «Шохлукъ» деген китабда «Зарият» деб поэмасы чыкыгъанды. Бу уллу поэмада назмуларында болгъан быллай затла кёрюнедиле: бек узунду, кеси айтыб тургъан болмаса, суратламайды, суратлагъан джерлеринде да созуб иедк, поэманы («Зарият») геройлары бары да бирча кёб сёлешедиле. Сёз ючюн, бу поэманы лирика герою, автор, Зарият, аны анасы — тилге бирча усдадыла. Лирика герой — усдазды, Зариятны бир кесек окъуу барды, анасы ға — къара танымагъан тиширыуду. Сора была тилни бирча биле эселе, бирча таб сёлеше эселе — усдазгъа келиб нек айланадыла; Зарият кеси джазса ға?

Экинчи поэмасы, «Джыйырманчы ёмюрню алтмышынчы джылы», «Зариятдан» да бек созулгъанды. Умарны быллай затланы джазмазгъа кырыуундан келлигин окъуучу биледи, джанъыдан болмазларын излейди.

Аппаланы Билял назмула проза да джазады. Ол партияны, коммунизмни, урунуу, джаш тёлюню, сыймекликни юсюнден джазады. Аны талай иги назмусу барды, алай а джетишмеген джери: лирика назмуларыны кёбюсю бир-бирлерине ушайдыла, бир кыуум лирика назмуларын окъусанъ а автор пессимист болур деб кёлюкье келеди: ол (автор) аллай бир кырыусуз кёрюнеди, аллай бир таралады. Быллай лирика учундурмайды. Прозасында ол динне кыаршчы темагъа эс бёледи, алай а кюрешни алкынчы кырыусуз кёргозеди. Геройлары адам ийнанмазча, джартыракъ кёрюнедиле, сюжетлери бююн джашаудан алынмагъандыла; кыабырланы джангъанларынны, кыабырдан кыобуб келген адамны, хыйныны, шайтанны юсюнден, ол себебден автор окъуучуну асыры кёб затха ийнандыраллыкъ тюлдю.

Атеист темагъа джазсанъ, окъуучунъ ол сен кёргозген мракобеследен джийиргенирча, аланы кёрюб болмазча кёргозюрге керекди. Ке-

синь не къадар айтыб тургъанлыкъгъа, джашауда болгъанча кѣргюз-мессенъ, фахмулу суратламасанъ, сени «таурухларынтъа» киши да ийнан-маз. Бир джерде бир джахил адамдан бир джахил хапарны эшитиб, аны типизировать этгенлигинъе, ол бизге бир тукъум бир болушлумъ этерик тюлдю. Социалист реализм аллай литератураны унамайды, аллай къарыусуз чыгъармалагъа джол бермейди.

Джаш джазыучулары арасында Хубийланы Назирни поэтлик фигурасы да танылады. Ол окъуучуну «Анам» деген китабы бла сауғъалагъанды, аны назмулары таймаздан газетде, башха китабла да чыкыгъанлай турадыла. Назирни назмулары орус тилде да чыгъадыла.

Назир джашауда жанъы затны кѣре, эшите биледи. Аны поэзиясыны тематикасы бюгюн джашаудан алынады: ол партияны дуниягъа халкъ насыб ючюн туугъан уллу Ленинин, совет обществону, коммунизмин, урунуу, Ата джуртну, сюймекликни, джашлыкъны юсюнден джазады.

Назир лирикди. Ол себебден аны джазгъанларыны ичинде лирикасы биринчи орунну тутады.

Лирикасында риторика, схема, артыкъ элементле аз табыладыла.

Поэзияны къарыусуз джаны—лирикадан тышына чыкъса, танылады. Сѣз ючюн, ол Кавказны ариу табигъатын джюреги кѣлтюрюлюб тыйыншлы суратлай биле эсе, политика назмуларын къуру информация, схема бла къюуб олтурады. Лирикасында риторикадан, шаблондан, магъанасыз сѣзледен джаллай, гитче затчыкълада уллу поэзияны таба билген Назир, политика назмуларында да бу джетишимге келирге керекди.

Биз талай джаш джазыучуларыбызны джазгъанларына къарадыкъ. Кертиди, айтмай къойгъан кѣб затыбыз барды, алай а окъуучуну къууандыргъан неди десенъ, — бу джаш ауазланы бир-бирлерине ушамазгъа кюрешгенлериди.

Аланы суратлау адетлери тюрлю-тюрлюдю. Хар бири кеси билгенча бизни сейир заманыбызны кѣргюзюрге излейди, аны адамына уллу эс бѣледи, шаблон поэзиядан чыгъаргъа, джазгъаныны формасы бла магъанасыны арасында конфликт этмезге кюрешеди.

Кертиди, биринчи атламларында талай кере абыннъан, сюрюннъен да этедиле. Ол да кѣбюсюне затны идеализировать этгенден, магъанасын унутуб, формасы бла кюрешгенден болады. Сѣз ючюн, бир-бирледе хаман кеслери айтыб тургъан болмаса, суратлаугъа аз эс бѣлгенлериди. Не уа эски замантъа кѣз джетдирселе, бир тукъум бир иги зат эслеелмейдиле, джанъыда бир джетишимен затны кѣрмейдиле, геройларын, бир да дженъил, таурухдача, иги этиб къоядыла. Къарагъыз, Ч. М. «Анам бла мен» деген назмусунда анасын къалай кѣргюзеди. Кюн сайын къызы ишден келсе, ол элни, тийрени сѣзюн этиб тургъанды (къызы да кѣб заманны анъа тынъылаб (?)! Бир инъирде уа къызы:

—«Анам, хаман тынъылайма
Сен айтхан сейир хапаргъа,
Бюгюн сен да бир тынъыла
Мен окъугъан затлагъа», — дейди.

Ол кжнден (къуру бир кере айтылгъанлай (?!) башлаб къызны аң-
сы джангъы адам болуб къалады.

«Андан бери мени анам
Меннъе ашыгъыб тюбейди,
Хапар айтыучусун къюуб:
Бир газет окъучу дейди (?!) —

бу иш бир кере айтылгъанлай былай «тюзелиб» къалады. Адамны
халиси, ёмюрю юрениб, этиб тургъан затларын тюрлендирген Ч. М.
айтханча, тынч болса, 46 джылны ичинде бизни обществада бир ту-
къум бир зат бла совет джорукъланы бузгъан бир адам табыл-
маз эди!

Алай а джашауда былай чыртда болмайды да, окъуучу да Ч. М.
джазгъаннга ийнаналмайды. Андан сора да, ол ананы сыфатын кёр-
гюзеди, ол себебден бу общественный затды. Окъугъан «бютеу анала
былаймыдыла?» — деб сагъыш этерикди. Аналаны ўа 99 проценти
огъурлу, он бармакъларыны кыйыны бла бизни ёсдюрюб, общество-
гъа къуллукъ этиб, бюгюн кърал пенсия бериб, солу дегенинде да,
ишлемесе, тынчлыкъ табмагъанланы, быллайла этиб кёргюзюу терсди.

Джазыучу халкъны джумушчусуду. «Халкъгъа къуллукъ этиу
адамгъа эм уллу насыбды», — деб юретеди партия. Джазыучу эсень,
сен джазгъанынны усталыгъы, партийностлугъу, активностлугъу, ре-
альностлугъу чыгъармаларынгда биринчи рольну тутаргъа керекдиле.
Коммунист идея, соцреализм, терен суратлай билиу партия юретгенча
джазыу—ма бу затладыла, багъалы джаш автор, сени керти литерату-
рагъа элтирикле, джарыкъ бетли этерикле.

Лайпанланы Сеит

ГАПАЛАҰЛА

(Фольклор темалағға)

Қабарты-Малқар автоном республиканы сыйлы артисти Беппаев «Гапалаұла» деген қарачай халқ джырны радиода джырлайды. Ол джыр кёзю-кёзюу бла Нальчикден, Черкес шахардан, бир-бирде уа Москвадан да радио бла бериледи. Уста джырчы Беппаев алапат макъамлы халқ джырны, тынъылаған адам туугъан тауларыны алгыннъы мутхуз джашауун кёзюне кёргюзте, эски зорлукъ заманлада таулуланы мугурлукъ, қаранъылыкъ басыб джашаған кюнлерин эсине тюшюре, тынъыларча таб келишдириб джырлайды.

Ол джырны историясы былайды:

Иш 1900 джыллада болгъанды. Кеси да қаранъылыкъдан, тёмсюзлюкден, затха ойланыб сабырлыкъ эте билмегенликден башлангъанды.

Гапалаұла туугъан қарнашладыла, Қарт-Джуртда Сылпағарланы Томайны джашларыдыла. Экиси да джетген джашла болгъандыла. Чотчаладан бир кызгъа тамада Гапалаұгъа сёз таусулуб тургъанды.

Сылпағарлары бла Ижаладан эки малчы кюш Мурдух-Башында (Бусагъатда Қарачай районну бир кышлыгъы) хоншу болуб, мал кютгендиле. Бир кюн сюрюучю джашла, кюте барыб, сюрюулерин кюшхандыла да, айыралмай кёб кюрешиб ачыуланнъанларында, бир-бири бла туюшгендиле. Сылпағарланы джаш Ижаланы джашдан онълуракъ болуб анъа иги огъуна джетдиргенди. Сюрюучю джаш кюшха келгенинде, хоншуларыбызны сюрюучю джашлары мени туюдю деб тарыкыгъанды. Сора алайда Ижаланы кюшда малчыланы бири, Ижаланы Умар, джашла туююше, джараша да турурла, аны ючюн къайгырмаз деб, сабырлыкъ салыб, басымлылыкъ этер орнуна, барыб, Сылпағарланы сюрюучюню туюлгенича, туююб къайтханды.

Сора алай бла иш, джашладан кетиб, тамадалагъа джетгенди.

Экинчи кюнünde Умар, бир акъ атха да миниб, къайдан эсе да джумшундан къайтыб келгенлей, Сылпагъарланы Гитче Гапалау бла Къандауурланы (Сылпагъарланы бир къауумларыны атауул тукъумларыды) Шаухал, аны аллына чыгыб, эрнин, бурнун бузуб джибергендиле. Акъ атны джалын къандан къызартыб, Умар къошха келгенди. Анъа джетген «палах» алай къыйынлы болмаса да, акъ атны кеси къаны бла къызартыб келгени эффектли болгъанды.

Ол кюнню экинчи эртденинде Ижаланы къошдан тогузаулан Ижаланы Мусса, аны беш къарнашы, къарнашладан туугъанла да (ючеуген) Сылпагъарланы къошха чабхандыла. Аланы келе тургъанларын кѳрюб, къошдагъылары бир къаууму алайдан джаллагъандыла. Ижаланы джашла джетиб, гѳзенеклени къатында ийнек сауа тургъач Гапалау ну темир тиш бла уруб, джаралы этиб джыкъгъандыла. Къошха келиб, ала тамада Гапалау ну да ургъандыла. Кертиси, туююшюуден башха зат этерге—адам ѳлтюрюрге, неда башха къыйынлыкъ салыргъа былада иннет болмагъанды, алай болса да, Ижаланы Мусса, аяусуз уруб, тамада Гапалау ну аур джаралы этиб кетгенди. Гапалау ну эрлей элге къоратхандыла, алай болса да, ол, мычмай, юлеринде, Къарт-Джуртда, ауушханды.

Ол кюн къаугъа аны бла бошалмагъанды. Гапалау ну джууукълары джыйылыб чыгыб, Ижаланы къошха от тыгыб, туздукъ, бышлакъ, джау джыкгырларын чауулгъа тѳнѳеретиб, дагы да аллай хылымылы затла этгендиле.

Ол замандагы сюд, быланы ишлерине къараб, Ижаланы Муссакъа 3 джыл тюме азаб салгъанды. Башхаланы этгенлерине уа азаб салыргъа тыйыншы зат табмагъанды.

Ма быллай, бош затдан башланыб, тѳзюмсюзлюкден, акъылсызлыкъдан, джюрекге сабырлыкъ сала билмегенликден теренне кетиб, адамны чарпытхан бу ишни джамагъат онъсунмагъанды эмда ол джюрегини къыйналгъанын чертгенди.

Халкъда джюрюген хапаргъа кѳре, джырны ол заманда белгилли джырчы Ыташланы Хаджибек этгенди. Джамагъатда быллай сѳзбарды: Гапалау ну джууукълары, джыр этгени ючюн Хаджибекке эки ийнек бергендиле, Ижаланы Умар да бир ат бериб, кесини атын джырдан къоратдыргъанды, алай а миллет, адамлыкъсызлыкъны, аманлыкъны кечерге сыймей, джырны биринчи вариантын бизни заманне дери сакълагъанды. Джырда бююн да «Сени ѳлтюрген Ижаланы Муссады» деб айтылады.

Гапалау ланы джырыны историясы къысхасыча былайды.

Суююнчланы Ханафий.

ХАЛКЪНЫ СЁЗ БАЙЛЫГЪЫНЫ ЮСЮНДЕН

Бир тѣлюден бир тѣлюге, аўуздан-аўузгъа кѣче баргъан халкъ таўрухланы, джырланы, ийнарланы, нарт сѣзлени д. а. к. чыгъармаланы халкъны джашаўун, историясын, адетлерин билирге уллу магъанасы барды.

Къарачай фольклор тюрлю-тюрлю жанрада этилген, аўуздан чыкъгъан чыгъармаладан байды. Аланы ичинде, Коммунист партияны эмда Совет къралны вожду Лениннѣе, партиягъа, Совет властха этилген джырла, ийнарла, эски джырла, нарт сѣзле, таўрухла, сабий таўрухла, «Ким дженъил айталса» — деген эриш сѣзле д. а. к. кѣб затла бардыла. Бу къарачай миллет унутмай, кесини иги адетлерин, джырларын, таўрухларын сакълагъанына эмда ёсдюргенине шагъатлыкъ этеди.

Эски къарачай джырланы темалары тюрлю-тюрлюдю. «Азнаур», «Къайсынла», «Чѣпелмеу» деген джырлада «кѣнчекликге», «джесирге» джюрюген адет, ол аман адет болгъаны ачыкъланады.

«Азнаур» — деген джырны бек ариў макъамы бла биргелей уллу демократиялыкъ магъанасы барды.

Алгъын заманда бийле, байла бир-бирине зарлыкъ этиб, бирини байлыгъын, онълулугъун бири кѣлтюрелмей, бир-бирини малын, оабийин урлаб, аны бла да къалмай хоншу миллетлеге мал, адам урларгъа «кѣнчекликге», «джесирге» джюрюб тургъандыла. Урунъа халкъ аллай залимлени, артыкълыкъ этиўчулени иги кѣрмегенди эмда аллай адамланы айыбха тартаргъа излеб тургъанды. «Азнаур» деген джырда да халкъ ол кесини кѣлюнде болгъан иннетин айтады. Джырны магъанасы былайды: къабарты бийледен алты атлы «кѣнчекликге» тебрейдиле. Ала бир элде тохдаб, джол усда излейдиле. Джашы джигит, джоллагъа усда болгъанын билиб барыб Азнауурну атасы Ибакъгъа къонакъгъа тюшедиле. «Не айланасыз, не

джорюйсюз, не керекди?» — деб соргъанында, къонакъла Ибакъгъа «Биз излейбиз Азнаурну тау джерлеге нёгерге», — деб джууаб береди.

Азнаур кеси ушатмайды, барыргъа разы болмайды, сылтау етеди. Атасы Ибакъ барырын суюб: «Барчы, барчы, балам, къабартылы къонакъланы мыдах этме», — дейди.

Азнаурну ичи суюмесе да, этер мадары къалмайды. Атасы да къонакъла джаллы болгъанын, аны дуния малгъа кёзю кетиб тургъанын, аманлыкъны сюрсенин онъсунмай: «Мен ёсгенли харам хакъдан тоюб болмадынь», — деб ачыуланады. Ёнъе сылтау табмай, бармазгъа эм ахыр мадары ол болуб: «Джылкъыгъа барыгъыз. Генджа тай келиб кесин джюгеннъе салса, алыб келигиз, алай болмаса, тутуб кюрешмегиз. Қелиб кеси башын джюгеннъе салса барырма», — дейди. Джылкъыгъа баргъандыла, Генджа тай кесин тутдурмай кёб къыйнайды, алай болса да тутуб алыб келеди да, сюрмедик, къуумадыкъ, кеси келди, — деб алдэидыла. Азнаур алдагъанларын биледи, алай болса да, мадар табмай, къонакъланы биргелерине джол усда болуб тебрэиди. Бара барыб ногъай тюзлеге ётедиле да, жылкъы сюрэиди. Ызларындан, къуугъун болуб, Азнаурну эгчинден туугъанны башчылыгъы бла, ногъай аскерле джетэдиле да, Азнаур алайда атышкыда ёледи. Эгчинден туугъан ногъай джаш Азнаурну ёлююн таныгъанында, бушууун билдирир ююн, кесини онъ къулагъын кесиб, Азнаурну кёкюрегине салыб кетеди.

Башында джазылгъанындан кёрюннёнича, артыкълыкъ, залимлик этерге суюген, урлагъан, «кёчкликге» джорюучю адамла уруннъанладан, кеси къыйыны бла джашагъан адамладан болмадыла. Ала Қъарачайны ичинде неда хоншу миллетледе бийледен, байладан, ишсиз болуб не этерге билмей тургъан аманлыкъчы адамладан болдыла. Халкъ суюмеген, ол джаратмагъан ишлени джорютген Азнаурну халкъ кесини джырында батмакъгъа батдырыб ёлтюрэди.

«Қъайсынла» деген джырыны сюжети да «Азнаурнукъуна» ушашды. Қъайсын бла Бекмырза деб эки къарнаш, къонакъларын да алыб эбзеге, «кёчкликге», «джесирге» барадыла. Баргъандан а не келсин, аман иннет бла баргъанлары себебли, ала да джесир алыб къутулалмадыла. Ызларындан джетген зытчуу аскерчиле аланы да ёлтюрэдиле.

Эски джырлагъа халкъны джашауунда адетлеринде болгъан, бу былай болсун деб халкъ талпыгъан, неда болурун халкъ суюмеген затла бла биргелей, бийле, байла бла уруннъан халкъны ортасында болгъан къаршчылыкъ, класс кюреш да тюшгенди. Халкъны ичинде бир джыр чыгъыб джырланыб тебресе, бийле, байла аны кеслерине джараулу тюрлендириб, халкъ берген магъанасын бузуб, халкъгъа джарамгъан, халкъ эрши кёрген затла къошуб тургъандыла. Ётюрюкчю болмаз ююн, «Чёпеллеу» деген джырыны алыб къарайыкъ. Бизге бу джыр-

ны эки тюрлюсю (варианты) белгилиди. Бир вариантында Чёпеллеу эртден бла эртеде туруб ат орунда атларын табмай кяалады. Атланы тау артындан келген аманлыкчыла сюредице. Аны юсюнден джырда былай айтылады.

«Загъышток улу батыр Чёпеллеу тоноула тюшдюле сени юсюнъе». Андан ары Чёпеллеу кесини атларын кяайтарыгъа кюрешеди. Бу вариантда бийлени-байланы юсюнден жанъыз бир сёз да джокъду.

Экинчи вариантда уа Чёпеллеу бла Музака улу бий Къаншау барды. Ол Чёпеллеуден былай айтыб сорады:

«Бизни бийибиз, нек тынчаймайса, джатмайса,

Джатыб а нек тынчылыкъ табмайса?»

Анъа Чёпеллеу былай джууаб береди:

«Сора мен кяалай тынчайым, джатайым. Джатсам, кяаяла оюлала юсюме. Онсұла тюшелле эсиме...».

Тюшле да кёрюб, термилиб тургъан Чёпеллеу нёгерле кыураб «кёнчекликге», «джесирге» кетеди. Нёгерлеринне:

«Аякъ тюбююзге кыыз джесир байларма!» — деб тебретеди. Бара-барыб джолда юч эбзелени тутуб джашагъан-тургъан эллеринден тахса билирге хапар сорады. Хапар айтыргъа унамагъанларында, Чёпеллеу аланы отда кыыздырыб, кыйнаб, инджитиб айтдырады.

Ажым джокъду былай затла джыргъа кеч кюшулгъандыла, кюшханла да бийледен, байладан, кеслери «кёнчекликге», «джесирге» джюрюучю адамладандыла. Уруннъан халкъдан чыкыгъан адам былай аман иннетлени, къатылыкъланы джыргъа салыб балсытыб джырларгъа мадары джокъду, джырласа да, аны аманлыгын кёргюзюр ючюн джырларыкъды.

Аууздан-ауузгъа кёче баргъан фольклор произведениеледе класс кюреш кесине орун табханына «Чёпеллеу» деген джырны бу вариантыны дагъыда бир шагъатлыгъы барды. Аман иннети, къатылыгъы Чёпеллеуге синъиб кяалмайды. Былайдан ары джырны халкъ демократия магъанасы сакъланнъанды. Не кыыздырыб-кюйдюрюб кюрешсе да, патриотлукълары бла эбзеле Чёпеллеуге эллеринден тюз тахса бермейдиле, алдаб, Чёпеллеуню табсыз джерге ийиб, ёлтюртедиле.

Джырны былай бошалгъаны, аны бузаргъа кюрешгенле не кяадалсала да, артына дери бузалмагъанларын, алагъа кыарамай, халкъ кеси этген сюжетин, макъамын сакълагъанын, ардан кюшулгъан бузукъ затла унутулуб кяалгъанын билдиреди.

Халкъны дуняа анъы, тегерекдеги затланы халкъ кяалай анъылагъаны, алагъа кяалай кыарагъаны, таурухладан белгили болады.

Узакъ сёзлю болмаз ючюн, таурухланы юсюнден кысха айтыб кюяйыкъ. Былада игилик бла аманлыкъ, тюзлюк бла хыйталыкъ, халаллыкъ бла харамлыкъ, керти бла ётюрюк бир-бири бла кюрешеди. Алай а не кюрешсе да, не дыгалэс этсе да, аманлыкъ хорланыб, игилик,

тюзлюк, халаллык хорлайды. Халкъ чыгъаргъан чыгъармалада башха тюрлю болургъа мадары да джокъду.

Къарачай фольклорну лирикасында аслам тюбегеч жанрлары: ийнар, кюу, суймеклик джыр. Ийнарны суйгенле бири-бирине этедиле. Кюуде суйгенле бир-бирин табмай, термиле къаладыла. Кюулени кёбюсю магъаналарына кёре, Октябрь революциягъа дери этилгенди. Ол заманда эки суйгеннге заран болгъан, бир-бирин табыб, суйген адамын ёмюрге негерге сайлаб, аны бла джашаргъа кюймагъан чурумла кёб болгъандыла. Ёзден, кюул, джарлы, бай, сыйлы, сыйсыз айырыб, эки суйгенни арасына тыйгъыч салыныб тургъанды. Алай бла кызы, неда джаш муратына джетмей къалса, кюу этгенди. Октябрь революциядан сора кюуню магъанасы бир кесек тюрленеди. Байла, бийле кетиб, кюул, ёзден, джарлы, бай айырылмай, суйгенлени ортасында чурумла аздан аз бола барады. Ол себебден суйгенине тюбемей къалгъан адам да болмагъанны орнундады, сора кюу этиб, суйюб термилгенни айтыргъа да адам къалмайды. Ийнар бла ол суймеклигин билдиреди; кюу а къазауатда ёлген адамгъа, бир къыйын ауруудан ауруб ёлгенге, илинмек аджалдан джашлай, кызылай ёлген адамгъа этиледи. Быллай сюжетлеге этилген кюуле алгъын да болгъандыла, мында джаншылыкъ джокъду, эндиги кюулени уа была баш магъаналарыдыла. Бу айтылгъаннга чехоткадан ауругъан студент джашны кюую юлгюю. Тенълери бла окъургъа барыб ауруб къалгъан джашны кюуюнде былай айтылады:

Джанымдан суйген окъуууму,
Энди окъумайма, атама.
Джашлай кесилген бусакъ терекчикча.
Ауруб больницада джатама.

Айтылгъаныча, арт кёзюуледе этилген суймеклик кюу энди хазна тюбемейди.

Ийнарланы темалары, сюжетлери, макъамлары кёб тюрлюдю. Алада суйгенлени бири-бирин кёрюрге талпыгъанлары, бир-бирин багъалы кёргенлери, керти кёлюнде, джюрегинде болгъанлары айтылады. Аны кибики, чам этген ийнарла, къалыны, бернени, джарамагъан эски адетлени хыликгелеген дагъы да башха тюрлюлери бардыла.

Бир ийнардан кызы джашны тамам бек суйгенин, багъалы кёргенин ачыкълагъан тизгинле келтирейик:

Не кечед демем, не кюндюзд демем,
Сеннге назмула этерме.
Гугук кеси атын айга кетген кибики,
Атынгы да айта, излерме.
Сени былай кемсиз суйгеними,
Адамладан бир кёб джашырдым,
Сени тюшюмде кёрюр амалтын
Дуниямы джукълаб ашырдым.

Гугук дунягъа халар айтама деб кюрешгенликге, кесини атындан сора джукъ айталмайды, аны джаны-тини, билгени да кесини атыды Аллайын, къыз да сؤймеклигин гугукну ол халына тенълешдириб, джаны тини да джашны аты болуб, бек сюеди. Бу сёзле бек таб джарашдырылгъандыла. Къююб кетелмегенликден бұ ийнардан энтда бир куплет:

Мен бусагъатда алай джашайма,
Джукъласам да сениъе бёлююб.
Къара суугъа суу ала барсам да,
Тюрсююнюъ кёзюме кёрююб.

Мунуча, ким да сؤююб окъурча, этилген ийнарла кёбдюле. Аланы бир къауумунда сؤймеклик бла биргелей кызыны, джашны, джаш тёлюню эркинликде урунуб, халкъны джашауун, джарыкълыгъын кёлтюрюрге, Коммунист партия, Совет правительство салгъан борчланы, ишден бир джанында къалмай, толтурургъа джанын-къанын аямай кюрешгени джырланады. Сёз ючюн; «Чалкъычы джаш бла дырынчы къыз» деген ийнарда былай айтылады:

Малланы семиз этербиз, тоба,
Сютлерин кърал ичерча.
Биз ферманы битдириб кетейик,
Къыш малла келиб тюшерча.
Биченни алай ишлейик, къарнашым,
Биз аямайын санланы.
Партия бизни ариу кёрлюкдю,
Семиз чыгъарсакъ малланы.
Чалкъычы кесине алай базады,
Мен дырынчыланы озсам деб,
Дырынчы кызчыкъ алай ишлейди,
Мен чалкъычыны созсам деб.

Къарачай элде ийнарны магъанасы бек уллуду. Ийнаргъа салыб урунганла ушатмагъанларын, аман ишлеген адамланы, джетишмеген затланы бютеу халкъгъа ачыкъ этиб, аланы тюзетирге кюрешедиле. Бу огъаргъы ийнарда бригадирни иши кёлге джетмегени ючюн джыйынчыла аны къакъгъан этедиле:

Мен чалкъычыны джете барама,
Чыртда узакъгъа иймейин.
Биз ишлейбиз, учетчик болмаса,
Бригадирни кёрмейин.

Ийнарны темалары тюрлю-тюрлюдюле, алай болса да сؤймеклик баш темасыды. Қалгъан темала сؤймекликин юсюне джалгъанадыла. Сёз ючюн, къалынны, бернени, бююнлюкде джашаудан къораргъа ке-

рек адетлени кѣргюзген ийнарлада да сѳймеклик болмай кѣалмайдн.
Ийнар таза сѳймеклик бла башланыб, ахыры кѣалын, берне, саты
алыугѣа кѣчсе магѣанасы джити болады. Бир ийнарда джаш кѣызгѣа
таза джюрегин айта келеди да, бернени даууна джетгенлей:

Ананъ келсе, кийдириб иерме,
Чурукѣла бла галошла.
Кѣарнашынъ келсе, кѣлтюртѳб иерме,
Машокга кѣуб гардошла.
Джыйырма бла беш адам иерсе,
Сен Зухураны ызындан.
Бир джыкгыр бышлакъ энтда кѣошарма,
Ол гардошланы тымына.

Ма бу ийнарда уа кѣалын, берне андан да эриши кѣрюнеди. Азия-
гѣа кѣчерни аллы бла кѣалын, берне кѣуруй кетген эдиле. Ол себеден
джаш адамланы кѣбюскуне бу джанѣы кѣрюнеди. Джырда да алай
джырлайдыла:

Айт дей эсегиз, мен айтайым,
Бу джанѣы чыкѣган халланы:
Энди кѣызланы дорхха салалла,
Базаргѣа сюргенча малланы.

Кѣызны анасы алай айтады:
Муну багѣасы юч минъди деб.
Джашны анасы алай айтады,
Юч минъни берген кючдю деб.

Бу эки кѣатын сѣлеше кетиб,
Ишни ахырына джетдиле.
Эки минъ бешни ортагѣа салыб.
Договорну тамам этдиле.

Уллу Ата джурт кѣазауатны юсюнден поэтлерибиз, джазыучула-
рыбыз джазгѣан бла кѣалмай, халкѣыбыз аны унутуб кѣоймай аны
юсюнден да патриотлу джырла этгенди. Бир джырда кѣазауатѣа кет-
ген джаш сѳйген кѣызы бла саламлашхан заманда, кесини сѳймекли-
гин, Ата Джурт ючюн кѣалай кѣазауат этерин быллай сѣзле бла бил-
диреди:

Танкама миниб, эсеме тюшсень,
Аны кѣурч санлары эрирле.
Кѣанындан тоймай, кѣынкъ дерин кѣоймай,
Джауу тамырын юзерме.

Ата джурт ючюн уллу кѣазауатда совет халкъ не кючюн да аямай
кюрешгенди. Ишлеб, окѳуб, бир-бирин сѳйѳб, джашауѣа джанѣы
чыгѣа тургѣан джаш тѣлю да халкѣны башына тюшген кѣыйынлыкѣны

чеге, джюрегин джумушакълыкъдан, тынчлыкъ ишледен, суймекликден къазауатха, джан—къазауатха джауғъа къаршчы бурургъа керек болгъанды. Бизни джаш тѣлюбюз да ол кѣзюуде бу иннетли болгъанына огъарлакъда айтылгъан джыр шагъатлыкъ этеди.

«Канда» деген джырда немец фашистлени тюремелеринде болгъан артыкълыкъла айтыла келиб, джырдагъы герой халкъны, джаш тѣлюню ол артыкълыкълар, залимликни джерни башындан тас этер ючюн кюреширге чакъырады:

Бююн меннѣ джетген ачыкъ кыйынлыкъларны
Ий, атам, анам, сормагъыз.
Артымда къалгъан сабий къарнашларым,
Мени къанымы кыймагъыз.

Къарачайгъа немец фашистле келгенлеринде, «ары оракъ, бери чалкъ», — деб, алагъа сатылгъан итлени бу джырда халкъ бек эриши суратлайды. Урунганла кеслери суюб къурагъан Совет властны кюнчуне, хорларыгъына джырны герою бек ийнаналар:

Властны тебинген тамам кюнчуне,
Киши келелмейди къатына.
Дунияны башын алама деген Германия,
Къачыб барады артына.

Халкъ чыгъармалада Коммунист партиягъа, партияны эмда Совет къаралны вожду Лениннѣ этилген джырла бардыла.

Урунган халкъ Лениннѣ разылыгъын, ол кѣргюзген джол бла джюрюгюн джыргъа салыб джырлайды:

Бизге юлгю бергенди Ленин
Тамам халал кюлу бла.
Биз джюрюкбюз партияда
Ленинни берген джолу бла.

Личностну культу болгъан кѣзюуде этилген терс ишлени тюзетиб къарачайны туугъан джерине къайтарыгъа оноу этген партияны XX съездине этилген джырда былай айтылады:

Совет власта эркин джашаула
Хар ким кыйынын ашасын.
Бу эркинликни бизге бердирген,
Джыйырманчы съезд джашасын.

Миллетим ашыгыб кетиб барады,
Кавказ таулада джашаргъа.
Биз Москвагъа къайыта барлыкълар
Правительствону кюлун тутаргъа.

Партия бизге эркинлик берди эсе,
Туугъан журтубузгъа барырбыз.
Ишлеген миллетибиз, къоркъмагъыз, тенгеле,
Ленинни орденин алырбыз.

Кёресиз, окъуучу джолдашла, урунган халкъ къралыбызда болган бир затны да къоймай, хар ишге тыйыншылысча магъана бериб, кесини джашауунда, ишинде, джырында, таурухунда, джомагъында д а. к. затларында кёргюзюб джашаууну иги этерге, хар не байлыкъны да ёсдюрюге кюрешеди. Ол себебден джаш тёлую коммунист халда юретиуде фольклор чыгъармаланы бек уллу магъанасы барды. Ала халкъны акъылын, иннетин, кёлюн билдиредиле, алай а къарачай фольклор чыгъармаланы асламысы алкъын джазылмагъанды. Къарачай фольклорну джыйыб жанрларына кёре чыгъармаланы китабла этиб ийген бла биргелей, фольклорну теория-критика джаны бла тинтерге къарачай интеллигенция борчлуду.

Эбзеланы X.

АШХЫ САУГЪА

1959-чу джыл Къарачай-Черкес китаб издательство Суююнчланы Азаматны «Къобанны мынчакълары» деген назму китабын басмалдан чыгъаргъанды. Кесини бу биринчи китабында автор дунияны башында биринчи социалист къралны къурагъан партияны, урунуу, рахатлыкъны, миллет шохлукъу, туугъан джерини ариу табигъатыны юскинден джазады.

Автору Ата джуртуна, халкына улду суймеклиги, аны бютеу творчествосунда бек ачыкъ кёрюнеди. Анъа шагъатлыкъ «Борчум» деген назмуну тизгинлери огъуна этедиле:

«Бала ананы къутулмайды борчундан,
Не игилик да тыйышлыды хакъына,
Накъутналмаз къала ишлеб берирем,
Кючюм джетсе, мени совет халкъыма».

Суююн улуну назмуларыны асламысы къысхадыла. Къысхалыкъ а назмуну иги джсрукъларыны бириди. Ол себебден автор аз сёз бла терен магъанасы болгъан темалагъа джазады.

Сёз ючюн, сборникни 4-чю бетинде «Партия» деген назму ма бу тизгинде бла бошалады.

«Чачылады, оюлад
Энди капитал зор уя.
Емюрлекге джашасын
Ленин къурагъан партия!»

Кёремисиз, бу аз сёз бла къаллай улду затны юсюнден айтады. Джер юсюнде халкыны къанын ичген, аны унукъдуруб, харам хакъ бла джашагъан капитализмни оюла, чачыла, дуниядан тюб бола баргъанын, не къан дыгалас этиб кюрешсе да, капитализмни, ахыр хырын тот кесиб, келир заман анъа салах тартарын ачыкъ кёр-

гюзеди. Аны бла биргелей бу тизгинледе социализмни ёмюрлюкте хор-
лагъаны, келир заман коммунизмники болгъаны ачыкъланады. Халкъ-
ны капитализмни зорлугъундан къутхаргъан халкъны насыбы ючюн,
аны джашау болуму ючюн, адам улуна эм иги джашау къуарар ючюн,
кюрешни кесини эм сыйлы борчуна санагъан, эмда сл борчун дунья-
ны аллына сый бла таукел толтуруб баргъан Коммунист партия ёмюр-
леде джашарыгъын кёргюзеди.

Неда китабны 22—23 бетлеринде басмалангъан «Фестивальгъа»
деген джырда автор былай джазады:

«Туумасакъ да бир тилли,
Тутмасакъ да бир динни,
Билмесек да бир тилни, —
Бир кёллюбюз джаш тёлю».

Бу тизгинледе автор дуньяны башында тюз иннетли миллетле къа-
зауатсыз насыб джашау излегенлерин кёргюзеди.

«Ана тилим» деген назмусу да алгъа айтханларыбызча джазылгъанды.

«Джаным-тиним,
Ана тилим.
Сенден алдым
Окъуу, билим.
Башха тилге
Юренирге,
Сен болушдунъ
Кёб билирге».

Китабда бютеу адам улуна тенълик, къууанчлы джашаулу джолун
гъчхан, бизни туугъан Коммунист партиябызны къурагъан В. И. Ленин-
ни юсюнден эки назму барды. Биринчиси «Алтын къалада» деген
назму.

Совет властны ал джылларында патчахлыкъны заманында унукъ-
дурулуб, тенълик табмай, зорлукъ джетиб тургъан ууакъ миллетлеге
автономия берилген кёзюуде В. И. Ленин тар ёзенде джашагъан къа-
рачай халкъны да унутмагъанды. Ол кесини къолу бла къралны кар-
тасына «Къарачай» деб джазгъанды. Ол карта бюгюнлюкте да Моск-
гада Кремле Ленинин кабинетинде тагъылыб турады. Назмуда къа-
рачай миллетни уллу сыймеклиги, анъа таза джюрек разылыгъы кёр-
гюзюледди. Къарачайлыла картада Ленинин хатын кёргенлеринде, ав-
торну джюреги уллу кёлтюрюледди, бек мардасыз къууанады.

«Сора ушатдым мен Ленинин хатына...
Джол устабыз мени эслеб айыртды:
СССР-ни къурагъан кёзюуде,
Миллетлеге оноу этген кюнюнде,

Ленин устаз автономлукъ берирге,
Кёк къалам бла Минъи-Тау ну туюнде,
Къарачайны белги этиб кыйгъанды,
Къарачай деб кюлу бла джазгъанды».

Сюйюнч улу бу назмусунда бизни миллетибизни джюрегиндеги разылыкъны таб сёзле бла иги джарашдырыб, бек ачыкъ этгенди. Теманы тюз табханды. «Мен Ленинини окъуйма» деген назмуда халкъны джашауунда Ленин джазгъан китабланы улуу магъаналары болгъанын, аланы халкъга тюз, толу кёргозгенлерин, джашаууга ачкыч болгъанларын кёргозеди.

Бу эки назму къарачай литературада Ленинини юсюнден джазылгъан назмуланы игилерине кюшулургъа тыйыншлыдыла.

«Ата джуртум» деген назму сборникни ичинде назмуланы ариу джарашдырылыб, таб сёзле бла, таза джюрек сюймекликде джазылгъан затланы бириди. Юлгюге бу тизгинлени алыб къарайыкъ.

Сенден джигер, сенден чемер

Халкъы болгъан таб аллай джер,

Мен туугъан эл, мен туугъан джер

Алтын джуртум — СССР.

• Къан бла кирген джан бла чыгады —

Алай теренди сюймеклик.

Сени болсун толусу бла

Кюлумдан келген игилик.

Мени бауурум-джюрегим

Сенсе, ата джуртум, джан тёнънегим.

Сборникде урунуугъа автор иги кесек эс белгенди. Бу темагъа джазылгъанла айырылыб таб джарашдырылгъандыла. Назмуланы къалай джазылгъанларын сюзген заманда, адамны эсинден кетмезча эки зат эсленеди. Биринчиси: автор урунуу сыйлылыкъын халкъ тилде алай таб суратлаб джазады, окъуучуну бир ажимсыз джигер урунургъа учундурады. Сёз ючюн, «Социалист урунуу джигери Къобанланы Нузула» деген назмуда Сюйюнч улу былай джазады:

«Совхоз мюлкде, эришиуде уруна,

Зыраф ёсген чыгъананы орнуна,

Чалпырагъы джашил джашнаб чюгюндюр,

Бачха чакъды данъыл тюзге салыб нюр.

Кюн иссид» ёрге этиб дженълерин,

Бирлешдириб звенода тенълерин,

Джер семиртиб, къараб сабан ызына,

Саз топракъдан шекер этди Нузула».

Неда, «Чакъычы джыйын» деген назмуда:

«Урунмагъан бай болмаз,
Бир ишексиз, ол хакъды,
Бюгюн джыйгъан кёк бичен
Тамбла — эт, джау, бышлакъды».

Экинчиси: Урунуу темагъа джаза, автор урунуу юсю бла миллет шохлукъну, бир-бирине къарнаш болушлукъ этиуню, аны киби к тама-
да къарнашыбыз уллу орус халкъны адамлыгъын бек таб ачыкълай-
ды. Бу затланы барын да бир-бирине таб байлаб бирикдириб, джашау-
да керти бола тургъан ишлени тюз анылаб тюз оюм этиб джазгъа-
ны Сюйюнч ууну назмуларына терен магъана береди. Шахтёрлагъа
этилген «Къара алтын» деген назму бу затлагъа толу шагъатлыкъ
этеди.

«Тохдамайын не джай, не кыш,
Уруналла орус къатыш,
Къарачайлы, черкес, латыш.
Къая туюб ёзенледен
Иш тындырыб инбир, эртден
Тюбешелле таныш эм тенъ,
Ушакъ эте джарыкъ эм кенъ.
Ишчилени бирикдирген
Сыйлы ишди бары суйген
Орус тилди — бары билген.
Ачыкъ, кескин сёлешдирген».

Андан сора да урунуу темагъа джазылгъан назмулада бир затны
эскерирге керекди. Ала адамланы юлгюлю урунургъа, тутхак ишин
суйюб деменъили баджарыргъа чакъырадыла, хар не иш да бизде
сыйды, тулпарлыкъды. Юлгюге «Ташчы» деген назмуну тизгинлеричи
бир кесегин келтирейик:

«Шекер гыртлай ууатыб
Къая ташны джонама,
Шахарда, элде, курортда
Тоханала салама.
Джерге урунган ашхыды,
Малда ишлеген — аламат.
Усталыгъым — ташчыды —
Сукъланыгъыз, джамагъат.
Юйсюз адам кюнсюздю:
Юй ишлерге барайыкъ.
Джюр биргелей, джаш тёлю,
Биз ишчиле болайыкъ».

Дунианы тутуругу рахатлык да Азаматны творчествосунда тыйыншы орун табады. Ол темага беш назму джазылганды. Аланы юсюнден айтмай кыюрга джарамаз. Грек коммунист Белоянис Никосха сюд ёлюм бегимин окыутганында, аны джюрегинде тырнагыны кыарасы тенъли бир кыоркыу болмай, халкы ючюн, рахатлык ючюн ёлгенни ол сыйга санаганды.

«Ёлюм кыагыт окыуд тёре,
Дертден ичи кыара кыюб,
Эс ташламай, туруб ёре,
Гокга хансны тутдунъ кыюб», — бу уллу джигитликди.

«Тынчлык ючюн» деген назмуда автор рахатлык ючюн кюрешде кыарнаш шохлукну, бирикмеклики ариу кёргюзтеди эмда, таб джарашдырыб, джюрегинден джазады.

Хайда, алан,
Адам инсан,
Шохлук ючюн хаман кюреш.
Халкынъ ючюн
Келсин кыюнъ:
Урун, ишле, кыарнаш эгеч.

Сюйюнч улуну назмуларына поэзия джаны бла кыарасанъ, тёрт зат бек ачык кёрюнеди.

Биринчи, тили джумушакды, окыурга тынчды, тынч ангылашынады, халк тилге джууукду.

Экинчиси, назмуланы асламысы бек ачык джазылгандыла, алай демеклик назмуну бир темага джазыб башлады эсе, чалкычы кыршыдан чыкмай барганча, ахырына дери темадан джалламай барады: («Ана тилим», «Чалкычы джыйын», «Кыара кёл» дагыда башхала).

Ючюнчюсю, затны таб суратлай билмеклиги, тилни байлыгы: Сёз ючюн, «Бухар чегетле», «Шоркыаларынъ сууалышмак ойнайла», «Кёкюрегинъ илкер киби джашнайды», «Джанкылышча, кыайрылтган Минъи-Тау», «Кыыл кёпюрге ышарганынъ», «Тынчлык ючюн — биз тутурукъ», «Саз топракдан шекер этди Нузула», «Джалкыулагыа кирли тон», «Этеклеринъ кёк суула бла кыаймыб», «Суу мынчакъла», д. а. к.

Тёртюнчюсю, назмуну бир белгили затха джазылганы (теманы конкретностлугу), Ленин, Никос, Харун, Нузула, Исса, Кыарачай шахар, Кыара кёл, Махар, дагыда башхала. Бу зат болумну ичи ачыкларга авторга болушлук этеди.

Аны назмуларыны асламысыны тизгинлери тенъди, рифмасы кючлюдю эмда музыкалыды. Ритм бузулмай, бирча барады. Была бары да поэтни назму джазаргъа фахмулугъу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Сюйюнч улу назмуланы джырлагъа джараулу этеди. Ол себебден болур, аны талай назмусу джырланады. Алай а автор бусагъатдагъы джашауну ачыкъ кѣргюзген, ариу джыр текстле этерге керекди. Ол бизни культурабыз ёсер ююн бек керекли затды.

Сюйюнч улу кесини творчествосунда джангъы джол излейди:

Тезалмай-кѣз алмай
Кѣксюл бетли-берекетли,
Сау-эсен, тау-ѣзен,
Делегат-анъылат,
Шилли-тилни, динни,
Джолукъдукъ-джууукълукъ.
Махда-нохда,
Чыкъ-хансчыкъ,
Мияла-къаяла,
Кюлте-эте,
Къайын--сайын,
Сурат-урад,
Саркъа-шоркъа.

Джаш джазыучула бу башында айтылгъанладан талай керекли затха юренирге боллукъдула.

Азаматны сборнигинде ма быллай джетишимли затлары бла бирге талай джетишмеген затла эскериледиле. Бизни кѣлюбюзге келген бла, аны назмуларында джетишимсиз затла былайдыла:

Биринчиси, Азамат назму джазгъан сагъатда, теманы хар заманда бирча ачыкъламайды, бир-бирде уа баразадан чыгыб кетгени да болады. Бу затны ачыкъ этер ююн, «Къарачай» деген назмуну алайыкъ. Ангъа ариу макъам салыныб джырланады. Ол себебден, китабчыкъны окъумагъан да, аны радио бла талай кере эшгген болур.

Бу джырны сегиз куплети барды. Аны ол куплетлеринде былай айтылады:

Октябрьны джарыкъ тийген кюнюнден
Сен Къарачай, толу эркинликъ табханса.
Шох юйюрюню, совет халкъны ичинде
Россиягъа гитче къарнаш болгъанса.
Окъяу чыгыб сені ана тилинде,
Туугъан халкънынъ къууанч джырла джырлайды.
Шахарынъда эмда узакъ элинъде
Шыбыла кюч джарыкъ болуб джашнайды.

Бу куплетле берген магъанагъа кёре, автор мындан ары да Совет властны къарачай халкъгъа берген игиликлерини юсюнден айтыргъа боллукъ эди. Алай а (арт куплетин айтмай) андан ары Қъарачайны ариу табигъатын суратлаугъа кёчеди. Биз мурат этген бла 40 джылны ичинде болгъан алапат тюрлениуленг кёргюзюр ючюн, сегиз куплетден къурагъан назмуну къой, уллу китабла джазаргъа да боллукъду. Авторну ол тюрлениуленг юсюнден къуру юч куплетден сора джазмай, теманы башха затха айландырыб къойгъанын кемчиликге санайбыз. Табитгъатны суратлау джол бла да джетишимлени кёргюзюрге болады, алай а узун, айланч-буйланч джолланы бармай, тюз джол бла барыб, керти болгъан затланы ариу суратлаб кёрлюзтсе, назмуну багъасы, кючю андан уллу боллукъ эди.

Андан сора бу назмуда анъа келишмеген, тышындан кийирилген бир куплет барды.

Халкъ бла бирге кенъеш, оноу этелле,
Ленин айтхан осиятла толалла.
Бизни ёхдем, алгъа ургъан ёмюрде
Бютеу халкъла тынчлыкъ ючюн къобалла.

Бу куплет керекли джерине салынса, бек джараулу эди. Алай а, не келсин, автор анъа орун излеб кесин къыйнамагъанды, алай кесин аллына салыб къойгъанды. Китабны экинчи кере басмалангъан тёреси болса, автор куплетге тыйыншлы орун табаргъа, стилине эс бёлюрге керекди.

Экинчиси, автор бир къауум назмуларында тизгинле бир-бири бла ушаш болур ючюн, иги магъанасы бодмагъан бек къыйын анъылашынгъан сёзлени джарашдырады. Сёз ючюн, «Қъарачай студентлеге письмо» деген назмуну алтынчы куплети былайды:

Узакъ джерде болгъан къарнаш-егечле
Эрикmezча салам къагъыт джазама.
Чемер болуб, джигер болуб хар иште,
Қъууанч эте келирсиз деб базама.

Ючюнчюсю, Сююнч улу назму джазгъан заманда назмуну хар тизгинин, хар куплетин бир-бири бла байламлы этиб, артыкъ зат болмазча джазаргъа, хамаңда эс бёлгенлей турмайды.

Сёз ючюн, «Шахар» деген назмуда бир-бири ызындан келген —

Ёзенни ичи —
Таякъ джанъур,
Джылтырайды
Чегет бауур.
Алмагъанса
Юсте джамчы.

Меннѣ таммад
Бир да тамчы.
Бир заманда
Джауум тохдаб
Джанкылыч джол
Тюшдю джашнаб.

Хунагъа джарашмагъан таш киби, ортадагъы куплетни былайда ксеркли джери джожду Биринчи бла ююнчю куплет бир-бири бла сансыз иги байламлы боладыла. Не да ол, табигъатны назмула айырылмагъан болумун суратламайды. Аны киби, китабда «Алтын къалада» назмуну ал джаны керек тюлдо. Ол назму газетде «Ленинни хаты» деб мындан эсе къысха эмда таб джарашдырылыб чыкыгъан эди.

Тёртюнчюсю, бир къауум назмуланы («Ташкёпюрде», «Махър» д. а. б.), рифмалары, куплетледе бир джорукъгъа сыйынмайдыла. Куплетлени бир къауумуну экинчи, ююнчю, тёртюнчю тизгинлери ушаш болуб, ахырында ктуру экинчи бла тёртюнчю болуб къалады. Неда ктуру экинчи бла тёртюнчю ушаш бола келиб, экинчи, ююнчю, тёртюнчю ушаш боладыла.

Быллай кемчиликле башха джазычуланы назмуларында да кёрюнедиле. Поэт назму джаза эсе, джети ёлчелеб, бир кере кесерге, назмуну бир джорукъну ичине сыйындырыгъа керекди.

Азаматны иги джазаргъа къолундан келликди, аны бу затха фахмусу барды. Алай а чебген сокыгъан заманда, аны бютеу чыгы да бирча тюз болмаса, ол къумачны ким да байрамгъа кнерге унарыкъ тюлдо. Қъарыуу, фахмусу болгъан поэт чийсил назмула джазса унарыкъ тюлбюз.

Аз болса да, аны творчествосуну кёгети бизни литературабызгъа къошулгъанды.

«Қъобанны мынчакълары» (кесине да бу ат бек таб аталгъанды) къарачай поэтлени назму китабларыны табхасында кесине иги орун табаргъа тыйыншлыды. Сюйюнч улу мындан ары да бу иште усталыгъын къатлаб, энтда къарачай литератураны хазнасына талай назму къошулгъанды.

Статьяны ахырында китабны техника джаны бла къалай джарашдырылгъаныны юсюнден бир-эки сёз айтыргъа тыйыншлыды. Китабны тышында Н. И. Крицкий салгъан сурат Кавказны, артыкъсыз да Қъобан ёзенни, китабны ичинде суратлангъан джерлерине чырта ушамайды. Қъысхача айтыргъа, китабны ичи, аны аты бир башха болады. Китабны окуб бошагъандан сора, Кавказны эсинѣ тюшюрсенъ; субай ёген нызы, нарат, тереклени кёк къатапа бла джасалгъан кюмюш башлы мийик таулары ариулугъу, адамны сейирсиндирген,

узун мюйюзлери жанкылышча тогъай тартхан, сакъалы да ариу аязыкъ аз-бу кымылдата, къая рандан джити къарагъан джугъутураны, ташдан-ташха секире, мийик къаялы джагъаларына ёшюн уруш эте, ёхдем келген кёк Қыобанны мийикге чартлагъан суу тамчылары, таланы башындан кёндеден тартылгъан кюн гаякълагъа джетиб, алтын мынчакълача джылтырагъанын, кирсиз хауалы, къалы чететли ёзенле-ни ары-бери джыргъан джолланы, дунияны сейирсиндирген Доммаи-ны, — ким унутады!

Крицкий табчыкны тышын джарашдыргъан кёзюде уа бу затланы унутханды.

Ичи, тышы да бирча иги болса, таб эстетика джаны бла да окъуучуну кёлюне джетер эди.

Азаматны табчыгы бюгюн бизге иги саугъады. Экинчи табы андан да бек къуандырыр деб турабыз.

БАШЛАРЫ

1. ПОЭЗИЯ

Гюрюкланы Нархан

Партия	3
Уллу Ленин	3
Урунуу	4
Аскерге письмо	7

Батчаланы Альберт

Лениннѳе	9
Булбул бла кѳызчыкѳ	9
Ай	10
Суюмеклигим	10

Суююнчланы Азамат

Биз коммунизмге барабыз	11
Эркинликни ѳкюлю Костагѳа	12
Сакѳлайма	13
Кѳкала	13
Джанѳы джомакѳла	14
Алий бла балийчик	15
Джетиджыллыкѳ	16

Кѳобанланы Ахмат

Ахсыныргѳа болурса	17
Сау кѳал, Кѳобан	17
Салкѳын ѳтме кѳлюнѳю	18
Чегетде	19
Сакѳлайма	19
Халкѳындады дѳюреги	20
Дѳюрегимден сыгѳыб-сыгѳыб	21
Тау тѳбюнде наз терекле	21
Джазыу мени ѳлтиб уруб хар джерге	22
Тамызыкѳ бермем	22
Тѳлерме мен борчуму	22

Къарачай шахаргъа	23
Сен	24
Сюймей не этгин	26
Алгъышлайбыз	27
Назмучу	28

Алийланы Умар

Кёкден джаннъан кюн кирик, мен да джерде	29
Алма терек	30
Энтда келдим бир кере	31
Кюн къыздырса, къарчыкъ эрир	31
Гугук	32
Энтда озду бир джылым	33
Джаз	34
Гергеджыз	34
Тамчыла	35
Къаргъа бла къылыч (Басня)	35
Келе-келиб бир мешна	37

Семенланы Азрет

О лиза!	39
Ленин атлы колхоз	39
Кюнден кюннъе	39

Къобанланы Дахир

Булут бла Тенгиз	40
Къобан бла Худес (Басня)	41
Тилчи бла джылан <i>И. А. Крылов</i> (Басня)	43
„Биягъы“	44
Бизни сёзюбюз	44
Россия	46
Таукъан	46

Къаракётланы Юсуф

Къобан	49
Тиширыугъа	50
Къачхы кюнле	51
Энтда сеннъе	52
Тамада (Басня)	52
Ата джуртум	53
Турнала	54
Къарачайда дугъум кёзлю къызланы	54

Байрамукъланы Умар

Джыйырманчы ёмюрню алтмышынчы джылы (поэманы кесеги)	55
--	----

Чотчаланы Магомед

Бир инъирде	69
Джырлайды таулу	71
Кранчы къыз	72
Къачаннъа дерн?	73
Джаяула	74

Биджиланы Идрис

Поэтге	76
Таулу эгечиме	77
Джанъы джилтинчик	77
„Таза“ уят	78
Ийнан сен анъа	78
Айырыу	79
Джюрек	80
Муратым	80
Бизни Осман	80
Багъалад, джаным, джаш кюнлеринъи	81
Насыбны джулдузу	81

Хапчаланы Маммет

Бетончу	83
Электросварщик	83
Сени юсюнден назму этсем	84
Ай джарыкъ кече	84
Заводну эшик аллында	84

Аппаланы Билал

Казимчикге	85
Сени бла биргелей	86
Анама (Сергей Эсенинден)	87

Байрамкъуллакы Маулан

Джетген кюнде	88
-------------------------	----

Джазаланы Унух

Кирпи	92
Джанъы джыл бла (Алгъыш)	93
Джолоучулукъда кѣргенимден	93

Ижаланы Умар

Ходжаны сатыуу	97
--------------------------	----

Батчаланы Бергер

Баред заман	101
Джаз келгенди, чагъа, джашнай	101

Къайгъмылды кече, боран боранлайд,	102
Булут дегенни бир унамай	102
Боран келмегенди алкъын	103
Ёлгенме деселе	104
Джерни джашил эринлери	104

Акъбайланы Азрет

Студент къызгъа	105
Китаб	105
Ана	106
Теберди къобан	107

Доюнланы Абдурахман

Буз акга	108
Нызычыкъ	108
Ахматчыкъ бла анасы	108

Чеккуланы Кемал

Халкъ ючюн ким кюрешсе	110
Ана тилин сюймеген	110
Ёмюр джолунъда кесинъи	110
Эринчекни кёб кёрюнюр	110
Ийнанма	110

Къобанланы Аминат

Беш къарнашы эгечи	112
------------------------------	-----

Джаубаланы Хусей

САБИЙЛЕГЕ ДЖОМАКЪ НАЗМУЛА

Омакъ къонакъ	113
Ачы тамакълы	113
Мен къурчма	113
Мен уучума	114
Кёкде джюзюучю	114
Тум-къарачыкъ	114
Акъ белли	115
Сары джибекли	115
Табанын джалаучу	115
Эгизле	115
Ётгюр къуш бла Шайтан джел	116

Байчораланы Сослан

Къартны джыры	126
-------------------------	-----

Текеланы Абрек-Заур

Ичкичи Борис	128
------------------------	-----

Хубийланы Назир

Биринчи сюймеклик	129
-----------------------------	-----

Сылпагъарланы Кулий

Таулу къарт анагъа	133
Саууучу къыз	134
Махдау совет адамгъа	135
Джюрек	136
Бизни областыбызгъа	136

Байрамкъулланы Алибек

Май	137
Джашайды	138
Съездни делегаты (ВЛКСМ-ни XIV-чю съездине аталады)	139
Бойсуннъанса джюгеннге	142
Партия болду хорламны къурагъан	143

Акъбайланы Азрет Х.

Ленинчиле ёседиле	146
Эшт	146
Ана тилим	147
Сабанчыны джыры	148
Ачыкъ письмо Джонуа (Врач Аминланы Салиматха айтама)	150
Къарачайлы шохума (М. Къалдыбаев)	151
Патчахны ёлген къызы бла джети тулпарны юсюнден тау- рух А. С. Пушкин (Байрамкъулланы А. бла Джаубаланы Х. кёчюргендиле)	152

Ершов Петр

Мукгур атчыкъ (Къобанланы Х. кёч.)	166
--	-----

ПРОЗА

Батчаланы Анзор

Джур балачыкъ	237
Тил	237

Баболаны Сапар

Халит (Повесть)	248
---------------------------	-----

Хапчаланы Маммет

Отдан да кючлю (Хапар)	261
----------------------------------	-----

Семенланы Азрет

Хапар	274
Хангерий	276
...Сен сёлешме!	280

Чотчаланы Магомед

Хорламны кюнюнде (Повесть)	289
--------------------------------------	-----

Езденланы Хамзат

СЕЛЕКЕ, НАКЪЫРДА, ЧАМ ХАПАРЧЫКЪЛА

Аны аты	303
Малчылыкъдан „хапарлы“	303
Газет окъугъанла	303
Ариузатны джууабы	303
Балушлукъ	304
Ат джашыргъан	304
Юретиу	304
Кеси атын джашыргъан	304
Къыйын къайын ана	304
Джашына къатын излей	305
Кесича анъылагъан	305
Къарнын сюйген	305
Бир фотоательеде	305
Не анъылады	305
Критик бла джалкъау	306
Ауузланыучу юйде	306
Къыз ушакъ	306
Къонакъ	306
Окъугъан къыз	306
Кечинмек излей	307
Чардагъан шок	307
Сёзю тиширюу	307
Бюрократны саугъасы	307
„Толгъан ай“	308
Эки тилли	308
Окъусанъ а	308
Гинджирик	308
Малла не эте турадыла?	308
Солугъан заманында, окъу	309
Кирпи табдым	309

Байрамкъулланы Алибек

Римма	310
-----------------	-----

Биджиланы Борис

Ышану	316
Патия	325

Акъбайланы Азрет А.

Нюзюрлю джолда (Очерк)	330
Джолугъуз болсун, джигер адамла (Очерк)	333

Гочияланы Джагъафар

Алтын бюртикню уясы болгъан джерде	339
--	-----

Джазаланы Балыуа

Мен да Аскерча уса боллукъма	343
Пионерлик борч	344

Езденланы Борис

Зулихат 346

Сюйюнчланы Азамат

Халал джюрекле 350

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

Хубийланы Осман

„Джарыкъ джолда“ 398

Къагъыйланы Назифа

Бизни джаш джазычуларыбыз 408

Лайпанланы Сеит

Тапалаула (Фольклор темалагъа) 423

Сюйюнчланы Ханафий

Халкъны сёз байлыгъыны юсюнден 425

Эбзеланы Ханафий

Ашхы саугъа 433

РАДУГА

Сборник произведений
карачаевских авторов

На карачаевском языке

Релактор Н. М. Кагиева. Художник В. И. Бекетов
Худож. редакгор Д. Х. Кубанов. Тех. редактор Г. М. Погъкалова.
Корректор Р. А. Ижаева.

*

Сдано в набор 5-IX-1963 г. Подписано к печати 21-III-1964 г.
Формат 84x108 1/32. Физ. п. л. 28. Усл. п. л. 22,9. Уч-изд. л. 24,02.
ВУ 09047. Тираж 2000 экз. Заказ 3660. Цена 1 руб. 11 коп.

*

Ставропольское книжное издательство.
Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.

Богородица и царь (1800)

Страница 86
Визит
Полное название
Г. 8. 4